

॥ श्री ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

५४

कौमुदी-

कथाकह्लोलिनी

(पाणिनीयलौकिकव्याकरणसमापनीया)

रचयिता—

रामशरणशास्त्री एम्० ए०

मुरादाबादस्थ के० जी० के० कालेजसंस्कृतप्रोपाध्यायोऽध्यक्षश्च

सम्पादक —

ग्रन्थकर्तुरात्मजो लब्धस्वर्णपदक

गयाचरणत्रिपाठी एम्० ए०

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-१

प्रकाशक चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
मुद्रक विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण प्रथम, वि० मवन् २०१७
मूल्य ८-७५

(सवाधिकार सुरक्षित)

The Chowkhamba Vidya Bhawan,

Chowk, Varanasi

(INDIA)

1961

Phone 3076

प्रातः स्मरणीयानां

गुरुवर्याणां

पुण्यस्मृतौ

प्राक्थनम्

आचार्य श्रीचदरीनाथशुक्ल-

(वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य न्यायशास्त्रविभागाध्यक्ष)

संस्कृत मसारस्य सर्वप्राचीना भाषा । एतदीय साहित्यं सर्वतो विशाल समृद्ध च । नास्ति जीवनस्य कोऽपि पक्षः ज्ञानस्य कोऽपि भागः, विश्वस्य वा कोऽपि भागो य इहापक्षितो भवेत् । न सम्भवति मानवजाते काचित्समस्या कापि वा सामाजिक-जीवनस्य परिकल्पना यस्या विवेचनमत्र नापलभ्येत । न वर्तते लेखनस्य, विषयवर्णनस्य साहित्यस्य वा कश्चित्प्रकारो योऽत्र सगृहीतो न भवेत् । किं बहुना, अस्त्यत्र सर्वविध मुद्गरमतीतमिव समग्र भविष्यदपि सम्पङ्क्तिरूपितम् । अत एव मानवस्य दृष्टिः स्पष्टयितुं, मानसं परिष्कृतुं पन्थानं प्रदर्शयितुं न यथेदं क्षमते न तथा जगत् किञ्चिदयत् साहित्यम् । ईदृशी सम्पन्नतामुपयोगिता च विभ्रतोऽप्यस्य साहित्यस्य यथापक्षिते अध्ययनाध्यापनं न भवत इति देशस्य महद् दुर्भाग्यम् । एतदध्ययने ज्ञाना-नामप्रवृत्ते कारणेष्वेतदीयव्याकरणस्य काठिन्यमप्येक कारणं मन्यते । तच्च काठिन्यं व्याकरणस्य प्रत्यक्षाध्ययनेऽधिकतरं वर्धते । अतः कतिपयैः परिहृतं काव्यद्वारेण तदध्ययने सौकर्यमाधातुं व्याकरणशिक्षणौपयिकां भट्टिकाव्यप्रभृतयः कतिचिद् ग्रन्थाः प्रणीताः परमं दृशरचनानामतिप्रज्ञाप्रयाससाध्यतयाऽस्यां दिश्यपेक्षितं कार्यं न समपद्यत ।

लक्ष्यतेऽनुता संस्कृतं प्रति जनकृचे किमपि जागरणम् । दृश्यते प्रशासनस्यापि संस्कृतसंवर्धने कश्चित्प्रयासः । मूच्यते संस्कृतविश्वविद्यालयादिस्थापनया संस्कृतस्य किमप्युज्ज्वलं भविष्यत् । अस्मिन्नवसरं यदि संस्कृतविपक्षितो निस्तुद्रा सत्तो लोककृचेरनुकूलग्रन्थान् रचयेयुस्तदाऽविलम्बमेव संस्कृतं जनजीवने पुनः सुप्रतिष्ठितं भवेदिति निस्संशयम् । सत्यमिदं साक्षात्कुवता मुरादाबादस्थ के० जी० के० महाविद्यालयस्य संस्कृतप्रापाध्यायाध्यक्षेण परिहृतवयं श्रीरामदत्तशस्त्रिमहोदयन 'कौमुदीकयाकल्लोलिनी' नामकी ग्रन्थो महता प्रयत्नेन प्रणयनकर्मता नीतः । अत्र सरलानां रोचकानां च कथानकानामवलम्बनेन व्याकरणसिद्धान्तकौमुद्या जीणादिकातिरिक्तस्य कृत्स्नस्य प्रकरणजातस्य समग्राणामावश्यकसूत्राणामुदाहरणानि प्रायः उपन्यस्तानि । उदाहरणानि चेतनानि परिगृहीतानि यानि व्यवहारस्य विभिन्न-

कम्पीयाणा पदार्थानां सज्ञाविज्ञापनपराणि बहूना कलासंस्कृतिसम्भतेतिहासानां प्रकाशनक्षमाणि च सन्ति ।

व्याकरण गीर्वाणवाग्देव्या मुखम् । अस्य दर्शनं विना तस्या अन्यन्निखिलमेव न मनागप्यवबोधनार्हम् । अतोऽस्य देशस्य बालाऽपि व्याकरणानभिज्ञस्य वरणे सकुच-
तीत्य सङ्गिरतो धूयते स्म—

यस्य पठोघतुष्यो स्तो विहस्य च विहाय च ।

अहं यस्य द्वितीया स्याद् द्वितीया स्यामहं कथम् ? ॥

अस्योपयोगित्वं च—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।

सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ॥

इत्यादिवचनै बहुत्र बहुघोडोपितम् । अत एव व्याकरणस्यावबोधनायैव मुख्य-
तयाऽस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तिर्यद्यपि विद्यते तथाप्यत्र काव्यकामनीयकमपि नैव युनता
गतम् । यथास्यान श्लेषरूपनोपमाप्रभृत्यलङ्काराणां प्रयोग, कथाज्ञाना यथोचित
वियास, रसभावयो समीचीन सदर्भ, सर्व एषोऽस्य काव्यानुगुण महिमान-
मुपचिनोति ।

भारतस्य सनातन्या संस्कृते, भारतीयाना वीरतापूर्णया अभ्यवसिते, भार-
तस्य धार्मिक्या आध्यात्मिक्या भौतिक्याश्च विविधाया जीवनधारामा भारतस्य
समग्रविश्वस्याशिन्या मानवीयहृष्टे चारुतर चित्रणमत्र चतुराणा चेतश्चमत्काराय
सुचिरं चकास्ति ।

इत्थमसौ ग्रन्थो निजेनावजकेन गुणगणेन संस्कृतप्रणयिन स्वात्मन्यनुबध्नु
काठियप्रस्थायनमन्तरैव व्याकरणस्य विस्तृतं परिनिष्ठितं च ज्ञानं तेष्वाधातुमहं
तीति निर्विवादम् । यद्यपरेऽपि संस्कृतविद्वांसो मार्गमिममनुसरन्ती नूतनाना ह्य
निरवधगद्यग्रन्थानामेतदग्रयसमानोद्देश्यकाना सरलतराणां प्रणयनं बद्धपरिवरा
भव्युस्तदा संस्कृतस्याध्ययनाध्यापनयो काचिन्नवीना क्रान्तिर्नूनमेव जायत ।

अहमस्य गद्यग्रन्थयूनतानिराकरणे निमित्तता दद्यत सुदरग्रन्थस्य रचयि-
तारं, भूपोभिर्हीदिकैर्धन्यवादे सत्कुर्वन्नस्य विद्वज्जनैराद्रियमाणता, विद्यार्थिजनै
स्रोत्साहमधीयमानतामुपि कतिञ्चनै पाठ्यग्रन्थेषु सन्निवेश्यमानतां च कामये यनेदृश्यो
रचना अनयाऽपि परिहृत्य जनैर्बाहुल्येन निष्पादिता भवयुरिति ।

सत्स्वपि भट्टिकाव्य रावणाजुनीयादिकतिपयव्याकरणवैशिष्ट्यप्रथमेषु इतरपु
च विद्वच्चरित्रपञ्चक-सेतुयानानुवर्णन-कथामुक्तावल्याद्याधुनिकगद्यप्रथेषु व्याकरण-
समापनीयपत्रगद्यान्यत्रगन्यस्य सर्वथा राहित्य प्रथस्यास्य निर्मितौ प्रेरकत्वेन मूलम् ।
व्याकृतिसुधाव्यर्हि गम्भीरतम । तत्तीरोत्प्लवनमपि चासाधारणाम्याससाध्यमिति
स्वल्पायासेन निर्भयं जनसाधारणावगाहनाय भगोरयप्रयासेन कञ्जोलिन्या अवतार ।
एषा हि सरलेषु रोचकेषु च कथानकेषु सिद्धान्तकोमुद्या सधिप्रकरणमार
भ्यौणादिकातिरिक्तोत्तरकृदन्तपथ्यन्ताना प्रायः समेषामावश्यकसूत्राणामुदाहरणै
संयुक्ता । पादटिप्पण्या सूत्राणामुल्लेख । तत्र प्राकरणिकसूत्राणि ह्रस्वाक्षरैरप्रा-
करणिकानि चापक्षाकृतस्थूलाक्षरैर्निर्दिष्टानीति विशेष । विरोधाभासादिस्थल
क्लिष्टाशानाञ्च विस्तरव्याख्येति तत्तदुदाहरणैरानुपपन्निकवर्णनानुसारं यत्र कुत्र
प्रतीयमानवैषयिकदुर्बलत्वापि सारली कञ्जोलिनी-वैशिष्टी ।

एकादशकञ्जोलारमको प्रथमार्थ कोमुत्रनुसारमेव पूर्वाद्ध-पश्चाद्धात्मकभागद्वय्या
विभाजित । तत्राद्येषु पञ्चसु पूर्वार्द्धयकञ्जालेषु सूत्रोदाहरणाना महत्त्वात्तन्निर्देश ।
पश्चाद्धे च षट्सु कञ्जालेषु आद्ये गणनिर्देशकञ्जाले तत्तद्गणीयधातूनाहरणाना
प्राग्रायेत यथास्थान यथागणधातुरूपाणा निर्देश । एतत्प्रक्रियातोऽग्रे चासमाप्त-
स्तत्तत्कञ्जालेषु पुनर्यथास्थान सूत्रोदाहरणाना निर्देश । सा चैषा मदीयतनु-
जनुया समुपलब्धसोवणपदकेन, समुपलभ्यमानराजकीयानुसंहितिवृत्तिना, एम्०
ए० इत्युपाधिधारिणा गयाचरणत्रिपाठिना स्वल्पव्याकृतिबोधेभ्यः समस्तक्लिष्टाश्च
भावावबोधकव्याख्याया संव्यलितेति वाग्वद्धर्माः सवधनेन सस्कृतस्य भाषणे,
अवगमने, अनुवदने, निबन्धन चात्यन्तोपयागिनीत्यतश्चात्युक्तिपरम् ।

इद्व्यसूत्राणामुदाहरणानाञ्च व्याकरणप्रयोगदृष्ट्या महत्त्वे सत्यपि यथास्थान
तत्तत्सूत्रोदाहरणैर्निर्देश-पर्वत-वत-नदी जनपद-नगर-भोज्य-येय-पदार्थानाम्, तत्त-
द्यान्योत्पादकक्षेत्र-फल रोग-वस्त्राभूषण-सुगन्धितद्रव्य प्राकार-पात्र-वाहन-मृगया-सगी-
त-वाद्ययन्त्राणाम्, नक्षत्रतृकृषिधान्य-पुष्प-वनस्पति-पक्षि-शुद्रज-नु-यादिसाम्, कला-
व्यापारादीनाञ्चाल्लेखेन तत्तत्कथानकसम्बद्धदशकालसांस्कृतिकमपि महत्त्वमित्यतद्-
ग्रन्थसावहित्यव्ययनेनाभिव्यक्त स्यात् ।

साहित्यिकेदृष्ट्याऽपि च ग्रन्थस्यास्य महत्त्वं न नैयुनीमावहति । गद्यमस्माति

सरसं सप्रवाहश्चेति प्रतिकूलोत्सूनीदाहरणानां घटनानाञ्च जिज्ञासायां पाठको निसर्गत वल्लोलिनीभाषतरङ्गेषूत्तरोत्तरं प्रयासमन्तरेणैव प्रवाहितं सञ्जायते । विषमस्थलेषु ह्रस्वैष्वकोपमानुभासपरिसङ्ख्याविरोधाभासाद्यलङ्काराणामपि सफल प्रयोग इति प्रबोधप्रमाधुनिकसंस्कृतगद्यस्योत्तमादर्शं सत्साक्षिरूपेण संस्कृतगद्य-ग्रन्थगुणता परिपापरोति ।

अत्र कथासंस्थितागरीयनरवाहनदत्तस्य कथा मुख्या । प्रातिस्विकरूपेण व्यावृत्तिसत्पृथङ्महत्त्वयोर्वरकचिगुणाड्ययोरपि वृत्तातद्वयी । तदनन्तरञ्च नरवाहनदत्तजनुष प्रभृति सप्तमहाभिषेकपर्यन्तकथासूत्रेष्वनन्तरकथासदृशि । आश्चर्यकृतानुसारं सक्षिमासु परिवर्द्धितासु च कथासु नरवाहनदत्तीयकथासूत्रमाद्योपात्मविच्छिन्नमित्यासामध्ययनेन संस्कृतसाहित्यास्तत्तद्ग्रन्थेषु पल्लवितानां कथानां मूलरूपेण परिमाणं प्राचीनभारतसंस्कृत्या भारतीयवीराणामध्यवसायपूर्णं सत्तन्मृदलोककथासाहित्याश्च सहैवावबोधो यस्या महत्त्वमन्यदीयसाहित्येऽप्यद्यादुपलभ्यते ।

अतस्त्वेह्यविषयावगत्यर्पनिर्दिष्टसाधनावलम्बनपूर्वकं वल्लालिन्या मुहुर्मुहुश्चगाहनान्वयासेन भविष्युविद्वन्नप्येमेस्तदन्तर्वर्तिरज्ञाना सम्प्राप्तिः । तथापि महाकविमद्वेष्टक्यनुसारम्—

दीपनृत्यं प्रबोधोऽयं शब्दसंज्ञाचक्षुषाम् ।

हस्तादर्शं दृष्टवान्ना भवेद् व्याकरणादृते ।

इत्यपि न विस्मत्तव्यम् ।

अत एव प्रातःकालमहाभाष्ये सत्स्वपीनरप्रयोजनेषु—

“उत इव यस्यन्न ददर्श वाचमुत इव शृण्वन् शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तत्त्वं विसृजे जायेव यत्तु ज्ञाती मुवासा ॥”

इत्युक्त्वा ‘साङ्गोविबुधुयादात्मानम् इति व्याकरणाध्यनस्यावश्यकत्वं प्रदर्शितम् ।

तदनुवृत्त्यैवाधुनिकैरपि—

‘अधीकमतं यो न जानाति यो न जानात्येवर्वरी ।’

अजर्षा यो न आताति तस्मै कन्या न दीयताम् ॥

इत्यादिरोक्त्या यस्य शास्त्रम्य महत्त्वमुद्विष्यते तस्य विदुषा कृते साहित्यिकरसाज्ञा

यद्यपि ग्रन्थस्यास्य भाषासारत्वे, उपयोगिकथासञ्चये, साधारणसंस्कृतज्ञसर्व-
धोपयोगिशब्दसङ्कलने च मया यथाशक्ति समवाधायि तथापीहैतावतो विस्तृतवा-
ङ्मयमहोदधे कियन्ति रत्नानि समचीयन्त कियन्ति वा तै सह शुक्तिशङ्ख-
कानि सन्त्यधीयन्तैतन्निर्धारणाऽसाधारणातिमर्त्यमतिमद्भिर्विद्वद्भूरेव कार्येत्यत्र नैव
सन्देहसन्दोहः ।

गद्येऽयमेतज्जातीयोऽचरम प्रयासः । मुद्रणमप्यस्य दक्षिष्ठ वाराणसेयम्
इत्यनेकदृष्टिभिरप्यपरिवर्द्धनसशोधनाद्यपक्षते । किन्तु कार्यमेतत्सहृदयाध्यापकाध्याप्यानां
साहाय्यमन्तरेणासम्भवीत्यध्यापनाध्ययनावसरे समुपलभ्यमानानामिहत्यदुदीना
निर्देशं तं प्रणेतुं धारयन्तो निजकर्तव्यपरिपालननारमसोजन्याद्वद्वं तं चिरायं करि-
ष्यन्तीति नितरामाशासनम् ।

एतद्ग्रन्थस्यैतद्वृत्तदाने येषां येषां ग्रन्थानां सहयोगो मयोपलब्धस्तेषां तेषां
प्रकृत्योपकर्तृणां कर्तृणामहमवमर्णः ।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य न्यायविभागाध्यक्षपदमलङ्कृत्वा प्राच्य
पाश्चात्योभयविद्यावैदुषीविशिष्टशेमुपोका श्रीवदरीनाथशुक्लमहोदया ग्रन्थस्यास्य
प्राक्कथनं लेखित्वा यद्वैरवमभ्युज्झितवन्तस्तदर्थं ते मदीयासकृदाभारमाजः ।

अस्य पाण्डुलिपिप्रस्तुतौ सम्प्रति एम्० ए० वर्गीयाणां स्वेषां श्रीधर्मेन्द्रदेव-
शिवस्वरूपप्रभृत्यनेकान्तेवासिनां विशेषेण मया सहयोगो लब्ध इति ग्रन्थोऽयं तदा-
भारितः ।

सर्वतोर्ध्वं श्रेयोऽस्य ग्रन्थस्यैतद्वृत्तप्राप्तौ चौखम्बा-संस्कृतसीरीज-चौखम्बा-
विद्याभवनयोरध्यक्षेभ्यः श्रीजयकृष्णदास-हरिदासगुप्तमहोदयेभ्यस्त्वदीयसंस्कृत-हिन्दी
मुद्रणविभागाध्यक्षविद्वद्वरश्रीरामचन्द्रशामहोदयेभ्यश्च वर्तते येषां समनोयोगा-
ध्यवसायेन यथास्थूलं समुचितपरिवर्तनपरिवर्धनादिपरामर्शेन च पर्याप्तलाभा-
न्वितो भूत्वा पादटिप्पणी प्राकरणिकाप्राकरणिकसूत्रादिजटिलग्रन्थग्रथितस्य ग्रन्थ-
स्यैतस्य समापने कृतकार्योऽहमभवम् ।

के० जी० के० कालेज
३/ शिवनिवास
मुखादावाद
महाशिवरात्रि २०१७

विदुषामाश्रयस्य—
—रामशरणत्रिपाठिनः

शुद्धशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६	१६	मयि तत्	मया तस्मिन्	१४०	२०	गोयुग	युगल
२३	६	अत्र समया इत्यस्य अग्रे	स मया इत्यपि योजनीयम्	१४१	१८	सदिग्धि	सदिग्ध
३५	१७	जगदग्निम्	जमदग्निम्	१७२	१६	तस्थान	तत्स्थान
३६	३	चल्योक्त	चल्यी कृतः	१७६	१५	सुग	युग
"	१६	इवमुक्त	एवमुक्त	१९२	२०	राज्ये	राज्य
३९	१०	तदीव	तदीय	२०४	१०	अजागोघन	अजागर्धन
४४	१८	यथातावोत्तरा	यथातथ्योत्तरा	२१२	१२	विसूचिका	विपूचिका
६५	२२	युक्तम्	युक्ताम्	२५७	११	न सोऽपरा धभाक्	सोऽपराधभाक्
८६	२	किमार्जवे	किं सार्जवे	२६७	१६	निर्णयस्व	निर्णयतु
९५	११	विद्यातितात	विद्योतितान्त	२६८	२	निदा	निर्दा
१०२	१५	मामकीन	मामकीन	२८२	१८	गणिताम स्माक्	गणिताना मस्माक्
"	२१	समीप्य	सामीप्य	२९१	२०	अहमहमिहा	अहमिहा
१०५	२०	सेर्मा	सेर्म	२९४	१३	तिर्निष्ट	निर्दिष्ट
१०८	१	वचनीयो	वचनीया	२९७	२२	इतीहासस स्तुतस्य	इतीहास स्तुतस्य
११२	१०	रभसा	रभसात्	२९८	३	मखा इत्य स्यामे	स (अष्टावक्र) इत्यपियोज्यम्
११७	१७	अगदिप्यति	अगदिप्यति	३१६	२०	सच्छल	यच्छल
११८	८	धुवन्ती	ध्रुवती	३३७	२८	समुदोरज	समुदोरज
१२२	२०	प्राणिति	प्राणति	३३९	२०	मानसस्य	मानस्य
१२५	२४	कितुर	विचतुर	"	२६	कनण्या	कर्मण्या
१३८	६	खप्युपेते	खय्युपेते				
१३९	२६	सख्याया विधायै धा	अधिकरण विचाले च				

पितवन्ताविर्याविभूर्तन मया 'कोऽपि यरो म्रियताम्' इत्युक्तयोस्तयोर्महा स्व
पुत्ररूपेण मां प्राप्तुमभ्यर्थितवानित्यस्याख्या म निन्दाप्राप्तमनभ्यर्हितश्च
सजात । धात्रशस्तु 'अहं तव वरिष्ठस्यापरः स्वाम्' इत्येव सामयाचत् । अतो
विष्णुरूपा शक्तिमतो मे शक्ति सर्वत्र पूज्यते । स्वस्व मदीया भूतपूर्वजाया । इत्य-
भवेनोक्ता^१ भवानी कथमेतदिति पुनस्तव पर्यष्टृष्वत् । दाक्षरश्च दाक्षायैणीरूपेणो-
त्पन्नायास्तस्या प्राग्जन्मकथया दृष्टकृतावमाननानिमित्तकतत्तनुत्याग तस्या
स्मारितवान् । तच्चाकर्ण्य नातिशयमुदमापन्नां भवानीं पूर्वोक्तकथाव्याजेन प्रसार्य
माणाद्धास्मान मन्यमानामनभिप्रक्षसितोदितकथाद्वयतां तां पुनरपि पञ्चवक्ष्यन्तो^२
वक्तुमारभत विद्याधराणां कथाम् । किन्तु पावदेव स कथां वक्तुमुद्युज्जे तावदेव
देवदेवमहादेवगणोत्तमो गणः पुष्पदन्तस्तकथाशुभ्रूपोत्तमासक्तमना नदिना
प्रतिषिद्धोऽपि^३ अन्त प्रवेष्टुम्, योगवशादलङ्घितस्तत्र प्रविश्य विद्याधरसप्तकापूर्वच-
रितमाकर्णितवान् । गृहस्थागत्य रहस्यमेतदक्षित निजजायायै जयायै समुदाटित
वान् । तस्याश्च तत्सर्वं शिवासमक्षमभिदधत्यां नहृदयपूर्व^४ किञ्चिद्वर्णित स्वया,
एतत्तु सर्वं पुष्पदन्तजाया जयापि जानाति' इति शिवा शिवायामुभयत् । ततः प्रणि-
धानेन सर्वमाकलय्य योगवशात्पुष्पदन्तेन सर्वमेतच्छ्रुत्वा निजजायायैयुदाटितम्
इत्युमासुमाधवो बोधयामास । एतेन चात्यर्थमभिक्षुदा धराधरेन्द्रजा तत्कृते विज्ञप्तिं
कुर्वाण माह्वयन्त पुष्पदन्तश्च 'भर्यो भवतां भवन्तो' इति क्षशाप । जयया सह
पार्वतीपादयोः पतितौ तौ क्षपाद् विमुक्त्यै धर्मिथमुक्तौ यत्खुबेरस्य क्षपाद् पिशाचतां
गत सुप्रतीकावयवमिदानीं काणभूत्याख्यया विन्ध्याटभ्यां स्थितमवलोक्य स्वजातिं
स्मरन् यदा तस्मै कथामिमामभिधास्यति तदा पुष्पदन्तो विगतशापो^५ भविष्यति,

१ दीर्घादाचार्याणाम् । २ निष्ठा, वक्षिस्वपियज्ञादीनां किति । ३ धा-
नामधेयस्य वृद्धसञ्जावक्तव्येति वृद्धसञ्जायाम् 'उदीक्षां वृद्धादगोघात्' इत्यपर्यायके
किञ्चि 'गोघ्र च चरणै सह' इति गोघ्रलङ्घनजातिस्वात् ङीप् । ४ त्रिप्रश्रुतिपु-
शाकटायनस्य । ५ श्रोतुमिच्छेति विग्रहे सञ्जन्ताच्छ्रुधातो 'अप्रत्ययात्'
इति स्त्रीत्वे अप्रत्यये टाप् । ६ पिधूधातोरुदित्वास्वरतिसूतीति घेट्-
कावेन 'यस्य विमाया' इतीदृमान्, एकाचोयशोभप०, सलां जशस्तति, उपसर्गात्
मुनोति० इति षष्ठम् । ७ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले, समासेऽनन्पूर्वं सवो ष्यप्,
अनुदात्तोपदेश०, इत्यस्य पिति कृति सुक् । ८ अचो रहाम्यां ३ । ९ एचोऽय-
वायाव । १० स्त्रियां कित्, अनिदितां ह्य उपधायाः क्कृति । ११ भावे ।

एव काणभूतेस्तां कथां यदा मास्यवान् ओप्यति तदा काणभूतौ मुक्ते तत्कथां प्रख्याप्य मास्यवान् विमुक्तशापो भविष्यतीति विशाप्य मौनमाकलितवत्यां पार्वत्यां पूर्वोक्तरागद्वयी विष्टुदिष्ट इष्टनष्टा यभूव ।

व्यतीते च कालेऽथैकदा सद्यहृदया गौरी शङ्करमनुयुक्तवती 'हे देव, मया शासाभ्यां ताभ्यां प्रमथवराभ्यां अनुपा कतम भूभागमलङ्कृत्य स्वावदातगुणैर्निज कर्मपद औयत्' ? एतदाकर्ण्य स हे प्रिये, कौशाभ्यां महानगरां वररुचिनामा पुष्पदन्तः, सुप्रतिष्ठास्ये नगरे गुणाढ्यनामा मास्यवाँश्चोत्पन्न इत्युदतीतरत् ।

एव दत्तशापाया अपि सततानुवृत्तभृत्यावमाननविभावनानुभूयमानतापाया पार्वत्या कैलाशशैलतटकक्षितकक्षपवह्नीलीलागृहेषु मनोज्ञरजयञ्छन्मुक्षि रमुवास ।

ततः शर्वाणीशस पुष्पदन्तो मुवि धृतजन्मा नागना वररुचि किन्तु कात्यायनाभिघोषलब्धविश्रुति, अधीती सर्वासु विद्यासु, समर्धिती निजेष्टदेवेषु, स्वकीयाचलाभ्यासेन शास्त्रनिधि^१ निर्मथ्य ज्ञानरत्ने गृहीती, निगृहीतीन्द्रिय ग्रामेषु, कदाचिद्विध्यवासिनीदर्शनायमाजगाम । तच्छ्रद्धया^२ प्रसन्ना देवी स्वमा देशेन तमेकदा काणभूतिमन्त्रेषु विध्याटवीं प्रजिघास । स च व्याघ्रमल्लकादि विविधश्वापदसङ्कुलायां निस्तोयशृङ्गैर्प्रकाण्डप्रकाण्डदुर्गैर्बहुलायामटव्यामटाव्या परवश समुन्नत न्यग्रोधतरुमेकमपरयत् । निकषा च त सह पिशाचशतपरिवृत विशालशालसन्निभवर्ष्माण पिप्पलाच काणभूतिमवलोक्य कृततत्पादोपसङ्ग्रहण क्षणमुपविशन् 'सदाचारोऽपि भवान् कथमिमां योनिम् आपन्नवान्' इति तम पृच्छत् । तच्छ्रुत्वा काणभूतिर्निजगाद भगवन्, येषि नाह किमपि, तयाप्युज्ज

१ धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति नियमेनात्र वेज कर्मणि छडि, यगात्मानेपदे, यजादिस्वात्सम्प्रसारणे, आहजादीनामित्यादि आटश्चेति वृद्धिरित्यौकारो न यादिप्रत्ययनिमित्तक, अतो न 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यस्य प्रवृत्तिः । २ शि तुक्, स्तो श्नुनाश्नुः, शरछोऽटि, करो ऋरि सवर्णे । ३ उपसर्गे घो कि । ४ 'अद्वारोरुपसर्गवद्धृतिः' इति अत्युपकार धावातोः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यह् ततष्टाप् । ५ शृप क । ६ शुभ्रभ्यां म ।

सन्तोषयितु वनमभिप्रातिष्ठावहि, तत्र च तपस्यन्तावावामादिशास्वप्ने प्रमुषं च
 न्वभूपतिपालितपाटलिकपुर प्राप्यताम् । तत्रास्ते वर्षावयो विप्रो यस्माच्च कृत्वां
 विद्यां युवामयाप्स्यथ' इति । इत्थमादिष्टावावां तत्पुर प्रयातौ किन्तु वर्षान्वेषण
 तत्परावावामस्तीहैको मुखौ वर्षो विप्र इति तत्रास्या न्यगदन् । बोलायमानमानसौ
 चावां तत्क्षणमुपेक्ष किञ्चिद्दूरमविधुरस्थित्यपि विधुरस्थिति, विशालमपि विशालम्,
 अमीकमपि जीर्णवलमीकम्, विच्छांयमपि अविच्छायम्, अहीनमपि सुदिवा
 हीनम्, अनिर्जरमपि मिथिविश्लेषजर्जरम्, शरणमपि अशरणाशरणम्, ईषितबहु
 वर्षमप्येकवर्षम्, घण्टहमपरयाय । अभ्यन्तरे चैकस्मिन् प्रदेशे ध्यानावस्थित
 वर्षमवलोक्य 'विशीर्णमलिनाभ्यरां धूसरक्षाम' -शरीरां गुणरागागतां विप्रहि
 णीमिव दुर्गतिं तद्गृहिणीभुपागत्य विहितातिथ्यसंक्रियायै च तस्यै प्रणति
 पुरस्सर' निजवृत्तान्तं भुतपूर्वतत्पतिमौख्यं च न्यवेदयाव । भुत्वा चैतत्सर्वं सा
 साध्वी वक्तुमेवमारभत—

अस्मिन्नगरे शङ्करस्वामिनामा कश्चिदासीद् 'दरिद्रं देवद्रपद्' द्विज । मम
 भर्ता (वर्षः) उपवर्षश्चास्तां तत्पुत्रौ । तयोरयम् (मम भर्ता) वर्षः आसीत्सम
 वासपैतृकदारिद्र्यप्रविणः । वर्षावरोपवपश्च' दारिद्र्यदारिद्र्यः । अतः स स्व

१ अविद्यमाना विधुरस्य विधुराणां वा स्थितिर्यत्रतथाभूतमपि विधुरस्य
 विधुराणां वा स्थितिर्यत्रेति विरोधः, विधुरा विपद्या स्थितिर्यस्येति परि
 हारः । २ विगता शाला यस्य तथाभूतमपि विस्तृतम् । ३ अविद्यमाना मीः
 मस्मिन् । ४ विगता छाया सौन्दर्यमाच्छादयन् वा यस्मात्तथाभूतमपि अविद्यमाना
 दीनां पक्षिणाम् अश्वानां वा छाया पक्षिः, रक्षण वा यत्रेति विरोधपरिहारः ।
 ५ अहीनम् अपरित्यक्तम्, अहीनां सर्पाणाम् इना ईश्वरा वा यत्र । ६ अविद्य
 माना निर्जरा देया यत्र । ७ गृहमपि अशरणाणां गृहरहितानां कृते शरणदाना
 समर्थम् । ८ बहुवर्षम् अतिप्राचीनम्, अन्यत्र च वर्षनामकपुरुषम् । ९ शृङ्गातोः
 के 'अत इदातो' स्पर, 'वोरुपभाया दीघ इक' इत्यधिकारे 'हलि चे'ति दीघं,
 णत्पम् । १० चायोम । ११ 'पुरोप्रतोऽप्ये सत्तै' इति सूत्रातोऽ । १२ अहि
 त्पादयः पट्, नाभ्यस्ताच्छत । १३ विष्वग्देवयोश्च देवद्रपद्वतावप्रत्यये ।
 १४ वर्षेण अवर कनीयान् इति वर्षावरः, 'अवरस्योपसङ्ख्यानम्' इति समासः ।

भार्यां गृहपरिरक्षणे न्ययोजयत । एकदा च योषित्रि प्रदत्त 'गुहपिष्टरचित गुह्य
मादापायमायाद्गृहम् । दानादानेन हि जीवनयात्रां परपिण्डगलस्थेन कुरितत कर्म
मन्वानयाऽनया मे यात्रा' तदस्मा एव वर्षपूर्वाय^३ वर्षाय सद्विणिमदायि ।
तदादाय गृहमागतोऽय मृश मया निर्मर्स्सितोऽयन्तमन्तमं युना विप्रमनास्तपसा
भगवन्त स्कन्दमाराधितवान् । तेन यातिस्तुष्टेन सर्वा विद्या अस्मै प्रकाशयौक्तम्—
'श्रुतधर विप्र प्राप्यैतास्व प्रकाशयेरिति' । गृहमागतोऽय सर्वं तमष्टमुक्तवान् ।
तदाप्रभृति जपन् ध्यायँश्च तिष्ठति । अतो युवां श्रुतधर कश्चिद् विप्रमग्विधानयत
चेद् युवयोरसशयं साध्यं^४ सिध्येत् ।

वर्षपक्षीत पृच्छुत्वा प्रचुर धन तस्यै प्रदाय नगराद्दहिरावा निर्गतवन्तौ,
श्रुतधरविप्रान्वेषणतत्परौघान्तौ चावामद्य भवत्या भवनमागतवन्तौ, अयञ्च
तव सूलुः सकृच्छ्रुतधर इत्येन विद्याद्विणोपलब्धये नौ बाहु दयसे चेत् प्रार्णवावा
से भवावः । श्यादेवंचनमेतदाकर्ण्य निजगाद मामकीनातिदीना जननी 'सत्य सर्वं,
विश्वसिमि चैतदहमपि, यतो हि पुत्रस्यास्य जन्मकाले जातयाऽशरीरिण्या वाचाऽहमेव
विज्ञापिता यद् बाले, बालोऽय श्रुतधरो नाज्ञा धरश्चिर्वर्षाद्विद्यामवाप्स्यति
व्याकरण च लोके प्रतिष्ठापयिष्यतीति । विष्टुदेऽधुनाऽस्मिन् बालके क स वर्षो
पाध्यायो भवेदिति मक्त दिव चिन्तयत्यहमद्य शुष्म सुखादखिल विशाय नितरां
पर्यतुष्यम् । अत स्वकीयभ्रातरमिम युवां नयतम् । नात्र काचित् क्षति एव
मामकीनमातृवचममाकर्ण्य हर्षनिर्भरमानसौ तौ तत्र तां चर्पां चणोपम चपयित्वा
व्याडिनोपनीय वेदार्हाकृत कथश्चिद्वरुदवाप्स्यता तथाऽभ्यनुज्ञात मामादाय
वर्षस्य गुरोर्गृहं तावुपार्च्छिनवन्तौ । सोऽपि च स्कन्दप्रसादमिव विप्रहिण
मामाकलयमानोऽन्येधुरस्माकं पुर पवित्रभूमिपरिकल्पितासनोपविष्टो दिव्यया
गिरा 'ॐ' इत्येवोदधरत् । तच्छणमेव च तस्य साक्षा सरहस्या सर्वैः वेदा
समुपस्थिताः । तांश्चाध्यापयितु सोऽस्मान् प्रावर्तत । तत्र सकृच्छ्रुत मया, द्विःश्रुत
व्याडिना, त्रि श्रुतम् इन्द्रदत्तेन च गृहीतम् । एवमभ्ययनाध्यापनदिव्यध्वनि

- १ भक्षणेन मिथीकरणम् । २ वेधरपरम्परा । ३ वर्षेण पूर्वं, पूर्वं जातः
तस्मै, पूर्वसदृशसमोनार्थेति समासे 'तृतीया समासे' इति सधनामताऽभाव ।
४ पुरच् । ५ ऋहलोण्यत् । ६ 'प्रथत्ततरकम्बले'ति वृद्धिः । ७ उपसर्गा-
इति धातौ ।

माकर्ण्य सद्यः समुल्लसितान्तर्विस्मयो विप्रवर्गस्तत्रत्योऽस्याहृत्य तमवलोकयितुं मागत्य स्तुत्यं सक्षिप्य^१ मनीषिणं^२ धर्मं प्रणामैरर्चयितुम् । प्रमदपरवश उपवर्षम्^३ किन्तु न तत्र किमपि चित्रमित्यधि-तयत् । पाटलिपुत्रलोकरस्तु कृतसकलकलसकल-समुत्सवोभासमौस्त । राजा नन्दोऽपि च गिरिनन्दिनीनन्दनवरप्रभावमेवमवलोक्य मृश सन्तुष्टः सादर धर्मस्य सदनं धनुभिः समपूरयत् ।

एवमेकप्रेण मनसा सर्वं शृण्वति कागभूतौ तस्मिन् वने वररुचिस्त^४ पुनरित्य मप्रवीत्—एकदा स्वाध्यायकर्मणि समाप्ते सति सम्पादिताद्विकृत्यो वर्षोपाध्यायोऽस्माभिः पृष्टः ‘एवविधमेतत्पाटलिपुत्रनगरं कथं लक्ष्मीसरस्वत्योः क्षेत्रं सजातमिति’ हे गुरो कृपयाऽभिधीयताम् एतच्छ्रुत्वा स इमां कथामवर्णयत्—

गङ्गाद्वारे पवित्रैकनखलतीर्थं भार्यया सह तपस्यतः कस्यचिर्ह्यक्षिणात्प द्विजस्य तत्रैव पुत्रास्तपः समजायन्त । समर्यानुक्रमेण भूसुरे तस्मिन् सभाये स्वयंति तासुता विद्याभ्ययनेष्वप्या राजगृहमुपाजग्मुः । तत्र आधीतविद्यास्ते द्विन्यदु खिताः स्कन्ददर्शनार्थं दक्षिणापथमुपेयुः । तत्र चार्णवतटे वर्तमानायां चिञ्चिनीनामकनगर्यां भोजिकाभिघस्य कस्यचिद्विप्रस्यसदने न्यवसन् । तस्य तिस्रस्तुता आसन् । अनन्यसन्तानं स विप्रस्ता एष्वस्त्रिभ्यो दाया सर्वां निज सम्पत्तिञ्चैभ्यः समर्प्य सभायो विरहितैर्द्विचितान्सन्तानवितानस्तपस्वपर्यायं गगातटमशिभियत् । अथ तेष्वेव अशुरवेरमनि नियतस्ववग्रहकृतो महान् दुर्मिच्छो ज्ञात इति त्रयो^{११}ऽपि ते साध्वीरपि स्ववधूस्तत्रैव परित्यज्य जग्मुः । तासु स्वपितृ मित्रस्य यज्ञदत्तस्य सदनमाधिरय क्लिष्टवृत्तयोऽपि स्वधवान् ध्यायन्त्यस्तस्युः । तासां मध्यमा तदानीमासीदन्तर्ध्वनीति यथासमयं सा सुनुमद्यत् । तस्मिन्मन्यो न्यत्नेदस्तासां धर्मं शनैरपर्थत । एकदा^{१२} गवेन्दमारुह्य गच्छन्ती शम्भुना सह शाश्वती शिशुं तमवलोक्य सदया शम्भुमवदत्—देवेहि^{१३} परयार्भकेऽस्मिन्नेतास्ति-
न्नोऽपि वधो वदद्युदयो यदयमस्मान् जीवयदिति एव तथा कुरु येनायमासामाश्रयैः

१, २, ३ एतस्तुशास्त्ररूपः ययत् । ४ शक्रादिषु पररूपं वाच्यम् । ५ प्रमदसम्भवे हर्षे । ६ अकर्मकधातुभिर्योगे इति द्वितीया । ७ पुत्रः सजायाम् । ८ कलान्तोऽन्ते । ९ अत्र सपणे दीर्घः । १० ‘अथे ग्रहो धर्मं प्रतिबन्धे’ इति पैमाषिकप्रमाणे ‘ग्रहद्वरनिश्चितमस्ते’त्यय् । ११ एव पदान्ता इति । १२ इन्द्रे च । १३ श्रोमाशेधः । १४ परम् ।

स्यात् । एवमुक्त शम्भुः शम्भवीं सविस्त्रम्भमभणत्—‘अवश्यमहमिममनुग्रही
प्यामि, यतो हि सभार्येणाहममुना प्राग्ज-मन्याराधित इत्ययं भोगार्थमेव सुवि
समुत्पन्न । महेन्द्रवमणश्च भूपते पाटलीनामतनुजैतज्जाया भविष्यति ।’ एव
मुक्त्वा सतीशस्तास्तिन्न स्वप्ने सूचयामास—‘युष्माकमस्य पुत्रकस्य पुत्रक इति
नाम, सुसंप्रबुद्धस्य चास्य क्षीर्पा-ते सुवर्णलक्ष्मनुदिनमुपलब्ध भविष्यति,
यथाकालमयमवनिपतिश्च भविष्यतीति’ । सुसोत्थिते च तस्मिन् शिशौ साध्यस्ता
सुवर्णलक्ष्मसमुपलभ्य सातिशयं प्राप्तीदम् । सुवर्णेन च तेनाचिरेण प्रवृद्धकोप
पुत्रको भूपो बभूव ।

एकदा यज्ञदत्तो रहसि पुत्रकमुवाच, ‘राजन् ! तव पितरो दुर्मिच्छपीडिता
इता द्वापीतोऽत सदा दातव्यं द्रविणं द्विजेभ्यो येन ते तव श्रेद्धिं दानशालिता
च निशम्यात्तापान्तु । एतद्विषयेऽहं ब्रह्मदत्तकथां त्वामेका कथयामि, तामाकर्णय—
पुरा चाराणस्यामासीद् ब्रह्मदत्ताभिधो नृप । स चैकदा निशि गगने गच्छद्ब्रह्म
शतसमावृत भास्वरस्वर्णसङ्काशम्, अकाण्डसितपयोदपरिवेष्टितविद्युत्पुञ्जमिव
हस्युगलमपश्यत् । तद्दर्शनेन^१ तथा तदवलोकनोत्कण्ठा राज्ञो बबूधे यत्स
राजकीयसौख्येभ्योऽपि विरक्तो मन्त्रिभिश्च सम्म-^२भ्यैकमतिरमणीयं सरो विरचय
तत्रागमनार्थं प्राणिनामभयमददात् । कालेनान्यै तिर्यग्भि^३ सह तद्ब्रह्मद्वयमपि
तत्रागादिति तस्य सौवर्णे वपुषि नृप कारणमपृच्छत् । राज्ञ प्रश्नमाकर्ण्य व्यक्त
वाक्^४ सा हसद्वयीत्यमवोचत् यत् ‘पुरा आवां काकावास्व । एकस्मिन् मन्दिरे
बलयथं युद्धयमानौ द्रोणिकान्तरे पतिष्वा विपन्नावित्यस्मिन् जन्मनि जातिस्मरौ
हेममयहसावभवाव ।’ एतच्छ्रुत्वा राजा परां कोटिं सन्तोषस्थावाप ।

अतश्च त्वमपि दानेन स्वपितृनवाप्त्यसि^५ इत्युक्तो यज्ञदत्तेन पुत्रकस्तथैव
करोत् । तत्प्रदानवार्तामाकर्ण्य ते ब्राह्मणास्तत्रागता स्वपत्नीवर्धुलक्ष्मीं च लेभिरे ।

१ स्वप्नातो के वचिस्वपीति सम्प्रसारणम् । २ श्रुत्यक् । ३ भूयो
होऽन्यतरस्याम् । ४ स्थेशभासपिसकसो घरच् । ५ क्युट् च इति माये क्युट्,
युधोरनाकौ । ६ सव्यसव्यानीयर । ७ तिरसस्तिर्यलोपे ८ सव्याया
अवयवे तयप्, द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्वा, यस्येति च । ९ किञ्चिद्वचिपदङ्का
यतस्तुकटश्रुजुग्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च ।

माकर्ण्य सद्यः समुल्लसितान्तर्विस्मयो विप्रवर्गस्तत्रत्योऽस्याहृत्य समवलोकयितुं
मागत्य स्तुत्य सशिष्य^१ मनीषिणं^२ धर्मं प्रणामैरर्चतिस्म । प्रमेदपरवशः उपधर्षश्च
किन्तु न तत्र किमपि चित्रमित्यचितयत् । पाटलिपुत्रलोकस्तु कृतसकलकलसकल-
समुत्सवोमासमास्त । राजा नन्दोऽपि च गिरिनन्दिनीनन्दनधरप्रभावमेवमवलोक्य
भृश सन्तुष्टः साधर धर्मस्थ सदन धनुभिः समपूरयत् ।

पुनरेकप्रेण मनसा सर्वं शृण्वति कागमूतौ तरिमन् वने घररुघिरस्त'पुनरित्य
ममवीत्—एकदा स्वाध्यायकर्मणि समासे सति सम्पादिताद्विकृत्यो धर्मोपाध्या-
योऽस्माभिः पृष्टः 'पुनविधमेतत्पाटलिपुत्रनगरं कथं लक्ष्मीसरस्वत्योः चैव सजा-
तमिति' हे गुरो वृषपाऽभिधीयताम् पतच्छ्रुत्वा स हर्मा कथामवर्णयत्—

गङ्गाद्वारे पवित्रकनकचलतीर्थं भार्यया सह तपस्यता कस्यचिद्दीक्षितात्प-
द्विजस्य तत्रैव पुत्रास्त्रयः समजायन्त । समर्थानुकमेण मूसुरे तरिमन् सभायै
स्वर्षाते तत्सुता विद्याध्ययनेच्छया राजगृहमुपाजग्मुः । तत्र चाधीतविद्यास्ते
दैव्यदुःखिताः स्कन्ददर्शनार्थं दक्षिणापथमुपेयुः । तत्र चार्णवतटे वर्तमानायां
चिच्छिनीनामकनगर्यां भोजिकाभिधस्य कस्यचिद्विप्रस्यसदने न्यवसन् । तस्य
तिस्रस्तुता आसन् । अनयस्तान स विप्रस्ता पृथक्स्थित्यो दत्त्वा सर्वां निज
सम्पत्तिश्चैव समप्य सभार्यो विरहितैहिकचिन्तासन्तानवितानस्तपश्चर्यायं
गगातटमशिश्रियत् । अथ तेभ्येव श्वशुरवरमनि नियतास्ववग्रहं कृत्वा महान् शुर्मिचो-
जात इति त्रयो^{११}ऽपि ते साप्थीरपि स्ववधूस्तत्रैव परित्यज्य जग्मुः । ताश्च स्वपितृ-
मित्रस्य यज्ञदत्तस्य सदनमाश्रित्य क्षिप्रवृत्तयोऽपि स्वधवान् ध्यायन्त्यस्तस्युः ।
तासां मध्यमा सदानिमाक्षीदन्तर्धसीति यथासमयं सा मनुमसूय । तस्मिन्धान्यो-
न्यवेहरतासां शनैः शनैरवर्धत । एकदा^{१२} गवेन्द्रमारुह्य गच्छन्ती शम्भुना सह
शाश्वती शिशुं समवलोक्य सद्यः शम्भुमवदत्—देवेहि^{१३} परयाभकेऽरिमसेतास्ति
ओऽपि वधो बद्धदुदयो यदयमस्मान् जीवयदिति त्वं तथा कुरु येनायमासामार्थयः

- १, २, ३ एतिस्तुतास्त्रयस्तपः कथम् । ४ शकन्त्यादिषु पररूपं वाच्यम् ।
५ प्रसवसम्पदौ हर्षे । ६ अकर्मकधातुभिर्योगे इति द्वितीया । ७ पुनः
संज्ञायाम् । ८ मृत्ताजशोऽन्ते । ९ अकं सवर्णे दीर्घम् । १० 'अथे प्रदो धर्मं
प्रतिषधे' इति पैमापिकषमभावे 'प्रदवृत्तिनिश्चिगमरचे'त्यप् । ११ एतत् पदान्ता-
दिति । १२ इन्ने च । १३ ओमाशेष । १४ परप् ।

स्यात् । एवमुक्तं शास्त्रे शास्त्रमर्षी सविद्वत्प्रमममणत्—‘अवश्यमहमिममनुमदी
प्यामि, यतो हि समार्येणाहममुना प्राग्जनमन्याराधित इत्ययम् । भोगार्थमेव भुवि
समुत्पन्नः । महेन्द्रयर्मणश्च भूषते पाटलीनामतनुजैतज्जाया भविष्यति ।’ एव-
मुक्त्वा सतीशस्तास्तिष्ठ स्वप्ने सूचयामास—‘युष्माकमस्य पुत्रकस्य पुत्रक इति
नाम, सुतेप्रयुद्धस्य चास्य क्षीर्पाते सुवर्णलक्ष्मनुदिनमुपलब्ध भविष्यति,
यथाकाष्ठमयमवनिपतिश्च भविष्यतीति’ । सुतोस्थिते च तस्मिन् शिशौ साध्यस्ता
सुवर्णलक्ष्म समुपलभ्य सातिशयं प्राप्सीदन् । सुवर्णेन च तेनाचिरेण प्रवृद्धकोष
पुत्रको भूपो बभूव ।

एकदा यज्ञदत्तो रहसि पुत्रकमुवाच, ‘राजन् ! तव पितरो दुर्भिक्षपीडिता
इता क्वापीतोऽन्तः सदा दातव्यं द्विविधं द्विजेभ्यो येन ते तव ऋद्धिं दानशालितां
च निशम्नाभ्यान्तु । एतद्विषयेऽहं ब्रह्मदत्तकथां त्वामेका कथयामि, तामाकर्णय-
पुरा वाराणस्यामासीद् ब्रह्मदत्ताभिधो नृपः । स एकदा निशि गगने गच्छद्ब्रह्म-
दत्तसमावृत आस्वत्स्ववर्णसङ्काशम्, अकाण्डसितपयोदपरिवेष्टितविद्युत्पुञ्जमिव
हस्युगलमपश्यत् । तद्दर्शनेन^१ तथा तदवलोकनोत्कण्ठां राज्ञो बभूधे यस्त
राजकीयसौख्येभ्योऽपि विरक्तो मन्त्रिमिश्र सम्मन्त्रैकमतिरङ्गणीय सरो विरचय
तन्नागमनार्थं प्राणिनामभयमददात् । कालेनान्यै तिर्यग्भिः^२ सह तद्गतद्वयमपि
तन्नागादिति तस्य सौवर्णे वपुषि नृपः कारणमपृच्छत् । राज्ञः प्रसमाकर्ण्य व्यक्त-
वाक्^३ सा हसद्द्वयीरयमवोचत् यत् ‘पुरा आवां काकावास्व । एकरिम्^४ मन्दिरे
यद्यर्थं युद्ध्यमानौ द्रोणिका^५ तरे पतित्वा विपन्नाविष्यस्मिन् जन्मनि जातिस्मरौ
हेममयहसावभवाव ।’ एतच्छ्रुत्वा राजा परां कोटिं सन्तोषस्यावाप ।

अतश्च त्वमपि दानेन स्वपितृनवात्स्यसि’ इत्युक्तो यज्ञदत्तेन पुत्रकस्तपैव
करोत् । तत्प्रदानवार्तामाकर्ण्य ते प्राह्मणास्तप्रागता स्वपक्षीर्षदुल्लसमी च लेभिरे ।

१ स्वप्नातो क्ते वचित्स्वपीति सग्नसारणम् । २ शत्रयक । ३ ऋयो
होऽन्यतरस्याम् । ४ स्थेशमासपितृकसो वरच् । ५ ह्युद् च इति भावे ह्युद्,
युयोरेनाकौ । ६ तस्यत्तयानीयरः । ७ तिरसस्तिपलोपे ८ सख्याया
अवयवे तयप्, द्वित्रिभ्यां तयस्यायत्वा, यस्येति च । ९ किञ्चिन्मृच्छा
यतस्तुकटप्रभृतीनां क्षीर्घोऽसग्नसारणम् ।

किन्तु इष्टनष्टार्पणोऽपि दुष्टा स्वभाव न परित्यजन्तीति राज्यमर्मिलायुक्तास्ते पुत्रक जिघांसवो, विध्यवासिनीदर्शनव्याजेन त सहैवालयमानिन्यु । तत्र देवी गमंगृहान्तरे घातकान् नियुज्य पूर्वमेकाकी स्व देवीदर्शनार्थमन्तर मज्ज इति तमाचख्युः । विश्वासादन्तःप्रविष्ट स हन्तुमुद्यतान् घातुकान् आलोक्य स्ववध हेतु नान् पप्रच्छ । ते चोदसीतस्व यद्धन दत्त्वाऽत्र तव व्यापादनार्थं स्वयि वृभिर्नियुक्ता वयमिति । एतदाकर्ण्य स तेभ्यो बहुमुख्य स्वरसालङ्करण दत्त्वा मुक्तोऽनुदादितरहस्यो द्वारान्तरतो वहिर्निर्ययौ । घातकैश्च पुत्रको व्यापादित इति प्राक्षणा मृपोदितः । किन्तु घातकप्रदत्तप्रतिज्ञातधनाः स्वगृह प्रतिनिवृत्ता राज्यार्थिनस्ते द्विजा मन्त्रिमिश्राणां हताश्च ।

अत्रान्तरे स पुत्रक स्वपितृदुष्टं विविरक्तचेता विध्यकान्तार प्रविवेश । तत्र च पर्यटन् बाह्याहवि युद्ध कुर्वाणौ द्वौ पुरुषाववलोक्य 'कौ युवाम्' इति पप्रच्छ । तावपि 'भगवन्, मयासुरसुतावावाम्, इदं भोजनम्, एषा यष्टि, पादुके एते चैतदस्मत्पितृधनम् । एतैतत्पादुको जनो नभश्चरो भवति । यष्ट्या च यस्मिन्त्येते तत्सर्वं सत्यं सम्पद्यते । माजन चैतद् "यथेच्छं भोजनं वितरतीत्येतेषां कृते आवयोयुद्धम्" इत्युच्यते । पुत्रकेणोक्तम् स्वल्पस्यैतावतो निमित्तं भवतोयुद्धं साम्प्रतमसाम्प्रतम् । एतदर्थमसवय एणो यद् धावन् यो बलाधिको भवेत्स एवैतत्सर्वमावद्यात् । तयोर्मूर्खयोरेवमस्त्विति प्रतिपश्यो पुत्रको एतपादुकं समुपास्ययष्टिभाजनञ्चोदपतत् । व्योममार्गेण च क्षणमात्रेणैव दर्विष्ठौमाकर्षिकाख्यां नगरीमवाप्य नभसोऽवततार । तत्र च जीर्णे एकस्या वर्षापस्या^१ योषितो गृहेऽलङ्घितो न्यवसत् । तद्व्यवहारेण चातिप्रीता बृद्धा पुत्रकमेकदाऽकथयत्, 'पुत्र, त्वदनुरूपा भार्या नास्ति इति मदीया चिन्ता घटते । इह पाटलीनाम धेया राज्ञ कन्या रत्नमिवान्तपुरेऽभिरक्षयते' । एतद्बृद्धायचनमाकर्ण्य सा

१ सम्पदादिभ्यः क्तिवक्ष्य । २ लपपतपदस्येति उक्तं नलोपास्य येति यष्टीनिषेधः । ३ हन्तेस्सधन्तात् 'समाशसमिच्च उ' । ४ 'प्युल्लूचौ' इति प्युलि 'हनस्तोऽधिष्णलो' । ५ 'लपपतपदस्यामृष्टपहन्' इति उक्तं 'हनस्तोऽधिष्णलो' इति नस्य सकारः । ६ यत्रधातोः क्ते, यज्ञादिरथासम्प्रसारणम् । ७ ईद्वेद्विषयचन प्रश्रयम्, 'अतप्रश्रया अचि नित्यम्' । ८ चरेष्ट । ९ तोलि । १० इच्छा 'इति' सूत्रेण निष्पत्ते इच्छाशब्देऽप्यधीभावः । ११ अतिशयेन दूराम् । १२ अतिशयेन बृद्धायाः ।

मयाऽद्यैवावलोकनीयेति कृतनिश्चयोऽसौ रात्र्या^१ घृतपादुकोऽन्तःपुर पादुको
व्योममार्गेण राजप्रासादमासाद्य गर्वाक्षेणा^२न्तःपुर प्रविश्य रहसि सुसामिति
सुन्दरीं पाटलीं वदशं । कथमेनां प्रबोधयेयमिति चिन्तयँश्चालसोन्मिपदीपवीक्षणं
ता सखोत्कम्पविकृतवैरङ्गैरालिलिङ्ग । एतेन च प्रबुद्धा पाटली पुत्रकमालोक्य
सम्प्रत्याकृष्टा सञ्जातेति गान्धर्वेण विधिना तत्र सँभृतोद्वाहमोस्तयो प्रीति
परस्परमवर्धत । एवमनिश प्रतिनिश तत्र गच्छन् पुत्रकं कदाचिद्राज्ञा ज्ञात ।
कुपितेन च तेन स्वनिकटमानीतश्चेति क्रुद्ध नरपतिमवलोक्य पुत्रकं यथापूर्वं
पादुके धृत्वा खमुत्पत्य पाटलीमाश्रयन् सर्वथा विदितवृत्ता^३न्तां च ता कृत्वाऽऽ
समारोप्य समुत्पन्नभसा गङ्गातटनिकटे ततोऽवतीर्य पात्रप्रभावेण च समवाप्त
यथेच्छाहारैरश्वघ्नमच्छा^४न्ता का^५न्तां नितान्त परितोषयामास । एवमवलोकित
प्रभावः पुत्रक पाटल्या प्रार्थितः मन् चतुरङ्गयलयुक्त नगर यष्टया समुल्लिखेत् ।
सत्यताञ्च गते तथाभूते तस्मिन्नगरे महाप्रभाव पुत्रक शशुर नमयित्वाऽऽ
सँमुद्र विंति शशास । तदेत^६माधारचित पाटलिपुत्र नाम नगर लक्ष्मी
सरस्वत्यो क्षेत्रम् ।

एव वर्षमुक्तादाकर्ण्य आ एव किल तत् । अहो^७ एषा विचित्रा कथैतस्य
नगरस्येति विस्मयोत्फुल्लमानसा वय सञ्जाता ।

एवमानुषवृत्तिकथां कथयित्वा घरहृदि पुन प्रकृतार्थमेवमवर्णयत्—व्याही
न्द्रइत्ताभ्यां सह सन्निवसन्नह सर्वविद्यापारङ्गमोऽभवम् । एकदेन्द्रोत्सव द्रष्टु
निर्गता वयमतिरमणीयाकृतिं कन्यामेकामपश्याम । केयमिति मया पृष्ट इन्द्र
वत्तोऽन्यधत्त यदियमुपकोशाभिधोपवर्षसुतेति । सा चापि महर्शनोत्पन्नान्तः
प्रीति, प्रीतिपेशलया इष्टा मामवलोकय^८ती निजनिश्चा^९न्त कृच्छ्रादगच्छत् । अह
च तववलोकनसमकालमेव कामशरनिपातनिर्भिन्नहर्षं निशि निद्रामलप्सि ।
कथञ्चिदुपलब्धनिद्र मामवशिष्टा^{१०}तिमयामायां श्रियामायामभिरामा वामा दिव्यै
कामापत—‘इयमुपकोशा ते भूतपूर्वजाया नापर पतीयसीति हे पुत्र, अत्र

१ ग्रहघृहनिश्चिगमक्ष । २ कृदिकारादस्तिन । ३ लपपतपदस्था० ।

४ अयङ्स्फोटायनस्य । ५ आङ् मर्यादावचने, आङ् मर्यादाभिविष्यो ।

६ निपात एकाजनाङ् । ७ ओत् । ८ पङ्गोमासिति हृदयस्य हृदादेश ।

त्वया निश्चितेन स्थार्तव्यम् । अहं ब्रह्म ज्ञेयं तव शरीरान्तर्निवासिनी सरस्वती तव
दुःखं द्रष्टुं न पारयामि' एवमुक्त्वाऽन्तर्दधौ ।

प्रबुद्धोऽहं तत्स्वप्नसञ्जातास्यो दयितासद्वनासञ्जयालरसालतरोरधो गत्वाऽ-
तिष्ठम् । तत्सखीमुत्तेन च यौवनानन्ददानदक्षिणायौस्तत्रोपकोशायाम्निबध-
नमनहविजृम्भणमशृण्वम् । ततस्तां तस्या सखीमहमेवमप्रथम्, यद् गुरुमिर-
दत्तां तां स्वीकृतुं कथमहमुरसहेत्येतद्यथा सम्पद्येत तथा कृत्वा स्वसर्त्तं माञ्च-
संभुम्भीवय । इत्थमभिहिता सा गत्वा तन्मातरमखिलमवदत् । सा चापि
तत्क्षणमेव स्वभर्तारमवगतसर्वसमाचारमकरोत् । तच्च तेन तदप्रजेन वपणापि
चाभिनन्दितमिति समुपलब्धवर्षाचार्यनिवेशेन व्यादिनो कौशाम्बी गत्वा नीतायां
मम मातरि, उपकोशापितृभ्यां यथाविधि सम्पादिते चावयोर्विवाहेऽहं तत्र जायया
जनन्यां च सह चिर समुल्लस्यसम् ।

अतिक्रान्तेषु चैव कतिपयवर्षेषु वर्षस्य शिष्याणामन्यतमो जडबुद्धितमो
नाम्ना पाणिनिरेकश्चाग्रोऽभवत् । शुश्रूषापरिक्षिप्तं स वर्षमामानुज्ञातो विद्या-
कामस्तपस्तप्तुं हिमनगमगमत् । तत्र तीव्रतपस्तपोपितशशिरोत्थरसमयासत्सर्वं
विद्यामुल्लनवध्याकरणस्तत आगम्य मामेव वादायाह्वयत् । प्रवृत्ते चावयोर्विवादे
वासरसक्त समाप्तिमापत् । अष्टमेऽह्नि मया पराजिते पाणिनी समनन्तरमेव
नभस्यस्थाशुक्लतमहाघोरहृङ्कारेण नः सर्वं तदैन्द्रध्याकरणमुपि प्रनर्तम् । पाणिनिना
पराभूताश्च वयं सर्वे तदैव मूर्त्तामूर्ता इति भिर्विण्णोऽहं स्वगृहस्थितहिरण्य-
गुप्तस्य हस्ते निजस्य समर्प्य तच्चाखिलमुपकोशामाभाप्य निराहारस्तपोभिरशङ्कर-
मारिराघयिषु परित्यक्तजायादिमोहमाय हिमालयमायम् । पतिव्रतोपकोशा च
निपमवता निर्जगृहेऽनुदिन मम श्रेयोऽभिलषती, गगायां स्नाती^१ समतिष्ठत् ।

- १ तस्य तन्मानीयर । २ नमिकमिस्वयजस्कमहिंसदोपो र । ३ व्य-
वस्थाभावात्पूर्वपरावरेति सर्वनामताया अभाव । ४ स्तो श्चुना श्चु ।
५ व्यहस्यापरय व्यादि (अत इम्) स्वागतादीनाञ्जोयजागमाभाष ।
६ 'मध्वन्नस्त्रे'ति शस्य पत्ये 'ष्टुना श्चु' । ७ तस्य पूरणे षट्, गान्तादस्ययादे
मट् । ८ नक्षोः पातस्य । ९ निरूपवकाद्विदातोः क, 'रदाम्यामि'युमयप्र
गत्ये णस्यम्, ^{१०}ष्टुवच्च । १० तिष्ठतेः के 'यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति' ।
११ गेहे क । १२ आरक्षीनघोर्नुम् ।

एकदा मधौ घतनियमजन्यतनिमानमात-वर्ती तनु विभ्राणां चामामप्य भिरामां प्रतिपच्चन्द्रलेखामिव दर्शकलोचनानन्ददायिनीं ता स्नातु गगा गच्छन्तीं निरीषय राजपुरोधः, दण्डाधिपति, कुमारसचिवश्चैते ३कन्य पञ्चशरशर शरव्यतामुपजग्मु । सा चापि तस्मिन्नहनि भ्रान्ती कथमपि विरायते स्मेति तत सायमागच्छन्तीं तां मार्गे कुमारसचिव साग्रहमग्रहीत् । प्रस्थुपक्षमतिश्च सैन मित्रमग्रहीत्—‘यथास्य त्वमेतत्सर्वं ममाप्यभिप्रेतम् । किन्तु सत्कुलजया प्रोपित-भर्तृकया च मया सह अस्मिन्स्थाने किमपि कर्तुमस्थाने । भतस्वया मधू रसवत्यासक्तलोकाया रात्रेराद्यग्रहरे भुव मद्गृहे समागन्तव्यम् ।’ एव कृतसन्धा कामान्धेन च तेन परित्यक्ता यावदेव किञ्चिद्दूर गता तावत्पुरोधसा सा निरुद्धा । किन्तु तस्मा अपि तस्या एव रात्रेर्द्वैतीयीके ४ प्रहरे समागन्तु सङ्केत परिकल्प्य ययाकयद्विदारमान मोचयित्वा प्रचलिता । ततोऽपि च किञ्चिदग्रेऽञ्चन्यां दण्डा-धिपस्ता न्यवगदिति तृतीयस्मै ५ तस्मै अपि त्रियामायास्तावतीयीके ६ प्रहरे तत्रा गन्तु सकेत विधाय दैवात्ततोऽपि च निमुक्ता वेपमानतनुयष्टिर्गृहमागत्य कर्तव्यो चित सर्वं स्वचेटीभ्यो निरदिशत् । प्रवासस्थे भर्तारि कुंलीनयोपितो मरण श्रेयो ७ न पुना ८ रूपैकपक्षपातिलोकलोचनापातपात्रतेति सञ्चितयन्तो, स्मरन्ती च मम सयोगसमय, निश तां निर्निव्राहारा निनाय ।

समुदिते च भगवति अहर्पती ९ द्वादशपूजार्थं किञ्चिद्भनमानेतु सा चेटीं द्विरण्यगुप्तस्य गृह प्रेषितवती । स च वणिक् तामागर्त्यका १० ते, काते मां भजस्व तदैव त्वद्भर्तृनिचित धन दास्यामीत्यग्रवीत् । एतदाकर्ण्य ११ वणिज साऽसादिक धनदानानिच्छक निर्धार्य तमपि तस्यामेव रात्रौ १२ तृतीये वामे समागतुमस सकेतदिति निर्गते तस्मिंश्चेटीभि सा १३ शैलेयादिसयुक्तेन तैलमिश्रितकज्जलेनापूरित

१ ‘करणाधिकरणयोश्चे’ति करणे स्युट् । २ ‘श्री’ च इति को कदादेशः । ३ ‘नश्चे’ति धुङागमे ‘खरि चे’ति चर्त्यम् । ४ द्वेस्तीय, तीयादीकच् स्वार्थे वाच्य, किति च । ५ तीयस्य द्विस्तु वा । ६ त्रे सप्रसारण च, तीयादीकच् स्वार्थे वाच्य, किति च । ७ ‘कुलाख’ इति खप्रत्यये तस्य ‘आयनेयीन्’ इति ईनादेशः । ८ हशि च । ९ रोरि, द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । १० ग्रहरा-दीनां पत्यादिषु वा रेफः । ११ चतुरश्रयतावाच्यरलोपश्च । १२ ‘शिलाया क’ इत्यत्र शिलाया इति योगविभागाद् यञ् ।

कुण्डकमेकमकारयत् । तत्कज्जललिप्ताश्च चत्वारश्चेलखण्डा विहिता, एका इयूलाय
साकृतिसयहिरगंला मञ्जूपा चापि निर्मापिता ।

अथ वसन्तोत्सवावसरयासतेय्या आदिमे यामे महाह्वेष कुमारसचिव
समागमत् । अलक्षितप्रवेशमुपकोशा सममवीद् यन्नाहमकृतस्नानं त्वां स्पृशा
मीत्यभ्यन्तर प्रविश्य सम्पादितस्नानो भव । स च मूढस्तदङ्गीकुर्वन् यतमसाच्छं
आभ्यन्तरगृह चेटीभिः प्रवेशितस्तथात्तान्तर्बन्धामरणोऽन्तर्यासस कृते प्रदत्तैक
चैलखण्डः, आशिरपादमङ्गेभ्यम्यङ्गमङ्गया विरेपिततत्तैलकजलो विहिता ।
प्रत्यङ्गमस्य मङ्गयन्त्यो यावच्छेटयोऽतिष्ठंस्तावद् द्वितीये प्रहरेऽसौ पुरोधा अप्यु
पागमत् । चेत्यश्च 'वररुचे सुहृत्कश्चिपुरोहित समागत इति धमिह प्रविश'
इत्युक्त्वा परिहितचतुरैकैलकजलमलिनमलमल्लकर्मात्र ॥ कुमारसचिवं मञ्जूपायां
निक्षिप्य यद्विस्तामगंलेनाबन्धन् । एवमेव स्नानमिषेणाभ्यन्तरगृह नीतः पुरो
हितोऽपि हस्तवस्त्रादिश्चैलखण्डधरस्तैलकजलमङ्गनैश्चेटीभिर्विमोहितस्तृतीये प्रहरे
दण्डाधिपतौ समायाते सहसा रहस्योज्ञेयमयनीताभिरिव विप्रलब्धो यथापूर्वं
मञ्जूपायां निक्षिप्तो मञ्जूपा च सागंलीकृता । ततो दण्डाधिपोऽपि स्नानोप
धिनान्तरगृह प्रवेश्य परिधापितचेलखण्डैककर्पटो यदा तैलकजलाभ्यङ्गमुत्तमनु
भवस्त्रासीच्छदैव तुरीये यामे स घणिगपि तत्र समागच्छदिति दण्डाधिपोऽपि
तद्वयं प्रदश्य चेटीभिमञ्जूपायां निक्षिप्तो यद्विर्गलञ्च प्रदत्तम् ।

एव त्रयोऽपि तेऽधतमसावासाभ्यासोद्यता इव लब्धपरस्परस्पर्शा अपि
नान्योन्यमालपन् । अयोपकोशा सद्नेऽत्र द्वीप प्रज्वालय त घणिज्जल तत्रैव प्रवेरय
'मङ्गेत्रां प्रैत यद्धन तदेही'त्यगवत् । घणिगपि च शून्य तद्गृहमालोक्य 'तव
भर्त्रा यद्धन स्थापित सयमवितथ तद्गृह प्रदास्यामी'ति प्रत्यज्जानात् । सा चापि

१ स्मो हस्वादयि ऋमुभित्यम् । २ आभ्यासोद्येति लुकि पुत्तम् । ३ चतस्र
अङ्गुलयः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे समासः, 'तत्पुरुषस्याङ्गुले सप्तयाभ्ययादेः'
इति समासान्तोऽच्, ततः 'प्रमाणे द्वयसजि'ति विहितस्य मात्रच 'द्विगो
नित्यमि'ति लुक् । ४ मात्रशब्दस्याप्रावधारणमर्थः 'मात्र कारस्त्र्येऽवधारणे' एव
च मलमल्लकमेवेत्यस्यपदविग्रहे मयूरभ्यसकादित्यात्समासः । ५ आतमोपसर्गे ।
६ उपसर्गे घो कि । ७ अच उपसर्गात् ।

मञ्जूषां धावयन्ती 'भो' देवा हिरण्यगुप्तस्यैतद्वच मृणुत्' एतदुक्त्वा निर्वापित
प्रदीपगोहेऽन्यथास्नानाभ्यङ्गापवेशेनापादमस्तक तैलकज्जलाम्यक्त त कृत्वा निशा
वसाने 'निर्गच्छेदानीम्, त्रियामा हि विगतयामा' इत्युक्त्वाऽनिच्छन्तमपि
च द्वाधं दत्त्वा कर्णप्रोह निरसारयत् । एष कौपीनमाग्रवसन, कज्जललिप्तवदन,
परिषुक्कन्नि कौलेयकै^१ परिम्रियमाण, नेममैंग पदे पदे स्त्रज्ज्वलितान्ते स निशा
न्तमापत् । सत्र तां मयीं छालयतो दासजनस्यापि सम्मुखीनो भवितु नाशकत् ।

उपकोशा च प्रातश्चेदिकानुगता न दालयमासाद्य हिरण्यगुप्तो वणिग् मम
भग्नां न्यासीकृत धनमारमसाकर्तुमिच्छतीति विज्ञापितवती । अतस्तत्र राज्ञ्या
धिकारिभिराकारितो 'देव, न किञ्चिन्माग्रम् अप्यस्या मद्गोहे वर्तत' इति सोऽक-
थयत् । तदाकर्ण्योपकोशाऽवादात्—'मदीयो भर्ता गृहदेवता मञ्जूषाया निश्चिन्ध
विदेश गतः । तासामग्रे चाय किञ्चिद्वलेख विनापि मम धन दानुमङ्गीकृतवान् ।
न विश्वासश्चेन्मञ्जूषामिहानाय देवता प्रष्टव्या ।' एतदाकर्ण्य नन्दाज्ञापित
बहुजनै अभ्यु^२त्याप्य भानीतायां मञ्जूषायाम् उपकोशाऽगादीत्—'देवताः, यदनेन
वणिजोदित सत्सत्यमुक्त्वा निजावास यात, नो चेदह कस्मैचित् सर्वा धो ददामि;
सदस्यस्मिन्नुद्घाटयामि वे'ति । तच्छ्रुत्वा भीतभीतास्ते ग्रयो मञ्जूषापिहिता^३,
'सत्यमेतत्, अस्मात्समष्टमनेन धामङ्गीकृत'मित्यूचु । एतेन निरुक्तरो वणिक् सर्वं
तद्धन प्रत्यर्पयितु प्रययद्यत । अतिक्रुहलाक्रान्तमनसा राज्ञा चाम्यर्थितोपकोशा
सदसि स्फोटितार्गलां मञ्जूषां समुदजीघटत् । ततश्चयस्ते तम पिण्डसन्निभा पुरुषा
निर्गता ये च मन्त्रिभिरुन्मृता न देन च कृच्छ्रात्प्रत्यभिज्ञाता चण सर्वांनपि किञ्चित्तान्
सदस्यान् व्यस्मापयन् । अथ कौतुकात्सर्वैः पृष्टोपकोशा प्रथमतस्तेभ्य सर्वमुप
वर्णयन्ती तत्रत्याखिलसमासदां प्रससाभाजनमभवत् । पारदारिकाश्च^४ ते
त्रयोऽन्यपद्धतसर्वस्वा देशाभिर्वासिता । सन्ना^५जा न देन चाभिनन्दितचरितो

१ ससजुपो रु, भोभगोत्रघोत्रपूर्वस्य योऽशि, हलि सर्वेषाम् । २ समाससौ
इति णमुलि, तृतीयाप्रमृतीन्यन्यतरस्याम् । ३ शालीनकौपीने अष्टाकार्ययो ।
४ कुलकुक्षिप्रीषाभ्य आस्यलकारेषु इति ढकञ् । ५ अर्धनग्नः । ६ ययामुल्ल
समुत्सस्य दर्शनः स्तः । ७ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ प्रत्यये मापाया
नित्यम् । ९ णुल्लृप्तौ । १० देवात्तल्, तलन्त क्षिपाम् । ११ उद-
स्यास्तम्भो पूर्वस्य । १२ शरछोऽटि, खरि च । १३ षटि भागुरिरहोपमवाप्यो
रुपसर्गयोः, दधातेर्हि । १४ गच्छती परधारादिभ्य । १५ भो राजि मम कौ ।

न मन्ये, तस्मादय जीवितद्विजवाहदोपीति तिरस्कृत्य युक्तया विनाश नेयः ।
 एव मयोपदिष्टो योगनन्दः शकटाल मध्येऽधान्धु सतसुतशत निशिष्य सक्तूनां
 पयस्पाशस्य चैकैक शराव ससुतस्य तस्य कृतेऽन्तन्यदीधपत् । एवं स्वकीयम्
 अथस्पदम् अवलोक्य शकटाल पुत्रानुवाद, 'सुता, एतद्भोज्ये-पेयं द्रव्येणैकोऽपि
 कृच्छ्राजीवेत्, बहूनां तु कथैव केत्येक एव सजलानमून् सक्तून् न' प्रत्यहमघाघात्
 पश्च समर्थं सन् योगनन्दस्य वैरं प्रतिकुर्वति ।'

एतदाकर्ण्य पुत्रास्तममुषन्—'तात, नास्मिन् कर्मण्यतिमैवकान् कोऽप्य
 स्मास्विति सविपानिव सविपान् सक्तूनिमान् पिबन्नामान एव धारय ।' तन्नि
 शम्य शकटालस्तैः शारावसक्तुवारिभिः एक एव सक्तुद्वृत्तिमहोऽकरोत् ।
 एवमन्धाऽनुनिपतितस्य तस्य पर्यत एव सुतशते निरसुतां गते स एव
 केवलो जीवितोऽवाप्तिनट् ।

इत्यञ्च निष्कण्टक योगनन्दसाम्राज्ये बद्धमूले, अहरहं तत्समृद्धौ च जायमानायां,
 गुरुप्रदत्तदक्षिणो व्याद्विस्तत्राययौ । त च तथाभूतबद्धमूलसाम्राज्यमवलोकयति
 प्रसन्नाः, योगनन्देन तेन तद्राज्ये विविधभोगान् भोक्तुं शृङ्गमभ्यर्थितोऽपि, ससारा
 सारतां तत्त्वेन जानानस्तत्कालमेव तपस्तप्तुमनुवनमभिप्रवस्ये । योगनन्दश्चाय
 सकलसैन्यसयुक्तो मत्सहित स्वराजनगर पाटलिपुत्रमगमत् । अहमपि च तत्र
 योगनन्दस्य मन्त्रिव 'धूर्पतित्वे नियुक्त उपकोशया परिचर्यमाणो जनया गुरुणा
 च साक चिरमवसम् । साचारसरस्वती च सर्वेषु कार्येषु मत्साहाय्यं व्यदधात् ।

इति कथाकल्लोलिन्यां सन्धिनिर्देशात्मकं प्रथमं कल्लोल समाप्तम् ।

-
- १ 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' । २ 'अचो यत्' । ३ पाशकल्पेति सः, कुत्सितस्य
 पयस इति भावः । ४ 'अथ' शिरसी पदे' । ५ 'भोज्य भक्ष्ये' । ६ 'दृषति' ।
 ७ भयन्तमसिक्कान्तोऽतिभवकान् । ८ विषम्, जलञ्च; तेन सविपानित्यस्य
 सजलान् पिपयुक्तोऽेत्यर्थः; 'तथायुक्त चानीप्सितम्' इति कर्मत्वम् । ९ 'तयोद्
 पत्तममग्नेय्या' इत्यञ् । १० 'रोऽपि' । ११ 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफ' ।

कारकनिर्देशात्मको द्वितीयः कल्लोलः

वररुचिरेवमुपवर्ण्य पुनः काणभूतिमवोचत्—‘इत्थं व्यतीतेषु केषुचिद्वत्सरेषु घामाकामाद्यतिष्ठतसमुन्मत्तो योगनन्दः, समुपेक्षितस्वसहयोगी,^१ निजपरिजन परिदाही,^२ परमोन्माथी च सञ्जात । एवमुच्छृङ्खल तमवलोक्याहमचिन्तयम् यमयि स्थिते विरुद्धमाचिचरिषिष्यैश्चपि न शकटाल स्वमनोरथ पूरयितुमल मितीदानीं स उद्धर्तव्य इति तमुद्दिषीषुं राजानमहमन्यर्प्यान्धान्घोस्तमुदधरम् । नीतिकुशल शकटालोऽपि च पुनः राज्ञो मन्त्रिवमवाप्य वररुचौ स्थितेऽयं योग नन्दोऽजय इति सञ्चिन्तयन् वैतर्सी वृत्तिमाश्रित्य मदिव्छानुकूलं राज कार्याण्यकरोत् ।

एकदा नगराद्वहिर्निर्गतो राजा मध्येगङ्गमुद्गं^३ समुदञ्चन्त सञ्छिष्टपञ्चाङ्गुलि हस्तम् अपश्यत् । किमेतदिति मीं पृच्छति भूभृतिः, तस्यामेव विषयह स्वकीये द्वे अङ्गुल्यावदर्शयम् । एतेन तिरोभूते हस्तेऽतिविस्मयमापन्नेन च भूपेन पुनस्तदर्थं मनुयुक्तोऽहं तमेतदप्रवम्—सरिलम्प्यपञ्चाङ्गुलिहस्तोऽयं निरदिशद् यत्पञ्चभिर्मि लितैरिह न किमप्यसाध्यं वर्तते’, अहं च तदङ्गुलिद्वयं दर्शयन्नेतत्प्रयुवतीतर यदैकचित्येन वर्तमानाभ्यां द्वाभ्यामेव ससारेऽस्मिन् सर्वं सम्पादयितुं शक्यते । ममैतद् गूढविज्ञानमवधार्य भूपोऽयं प्रासीदच्छकटालश्च दुर्जयां मदीयां बुद्धि मवधार्यं नितरां व्यपीदत् ।

एकदा कश्चिद् प्राज्ञणातिथिर्योगिनन्दस्य प्रासादद्वारमुपागच्छत् । तत्र^४ मुहूर्तं मवस्थितश्च किञ्चिदुपलिप्सयेव अनुप्रासादघातायनम् उषद्वाचीत् । तच्च घातायना प्रापश्यतीं स्वपत्नीमवलोक्य तन्मात्रेणैव च समतिथिम् अभिक्रुष्यभूपतिहन्तु

१-२ ‘सम्प्रचानुकथेति’ धिणुन् । ३ चरतेरसञ्चन्तात् खट् सद्वा । ४ दानी ज्येतीदमो दानीम् । ५ हरतेस्तव्यत् । ६ उदकशब्दस्य पक्ष इत्युदघादोऽहो योऽन । ७ ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’, ‘कर्मणि द्वितीया’ । ८ ‘अकथितघेति’ पञ्चम्याः द्वितीया । ९ ईपद्गु सुपु—इति खल् । १० अकमकघातुयोगे काले द्वितीया । ११ ‘अनुलक्षणे’, ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया’ ।

मादिदेश । तस्मिंश्च द्विजे वध्यभूमिं नीयमाने विपणिस्थापितो निरसुरप्येको
 'विसारिणोऽहसत् । तद्वासहेतुचिन्तासन्तानेन मया स्मृतैका-तोपस्थिता सरस्वती
 त-मस्यहासहेतुश्रवणार्थं सग्रस्यताएतरोः शृष्टेऽलक्षितः स्यात्तु मामादिशत् ।
 तथा कुर्वन्नहं रात्रौ तत्र बालपुत्रैः सहागतां राष्ट्रसीमेकामपरमम् । सा च भोज्य
 याचमानान् स्ववाछानवादीषु 'प्रातस्तरो विप्रमांसमह यो दातारिम । अद्य तु
 त इष्टा मृतोऽपि मत्स्योऽहसदिति न स व्यापादित । किमर्थञ्च स तिमिरहसदिति
 सुतैः परिदृष्टा राष्ट्रसी समबोधत्—'स्त्रीरूपधारिभि अन्त पुंरमधितिष्ठद्भि' नरै
 सर्वासु राजस्त्रीषु परिप्यावितचारित्रीषु अपि सञ्चारिभ्यम् अभिनिविशमान
 वैराकोऽयमनेनानेन मृपतिना विप्रो व्यापाद्यते इति तिमिरहसत् । राष्ट्रस्या
 एतद्वच्च श्रुत्वा तत आगत्य प्रातरहं राजान विज्ञापितसत्तिमिहासहेतुमकरवम् ।
 राजा चापि सर्वं तत्सायमवाप्य बहु सम्मानितोऽहं विप्रश्च वधाक्षिर्नोचित ।

अपदा तत्र कश्चिच्चित्रकारोऽतिकुशल आगमत् । स च पटे योगनन्दं देवी
 जैवमधिचित्रत् यद्वाचचेष्टादित सजीवमिव तच्चित्रमलक्ष्यतेत्यतिसन्तुष्टेन राज्ञा
 चित्रकारं पुष्कलेन धनेन सन्तोषितः, चित्रपटञ्च सस्यावासगृहं मितौ सयोजितः ।

सयोजयन्नादेकदाऽऽवासगृहं प्रविष्टेन मया चित्रगता सम्पूर्णलक्षणा
 महादेवी समबलोकितेति लक्षणा-तरसम्बन्धाप्रातिभबलेनाम्पूद्य तस्या मेखला
 स्थान तिलेन विह्वलितवाऽपाकृतकैयूनिरपासरम् । कि-तु गृहं प्रविष्टेन योगनन्देन
 तच्चित्रमवलोकयानुपुष्टेन परिजनेन तत्तिलकचिह्नकोऽहं विज्ञापितः । तच्चाकप्य
 राजा व्यचिन्तयद् यद् गुप्तप्रवेदास्थ तिलकममु न मम्यतिरिक्तोऽयः कश्चिद्वेत्तीति
 घस्तचैरस्य ज्ञान तत्प्रयोजकमयशस्करमन्त-पुरदूषणं विधुनयति । अत एवने
 नाम्तःपुरस्त्रीपेशधारिणो नराः अवलोकिताः । एतद्विचित्रं मुधाऽभिगवदन्
 योगनन्दो रहसि शकटालं समाहूय समादिशत्—'देवीदूषको घस्तचिस्त्वया

१ 'विसारिणो मत्स्ये', 'हनप्यनपत्ये' । २ 'अधिशोऽस्यासां कर्म' । ३ चरि
 ग्रस्य भाव इति व्यभि विस्वाहोपि हलस्तद्धितस्येति यलोप । ४ 'अभि
 निविशय' । ५ अल्पमिषेति याद्वन् । ६ अविद्यमानम् पुनः पापं यस्मिन् ,
 निरपराध इति भावः । ७ 'कमप्यण्' । ८ 'अतः कृकमिकस' इति स ।
 ९ 'द्वितीयादीरस्वेभः' ।

वर्ण्यः' इति । तदाशो स्वीकृत्य यद्दिर्निस्तुत शकटालोऽचिन्तयद् यद् दिध्यष्टुद्रि प्रभायस्य वररचेः चाण्डालान् यद् कारयितुम् अहमशक्तः । ममापदुद्धर्ता विप्रश्वा यमिति तद्रक्षणमेव श्रेयः । एव कृतनिश्चय शकटालो मामागत्य राज्ञो यथा त मकारणक्रोधमबोधयत् । ततो राजा न मामभिक्षुप्येदिति मया कश्चिदयो निहन्यते एवञ्च मदग्रेहेऽवच्छन्नस्तिष्ठेत्युक्तवन्त तथैव कुर्वन्तश्च तमहमबोधम्—
त्वमेवैको मन्त्री यो मा नाजिघांसत् । राक्षससुहृद्दह नापि च केनापि धार्य ।
ध्यातमात्र एव च क्षणे राक्षसस समागत्य विश्वमात्र प्रसितुमलम् । एतदाकर्ण्य
त राक्षस दिदृक्षुणा मन्त्रिणा ध्यानसमकालमेवोपस्थित त राक्षसमहमदर्शये, येन
सोऽतिविस्मितो भीतश्च सञ्जात । अन्तर्हिते च राक्षसे शकटालो मामवयुक्तुः 'कथमय
राक्षसस्तव सज्जः सञ्जात' इति । अह तमेवमबध, यत्पुरा नगररक्षार्थमनुनिश
पर्यटनैकैको नगराधिपोऽसौपीत् । तदाकर्ण्य योगनन्देन नगराधिपत्येऽभिनि
वेशितेन मया अनशत्रुकैको राक्षसोऽदर्शित । तेन च का नारी 'नयनाभिरामा नगरेऽ
स्मिन्निभात्यते' इत्यनुयुक्तेन मया 'मूर्ख' । यैव यस्याभिभता सैव तस्य कृते नयना
भिरामा' इति निगदितः । स च अहो, एकेनैवोत्तरेणाह त्वया जित इति स्मृतमात्र
एव त्वां सन्निधात्ये इति प्रत्यजामात् । इत्थ मित्रत्वमवाप्य मदीयापत्सहाये
तस्मिन् राक्षसे निगते शकटालेनाभ्यर्थितोऽह ध्यानमात्रेणैवोपस्थिता गङ्गाकां
तमदर्शयम् । स्तुतिभि सन्तोषितायां तस्यामपि च तिरोहितायां शकटालो
मत्सहायोऽभवत् ।

एकदा च स खिन्न मामवलोक्याबधत्—'सर्वज्ञेनापि त्वया किमयमेव दूनेन
चेतसा स्वीयते । अविचारकारिणो हि राजानो न धिरादेव प्रकृतिमायान्ति ।
यहूनि चात्र प्रमाणानि, अत कालेनाधश्यमेव स त्वाम् स्मरिष्यतीति त्वमत्रैव
प्रच्छन्नो मम गृहमधिवास । एतदाकर्ण्याह तस्यैव गृहे प्रच्छन्नस्तिष्ठद्गुमायसर
प्रतीक्षमाणोऽनेहसमनैपम् ।

१ 'हनो वा यद्वधश्च वक्ष्य' । २ 'हकोरन्यतरस्याम्' । ३ हन्तेर्ण्यति
पृष्ठौ, हो ह-तेरिति कुत्वे, 'हमस्तोऽचिण्णलोः' । ४ 'अभिवादिदृशोरामनेपदेवेति
धाच्यम्' । ५ गगाशब्दात्स्वार्थेकनि 'केऽण' इति ह्रस्वान-तरम् अभाषितपुष्काचेति
साहचर्येण आदाचार्याणाम् दृष्टात्वम् । ६ स्वादयः ओदित इति गणपाठ-
साहचर्येण ओदितश्चेति भावम् । ७ 'उपान्वध्याह्वस' ।

एकस्मिन्नवसरे तस्य योगनन्दस्य सुतो हिरण्यगुप्तो मृगयार्थं वनमगमत् ।
 इतस्ततो मृगयां कुर्वन् स्वानुचरैः परित्यक्तस्य वने^१ नोपवसतस्तस्य वासरो
 व्यत्यगात् । अतस्तां चपां चपयित्वा स एक वृषभारौचीत् । अणादेव चारुण्य
 तमेव वृषमृच एकौ हर्यश्मीत । त तर्कमारुढ राजपुत्र च भीतमवलोक्य मनुष्य
 मापया 'मा मैषी सुहृत्त्व मदीय' इत्यभयमवदात्, एतेन विसृज्यो राजपुत्रस्त
 तस्मभ्यशयिष्ट । अचस्तु त वृषमधिवसन् जामदेव तस्थौ । एतस्मिन्नन्तरे तत्र
 समागतो हर्यश्चो मानुषमथ चेसुमृचमाचचचे । तज्ज्ञादाय ततो गन्तुञ्च प्रतिजज्ञे ।
 किन्तु अचोऽवदद्वाह मित्रमेव घातयामीति । ततः स्ववारकमेण अचै प्रसुप्तं
 जाम्रतं राजपुत्र हर्यश्चो अचमथ चेसुमचकथत् । राजपुत्रश्च भयात् सिंह प्रसाद
 यितुमृचमथ^२ चेसुं प्रायसत् । किन्तु वैवाप्रबुद्धो अचो नाथो न्यपतत् ; अपि तु
 'मित्रवोहिन्, धिक्^३ त्वाम्, हा वि^४श्वासघातिनम्, गच्छ, उन्मत्तो भव' इति तस्मै
 शशाप । राजपुत्र स्वगृहमागतः प्रातरेचोन्मत्तश्च सज्जातः । त सहसा तथोन्मत्त
 मालोक्य योगमन्दोऽत्यर्थं व्यपीददधवीच्च यद्भरुचि व्यापादयता मया न समी
 चीनमाचरितम् । नि सहायनिव जगन्मां तेन विना प्रतिभाति । इदानीं स
 यदि जीवेदस्मिन् जानीयात् । एतदाकर्ण्य बुद्धिविशाल शकटालः वररुचि
 प्रकाशनेनोभयतः स्वगौरवमवगत्य 'राजन्, विर्यघालमथापि वररुचि प्राणिति'
 इति विज्ञापितवान् । तदाकर्ण्य तदा राजाज्ञया तदन्तिकमासीतोऽहं सरस्वती
 प्रसादेन तस्य राजकुमारस्य मित्रघ्नत्स्वमुदजीघटम् । स्वया कथमित्यमवगत
 मिति वृच्छति भ्रूमृति, अहमबोधम् 'प्रज्ञावन्तोऽन्तरेणापि प्रायश्चसाधारण
 सामग्रीम् सर्वमनुमानेन लक्षणेन ज्ञातुं शक्नुवन्ति । यथा मया महिष्यास्तिलको
 ज्ञातस्तथैवेदमपि सर्वमवगतम् । एतच्छ्रुत्वा वैलम्बपावनतमस्तकस्य राज्ञः
 साकृत्तिमनास्य तत्परिशुद्धिमेव बहुमन्यमानोऽहं स्वागारमागाम् । तत्रागत
 मामुपवर्षो न्यगदद् यथा राज्ञा घातित निशम्योपकोषा स्वशरीरमर्मिसाकृत
 यती । तद्दुःखान्नाशनिपात सोढुमदाकायास्तन्मातुञ्च शुषा हृदयमस्फुटत् । समा

१ 'अभ्युक्त्यर्थस्य न' । २ 'अधिशीङ्स्थासार्कम्' । ३, ४ धियोगे हायोगे
 च द्वितीया । ५ प्रतियोगे द्वितीया । ६ 'अलक्षस्वोः प्रतिषेधयो प्राचां वत्वा' ।
 ७ 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' । ८ 'विभाषा सात्तिकारत्न्ये', 'सात्यदाघोः' । ९ सह
 धातोः मुमुनि, 'सद्विषहोरोदवर्णस्य' ।

कर्णितैतज्जननीजायोदन्तोऽहमन्तरा दिव भूमिञ्च न कमप्यास्मीयमवगच्छन्मूर्च्छि-
तोऽस्त्रणोऽपि घातरुणो^२ द्रुम इव द्रुतमपतमवन्धाम् । ततो चर्षेणागत्यजगतोऽ-
नित्यतामेवैकां सत्यतां धोषविग्राह कथंचिद् धारितघृतिरिद्धिश्चाखिलमायानिय-
न्धनपञ्चनोऽपरिमित्यदुःखविरक्तहृदय प्रशमैकमायसहायस्तपोवनमशिश्रियम् ।

गच्छस्वहस्तु तपोवने तस्मिन्प्रयोष्यात् समायातः कश्चिद्विप्र इत्येकदोष
लब्धो भक्षिवसति समया योगनन्दस्य वार्तामनुयुक्त इत्यमवोचत्—'योगनन्दस्य
सकाशात् त्वयि गते लब्धावकाश शकटालो युक्त्या तद्गोपाय चित्तयस्तेन
सह धिरमवसत् । एकदा च स पथि चितिं खनन्त चाणक्यनामान प्राह्मणम
पश्यत् । किमर्थमेतत् करोषीति पृष्टश्चाणक्य 'अनेन दर्शेण मदीय पादो विद्धः,
अहमेतमसः समूल नाशयिष्यामि' इत्यवदत् । एतवाकर्ण्य मन्त्री शकटालो
नाहमेव क्रूराग्रहेऽतीमैक कमप्यय न दविनाशाय साधनभूत प्राप्स्यामीत्यथ
धार्माभापणसम्यग्धेन त चाणक्यनामान च परिज्ञाय उक्तवान्—'विप्र, नन्दस्य
गृहे त्रयोदशीआद्राहेऽह त्वया सुस्वादुभोज्याजमादयिष्यामि । तत्र सर्वत प्रथम
भुक्तस्य तव स्वर्णमुद्रालस वसिष्ठा भविष्यति । ॥ तावन्मद्गृहमेहि ।' पृथ
मुक्त्वा स्वगृहमानीतश्चाणक्यः आद्राहे नन्द प्रदर्शितो धुर्युपाविष्ट । किन्तु
कश्चिदुपयुनामाऽन्यो प्राह्मणस्तत्र धुर्युपाविविचदिति शकटालेन तथा कर्तुं
विज्ञप्तो भूपतिर्धुरि तमुपावीविशत् । चाणक्य चोपगत्य भयावनत शकटालः
'भगवन् ! नाहमेतस्यापराधक, अपितु राजाज्ञयैवैव सजातम्' इति समभाषत ।
एतेनामन्द नन्द प्रति क्रुद्धश्चाणक्योऽवलिङ्गमान इवापादमस्तक क्रोधशिक्षि
शिक्षया, शिक्षां च दिवर्कामुन्मुञ्चन्नसिधारासगर्धो सघामिमासावय-थ, 'यस्स

१ अन्तरायोगे द्वितीया । २ रुजोभङ्गे इत्यस्मात् क्ते ओदितश्चेति नत्वम् ।
३ मृजेर्विभाषा इति कथयभावे 'अहलोण्यत्', 'धजोः कुचिण्यतोः', ततो 'भृजे
वृद्धि' । ४ समयायोगे द्वितीया । ५ इममतिक्रान्तम् इति विग्रहे अव्ययसर्व
नाम्नामकच् प्राक् टे । ६ त्वया इत्यत्र गतिवद्दीत्यादिना द्वितीया 'आदिस्वादीन'
इत्यनेन धार्यते । ७ ण्वुल्तुचाविति कालसामान्ये ण्वुल् तेनात्र तद्योगे पष्ठो
ओदनस्यपाचक इतिवत् । भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विहितस्य तुमुन्बुला
विति ण्वुलो योगे तु अकेनोभविष्यदाधमण्ययोरिति पठ्यनिषेध । ८ प्रत्यय
स्याद्वितीत्वम् । ९ असिधाराणुष्याम् (अतिमयानकामिति भावः)

प्सर। भवतोर्भंगिनी, उपैर्नामन्या नार्य, शापपरिभ्रष्टौ च युवाम् । अस्याः पुत्रप्रसव समकालमेव भवतां शापविमुक्तिः । एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन् स्तोत्रैरेव दिवसैः श्रुतार्थां भामसूत । तत्क्षणमन्तरिक्षाद्भवभूदिय वाणी यज्ञवच्छापविमुक्तिर्वातो गणावतारोऽयं जातः । अन्वेन मर्या, गुणाढ्यो नाम प्राज्ञणोऽयम्, भूलोके जन जनमभि कीर्तिरस्य प्रसरिष्यति इति । किञ्चिकालान्तरमेव मे माता मातुली च क्षीणपापाः पञ्चत्वं प्राप्ताः । किन्तु बालोऽप्यहं स्व शुचेऽसमर्प्यं स्वावष्टम्भेनैतस्तत् पर्यटन् सर्वा विद्याः परिसमाप्य स्वदेशमायातः प्रसिद्धिमगमम् ।

एकस्मिन्समयेऽहं सशिष्य प्रतिष्ठित नगर प्रविश्य तत्रत्यानां परापराणां पौराणां विविधा चार्तां समाकर्णयन्, प्रतिपदं तत्कृतकौतुकानि चावलोक्य शिन्द्रसदनसदृश राजप्रासादमासादयम् । तत्र च शिष्यैर्निर्दिश्यमानवर्माऽन्तः समाविष्टोऽहमास्थानस्थितममरैः सर्वतः परिवारित वासवमिव शर्वधर्मप्रभृतिभिः स्वमन्त्रिभिः परिवृत्त रत्नसिंहासनमासीनः राजान सातवाहनमपश्यम् । तत्र राज्ञे विहितस्वस्तिकार विष्टरोपविष्ट मां स्तुतिपूर्वकं शर्वधर्मादय 'देव, अयमेव जगद्विख्यातः, सर्वानवघविद्याविद्योतितान्त करण, विविधगुणगणाढ्यो गुणाप्य' इति राज्ञा पर्य्यचीचयन् । राजा चापि निजमन्त्रिभिः सुस्तुत मामाकर्ण्यति प्रीतः सत्कृत्य निजमन्त्रित्वे न्ययूयुतत । अहमपि च कृतदारपरिग्रहस्तत्र शिष्यान्भ्यापयन् सातवाहन राजकार्याणि चानुचितयन् समुल्लस्ययत्नम् । एतदाकर्ण्य सातवाहननामकरणकौतूहलाक्रान्तमना सुमना काणभूतिरतश्चा मकरणहेतुगुणात्पमपृच्छत् । यदाकर्ण्यगुणाश्च पृथ तस्य तत्कौतूहलमपनेतु प्रारभत-

‘अभवदेको हीनेभ्यो धनद इव धनदो, गोद, कम्बलदश्च प्राग्भराग्योऽयं न्यान् नृपतीशृपो नाम्ना दीपकर्णिः । तस्य प्रेयसी भार्या शक्तिमती रतान्तोद्यानमुत्ता जातु सप्रेण दृष्टा नष्टा । पञ्चावमवासायाश्च तस्यां मासेऽनु

- १ 'उपोऽधिके च' इति हीने कर्मप्रवचनीयता । २ 'कर्मण्यन्' । ३ 'अथेतुष्टोर्धञ्' । ४ हीनेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ५. 'अभिरभागे' इति दीप्तायां कर्मप्रवचनीयता । ६ 'पितृभ्यमागुल०' इति सूत्रे 'मातुलुक्' । ७ परे चापरे चति द्वन्द्वे 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन सर्वनामताऽभावात् । ८ 'ईदास' इति दानघ आकारस्येवम् । ९ 'सु' पूजयाम् । १० 'आतमोपसर्गे' । ११ 'अतिरतिक्रमणे च' । १२ अकर्मकधातुयोगे कालवाचकाद् द्वितीया ।

द्विम्बो^१ दीपकणिरपुत्रोऽपि विधुर एव धुर राज्यभारस्य विवक्षन् शैपोयुष्को
प्रह्लाचारी न पुनरुद्धाहमचितयत् । एकदा राज्याहंपुत्रासन्नावोद्विगमानस राजान
भगवान् शशिशेखरः स्वप्ने समादिदेश—‘अटभ्यामटन् एव कुमारकमेकमवलोक
यिष्यसि । तमादाय गृहमागच्छे । स ते पुत्रो भविष्यति’ । प्रबुद्धो राजा
स्वप्ने स्मरन्नेतिप्रहृष्टस्तमनेहस सम्प्रतीक्षमाणोऽतिष्ठत् । एकदाऽऽखेटाकृष्टोऽ-
टभ्यामुपमहीध्रं^२ द्वीयसीं पदवीमवगाहमानो मभ्याह्ने एकस्य पद्मतरसस्तीरे
तपनतेजस सिंहारूढ पञ्चपवर्पं बालकमेकमपश्यत् । स्मृतस्वप्नेन तेन नृपेणा
वतारितबालक एकेनैव च शरेण व्यापादित सिंहः सद्यः पुरुषत्वं प्रपद्य राजान
सम्बोध्योवाच धनदस्य सखा सातसञ्जो यज्ञोऽहम् । पुरा व्योमचर आ-तीं
मुनिकन्यामालोक्य सञ्जातमभयोन्मथित मानसोऽहं सार्धिभ्यमुपगतस्तत्स्वी
कृतिपूर्वकं गा-धर्वेण विधिना तां पर्यणयम् । अवबुद्धैतदुदन्तास्तदा-धवा भावयोः
स्वेच्छाचारमिममसहमाना ‘पापौ, स्वेच्छाचारी सिंहो स्ताम्’ इत्यशपत् ।
मुनयश्च पुत्रप्रसवकाल तस्याः, तदनन्तर एवच्छराघातपर्यन्तं च मम, शापावधि
व्यदधु । अथ कालेन सिंहयोनिमापन्नयोरावयोर्दारिकेऽस्मिन् जाते साशु स्वासु
भिर्न्ययुज्यतेत्यन्यसिंहोस्ते यस्यवर्धितमिमं प्रकृत्या महासर्वं सुत महत् एव
गृहाण । अहं तव बाणाहतो विमुक्तो यथाप्राप्तगतिं मुखेन^३ यामि । एवमुक्त्वाऽ-
न्तर्हिते सातनाम्नि तस्मिन् गुह्यके, तस्य बालकस्य औदायचरः सप्तसादमासा
दितनिजप्रासादो दीपकणिं सातेनोढतया बालकस्य तस्य ‘सातबाहन’ इति
नाम कृत्वा कालेन च तमेव राज्येऽभिषिच्यारण्यमाश्रयत् । सातबाहनश्च सर्वं
भौमो भूपतिः स-वृत् ।

एवमुपशमितसातबाहननामविषयककाणमूतिजिज्ञासो गुणाढ्यः प्रकृतमनु

- १ ओविजीभयचलनयो इत्यस्मात् ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’, ‘श्रीदितश्च’ ।
२ शैपोयुं प्रह्लाचर्यमस्येति ‘तदस्य प्रह्लाचर्यम्’ इति ठजिष्टद्वौ ‘हसुसुक्ता’ तात्क ।
३ ‘स्वपो नन्’ । ४ ‘मूलविभुजादिभ्य क’स्ततोऽभ्ययीभावः । ५ पञ्च वा पद्वेति
सहस्रयाऽभ्ययेति षड्भूमौ, ङचि पञ्चपाणां वर्षाणां भूत इति ‘तमधीष्टोभृतोभृतो
भावीति’ प्रकरणे ‘वर्षास्तुक् चेति’ विहितस्य स्वस्य ङओ वा ‘चित्तवति नित्यम्’-
इति लुक् । ६, ७ ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’ । ८ ‘चतुर्थ्यादीनामुपसख्यानम्’
इति प्यञ् । ९ ‘शरीरावयवाद्यत्’ । १०, ११ ‘प्रकृत्यादिभ्य’ उपसख्यानम् ।
१२ ‘भिष्ठासेनादायेषु च’ ।

सृष्ट्याग्रे वक्तुमेवमारभत—‘स च सातवाहन एकदा वसन्तोऽसवसमये नन्दनेऽ-
मरपतिरिव निशारामे रामा दीव्यन् गाहमानजनतापहारिणि धारिणि रमणीये
जलक्रीडां कर्तुं तत्रत्यवापीमवतीर्णः तत्र व्यायुषिकायामत्यापतापीणां कर
धारिभिरभितः स्थितमानो धारणो घशासु इव क्रीडापरवशासु तासु नक्षद्यति
वल्लभमग्भः सिद्धस्तदभिषिक्त्तिमसहमानया शिरीषसुकुमाराङ्गया स्वकीयान्यतम
महिष्योक्तः, ‘देव, मोदकैर्मां साढयेति’ । तदाकण्य प्रिया मे मोदकैस्ताढ्यमाना
मात्मानमिच्छसीति युद्धया नृपतिर्दुस्त वचनकरेण बहुमोदकानानाययत् । ताना
लोदय विहस्य साऽभापत—राजपत्र जलान्तरे कोऽवसरो मोदकानाम् ? उदकैर्मां
मा सिद्ध इत्येवमुक्तस्त्व मासादोदकशब्दयो र्गन्धि प्रकरणञ्च नायगच्छमीत्ये
सावान् मूर्यः । परजनमेजयोऽपि शब्दशास्त्रविदा तयैव पराजितो राजा सवीहः
परित्यक्तजलक्रीडाः, जातावमान, परित्यक्तकार्यान्तरावधानस्तत्पुण मितावास
मविशत् । तत्र च परित्यक्ताहारविहार, विवर्जिताखिलभ्याहारः, विरहितकुशे
शयशयनीय पाण्डित्य मृत्यु वा शरण करवाणीति कृतमना न मनागपि शान्ति
मुपजगाम । अकरमाद्य राजरतथाविधामभूतपूर्वावस्थामवलोक्य सम्मान्ते
सवस्मिन् परिजनक्रमे क्रमेणाह शयवर्मा च तासर्वमवगतवगताविरममदाहृत
पृष्टेन हसावयेन राजचेदकेनायाचि यद्वाशयवमानानुतापजन्यमन्युनाऽनिश ददद्वा
मानमानसो नृपो न निशि नेत्रे निद्रया निमीलति । एतदाकर्ण्याम्बोन्यमालो
प्याह शर्ववर्मा च सर्वावरुद्रप्रवेशमपि सातवाहनवासवेरम कथमपि प्राविशाथ ।
निकटोपनिष्टेन च मया तदस्वस्थावस्थाहेतुमनुयुक्तो नृपोऽविकलसकलेन्द्रियोऽपि
वाचा विकल इवानुत्तरयन्नेव मौनेन मुनिरिव तथैव तूष्णीकामारत् । किन्तु तत्तदश
र्ववर्माणि ‘देव, क्षयानेन मयाऽद्य इष्ट यन्नभसोऽभुजमेक द्युतम् । तच्च दिव्येन
केनचित् कुमारेण विकासितम् । तस्माद्भिर्गता धवलाम्बरैका दिव्यास्त्री तत्पणमेव
भव-मुल्ल प्रविष्टा । इत्थ स्वर्णगह प्रबुद्ध मन्ये, सा स्त्री साधारसरस्वती देवस्य
यदन प्रविष्टेति’ । इत्थ निवेदितमिजरस्वप्ने, भग्नमौनमुद्रं सातपाहनः सापूत
मामवदत्—‘प्रयत्नेन शिष्यमाणः पुमान् कियता कालेन पाण्डित्यमधिगच्छतीति
त्वयाऽह घाष्यः । यतो हि तेन विनैया सगच्छ रमणी रमणीगणयुक्तस्यापि मे

१ दिव्यं कर्म चेति करणसंज्ञापवादादकर्मत्वम् । २ ‘कृजो हेतुतापदीत्यानु
लोभ्येषु’ इति करोतेष्ट । ३ ‘यजे स्वप्न’ । ४ ‘यिनाप्रविकार’ । ५ ‘इत्यभूतलपणे’ ।
६ एतः तादृशानवाधिति ज्ञानम् । ७ ‘स्वयिनृपोर्नजिह्व’ । ८ ‘यजयाचति नह’ ।

सम्पन्नकमनीयरमणीय विरक्तस्येति । काष्ठस्याभरणानीय विभवा न मे मूर्खस्य शोभासवद्विनः । एतदाकर्ण्य तस्य राज्ञो वैदुष्यासादनोऽकटेच्छया सजा नानोऽहमवदम् 'देव भग्न्यासेन सर्वं सिध्यतीत्यल चिन्तया । यत्नेनोद्गन्धिं न पुष्पस्य तिलतैलमिव मूर्खातिमूर्खोऽप्युपलब्धवैदुष्यस्योपेक्षुते । व्याकरण हि सर्वविद्यानां मुखम् । तच्च नैर्द्वादशभिर्वर्षैरभ्यस्यते । किन्त्वह त्वां तद्वर्षं पट्केनैव शिक्षयिष्यामि । एतदाकर्णितशर्ववर्मा, सहसा सेष्यमभापत-सुखो चित्तो जनः कथमेतच्चिरमेव बलेन कुर्यात् इति हे देव, स्वामह मासपट्केन शिक्षयिष्यामि तद् व्याकरणमिति । एतेनासम्भाष्यमानेनारमानमुच्चैर्ह्रिय प्रदर्शयन्त क्वाऽहं तमवोचम्—यदि मासपट्केन स्वया देव शिक्षित क्रियेत तदा संस्कृत, प्राकृत, देशभाषाश्चेति मनुष्यसम्भव भाषात्रय मया सद्यः परित्यक्त स्यात् । शर्ववर्मा चैतदाकर्ण्यावदन्न चेदहमेव कुर्याम्, द्वादशाब्दान् यावत्तव पादुके शिरसा वहस्ते वशर्वदतां कुर्याम् । एवमन्योऽन्य निभर्त्स्य निर्गतयोरावयोरुभयतः सिद्धिं मत्वा राजा समुपलब्ध्याश्वासन स्वासने समश्वासत् । शर्ववर्मा च तं सुदुस्तरं प्रतिज्ञां तृतीयां सानुशयः सर्वं स्वस्त्रियै शसित्वा सकटे चास्मिन् एकदेन विनाऽन्यां गतिमपरयन् तस्या पृथ प्रियमापाः पश्चाद्भिर्भागे प्रस्थितः स्कन्दप्रतिपादयिष्या वातैकमवधाय, कृतमौन शरीरनिरपेक्षेण 'तपसा सन्तोषितात् कुमाराद्यधेयितवरमुपलभ्यागतश्चित्तोपस्थितः सर्वा विद्या राज्ञे प्रदत्तवानिति नियतैरेव' होभिर्भूष सर्वशास्त्रपारङ्गमो यभूव ।

इत्थं राज्ञोऽलिलविद्यालाभ समाकर्ण्य सर्वं तदीय राष्ट्रमामन्दममन्दमविन्दत, राजा च 'गुरुरिति' राजाहंरत्तराशिभिरर्चित्वा शर्ववर्मणेऽनुनमंदाकूलविनिवेशित, मदकृष्णविषयराजधानीम्, मोदकैरित्याद्यभिहितवत्यै विद्यागमप्रेरणावमानेन तन्मौर्वयमपसारितवत्यै तद्वाश्यै सर्वसपत्नीषु प्रार्थनीञ्च ग्रीत्या प्रायश्चक्षु ।

१ 'सहोऽन्यतरस्यां कर्मणि' । २ गम्यमानापिक्रियाकारकविमर्श प्रयोजिका' । ३ गन्धस्येदुत्पूतसुसुरभिभ्याः' । ४ 'स्नेहे तैलघ्' । ५ 'हृन्' प्रतियत्ने' । ६ 'अपवर्गेतृतीया' । ७ 'क्त्वा च' । ८ 'प्रियवशेवद्' खघ्' । ९ 'ईपदुहुसुपु०' इति खल् । १० अपरश्चासावर्धयेति विग्रहे पूर्वापरेति समासे 'अपरस्यार्धे पञ्चभावो वक्तव्यः' इत्यपरस्य पञ्चादेशः । ११ 'हेतौ', तृतीया । १२ 'अपवर्गे तृतीया' । १३ 'गमेः सुपि वाच्य' इति खघ् । १४ प्रधानस्य माय इति व्यञ्जतत्वेन विद्वान् ङीप् 'हलस्तद्वितस्येति' यलोपः ।

सर्वस्मिन्नेव सजातेऽवलम्बितमौने मयि च द्वितीयस्मिन्नहनि राजान्तिक प्रात
रित्वेनि, कश्चिद्द्विज स्वयंकृतश्लोकमेकमपठत् । यस्मात्कर्ण्य राजा सम्यक् सस्कृतया
गिरैकैकमधुर स्पष्टमन्वाद्येन च सग्रस्था सर्वे जना प्रमुदिता सजाता ।
तदनन्तर राज्ञा सविनय पृष्ठः शर्ववर्मा स्वस्मिन् कृत वेवानुग्रहप्रकारमेव सवि
स्तरमुपवर्णितवान्—‘देव, इत इतोऽह हीनाहारः, सयतग्याहारः, परित्यक्त
धनुषा-यवजायाकायादिमाय, तीव्रतप कृशकृन्तकायः, निःसञ्जोऽभवति
घरण्यामेकत्र न्यपतम् । तदा जाने, कश्चिच्छक्तिहस्तः पुमानेभ्य मामेव विस्पष्ट
माद्यष्ट ‘पुत्र, उत्तिष्ठामीष्ट सर्वं ते सम्परस्यते’, इति । तेनाह तदा सुधाधारा
सारससिक्त इवानुभूताशनायोद्यद् इवाभवम् । तदनन्तर देवस्य र्त्तामीप्य
प्राप्य भक्त्यासक्तचेतसे स्नात्वा गर्भगृहं प्रविष्टाय मे प्रमुणा स्कन्धेन दर्शन दत्तम् ।
मुक्त च मदीय साक्षात्सरस्वती प्रविष्टा । अथ भगवान् पठाननः पद्मिरामनैः
‘सिद्धो वर्णसमानाय’ इति सूत्रमुदैरयत् ।

तदाकर्ण्य मानवसुखमचापलेन मयाम्पूज्योत्तर सूत्रमुदितमिति देवो मामेय
मग्रवीत्—यस्त्वय चेश्व नावदिप्य शास्त्रमेतरपाणिनीयोपमर्दकमविष्यत् ।
अधुना चैतस्वरूपसत्त्वात्कातन्त्रावयम्, मद्भादनस्य कलापरश्च च माज्ञा कलापक-
मिति प्रसिद्धिं यास्यति । एवमभिनव लघुशब्दशास्त्र प्रकारय स भूयो मामभाषत
यद् युष्मदीषो राजा पूर्वस्मिन्मनि भरद्वाजमुनिशिष्यो महातपा कृष्णनामा
मुनिरासीत् । तुह्यामिलापां मुनिकन्यकामेकामालोक्याकस्मात्स्कन्दपदारदारगम्यतां
गतः स मुनिभि द्रष्टोऽधुनाऽवतीर्णः । तस्य देवी भवितु स मुनिकन्यकाप्यव
तीर्णा । इत्यमृत्यवतारो नृपतिरय सातवाहनस्त्वयि दृष्टे स्वदिच्छयैवावाप्तसर्वं
विद्यो भविष्यति । एवमुक्त्वाऽ-तर्हि ते देवे, गृहीतदेवतण्डुलपलोऽह बहिरागच्छम् ।
अल्पमात्रा अपि भविता शुभुष्पावाचानस्ते च तण्डुला मया मार्तेऽनुदिन मुज्य
माना अपि तावत् एवति चिन्तयिमाणचेताः क्रमेणाहमिहायात ।

१ ‘अन्येभ्योऽपि इत्यन्ते’ इति कनिषि ‘ह्रस्वरय विति वृत्तिस्तुक्’ । २ ‘स्वय
क्तेनेति’ समास । ३ ‘एक यहुमीदिवत्’ । ४ अहातेः क्ते ‘धुमास्यागापाजहा
तिसोहली’तीत्वे ओदितश्चेति नत्वञ्च । ५ निवासधितिशरीरेति घञि कृत्वम् ।
६ ‘अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः क्लिति’ इत्युपधादीर्घं । ७ ‘भातश्चोपसर्गे’ ।
८ चतुर्थ्यादित्वात् प्यञ् । ९ ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ । १० ‘अन्येभ्योऽपि इत्यन्ते’
इति ओणृधातोर्धनिषि, ‘विह्वनोरनुनासिकस्यात्’, अवादेश ।

एव स्वधृत्तात्तमुक्त्वा विरतवचसि शर्षपर्मणि, द्वयोर्कर्षाकृष्टस्वात् सात वाहन सिद्धासुरुदतिष्ठत् । तद्दृष्टिवर्द्धवाभ्रद्वपजातवैलक्ष्य कृतमौनोऽह व्यवहार बहिःकृतस्ततो गच्छन्निच्छन्नमपि भूपतिं सातवाहन प्रणामेनैवामन्य शिष्यद्वया जुगतो नगरात्तस्माद्विशिष्टं कृततपोद्गढीयोनिश्चयो विन्ध्यवासिनीवर्शनार्थमायात स्तस्वमोपदेशेन स्वर्दिष्टया भीषणामिमां विन्ध्याटवीं प्रविष्टो बहूनामभीपां पिशाचानामन्योन्वालापान् दूरादाकर्णयमिति मयेयमात्ममौनमोक्षसाधनभूता पिशाचभाषाऽप्यस्ता । तेभ्य एव च स्वामुज्जयिनीगतमाकर्ण्य भवतेऽद्यावध्यत्र न्यवसम् । भवन्तस्त्राद्यावलोक्य चतुर्ष्वाम् भूतभाषया सम्पादितस्वस्वागतेन मया स्वजातिः स्मृतेत्येतस्मिन्मन्येतदतो महुदत्तः ।

पुनर्दाकर्ण्य काणभूतिगुणाद्यमुवाच—‘आम्, उज्जयि यां भूतिवर्माख्यो मदीयः सखा वर्तते । त द्रष्टुमेव तत्र गत, तस्मादवगतारमशापमोक्षसाधनभूत त्वदागमनोऽहमिहायात इति तुभ्य रोचमानां तां पुष्पदन्तोदितं कथां कथयामि । एवमुक्त्वा स सप्तकथामयीं दिव्यां कथां कथयामास । साह्य पैशाच्या भाषया सप्तभिर्वर्षैर्गुणाख्यो छन्दसप्तकश्लोकै ‘मैनां विद्याधरा हार्पुणरिति’ धारणयाऽऽख्यां मध्यभावादारमशोणितेन छिलेत् । गुणाख्यैवमुपनिषद्वा महाकथां इष्टैव मुक्तशापा काणभूति ‘भगवन्निम शापमोक्ष त्व महामधारय’ इति प्रदर्शितविनयो निजां गतिमगमत् । तत्सहचारिणस्तत्रस्या अयेऽपि पिशाचास्तां दिव्यां कथामाकर्ण्य दिवमुपजग्मुः । तदनन्तरमिय दिव्योमेशोक्तदृष्टकथां सुवि कथं प्रतिष्ठापनीया, कोवाऽस्यै स्पृहयालु, न को वास्यायैस्यिष्यति कस्मै वा तावदिमां समर्पये इति चिन्तयन् महाकविगुणाख्यः स्वपुस्तकं दत्वा गुणदेव नन्दिदेवाभिधस्वशिष्यौ तदानीन्तनकाव्यरसिकस्य सातवाहनस्यातिक प्रेपयामास । स्वयं च प्रतिष्ठान पुरादृष्टिः कृतसङ्केत उद्याने तस्थौ । तौ च शिष्यौ तत्र गत्वा गुणाख्यं कृति रेपेति कथयित्वा पुस्तकं सातवाहनायादकर्णयताम् । किन्तु स तदाकृतौ तौ शिष्यौ पिशाचभाषोपनिषद्वा शोणितारविषयस्तां तां बृहत्कथांश्चावलोक्य विद्वमानौ

- १ दृष्टिरेव वदन्वा तस्या भ्रशते ‘किप् च’ इति मध्यभ्रस्त्रेति परये जरत्यम् ।
- २ ‘क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्’ । ३ ‘दृष्ट्यर्थानां प्रीयमाण’ ।
- ४ ‘धाररुत्तमर्ण’ । ५ ‘स्पृहेरीप्सितः’ । ५ ‘बुधदुहेर्प्यास्यार्थानां य प्रति कोप’ ।
- ६ आत्मानं विद्वांस मन्दते इति ‘आत्ममाने लक्ष’ इति णिनि, यसुछमुष्य स्थनद्वद्वा दः इति सस्य दत्वे तस्यानुनासिकत्वम् ।

निजलक्ष्मीमधोन्मत्तोऽवहेलया परावर्तयदिति द्वावपि शिष्यौ परावर्त्य गुणान्पाय यथावृत्तमवर्णयताम् ।

तदाकर्ण्यतिग्विधो गुणान्पाः सखजेनैवमवज्ञात् सशिष्यो नातिद्वीयसि विविक्तारण्यरम्यभूमिभागे विहितमिग्नकुण्ड तत्राग्न्यावेकैक पत्र पाचयित्वा मृगपक्षिणः श्राव' श्राव स्वशिष्याभ्यामभीप्सितौ रलोकलक्षोपनिबद्धां नरवाहन दत्तकथामेकामवरोप्यावशिष्ट ग्रन्थरसमाशुशुचणौ प्रचिक्षेप । तमेव दिव्यां कथां पठन्त दृष्टं च तत्राग्न्या निखिन्ना अप्यारण्यका सारङ्गवराहमहिषादयः परित्यक्त नृणां हारा बद्धमण्डला पथ्यं चारयन् ।

अत्रातरे स राजा सातवाहनोऽस्वस्थो जातः । तदस्वस्थताहेतुश्च वैधैः शुष्कमांसोपयोगो निरणायि । तन्निमित्तमाचिताः सूदास्तथाविधमांसदायिनो' तदुत्तरदायित्वेऽतिष्ठिपन् पृष्टाश्च लुब्धकास्ततो नेदीयसि गिरौ पत्रमेकैक पत्रिद्वाऽग्नौ क्षिपतो द्विजस्य कथां श्रोतॄणामखिलधनौकसां स्वकृतपर्यमन्यत्र गमनाभावेन निराहारत्वाच्छुष्कमांसत्वं सम्पन्नमिति श्याज्जु । तच्छ्रुत्वा तान् श्याधाननुगाय स्वयं सातवाहनस्तत्र गतो जटाभि समाकोर्ण सबाष्पमृगमभ्यग गुणान्पमपरयत् । नमस्कृत्य च तं तदखिलवृत्तात् महीपतिर्ज्ञातुमाचकांश्च । सोऽपि च ज्ञानी मूलतः सर्वं भूतमापया तमाचययामिति गणायत्तार तं ज्ञात्वा पादानताय नृपाय हरमुखोद्गतामवशिष्टां तां कथां तस्माद्याचमानाय दृष्ट्वा स्वशिष्यौ च तद्व्याख्यातृत्वे नियुज्य नृपमामभ्य योगदाक्षिपरित्यक्ततनुगुणान्प द्वापनिर्मुक्तो दिव्य निजपदमवाप ।

सातवाहनश्च नरवाहनदत्तमयीं तां वृद्धकथामादाय निजनगरमागतस्तत्र गुणान्पशिष्यगुणदेय नन्दिदेव साहाय्येन-कैलासे शम्भुमुखात्पुष्पदन्तम्, परवर्षी भूताश्च तस्माद् भूतले काणभूतिम्, काणभूतेष्व गुणान्पम्, गुणान्पाश्च परम्परया प्राप्तामात्मानम्-तद्विद्याधराद्भुतकथां तत्पूर्वजवर्णनानुक्रमेणेत्यमाकलपाञ्चकार-

इति गुणान्पवृत्तात्

उदयन-कथा

(उत्पत्ति)

अस्मिन् धरसेषु कौशाग्र्यी नाम नगरी, तस्यां पाण्डवान्वयसम्भवो विष्णुमती पक्षीक शतानीको नाम राजाऽभूत् । तेन, परम्या सह विघ्नव्यव्याहार विहारै र्यापितास्वपि घट्टीषु निट्'सु, न पुत्रमुखावलोकनसौभाग्यमलम्भीति सुता सद्भायत्वेदक्षिणचेता एकदा धिमलदिंवि, शारदेऽङ्घ्रि, स्वजवेनै गहरमन्त्रमप्यधरी कुर्वन्तमर्घ-तमारुह्य, परनिरासनपरशरासनवरकरः, परन्तप, समन्ततः शकुन्तर वनिर-तरदिगन्तरमखिलभृगकुलशरण्यमरण्य भृगुयार्थं गत, शाण्डिल्यमुनिना सह परिचयमलमत । आभाषणप्रसङ्गेन च मुनिर्भूपतेः पुत्राभावजन्यदशायां दयालुः कौशाग्र्यीमागत्य पुत्रेष्टियाजिनैस्तस्य पत्नीं मन्त्रपूत चरु प्राशयदिति यथासमयम-तर्बन्ती शतानीकपत्नी, अर्भङ्गुरशुभयुताविकासमये समये, सहस्रानीकसंज्ञक सन्तु सुपुत्रे । शतानीकस्तेनामितां मुदमादधानोऽतिक्रा न्तशैशवस्य विविधशास्त्रोपशास्त्राक्षरपारदर्शनः सहस्रानीकस्य राजहरेरवा निश्चिन्तो बभूव ।

एवमतिक्रामत्सु दिवसेषु, सम्प्रवृत्तेऽसुरैर्निर्जरसां सङ्ग्रामे शतानीकाय तुरा साह । साहाय्येच्छया विघट्टो मातलि समाययाधितिनृपतिर्मेन्त्रिमुह्यस्य युग-ध राण्यस्य सेनापतिप्रधानस्य सुप्रतीकामिधानस्य चाभिभावकत्वे समर्पितस्वसूनुसा न्नाज्यशासनोऽपरपाकशासनो'यथा, करदत्तपरासनशरासन, सूरम'न्यान् असुरान् सङ्ग्रामे सहत्तु सत्वर मातलिना सहामरावतीमाजगाम । तत्र च सहस्रादप्रत्यक्ष मेव धरातुरापाट्, सांयु'गीन शतानीक, उत्पतकबन्धव-धुरे समरे सहस्रशोऽसु रान् तत्साहाय्यसहितानहितान् यमदष्टादींश्च यमदष्टाऽतिधीन् विधाय, सहयुष्वा^१, स्वयमपि महाष्वाश्वनीन संवधृते । मातल्यानीतवीतासुदेह प्रियतममवलोक्य

१ 'छः सि धुट्' । २ 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध' अतः 'दिप उत्' इत्युत्थाभाव । ३ 'अदोरप्' । ४ 'द्विपत्परमोस्तापे', 'सचि इत्स्वः' । ५ 'करणे यज' । ६ गतिबुद्धीत्यादिना कमत्वम् । ७ 'भजभासमिदो पुरच्', 'घञो कुधिण्यतो' । ८ 'दशो कनिष्' । ९ 'राजनि युधिष्ठि' । १० 'आत्म माने सख' । ११ 'प्रतिजगादिभ्याः खञ्' । १२ 'सहेच' इति प्रनिप् ।

मान स घालः चत्रियोचितैरन्वितस्कारैः सस्कृत्य सर्वाभिर्विद्याभिर्धनुर्वेदादिभिश्च
जमदग्निना स्थनीयत । मृगावती च धरस्त्रेहास्यकराकृष्टसहस्रानीकनामाङ्कित
कटकैः तस्यकरो बलयीकृत ।

एकदाऽऽखेटके उदयनोऽटव्यां शवरगृहीत सुन्दर सपमैकमबलोक्य तस्मिन्
दयालुस्तन्मुक्त्यर्थं शबरमभिहितवान् किन्तु सोऽधादीव—प्रभो, एष सर्वो
मदीया जीविका । विपन्नपूर्वपन्नगेन मया मन्त्रौषधिवलाद् भषट्ठव्योऽयमटव्यामु
पलब्ध । इमं खेलायनेवाह वर्त । एतदाकर्ण्य र्यौगी उदयनस्त जननीबद्ध
कटक सरसैः क्षयराय दत्त्वा पन्नग तममोचयत् ।

गृहीतकटके च गते शबरेऽतिप्रीत पन्नग उदयनमुवाच—‘महामन्, अह
वासुकेऽयं वान् भ्राता धमुनेमिर्नाम, स्वमिमां मासरक्षितं धीर्णां गृहाण, एष
सेनोक्त आसवीणोऽतिप्रीण उदयन स्वमातरमागत । इत स शवरश्चोदयन
प्रदत्त राजनामाङ्कित कटक विपणौ विक्रीणानो राजपुरपैर्निगृह्येनैःसभमानीत,
‘कुत्तरस्वयैष कटक उपलब्ध’ इति राजा सहस्रानीकेन सद्गु र्गृह्य । शवरस्तदा
गमप्रकार सविस्तर वर्णयामास, तदानीमेव दिव्यया धाण्या ‘राजन्नधुना स ते
पाप क्षीण, जमदग्न्याश्रमे स्वदीया जाया मृगावतीदानीं पुत्रवती धर्तते’
इवमुक्तः सहस्रानीका समुपलब्ध प्रियजायाजातोद-तोऽनुभूताविमुक्तः, प्रियतमा
वात्तिसमुक्त, स शवरमेव पुरस्कृत्यापरेणुरुदयापलमनुप्रतस्थे ।

अथ समतिक्रान्तद्वीपोऽव्वनेऽनुभूयमानातिभ्रान्तये दिने तस्मिन्नेकरिमन्
कासारतटे कृतवसतये, भूर्पतये साय सेवासल्लभ सगतकामिष कथक काञ्चन
मनोविनोदिनीं कथां कथयितुम् प्रतिश्रुत्वत्तवादीव ‘देव, अलमयनुतापेन, आसन्न
एव ते देव्याः संगमः । सयोगवियोगसूत्रसम्यग्ना हि प्राणिन इत्येतत्सम्बन्धो
कथामेकां शृणु—

एष मुधाणाय सगतकायानुगृह्णन् नृपतिविस्तरेणेमां कथां श्रोतुमवहितमा

१ पृथधातो दानधि आने मुक् । २ पन्न पतित गच्छतीति विग्रहे
‘सवग्रपन्नयोरुपसख्यानम्’ इति ८ । ३ सम्पृचानुरूपेति विशुन् । ४ दशा
दिभ्यः इति नात्वे, जत्वम् । ५ इमस्य सभेति विग्रहे ‘सभाराजाऽमनुष्यपूर्णा’
इति भपुसकावम् । ६ ‘प्रत्याह्भ्यां ध्रुवः पूर्वस्य कर्ता’ इति चतुर्थी ।
७ ‘अनुप्रतिगृह्य’ ।

यमूव—आसीत् पुरा मालवे यज्ञसोमाख्यो विप्रः । तस्य कालनेमि विगतभयना
मानौ द्वावतिजनप्रियौ पुत्रापुरपन्नौ, पितरि^१ मृते तौ सीर्णशैशवौ भ्रातरौ विद्यावासि
कामनया पाटलिपुत्रक प्रपयतुः । तत्र समुपात्तविद्ययोस्तयोस्तदुपाध्यायस्य
देवशर्मण सुताभ्यां परिणीतयोश्च तयोः कालनेमिरितरास्तत्रत्यान् धनाट्यानव
लोक्येर्ष्यापर कृतमृतोऽयुत्तमैराहवनीयद्वैर्लक्ष्मीमियाज, सत्तुष्टा च सा
साक्षात्समभाषत—'स्वमनस्य धन सार्वभौम पुत्रश्च समवाप्स्यसि, किन्त्वमर्ष
कलुषितारमवृत्तिर्हि धियै^२ स्वमहोपीरिति चौरसदृशो घण्डोऽन्ते ते भविष्यति',
एवमुक्त्वा श्री^३ रन्तरधात् ।

कालक्रमेण कालनेमिरप्यपरिमितधन समुपपन्नसूनुश्च सजातः, पुत्रस्य च श्रीय
राध्याक्षिमाकलस्य धियै^४ श्यापमान कालनेमिस्तस्य श्रीदत्त इति नाम चक्रे । क्रमा
द्यौवनमवती^५ श्रीदत्तो, विप्र सद्यप्यखेपु, पादुयुद्धेपु, चाप्रतिमः शृङ्गिण्यां संवृत्तः ।
कालनेमिप्रांनुर्दिगन्तस्य च भार्या भुजङ्गदष्टा नष्टेति तीर्थायां स देशा^६ तरमियाय,
कालनेमिपुत्रस्य श्रीदत्तस्य च तदानींतनगुणश्चमूषतेर्यहमहाक्तेः पुणेण पिकन
शक्तिना मैत्री समञ्जापत, किन्त्वतितरस्वितया, तस्याभिमानायेन तुर्गोभत-
भीमयोरिवानयो सहवास शैशवे समवर्तत, अन^७ तरश्च विप्रस्यास्य गजशुक्ति
बाहुशालिनामानौ द्वाववन्तिजौ चप्रियौ मित्रतापन्नौ, अधाम्येऽपि गुणग्राहिणो
दाक्षिणाया मन्त्रिपुत्राश्चास्य मैत्रीमापन्ना ।

एकस्मिन् प्रावृष्टिके^८ इदने श्रीदत्तः सराजपुत्रः साम्प्रसिद्धं निधत्तुं जातवी-
तटमाटत् । तत्र राजपुत्रभृत्यारस्त राजसुत स्थग्य चमुरिति श्रीदत्तोऽपि तत्कालं
निजमित्रै राजा कश्चित्, एतेन सजातरोपो राजपुत्र आह्वयान तमाद्य प्रवीरं
विप्रवीरम् आलुहाव । किन्तु श्रीदत्ते^९ पादुयुद्धे राजपुत्रो निर्यत इति भयानकतरेण
समृत्यो राजपुत्रस्तमजिघांसत् । राजपुत्रस्यैतदभिप्रायं ज्ञात्वा शक्तिता श्रीदत्ता
समिप्रस्तसमीपादपासरन् मध्ये गद्गाजलोचनं दियमाणां पालितम् अभिगमकोषण
जलात्तामुद्धिपुंसां दुशालिप्रभृतीन् पश्यि रणरथाभू, समीपं रथापगिरता^{१०} तरक्षिणी

१ 'यस्य च भावेन आल्लक्षणम्' । २. 'गजो यर्मणः नरण राजा सम्प्रदागस्य
च कर्म सज्ञा' । ३ 'मित्रया यमभिप्रेति गोऽपि सम्प्रदागम्' । ४ किन्त्वपिप्रपद्युया
येति त्रिधातोः क्तिप्, दीधञ् । ५ 'क्षामद्वर्षाशपाशीत्यगा' अथ रतुवति
त्यर्थः । ६ 'प्रावृष्टम्' ।

मयमानो गान्धर्वेण विधिना तां हस्तेकृत्य प्रतिनिश च तया सह रममाण
सस्नेहमनेहसमरपवाहयत् ।

अथ कालेनान्त सरवा सुन्दरी प्रकाशिताखिलतत्त्वां स्वमातर कृत्वा जामातृ
प्रेमपरायत्तया तया श्रीदत्त मोचितवती । तत क्षिप्र निगमनार्थं च निर्दिशन्ती तज्ज
ननी, निर्गमनसमये 'न त्वया सुन्दरी विस्मृतिपथातिथीकरणीयेति' तमवोचत् ।
श्रीदत्तोऽपि च मदीय सङ्गस्तव पित्रा गृहीत इति सुन्दरीमुवाच तस्मात् प्रस्थितो
मृगापत्नीं मृगयमाण पुनरपि स्वाश्वात्तिमनिश्वासस्थलमवाप । तत्र चागच्छन्त
मेक श्याध प्रदत्तमृगाङ्गवतीपरिचयस्त्वयैवभूताभिजाता काचिन्नारी समवलोकित
ता भवेदित्यपृच्छत् । श्याधोऽवादीत्- 'आम्, तामह जानामि, श्वापवचौरादिभ्यो
भीतैकानिनी साऽस्मात्स्थानात् स्वपुर नीता । किन्तु पुवकशयराकीर्णमेतत्पुर
नेवभूताया युयते कृतऽमुरक्षितमित्यवगच्छता मयोपमथुर नागस्थलनामक
ग्रामे धर्मादप्रमाद्यतो विश्वदत्तनामकस्यविरविप्रस्य गृहे निचेपरूपेण स्थापिता
वर्तते । तदारुण्यं नागस्थलमागतो विश्वदत्तयाचितनिजपत्नीक श्रीदत्तो विश्व
दत्तेनाभिहितो यमया सा राज्ञ शूरसेनस्य मन्त्रिपुरोहितगृहे निवासितेति
श्वमिद्वैवाय तिष्ठ, प्रातस्तत्रा तत्र ग ताऽसीति समाकण्य श्रीदत्तस्तत्र क्षपिततत्त
मिन्न स्वप्रिपापर्यन्वेपणपरिश्रमादेपराजयमान प्रातर्मथुरामाययौ । तत्र नगरा
द्विहरेकस्यां वाण्या वीर्घाश्वमलिनमालि-यापचिकीपया सिन्धामुरवतीर्णशौरनिवे
क्षितमञ्जलवद्द्वार वस्त्रमेकमलभत । तच्चाद्यालक्षिततद्वद्वतद्वार प्रियां दिदृष्टु
श्रीदत्त मथुरां प्रविवेश । तत्र नगररक्षिभिस्तद्वस्त्रप्रत्यभिज्ञानपूर्वकहारावाण्या
चौरोऽपमित्यवष्टभ्य नगराधिपसमीपमानीतो वधायादिष्टः । परेषवि पश्चादप्रहत
डिण्डिम वध्यभूमिं नीयमान त राजमार्गे मृगावश्यवलोक्य मन्त्रिमुख्यमावयत्
यद्य मे भर्ता वध्यभूमिं नीयते । एतदाकण्य राजान विश्वाप्य वधकर्त्रे तद्वर्धा
जिवार्य त मन्त्री श्रीदत्तमात्मगृहमानयत् । पारस्परिकसलापप्रसंगेन सजाते
च पारस्परिकपरिचये, श्रीदत्तः स्वपितृव्यपादयोरपतत् । अवर्णयन्नाखिलमुद-तम् ।
सोऽपि आवोचत्- 'पुत्र, मा भैषी, ममैका यत्किञ्चि सिद्धा । सा मष्ट सहस्रपञ्चक

- १ 'नित्य हस्तेपाणाद्युपयमने' । २ 'अपादाने पञ्चमी' । ३ 'भीतार्याना
भयहेतु' । ४ 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसरयानम्' । ५ 'पराजेरसोढ' ।
६ 'वारणार्थानामीप्सित' ।

मथानाम्, कोटितस्तकश्च स्वर्णस्यादादित्यपुत्रस्य मे तत् केषोर्पयोगात्स्यतीति सर्वं तत्तथैव । एतदुक्त्या स श्रीदत्ताय सधिया मृगायतीं दशैकान्ते समेवमयो पत् । अस्य राज्ञः शूरसेनास्य सुताऽवतिदेशे नेतव्या, तदाज्ञया तत्र देवा चेत्ये तेनैवापदेशेनेना नीत्वा शुभ्य दास्यामीति तदनुगे यत्ने सम्प्राप्ते, ममि च तत्र वर्तमाने, धिया समाविष्टमचिरेणैव । राज्यमवाप्स्यसीति । कृतैतन्निश्चयी ती पितृव्यभ्रातृपुत्री शूरसेनसुतामादाय तत् प्रस्थितौ । मार्गे विन्ध्यादभ्याम कस्माच्चौरशयरसेनया महत्या शरवर्षिण्याऽवस्थादित्युभयतः शस्त्रमपातुं सम्प्र वृत्ते, विहतामसैन्यं महारमूर्च्छितस्तस्करापहतसवस्थाः, श्रीदत्त शयरपत्नी नीतः । तत्र च मोषणे चण्डिकासङ्ग-युपहाराय समागतं तं देवीदशानार्यमागता ससुता तत्पत्नीपतिमुता सुन्दरी समपश्यत् । तत्र परिधितनिजपतिका सा सर्वान् दस्यूनपचार्य परमानन्दतुर्विनी तं निजसदामनयत् । तत्र तद्गोक्रोधा नन्यसन्तते दिव गच्छतो निजपितु समवाप्त सराज्य स्वोपतेष तदीय मृगाङ्ग खङ्गश्चेति तत्रैव परिणीतशूरसेनसुतः कालनेमिसुत (श्रीदत्तः) सङ्गारनरेशः समपद्यत । अथ च प्रैष्य प्रैष्य समाहूयौ विम्वक्सूरसेनायपि ससेनौ वन्यायाताव यमुद्रसम्पद्यौ परमानन्दमविदेताम् । ताभ्यां यशुराभ्यां सहितेनैव च श्रीदत्तेन जनकयधजन्ममन्युहुताशनोऽपि विक्रमशक्त्याहुत्या सत्तर्पितः । एवमुत्तीर्णसकल वियोगव्यसनार्णव श्रीदत्तोऽन्धियलयां मेदिनीमवाप्य मृगावत्यासह भुव भुमोजै ।

इत्थं धीरधारयो अपारयाऽऽत्मशक्त्या समुत्तीर्णव्यसनान्पाराः कदयाजतट र्भाजोभयन्तीति तयापि श्वः परश्वो बावश्य देवीसङ्गमसम्भव ।

सगतकमुखादेवमाकर्णितकयो नृपः सह्यानीको दयितासयोगसमुत्सुको नीतनिश प्रातरेव प्रियां प्रति प्रस्थितस्तस्मात् स्थानौद् योन्नतामि वर्तमान जमदग्नेराश्रम कतिपयैरेव प्रयाणकैरवाप । तत्र स मुनिं प्रणम्य स्वीकृतसकृता सिष्य आसने सगुणाविद्यत् । मुनिरपि च तस्मै राज्ञे सतनयां तत्पत्नीं मृगायतीं

१ अविद्यमानपुत्रस्य (नि गन्ततेरिति भावः) । २ 'एवेचानियोग' इति पररूपम् । ३ 'तुन्दादिभ्य इत्यर्थे'त्यत्र उकारादिनिस्ततो ङीप् । ४ 'देयेद्या च' तदधीनमकरोदिति भावः । ५ 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ङम्' । ६ 'भुपोऽनवने' इत्यात्मनेपदनियमाद्रसणार्थे परस्मैपदम् । ७ 'अनुपसर्गांस्त्रिम्पिन्दधारिणारि'—इत्यादिना दा । ८ 'भजो ग्निः' । ९ 'यतश्चाथकालनिर्माणं तत्र पश्यमी', 'तदुज्जादयन्' प्रथमा गतभ्यो ।

समर्पयामासेति श्लापावग्रहविदीर्णभयहृदयस्थल सयोगानन्दाभृतधारासारेण पङ्किलत्वमापेदे ।

अभ्येष्ट राजा सहस्रानीको जमदग्निमामन्त्र्य सजायाजातस्तस्मादाश्रमात्स्थितः क्रमात्कौशाग्धीमवाप्य स्वमन्त्रिपुत्रवसन्तकरुमण्वद्योगन्धरायणसहायके स्वयधीय सूनायुदयने न्यस्तभारो वर्षीय सचिवप्रियतमासहायो महाप्रस्थानाय द्रुत हिमगिरिमशिथियत् ।

इत्थमवाप्तवत्सराज्योदयनो, यौगन्धरायणादिविश्वस्तसमस्तमन्त्रिवर्गविन्यस्तराज्यभारो, मृगयायां, विशेषेण हस्तिवधने, वसुनेमिप्रदत्तघोषवतीधीणा वादने वा समयमतिवाहयन् 'न-मे कुलानुरूपा भार्या वासवदत्तया सह वसते, एका वासवदत्ताय्या चण्डमहासेनमुतोऽजयिन्यां विधाह वर्तते कथं सा प्राप्येति' चिन्तासुरोऽभवत् । तत्र चण्डमहासेनश्चापि मद्बुद्धितुरनुरूप कापि कोऽपि भर्ताऽग्र भुवि नावलोक्यते, एकश्चास्युदयननामक स तु मे विपश्च इति कथं स मे वश्यो जामाता च भवेदिति विचारपरायणोऽभवत् । एवं विचिन्तयँश्चण्डमहासेनश्चण्डी-मन्दिरमागत्याभ्यर्चितचण्डीक 'राजस्रेतस्तव धाञ्जितमचिरेण सम्प्राप्त्यत' इत्यशरीरिणीं वाचमश्रीयीत् । एतेन सुस-सुष्टो नृपतिर्निजसदनमागत्य मन्त्रिबुद्धदत्तप्रदत्तपराभृष्टिमनुसृत्य पूर्वं साग्नैव कार्यसाफल्यमाकलयन् कथं एवान्वपचतु रिमजत्पाक प्रैपमेकमुद्यन प्रति ग्रहिण्वस्रैदम्पर्यमादिदेश—'दूत, मद्बचनादुदयनो वाच्यो यन्मदीया पुत्री गान्धर्वे तव शिष्या शुभूपुरिति स्नेहश्चेदस्मात् तु ते स्यादस्मत्सदनमासाद्येद्देव सा शिषेलिमेति' । प्रैष्यश्च स्वरुणदेशात्पत्नीनीकृततन्निदेशः कौशाग्धीमनुप्राप्योदयनमवगतचण्डमहासेनस देशमकरोत् । समाकर्णिताशिष्टजनोचिततद्गोऽनुभूतावमाननो वत्सराजश्च 'स्वपुत्री मच्छिष्यताम् अभिलापुका चेद्दिदैव प्रहेतव्या सेति प्रतिसमादिशन्नपि त कौशाग्धीमानिनीपुश्चण्डसेनमभिपेणयितुम् यौगन्धरायणेन सम सममन्त्रयत् । पर तच्छुभेच्छुनाऽमुनाऽशुना महाराज, नैतत्साग्रतम्; महाप्रभावयान् हि चण्डमहासेन, राजवती चोजयिनी तेनैव जनैरुच्यते । तद्गत किञ्चित्पुपवर्ण्यमान मया श्रुतिपथमवतार्यताम् इति तदभिपिपेणयिपानिपिपेयिपुणाऽवाचि—

१ 'लपपतपद'—इत्यादिना उक्तम्, 'न लोकाभ्ययनिष्ठेति' पट्टीनिषेधः ।

अस्ति सुधाधवलितप्रासादा प्रस्फुरन्नास्वरपताकामिरुपहसतीयामरावती
मुञ्जयिनी नाम नगरी । तत्र दास्यय राजा महासेनोराजसेनिः । स पायमेकदा
न मेऽनुरूप खड्गो नापि च कुलोद्भवा भार्यतिचिताकुलश्चण्डिकामन्दिरमागत्य
निराहारश्चिरं चण्डिकामाराधयन्सुखस्योत्कृष्टं स्वयव्येण हृम्यवाहनमयष्ट । तेनाति
प्रीता देवी कौल्यायनी खड्गमेकमस्मै ददती समुवाच—‘पुत्र प्रीताऽस्मि ते, गृहा
णेमममिस्यसेरस्य साहाय्येन परापराजयेयस्वम् । किञ्च, अचिरादेव त्वं त्रैलोक्य
सुन्दरीमङ्गारकासुरसुतामङ्गारवर्ती भार्यामवाप्स्यसि । यतो हि त्वया स्वप्रपह
वनरूपमतीयं चण्डं कर्म कृतमित्यद्य प्रभृति चण्डमहासेन इत्याख्यायाश्चाप्यसीति ।
एवमुक्त्वा प्रवृत्तखड्गा देवी समविरस्यत् । राजा च निजप्रामादमात्माद्य
तरखड्गप्रभावेनैरावतकक्षपस्वकीयनजानिरीगजसाहाय्येन च समुग्न निवमन्नु
पाध्यायेभ्यो विविधशास्त्रोपदेशादादानोऽप्यतन्त ।

एकदा स गृगयायै यत्र गतोऽकाण्डपिण्डित नैव तत्र इव दिवा, घोरघोण
घोणिनमेकमश्लिष्यीचकार । प्रखरतरसरैराहतोऽपि शूकरोऽनवासेन एव
पलायमानः घिलमेकमविशत् । समुत्प्लुत्य दनो जयसेनन दनोऽपि गृहीत
क्षरामा शूकरमनुसरन् सुविहृततर प्रविश्य नगरपरमं कमपश्यत् । तदन्तर्दी
र्घिकास्तटे सविस्मय निषेधैश्चातिमुर्वरी कयकामोकावालोक्त । सा च राजा
मालोक्य प्रेमरसासारयपिणा चक्षुषा क्षपयन्तीव तदतिदमागत्य, ‘कस्तम’
कस्मात् कृत भायात्’ इत्यादि प्रधानतरमयासयभाताबोत्ता विमुक्तधैर्यं रोदितु
मारभत । रोदनहेतुमनुयुक्ता च साऽयधीव—योऽयं घराहोऽग्नं प्रविष्ट सोऽङ्गार
कामिधो दैत्यः । अहंश्चास्मैज्जाताऽङ्गारपत्नीनामा कया । अयं हि शापदोषा
ब्राह्मसीभूतो यज्ञमयो महासुरसृष्णाध्रमात इति भवन्त प्राप्तमपि परित्यज्य
परित्यक्तवाराहरूपं चणं शय्याया विश्राम्यति । सुप्तोत्थित पारिमन्त्रं ते धेया
इति निश्चप्रचमनुचितयस्या मेऽन्त सतापकथिताः प्रागा पापविन्दुरूपेन
गच्छति । धृतैतदङ्गारयतीवचनो राजा, स्नेहस्ते मयि चेतप्रपुद्गरप तरयाग्रेत्य

१ ‘यज्ञे कर्मणं करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मण इति ताव्यम्’ । २ ‘सपत्र
लोहितदिक्कतन्तेभ्य’ । ३ ‘आन्यातोपयोगे’ । ४ ‘ऊर्ध्वमुपिमुष्ममधोर’, ‘मयू
व्यसनादयश्च’ । ५ ‘ननिर्हृत्य प्रवृत्तिः’ । ६ ‘त्यक्तोरे कर्मव्यभिचरणे च’
(शय्यायामुपविश्येति ताव) ।

रुदिहि । रोदनहेतुमनुयुञ्जान च त 'केनापि स्वयि व्यापादिते का मे गतिर्भवेत्'
इति रोदनहेतुश्च त वष । एवमुक्त्वा साऽसुरायाणी यथानिदिष्टमुद्यरती पित्रा
प्रयुदतारि पुत्रि मामिक^१, सर्वं हि मामकीन शरीर दम्भोलिघटितम् एकञ्च
घामकरे द्विद तद्यापि चापेन रक्ष्यते । एव स्वसुतामाश्रासयतो दैत्यस्य सव
भेद तत्रैव तस्माञ्जिलीनो नृप समाकर्णयामास ।

तदनन्तर स दैत्य उस्थाय आत कृतमौनो भगवत्त हर पूजयितु प्रवृत्ते ।
पत्तस्मिन्नेवातरे समाकृष्टशरासनेन नृपेण तत्रोपेत्य स दैत्य रणायाहूयमान
समुत्क्षिप्तवामहस्तस्त घण प्रसीक्षितुमसक्रेतदिति समवासधनुर्विद्याविशारदिज्ञा
राज्ञा तस्मिन्नेव मर्मस्थले पृष्टदेनैकेन हतो घोर राव कुर्वक्षिरसुरवन्द्या न्यपसत् ।
राजा चापि सममङ्गारवयोज्जयिनीमागत्य परिणीय च तां तत्र तस्यां पालक
गोपालकनामानौ द्वौ पुत्रौ समुत्पाद्यमास । ततस्तेन तुष्टस्तुरापाद् स्वप्नेऽवो
धत् यत् मत्प्रसादादनयसदृशी स्वमेका सुतां समवाप्त्यसीति कालेनोत्पन्नायां
तस्यां श्योमवाणी तस्यां प्रभविष्यत्त सुत रतिपत्यवतार विद्याधराधिपमाशु चा
सुसूचत् । एतेनातितुष्टो राजा स्वप्ने वासयेन दत्ततया स्वप्नवासवदत्तेति
तत्तनयानाम चकार । रते^२ प्रति सा चाद्य तद्गृहे मयनात्प्राग् रत्नाकरे वर्तमाना
कमलेव विष्णवे प्रदेयत्वेन तिष्ठति ।

पृथविधप्रभावश्चण्डसेनो न सारद्वयेन पय्यलौकिकदर्शकेज्यः किन्तु स
वीरर्षाहे ता तुभ्य दिशति निजकौलीयस्य गौरवोद्बन्धोऽमूष्यकपारानेन स्वा
लोभयितु तच्छिञ्चणव्याजेन तन्नाकारयति धति ।

हृथमाकर्णितवासवदत्तोदयनोदयन सपदि तदाहृतहृदयोऽपि निजमहा
कुलीनपथात् स्तोकात्^{११} प्रत्यचष्ट ।

हतो दूतमुखश्रुतवस्त्रेणप्रतिश्रुतप्रतिघातचिक्छण्डमहासेनः कयाप्रेषणे स्वला

- १ 'भासुरे रूपसंस्थानम्' इति ष्फे पित्यात् ङीप् । २ 'मामकनरकयो
रूपसंस्थानम्' । ३ 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' । ४ घर्णहृत्वादिभ्यः प्यञ्चो यप्र
चादिमनिच् । ५ 'भुव प्रभव' । ६ 'प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयो', 'प्रतिनिधिप्रति
दातो च यस्मात्' । ७ 'अन्यारादितरर्त' । ८ 'अपपरी वजने', 'पद्यम्यपाद्
परिभि' । ९ 'उपसगस्य' घम्यमनुप्ये बहुलम् । १० विभाषा गुणोऽन्नियाम् ।
११ 'करणे च स्तोकात्प' । १२ 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति स्वार्थे ङक् ।

ध्वम् श्रुते घत्सेयौत् स्वकयाविषयामिलापापूरकानुबलधरातरमपरमन् उदयन
प्राप्यकृत्य तत्रानयनमेव च कौर्मणमाकलयन् विहितस्वमन्त्रिपरामर्शा निज
हस्तिनटागिरिसदृशम् दारुयन्त्रमय महास करिणमेक कारयित्वा विध्याटम्यां
समतिष्ठिपत् । अतः प्रबद्धसैय विध्याटम्यां च दारुमययन्त्रवलेनेतस्ततः सञ्चरत
गजमालोक्य सद्यधनरसासक्तोदयनोपजीविनः सत्वरमागत्य देव, विभ्य
यनादाराद् भ्रमज्जिरस्माभिरेको अङ्गमोऽचल इव मितैर्द्वमोऽपूर्वोऽवलोकित इति
भ्याजहु । समाकर्णितचारुचारचैर्षो विचारइगपि तदानीमविचारइगिच देवो
वत्सराजः सुवर्णलघेण तौभारान् सत्तोष्य 'नडागिरिप्रतिमस्त त लमेय चण्ड
सेनो ध्रुवमस्मद्वदताम् इतीकुर्वात्' इति तत्प्राप्तिचिर्वापर पृथ तां निशा
मनैपीत् । प्रातश्च गजलिप्सयाऽनालोदितमन्त्रिगालोदितः ससैयः पुरस्कृततप
यर्कचारो बहिर्नगैर्वात्तिर्गत्यागत्य च विध्याटयामिमल्लोभाशङ्कया दूरापसारित
सकलसैनिक, घोषवर्ती घोणा द्युधारमात्रसहायो विवेश विविधानोकहलता
गुहमादिविस्तीर्णामरण्यानीम् । तत्रोपवीर्णयैषेकाकी सद्गजमधनविचाराशान्त
श्चान्त सभ्याभ्वातवशादपरिलक्षितमायागजो गीतरसाभिभूतेनोक्तीर्णतालेनोपे
त्योपेत्य विचलता च कृत्रिमगजेन तत्संहार्यै पृथक् कृत्वा चण्डमहासेनसाम्राज्य
घोर्मायै सुदूरमाकृतोऽकस्मात्तत्र यत्रमयाद् गजात्रि सस्य सञ्चदै पुरुषै परिवारितः
सन्नाट्टासिरप्रस्थानसर्थैरेषि पश्चादागत्यायैः सैयै निवृहीतचण्डसेनातिक्रमा
णीयत । चण्डमहासेनोऽपि आवगतैस्तदुदतो, निर्मयुक्ते सुहित, सतां गत

१ 'इमांताश्च सप्तपूर्वात्' । २ अयारादितरतः । ३ 'प्राप्यं च धने'
(प्राप्यमित्येतदप्यय यधनेनानुकूलयेवतते) । ४ 'तद्युक्ताकर्मणोऽण्'
इति स्वार्थे अण्, याचिक श्रुत्वा क्रियमाणे कर्मण्यर्थ । ५. अन्यारादितरतः ।
६ गमश्चेति सच् । ७ 'चिन्तितपूजिकथिकुम्भिचर्चश्च' इति युचोऽयवाक्षोऽद् ।
८ चित्तिपूजि० । ९ गालोदित याचां विमर्शः । १० तत्र कुशलः पया
इति युन् । ११ 'अपपरिपहिरश्चः पद्ममे'ति सभासविधानमामर्ष्यात् 'यहियोगे
पद्मो । १२ घोणयोपगायन् । १३ 'पृथग्विनानानाभिरुत्तीयाऽभ्यतरस्याम्' ।
१४ 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया न । १५. 'कर्तृकरणाद्वाच्यर्थ' इति गणसूत्रेण भसि
माह्वतीति विग्रहे णिचि, दात् । १६ पूरणगुणसुहितार्थेति समासनिषेधा ।
१७ 'वद्मी शेषे' ।

मनुसरस्रङ्गगस्यांशोच च विनीतवचन, कृतवत्सराजादरादरो, वरसेशेन^१ समम् प्राविशदुज्जयिनीम् ।

इतस्तदार्जवाद्वा पीरा छद्माद् घट्टमिव वरसेशमाकर्ण्य प्राणपणेनापि तमोचनकृतनिश्चया समवेत्य राजद्वार समागत्य केन हेतुना वरसेशो निगृहीत इति कोलाहल कुर्वाणा नितरामनुभूयन् । किन्तु चण्डमहासेनो न मया वरसेशो हन्तव्योऽपि तु सन्धातव्य इति तान् समाश्रास्य तरुणमेव स्वसुता वासवदत्तां तस्मै गान्धर्वशिक्षाया हेतो समापयत् । उवाच च वरसेशम्—‘शिक्षयमाणो गान्धर्वविद्यां त्वमेनका मे न का भूतिं समवाप्स्यसीति मा पृथा विपाद कृथा । उदयनोऽपि च तदेव तरुणलोचित मयमान शिष्यत्वेन वासवदत्तां स्वीकृत्य तां तद्गतेश्वरो गापयन्, स्वसमय यापयन्, तदपलोकनोपजातस्नेहो, विस्मृत चण्डसेनकृतमन्युजयमयुः, प्रार्सादमुत्तरेण तस्य निकटमेव निर्मापितगान्धर्व शालं मधुवास । वासवदत्ताऽपि च तत् परिचर्यापरायणा गन्धर्वविद्याया^२ ज्ञानस्ये शाना विस्मृता यव्यापारा धीणावादनकलाया विशेषेण नायते स्म ।

इतो वत्सराजानुचरेषु परावृत्य कौशाम्बीमायासेषु सर्वं तदनुरातापरायणं तद्वाङ्मयं स्वप्रभु यद्दुःखं प्राप्तिमुद्द सचण्डमहासेनं^३ स्योजयिन्यामुज्जासन वरसेश स्योजसन चैव स्वप्राणानां सत्पणनमाकलयति स्म । किन्तु माऽमृत्यानां प्राणानां धीव्यत, मा च स्वतनूना मांस्यसृजि च छागस्य वपाया मेदसो^४ पथा चञ्चलं द्र हासाहवाहावाय प्रेप्यतेति बहुकृत्वस्तस्य क्षणस्य मृवाणेन रुमण्वता सर्वे तद्वा

- १ ‘अच्छ्रगस्यर्थवैपु’ । २ ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ । ३. ‘अकर्तव्ये पद्ममी’ ।
- ४ ‘सर्वनाम्नस्तृतीया च’ । ५ हेतुनादप्रयोगे ‘परीहेतुप्रयोगे’ इत्यनेन पट्टी ।
- ६ ‘अप्यसर्वनाम्नामकच प्राक्ते’ । ७ ‘त्वे च’ इति टापो इत्त्व । ८. ‘एनपा द्वितीया’ । ९ ‘दूरान्तिफार्यं पप्रथन्यतरस्याम्’ । १० विभाषा सेनेतिनपुसकत्वे ‘उपान्वध्याव्वत्’ । ११ ‘ज्ञोऽविदर्यस्य करणे’ १२ ‘अधीगर्थदयेशाकमणि’ ।
- १३ ‘आशिपि नाथ’ । १४ जासिनिप्रहण० (जसु हिंसायां चुरादि, जसु मोचने दिवादिश्रेत्युभयोरत्र क्रमशः प्रयोग) । १५ ‘व्यवहृणो समर्थयो’ ।
- १६ ‘दिशस्तदर्थस्य’ । १७ ‘प्रेत्यब्रुवोहविधो देवतासम्प्रदाने (अत्र वषामेदसो हविर्विशेषवाचकत्वेन पट्टी, मांसासूक्ष्मशब्दयोश्च तथारथाभावाद् द्वितीया ।
- १८ ‘कृत्वोऽर्थप्रयोगे फालेऽधिकरणे’ ।

द्विधा चोभान्यत्रायत । धीरो यौगधरायणश्चानुरक्तमेव राष्ट्रमवलोक्य भवतु
भवता^१ स्थितिरिदं, यूय हि राष्ट्रस्य^२ रक्षितार । वसतकद्वितीयोऽह
स्वया प्रज्ञया वत्सेश मोक्षयित्वा नि सशय कौशाम्बीमानेता । नास्याश्वया
वत्सेशस्य^३ निर्मोको मयका । विभिरसायां हि सजातायां प्रोक्षारस्य, कस्यचिधि
गहस्य चाऽवलोक्यते तदातीमेव मे तस्य^४ मेदिका । विचित्रा च मे दर्शनस्य
शक्तिरिति शुवाणो यौगधरायणो रुमर्णतो मतो धुद पूजितश्च, सध्रीचा वसतकन
कौशाभ्या निर्गस्य स्वप्रज्ञामिव सत्वाभ्याम् स्वनीतिमिव दुर्गमां विध्वाटवीं
प्रयिवेश । तत्र चापोऽधोलतागहनवनशृङ्गान् गच्छन्निधिपप्रितस्ततो दृष्टिं प्रति
ष्कश^५ वसतक विविधारण्यरूपादिविषये इदं वातप्रम्यौमौसितम्, एतद्
गवयाना दयितम्, तच्च गवां गतमेव निर्दिशन् विन्ध्यैकदेशवासितो वसतस्य
तद्वसिमविदुषः सजुषः पुलिंदायस्य पुलिन्दाधिपतगृहमागत सर्वंश्च तमभिधाय
तेनैव च पथा समागमिष्यत वत्सेशं रिरधिपुस्तत्र बहून् सज्जान् अरीन्^६ च तु
कान् नियुज्योजयिन्याः नरमांसाघरं^७ नि शङ्ककङ्ककुलसङ्कुलम्, अघदग्धचिताचक्र
सिमसिमौर्यमावसायिस्त्रयिषट्कटम्, आन्ध्रत-तुपोत्तकपाल^८दोकिनोक्लितशाल
भ्यम्, महाकाळरमशान प्राप्तवान् । तत्र च वत्सेश^९ द्विपत तदपहार^{१०}स्य
जिण्णोरस्य दर्शनात् प्रीतो योगेश्वराख्यो महाराजसस्तमासेदिवान्, उवाच चैन

१ 'कर्तृकर्मणोः कृति' । २ 'तुजकाभ्यां कतरि' इति समासनिषेधः ।
३ 'गुणकर्मणि वेप्यते' ४ 'उभयप्राप्तौ वर्मणि' इति पठौ तस्याश्च 'वर्मणि
च' इति समासनिषेधः । ५, ६ 'लीप्रत्यययोरकाकारयोर्नाय नियम'
७ 'शेष विनाश' । ८ मतिषुद्विपूजार्थम्यथेति वर्तमाने क्ते 'तस्य च वर्तमाने'
इति पठौ तस्याश्च 'क्तेन च पूजायाम्' इति समासनिषेधः । ९ 'त्रिगुप
प्यादिषु त्रिषु' इति द्विताया । १० 'प्रतिष्कशश्च करोः' । ११ 'अभिहरणवाचि
नञ्' इति पठौ, 'अधिकरणवाचिनाचेति' समासनिषेधः । १२ न लोकाभ्ययेति
पठौनिषेधः । १३ 'सुधस्यद् वमरच्' । १४ निनसिम इति दान्द कुपया
वसया मेदसा, विस्तः आमगन्धिः, विकटः भीषणः, कट दाय, यत्र 'अभ्यन्ता
मुकरणे दाचि यहुए द्वे भवत' इति द्विगे 'लोहितादिदाभ्याः वदप्', तत
'वा वदप' इत्यात्मनेपदे दानच् । १५ 'गलादिभ्य इनिर्वाच्यः । १६ द्विप
शत्रुर्वा । १७ 'गवे पठौ', १ लोकाभ्यस्य कारकपष्ठया पृथ निषेधात् ।

‘वत्सेश रचार्यमुञ्जयिनी’ गामिना स्वया नूत रूपपरिवृत्तिर्विधेयेति’ । तदुपदिष्टया यौगन्धरायण सद्य एव परिवर्तितस्वरूप कुञ्ज, सलति, पलित, चुञ्चोऽवैटीटश्चैवमतिहाससञ्जनन सञ्चत । तयैव च युक्त्या तेन वसन्तकोऽपि सिरानद्वष्टृद्वरस्तुर्दिभ, दन्तुर, प्रैञ्जुर्विमश्रं विहित ।

एव रूपपरिवर्तनपूर्वकमुञ्जयिनीं प्रविश्यादौ यौगन्धरायणो वसन्तकमेव राजकुलद्वारम् प्रैपयत् । स्वयं च विक्षिप्तेन सदृश स्वानुरूप नृत्यन् गायन् यज्ञि तद्वत्त प्रयोजेत मे सिध्यात्, श सुखश्च वत्सेशस्य भूयादित्येव ध्यायन् कौतुका घलोकनपटुभिर्बहुभिः परिवृतो राजगृहमाययौ । तत्र राजावरोधानां कृतकौतुक कर्णाकर्णि वासवदत्तया स्तम्भवसोरतिथित्वमानीत, चेष्टिकां प्रेप्य सत्वर सगीत शाले समाहूत प्रविश्य च तत्र गृहीती च्छग्नवेशे, कार्यसाधने” साधुयौगन्धरायणो बद्ध वात्सराजमवलोक्य विगलद्वाप्य सकृतेनैव तस्मै स्वपरिचय वदन्निज युक्तियलाद् राज्ञैव केवलेन हर्यमानः सा त पुरपरिजनवासवदत्ताचक्षुरलक्षित ‘क्रासुकोऽकस्मादस्मादुन्मत्तो गत’—इति वदन्तीः स्वावरोधवनिता विस्मयोद”भवति न्यमज्जयत् ।

उदयनश्च कौतुकमेतदवलोक्य सर्वमेतद्यौगन्धरायणयोगबलकृतमेव इत्यवधार्य वासवदत्तां समयस्यां सरस्वतीवरिवस्या कर्तुं विससर्ज । इत्थमवासावसरो यौगन्धरायणो वत्सेश्वराय निगदभञ्जनयोगान्, बीणासत्रीनियोजितान् वासवदत्तावशीकरणयोगांश्च समर्पयन् द्वारि स्थित परिवर्तितवेष वसन्तक स्वस्यातितके” स्यापयितुञ्च विज्ञाप्य इदानीं तिष्ठ, विस्त्रम्भमायातायाञ्च वासवदत्तायां पदह वक्ष्यामि तत्त्वया कतम्यम् । एवमुक्त्वा सत्यपि” वत्सेशविप्रयोगनिबन्धनदुःख वधने मधु तस्माच्चिर्ययी ।

स्वल्पकालानन्तरमवसायितसपर्यां वासवदत्ता सङ्गीतज्ञाळामनुभाविषाद् ।

१ ‘अकेनोर्भविष्यदाधमर्षयो’ इति पठ्यनिषेध । २ ‘क्षिप्तस्य चिल्पिष्ठ-श्वास्य चक्षुषी,’ ‘चुल् च’ । ३ नते नासिकाया सञ्ज्ञायां टीटच्० । ४ ‘तुदिबलि-वटेभ’ । ५ ‘दत्त उक्तत उरच्’ । ६ ‘प्रसभ्यां जानुमोर्जु’ । ७ ‘वेप्रोवक्तव्य’ । ८ ‘तुल्यायैरतुलोपमाभ्यां तृतीया च’ । ९, १० चतुर्थी चाशिष्याण्युय० । ११ ‘साध्वसाधुप्रयोगे च’ । १२ ‘उदन्वामुदधौ च’, सतोऽधिकरणे ‘सप्तम्यधिकरणे च’ इति सप्तमी । १३ दूरातिकार्ये पठ्य० । १४ ‘यस्य च भावेन भाषलभणम्’ ।

मानुष्यपितु मूमाघवतीणां दैव्या । एवमाकर्ण्य प्रहृष्टो यत्सेशो वसन्तकोत्तमदेशा
विध्यसानुमदु मुक्त निजमुत्तु शुलिन्दकमारमागमनमधिगमयितुमग्रे वसन्तक
प्रेष्य, दयिताद्वितीय पादचारी यावदेव तदभिमुखमेतितुमना यभूव तावदेव
रुचैर्विपचै पारिषयिकैः पूज्यचैः सिद्धातमिव युद्धाय पयमिषत । शरासन
सहायो वत्सेशस्तदानीं, साहसिकानां तेषां पञ्चोत्तरशत चासवदत्तायाः समग्र
मेवाक्षाययत् । एतस्मिन्नेव काले वसन्तकपुरस्तर सयौगन्धरायणः तत्सुहृदु
हृदकोऽप्यायात इति दृष्ट्यूनन्याशिवार्यं प्रणिपातपूर्वकं सदयित त निजपत्नी
मनैपोत् । एवमुपर्यैकापयोऽपतागुष्ठया धर्मपाटितपादया चासवदत्तया सह तत्र
गाया निवसन्त यत्सेश प्राग्यौगन्धरायणेन दूत सम्प्रेष्य सूचितं सङ्कटका
सेनापती हमण्यान् आयादिति त कटक प्रविश्योजयनीवार्ताजिज्ञासापरो
विध्याटवीभुवनभित्तौ परमाधीशः ।

द्विप्रदिनाभ्यन्तर एव यौगन्धरायणमुहृदेको धनिगुञ्जधिया समागाय
सूचितवार, वव, चण्डमहासेनेनातिप्रीतन स्वदूतिकं प्रतीहार प्रेषितः । स
चागच्छन् पश्चात्तिष्ठति । अहश्चेह देव विशापयितु प्रच्छद्य समायातः । एतदा
कर्ण्यतिहृष्टेन यत्सेशेनावगतालिटोदन्तीकृता चासवदत्ताऽपि सातिशयं जहर्ष
वसन्तकेन कथ्यमाना, भयभक्षिविषधिनीर्यिविधा कथाश्चाकर्ण्यमाना निजपितु
प्रहितप्रेष्यत्त प्रतीक्षमाणा, यत्सेश्वरैकतानमानसा, यक्षीपल्लवतल्लजनिजपल्लममुद
ज्जिह्वपत्नी^१ समया समयाचकार^२ ।

अचिरादेव च तत्र चण्डमहामेनरूपवर्णं प्रैत्येण प्रणामपूर्वकं यत्सेश इत्थं
मुक्तं देव, देवश्चण्डसेनो जावत्कथायमभिनन्दन् मन्मुखेनेत्य सग्विदति यद्
यासवदत्तामेव हरता भवता समीचीनमाचरितम् । तद्वयमव च त्वमिदं मयाऽऽ

१ 'मनोजातावन्पती पुक् च' इत्यञ्ज-तावात् णिङ्ङितिटीप्, जाति
लपणा या टीप् । २ देवस्यापत्यं दैव्या (देशाद्यञ्जौ इति वज्रः प्राग्दीर्घतीयावेना
पर्याधिकाररूपायामायाच 'यञ्ज' इति टीप् प्रवृत्तिः) । ३ 'परिप-यद्य तिष्ठति'
इति टक् (चौरः) । ४ 'उपाधिभ्यां त्यकृत्तासत्तास्त्वयोः' इति त्यकृति 'त्यकृ
नश्च तिपेच' । ५ 'विध्यत्यधनुषा', 'वद्यत्यप्रदर्थ' । ६ समया शब्दयोगे धमि
परित इति द्वितीया । ७ 'समयाच यापमायाम्' । ८ चण्डमहासमाशागतन
(हृत्तमनुष्येभ्योऽन्तरस्यां रूपः) । ९ 'विभाषाश्चेरदिक् प्रियाम्' इति अ
'समः समि' इति सम्पादेशः ।

सीरानीतः किं तु सयताय सुभ्य प्रदत्ता वासवदत्ताऽस्माच्च प्रीणीयादिति विशङ्कि
भिरस्माभिर्न तथाकृतम् । इदानीं वैवाहिकविधिसम्पादनार्थं मत्सुतो गोपाल
कोऽचिरेणैव समागमिष्यतीति ।

पुत्रसर्वं वरसेशमाख्याय प्रैष्य स वासवदत्तायायपि सर्वं निवदितवान् । एते
मानन्दित सोऽतिनन्दितया चण्डसेननदि-या कौशार्थी विघ्नजिपुर्गोपालकागमन
प्रतीक्षणार्थं सन्ध्याशुरप्रैष्यनिजसुहृद् पुलिन्दक तत्र सस्थाप्य, प्रातरेव परेष्टुरपरि
मितनिजबलपरिवृतो, मनुजपरिवृढो, वरसेशो, देव्या वासवदत्तया सह स्वपुरीं
प्रति प्रतस्थे । पञ्चपरैव च दिनैर्मागोत्सुको सुखजनान्, विकचकुलपनिचयोपची
यमानमेव कमरीचिमलिलुचेन पौरनारीलोचनरोचिषा कवचित्तराजपथान्, कौशा
म्भीमागत्य सेवासमागतनृपाकीर्णं भागधोद्वीतमङ्गल, राजगृह प्रविवेश ।

अचिरादेव च वासवदत्ताभ्राता सन्नायात सप्रतीहारपुलिन्दको गोपालक
इति सविधि निर्वर्तितविवाहौ षड्वरौ स्वावासवेश्म विवशतु । वत्सराजविवाहो-
त्सवमुपलक्ष्यप्रहितदूताहूता समागताश्च प्राधुणिता समण्वद्यौगन्धरायणसकृता
स्वस्वावास गताः । कमण्वद्यौगन्धरायणघस-तकादयोऽपि च राजकुलपरिजना
वस्त्राङ्गरागभरणग्रामग्रामैर्वत्सेशेन विशेषेण सम्मानिता ।

एव सुसम्पन्ने शुभोद्वाहे कतिपयदिवसान् तत्र स्थित्वा वरसेशमापृच्छ
स्वगृहं गमी गोपालकोऽप्युज्जयिनीमभिप्रतस्थे । ततो कमण्व-त सैनापर्ये, यौगन्ध
रायणश्च मन्त्रित्वे, एवमनानपि यथायथ तत्तदुचितपदेषु अधिकृत्याधिकौशान्मन्यो
वत्सेशो नवोदवासवदत्ताविलासासक्तैरमानस उवास ।

॥ इति कौमुदीकथाकल्लोलियां कारकनिर्देशात्मको द्वितीय कल्लोल ॥

१ अशुरस्याय अशुरादागतो येत्यण् । २ 'प्रभौ परिवृढ' । ३ समूहः ।

४ 'गमेरिनि' इत्यौणादिक इनि 'गम्यादीनामुपसङ्गानम्' इति समासः ।

५ विभाषा कृजि इत्यथे कमप्रवचनीयत्वम् । ६ अधिरीधरे इति कमप्रवचनीयत्वे

'यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' ।

दूत्ये' नियुक्तेन पुरपेण तमरिं समिदिदिष्टु सन्तुष्टेन निभयन च तेन राज्ञा मिलित्वा
अन्त कूटभावा ससैन्या मन्त्रिणस्तत्कटक निजसैन्यमिच्छ कृत्वा निनर्तुमर्थात्
पुण्यसेन प्रकारेण त वायुमग्नमिति देवीदाहप्रवादेनोपचायतीविशहाद् शया य
कार्यं कुर्मश्चेन्नासाफल्यभयम् । निश्चितमतेयौग-धरायणस्य निश्चितिमित्यमवाप
रुमण्यान् जगाद् यदेतश्चिद्वच चेतत्वा वासवदत्ताया भ्रातर सम्मन्वयतासर्व
विधीयताम् । इत्थं ताभ्यां द्वाभ्यां परस्परसन्त्रणापूर्वकसाकारितो गोवाहको
वेदितारमधिकीपितीकृतस्तरकालकणकटुकामपि शुभोदकां त-मन्त्रणां स्वस्व
मुखाय अनुमेने । किन्तु देवीं दग्धामवगत्यासून् विजिहासुः कथमवनीयोऽ
व-गीपतिरिति विचारमनुपायादिसामग्रीकस्यापि तन्मन्त्रणस्य सुखयाह्वयता
सर्विकां तद्विनिपातप्रतिक्रियाऽप्यवश्यं विमर्शनीयेति सम्मतिमात्रं रमणात्
समालोचिताशेषकार्येण यौग-धरायणेनोक्तो यन्नाथ विचिकित्सालेशोऽपि पद्ये
यस्या वासवदत्ताया शोकेनातिमात्रं तपश्च मुहूर्तमुल्लमवाप्स्यति वारंशे किमत्र
दग्धा देवी जीर्वका भवेदिति मन्वानोऽवश्यं कथंचिद्वैर्यमवाप्स्यति, विद्मः,
उत्तमान्बयो नृपतिराशु पद्माद्याया सह परिणीतोऽधिरेणैव देव्या संगतो भविष्य
तीत्येतासर्वं विनिश्चित्य त्रयोऽपि ते देव्या वारंशेन चायुमर्गं लावाणकं गन्तुं
तत्राखेटप्याजेन नृपतिमसन्निधाप्य देवीं वासवदत्तां पद्मावतीमृदे निक्षिप्य
स्वचिकीपित साधयितुं च राज्ञी मन्त्रयित्वाऽपरेद्युर्वर्त्तेशमूषु —'देव, निम्ना
पदीकृता मृगपयेहृत्स्यिका' भूमय इति लावाणकं गतानामस्माकमतिशयमनुरजन
स्यात् । अनिर्वचनीय हि तत्राय रामणीय'कम् । पतंगस्त च यत्र निविडा' नद्व्यलाभ'^१
सुरम्पा' आखेटभूमयः, शोभनाश्च तत्र शाहू'लोः प्रदेशाः । किन्तु बहुपदातिहरावय

१ दूतस्य भावः कर्म वेतिविग्रहे 'दूतवणिम्याग्ने'ति यः । २ 'इत्तुं
करणे कृता महुलम् । ३ 'आह्' जगादावचने', 'पद्ममपादपरिभि' । ४ पद्मनी
भवेत् । ५. '१ पट्टरसाभिव्य' । ६ सर्वा भवेति विग्रहे 'भक्ष्ययत्तयंभागा
मि'ति स्यात्तस्यैव 'प्राययस्यादितोरपम् । ७ 'अभ्य'तसयोर्गे धेति समासः ।
८ 'जीवतिगपतिभ्यामानिपि धेति पुनोऽकारेण 'आशिपि पुनप ने'क्षीया
भावः । ९ 'अनुर्दग्धमया' । १० अभयप्रापयि, कति 'त्यङ्'ययोग' इतीवम् ।
११ 'वोपधादगुरुशेषमाद्पुम्' । १२ भविष्यतिरोसधी । १३ 'मदनादाद्द्व्यलम्' ।
१४ 'वोरदुपभात्' । १५ 'नदनादाद्द्व्यलम्' ।

रथकट्यानेकटयान्मगधेश्वरस्तस्सर्वं बाधते इति तदूतये^१ऽनुभूतये च विनोदानन्द
स्यावरयमस्माभिस्तत्र गमेल्लिमम्, एतदाकर्ण्यखेटक्रीदैकलालसेन वरसेशेन
स्वीकृतौ वृत्तायां, परिकल्पिते च गमनलम्बेऽकस्माद्वरिक्थापारायणप्रवीणो धीणो
ज्ञावितमधुरगगनगुणप्रसारणविशारदो नारदोऽटक्षितस्ततस्तत्राजगाम तथा अनु-
सम्पादितविधिवत्सपर्यायातिप्रह्लाय मृपाय पारिजातमयीं रुज दत्त्वा विद्याधराधिप
कामदेवांशपुत्र शुभयिक्यायायार्थिक्यायाशसञ्जुवाच—‘देव, युधिष्ठिरादयस्ते
पूर्वजा मम सुहृद् भासन्निति तत्प्रीत्याऽहमिहायात । अचिरेणैव त्वमाप्स्यसि
महतीमृद्धिं किन्तु कञ्चित्कालं सुखान्तं दुःखं ते भविष्यति, तथापि न कर्तव्या
धीर, धैर्यावधीरणा, न चाप्यमाहर्लिकं कर्तुं स्वदेहस्याध्यवसेल्लिमम् । गरिणि
महामहिमवतो हिमवतः सरस्वस्य भवार्चस्य महत्यामपि विपत्त्यां वैयारयेन
भवितव्यम्’ इत्युक्त्वा भद्रिसूचनविशारदे नारदे दिवमुव्रते सम्भावितधिकीर्षित
स्वैकसिद्धयः प्रपन्नपरा यौगन्धरायणादय पूर्वोक्तयुक्त्वा ससेनापरिच्छद,
हेपितहयम्, करटिगमनभारविधिवस्थलाधरीकृताधरम्, रथकट्याऽट्टाट्या सचू
र्णितधराधरम्, समवाप्स्यमानाञ्च मन्त्रिधिकीर्षितसिद्धिमिव सम्मूर्च्छिताऽनेकवाद्य
घोषेणाभिव्यक्तीकुर्वन्त वरसेश सधासवदत्त लावाणकमानिन्यु । नातिदवीयसी
च यत्रत्याऽट्टवी, ‘स्वरूपैराक्यङ्कैरणी, दारणीकृतबहुहरिणी, रमणीयतरु’णीव
तन्मनोहत्तु प्रावर्तत ।

एकस्मिन् दिने मृगयार्थं गते वरसेशे, गोपालकसमन्वितो यौगन्धरायण

१ ‘उत्तियूति०’ इत्यादिना साधु । २ ‘केलिमर उपसख्यानम्’ ।

३ गगनगुण शब्दः । ४ स्त्रीप्रत्ययाकाराभावात् ‘उदीचमात् स्थाने०’
इति वैकल्पिकेत्वाप्रसङ्गो ‘प्रत्ययस्यादि’ति नित्यमित्त्वम् । ५ आर्याशब्दात्
स्वार्थं के, ‘केऽग’ इति टापो हस्ये ‘उदीचामात्-स्थाने यकपूर्वाया’ इति
वैकल्पिकमित्त्वम् । ६ ‘प्रयोजनम्’ इति ठञ् । ७ ‘प्रत्ययस्यादि’तीत्त्वम्,
आत्मीयसिद्धय इत्यर्थः । ८ रथानां समूह इति विग्रहे खल्लगोरथादिति
सहकारेण ‘इनिग्रकट्यचश्चे’ति रथशब्दात् कट्यच्, सप्तष्टाप् । ९ ‘परि
चर्यापरिसर्यामृगयाऽट्टाट्यानामुपसख्यानम्’ । १० मिजप्राकृतिकरूपै, पशुभिश्च ।
११ ‘शाब्दबुभगस्थूले’ति ख्युन्, ‘नम्लमूर्धकगि’ति ङीप् । १२ ‘नम्लम्व’
इति ङीप् ।

रतर्त्तरहसे घासवदत्ताया सामीप्यमामाद्य तद्भाता प्रयोधितैचरी सामवगत
कर्त्तव्यामकरोदिति कार्यस्य तस्य घल्लमवियोगहेतुनादादिषोऽपि स्वरयामि
समुक्षिनीपया । भर्तृमन्त्रकुलाङ्गनानुरूपं साऽयमन्यत । ततो महामतिर्भू-
रूपपरिवर्तनयोगेन तां प्राह्णिरूपाम्, यस्तत्कक्ष घट्टकरुपिण काणम्, आत्मा-
मञ्च स्थविरप्राह्णनाकृति विधाय, प्रति मगधान् अभिप्रवर्त्तये ।

इतो निर्गतेषु च तेषु रमण्यांस्तदावासमाशुशुचिनाशु सुसन्दीप्य, हा !
हा ! घसन्तक्युता देवी घासवदत्ता दग्धेत्यधोपपत् । किञ्चित्काकानन्तरञ्च
शनैः शनैः शोतेत्याशुशुचौ, तत्रत्यजनक्रन्दन चिराय मागपद्दयमतिशय
सन्तापयामास । योगधरायणस्तु घासवदत्तां पुररहस्य घसन्तकेन च सह
मगधाधिपपुर प्राप्नोद्यानगतां पद्मावतीं, तद्गच्छकुमुदेन भर्तृदारिके, भवदिहृष्या
कश्चिद् प्राह्णयालिकाकाणयदुसहितो प्राह्ण इह प्रविविधुदद्यानद्वारि तिष्ठ
तीति सूचयन्, राजकन्याया निजनिष्ठसाकारित वृष्टञ्च, 'प्राह्ण, केयं ते
याता ? किमर्थञ्च त्वमिहायात' ? इति । सञ्जाकण्य स याचमित्यमुयापयामास-
देवि, इयमावन्तिकाभिधा मम मुता । अतां चास्या व्यसनी, चिरैष्टीमपि स्वयं
धूर्ष्टीमिमां परित्यज्य प्रापि गत इति गद्येतस्तमन्विव्य यावदिहानयामि तावदिय
तय हस्ते रक्षार्थं निक्षिप्यते । अयं काणयदुरस्या आतापीदैव स्यास्यति येनात्मा
यस्मद्वियुक्तैकाकिर्निर्व्वदुःखं नानुमयेत् । स्वीकृतायाद्याग्रमवर्त्तयैतस्या ममाभ्यध
नायां तामिसिद्ध ममोद्देश्य स्यात् । एतदाकण्य तथेति प्रतिपन्नवचनं पद्मावती
मामग्न्य विचारलक्षणे मन्त्री लघूभूतमुत्तर्जितो यथाव्यवसितमनुष्ठातु निजगी
होद्वयगोघताण्डजकुलमिषमाणतदमपुररथे, आदिषस शोचरमभिसन्नर्थं पादित
पशुपरित्यज्यमानद्वये, धरणीगीर्वाणगणसम्पाद्यमानसायन्तनाभिषय, आयतीगवे",
छायागकानुपानक ।

इतो घासवदत्तासम्पर्कसमकालमवातिथीता पद्मावती वृत्ततत्त्वाद्योचितसङ्गृहा
नकाणयदुक्षया घासवदत्तया सहोद्यानाभिजगमवममागता मर्त्यया तामुप मावदित्ता

१ 'अन्यवतताप्रदत्त' । २ प्रयोधिता भूतपूर्वा, 'भूतार्थेचरट्', 'तसित्त्वादि
प्याह्वयमुच', 'टिष्ठ' ति टीप् । ३ 'प्रशस्ततामाह्णो'ति प्रशस्तार्थो न्यवि पर
पन्ने'ति टोपो हस्यः । ४ 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' । ५, ६ 'वधरयचराम
इति दान्गम्' । ७ 'ये च' । ८ 'सामि' इति समाग (सामीप्येतद्व्ययमर्थसाध
यार्थ) । ९ 'पूर्वप्रवृत्तसमोनाथे'ति गमास । १० 'तिष्ठदगुप्रगतानि च ।

धभूष । तत्र स्थिताया वासवदत्ताया कल्पनातीतेन सौकुमार्येण शयनासन शरीरसौष्ठवसौरभादिना च आत्मसदृशीं सामवलोकयती निश्चिन्वती च ताम दृष्टप्रेरणयाऽमरपुरपतिताम् इव, त्रिलोकीविजिहीर्षया यथाकाममवनीभवती गर्भिव, हस्तस्पर्शमाश्रम्लेयाम्, अनुपमेयाम्, शिष्टविशिष्टोपचारैरुपाचरत् ।

एकदा पद्मावतीप्रसाधनप्रसङ्गे वासवदत्ताकृतौ वरसेशशिञ्जितपूर्वावग्लानमा लातिलकावलोचय पद्मावतीं तस्या माता पप्रच्छ 'केनेमौ विहिताविति' तदनु स मुखाच्चिजमन्दिरस्थितामावन्तिकानामधेयाम् ग्राह्यणमुतां तत्कारिणीं ज्ञात्वा 'या ईदृशी सर्वगुणसम्पन्ना न सा मनुषी कदापि भवितुमर्हति' एव तामुपहृते व्याहृत्य ततोऽप्यधिकसम्मानपूर्वकं तद्व्यवहरणम् आदिदेश । इत्थं तदादेशानुसारं संस्कृता वासवदत्ता पद्मावतीगृहे सुरचिताऽवर्तत । तत्र च तिष्ठन्त्यास्तस्या न कस्मादप्यकस्माद् धर्वकमीति, नापि च अपसर्गदभयम् । विप्रकृष्टौद् आगतामपि स्वहृदयाभ्यांशाद् आगतां सहिचारसत्ततिमिवामन्यत पद्मावतीत्यनल्पकल्पना पोढ सुप्तमनुभवती सा निशीथपद्मिनीव निजप्रियतमोदयनसयोग-सुप्रात-सुदि-नाह^१ प्रतीक्षमाणा तस्यौ ।

अत्रातरेऽतिदूरभूमिषु मृगयां कृत्वा सायाह्ने लावाणकमायासो वरसेशो भस्मी भूत स्वावासमवलोकय तत्र सवसन्तकां वासवदत्तां मन्त्रिभ्यो दग्धां चाकर्ण्य

१ 'द्वितीयाधितातीते'ति समास । २ 'समानान्ययोश्चेति वक्ष्यम्' इति दृशे कञि 'दृग्दृशवत्पु' इति समानस्य सादेशे क्यन्तस्यात् टिड्ढाणञि'ति ङीप्, तत 'पूर्वसदृशसमोनार्ये'ति समास । ३ 'पूर्वकालैकसर्वजरत्०' इत्यादिना समास । ४ 'मनोजातावन्यतौपुक् चे'ति निष्पन्नान्मनुष्यशब्दात् 'योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमनुष्ये'ति वार्तिकसहकारेण जातिलक्षणे ङीपि 'हलस्तद्विस्तस्य' इति यलोपः । ५-६ 'पञ्चमी भयेन, भयभीतभीतिभोभिरिति वाच्यम्' । ७ ८ 'स्तोकात्तिकदूरार्ये'ति समासे 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्य' इति पञ्चम्या अलुक् । ९ 'अपेतापोढे'ति समास । १० शोभन प्रातरस्येति विग्रहे 'सुप्रातसुरवेत्या'दिनाऽऽप्रत्ययान्तो निपातितः । ११ सुदिनपुण्यञ्च सवेषाह इति विग्रहं प्रशस्तवाचकमुदिनशब्देन कर्मधारये 'राजाह सखिभ्यष्ट्'च, 'अष्टोऽह एतेभ्य' इति प्राप्ते 'उत्तमैकाभ्याश्चेति निषेधे' 'अद्वष्टस्रोरेवे'ति नियमेन 'नस्तद्विस्ते' इति टिलोपे 'रात्राद्वाहा पुसी'ति बाधित्वा 'पुण्यसुदिनाभ्यामह' क्लीबतेष्टे'ति नपुसकत्वम् ।

निश्चेतनोभूत्वा भूमावपतत् । अदहन् तस्य देहं दहन इव दारु, दारुणो दयितादाह
सम्वाद । अणादुपलब्धसञ्ज्ञ हा । म्रियतमे, क मामक्षरण स्थनया गता ।
पहि । पहि ॥ इत्युच्चैरुच्चरन् विलिखिताम् इव विस्तु विदिष्ट च उत्कीर्णम् इव
चपुपि, निष्ठातामिव हृदये, वासवदत्तामाह्वयमानो मोहाविष्टचेतसाऽतिकरुण
विलप्यस्तद्वियोगज्वालाजालावलीव प्राणपरित्यागप्रवणो बभूव । किन्तु तदानी
मेव स्वविषये स्मृतभारद्वयचनः, स्मृततत्परिवर्तिदेशश्च शुभोदकं सकर्षितद्वियोग
स्वस्वपक्षोक्त्योपालकमनतिदु स्तित यौगन्धरायणज्ञावलीव समभावितपासवदत्ता
जीवितो मन्त्रिनीतिमाविदेवीसमागमो मन्त्रिभिर्बोध्यमानो धैर्यं दधे ।

इतो लाघाणकस्थेभ्यश्चारेभ्यो मगधराजो विदितसवकुतो वृत्त इति कालोऽ
सौ स्वसुतां पश्चावर्ती यौगन्धरायणादिमन्त्रिभिः प्रार्थितचरिं वासेश्वर्य जीवन
सहचरिं चिकीर्षुः स्वेप्सित यौगन्धरायणाय सन्निवेश । सोऽपि च तासन्निवेशं
सर्पमुररीकृत्य ततः सप्तमेऽहनि निर्धारितोद्वाहल्लोऽह्वाय मगधराजाय प्रतिदूतं
प्रजिघास । दूतमुक्त्वा च सम्वादमकमाकथ्य स्वसुतास्नेहनिजविभवाङ्कुरपसपोत्रि
तोद्वाहसम्भारो नृपाणौ धेष्टो मगधेश्वरस्तत्तद्देशस्थितान् सर्वास्त्रिसम्बन्धित सुद
दम्भ निमन्त्रयितुं साविनः प्रैषयत् । वासेशोऽपि सधैवाकरोदिति निमित्तोद्वाहदिवसे
वरत समायातानां नैषर्ष्यानाम्, भावमयानाम्, पाण्डुर्ष्यानाम्, पौराणाम्, पाञ्चाली
नाम्, कन्यातन्त्रायातानाम्, मागधानाम्, बाह्मणानाम्, सकुपकुञ्जरकनेलकाशीर्ष
बृहणदेवणादिविचोभितेतररम्यां, बाली-पाण्डुकर्म्य-लिङ्गेयै वैवाग्रभ्याऽऽश्वरंथ

१ 'पट्टी'त्यनेन समासः । २ 'न निर्धारणे' । ३ पठया व्याभ्रमे' इत्यनेन
वरत कन्यातन्त्रोमयत्र पठयन्तात्तसिः वरस्य कन्यापात्र पठत इत्यर्थः । ४ कुकुना
दिभ्यो ण्य । ५ 'वृद्धोऽस्त्रोऽस्त्रादाहम्भम्' इतीदन्तरादापत्ये भ्यङ् । ६ 'पाण्डो
दवन्' । ७ 'पूरोरन् वत्तन्त्यः' । ८ पञ्चालानां राजेति विग्रहे 'अत्रियसमान
राज्यादिति'ति वार्तिकेन 'अङ्गदादपि बहुवचनविषयात्' इति कुञ्ज वाचिषा
भम् । ९ १० 'अग्नमगधे'ति राज्ञम्यपत्ये वा अण् । ११. कुञ्जो हरितवृक्ष
सोऽस्तरिमन्त्रिति 'रमकरणे सङ्कुञ्जोऽग्न्य उपसंख्यानम्' इति वः । १२ अध्यानां
समूह इति विग्रहे 'केशाद्याम्या यज्ज्ञाद्यम्यतरस्याम्' । १३ 'तद्वाहतिरयमुग
ग्रामहम्' । १४ परिबृता रम्य । १५. 'पाण्डुकर्म्यलादिनि' । १६ 'द्वैवर्षेया
ग्राहम्', रथानां समूहः इत्यर्थे 'ललितगोत्रात्' इति यः । १७ 'पत्रपूर्वार्धम्' ।

रथ्याङ्गीर्णरथ्या, मेरीक्षर्तृमृदङ्गपणवधेणकरतालादिवाद्यस्यप्रपरिजनादिचरणश
तसप्तोमचलितचित्तिला, विचित्राभिरपि सचित्राभि पताकामि प्रतिभवनमु
न्नासमाना, समाना दिवा, दिवारात्र सम्पाद्यमानानेकसमुत्सवा, महाजनसम्म
दाऽभून्मगधाधिपराजधानी । अथ प्राप्ते शुभयौ हस्ते, यथायथ स्थितेषु च
शुभग्रहेषु, गायत्रि सुतरां गायकेषु नृत्यन्तीषु च पौरपुरन्धीषु भामुक्तकौतुकाम्,
सयौतुकाम्, विभ्राणितबहुसूत्यामोऽर्थमुजिष्याम्, स्वविभूत्यनुरूपं महाहर्षलङ्का
रैरलङ्कृत्य मगधेश्वरप्रदत्ताम्, पद्मावतीम्-सम्पाद्यमानतद्विवाहाया दिव्यावग्लान
मालातिलकौ हृष्टा वासवदत्तावियुक्तोऽपि पुनस्तदुपलब्ध्याशात-तुसमवनद्रहद्वयो
वत्सेश-पणौर्कृत्यापि न तस्याज हृदयात् चणमपि तत्रालक्षितस्थिताम्
वासवदत्ताम् ।

अथ विवाहानन्तरं मगधेश्वरेण आणा सयाव पेटक-कूर्चिका कुण्डलिनी काण्ड
रसगोलक त्रिकोणक मोदकैः, यवागूराङ्कुलीधृगचौरिकचौरीण्डरिकापूपपण्डैः, शु
क्लासुततेमनैः, रामठजीरकादिविविधामिषार्यप्राग्याज्यसुगन्धितद्रव्यामिषारित
सहरिद्रशतपुष्पैलाकुस्तुम्बुरुमरिचलवङ्गानुधरिकामापमूर्त्यमुस्तकचणकसतीनक-
सूपैः, उग्रगन्धाराजकर्णिकासोपरकरकरवेष्टपटोलमहाफलाससलापालकवास्तुक
कोशातकीमूलिकाकर्कारुविम्बिकाङ्गुताकालुप्रभृत्यनेकशकैः, स्वादिष्ठमिस्साकर
पट्टिकादधिषट्कादिविविधवर्णनातीतपट्टरसभ्यजनैः, विविधैरातंषकलैरन्यैश्च स
त्कालोपलब्धानातंषकलैः, द्राक्षादादिमादिरसैश्च यथाकाल स्वादुङ्कार मूलकोपद^१
शब्द सुसम्पादितैर्लिलैः^२श्रीतपिबतप्रीतिभोजनादौ चतुरो यौगधरायणो मन्त्रमि
^३दामिया 'वत्सेशोऽर्घवास्माधास्यसीति' मगधेशमुभवा कथाञ्जेहपाशबद्धादपि

१ 'रथाद्यत्' । २ उत्पूर्वकाद्वासधातोः शानचि 'लाभयमनुय-धकार्यं
नादेशानामि'ति लट्ष्टित्वेऽपिडीबभावे डाप् । ३ राजाधीयतेऽस्यामिति
'करणाधिकरणयोश्चे'ति ल्युटि टित्वात् छीप् । ४ 'सूतयुक्त्याम्' इति ष्यङ्,
'पट्टश्चाप्' । ५ 'मोजञ्चित्रिये' । ६ 'नित्य हस्ते पाणानुपपन्नम्' ।
७ 'कुस्तुम्बुरुणि जाति' । ८ 'मूलमस्याबर्हि', मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुक्ताः ।
९ 'अस्तेन ष्यञ्जनम्' । १० 'स्वादुमि णमुल्' 'असैवाव्ययेन' । ११ 'उपदरास्तु
तीयाम्', 'तृतीयाप्रवृत्तीन्यन्यतरस्याम्' । १२ 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासा
तत्ये' । १३ 'यिज्जिदादिभ्योऽङ्' ।

तस्मात्कथं हि दुःखितां नुमतिः सवसेनाः पद्मावती यक्ष्यानमारोह्य स्वरमाजो यस्या सह सपरिपुद्गदागन्तुकराजयो लावाणकमुपेत्य परेष्वपि समागतप्रातुनिकान् सयद्गुमानं सत्कृत्य विसर्जितवान् ।

इतः सैन्यस्य पृष्ठतः कृतरूपविवर्तं घसन्तर्कं पुरस्कृत्य वासवदत्ताऽपि पद्मावतीपितृगृहास्त्रिगता लावाणकमामाद्य सार्यादे गोपालकगृहं प्रविशेत् । तत्र प्रदर्शितानवधानं सोदरं निजभ्रातर साक्षात्कृत्य कण्ठे गृहीत्वा रुद्रया वाप्यभ्याकुललोचनायाश्च तस्या वरसेनैव विरलेषु स भ्यापद्गुमानाय वापदेव सकृन्मन्दको योगधरायणः प्रयतते तावदेव पद्मावती सकाशात्प्राप्ता महत्तरारता मूत्रु — 'देवि, अस्मास्मिन् समयातेषु राजमन्त्रमपहायावन्ति त्रेधापाता राजपुत्रस्य गोपालकस्य गृहे वर्तते । एतदाकर्ण्य किञ्चित्साक्षात् पद्मावती तैस्तत्र प्रहिण्वती वरसेनारस्यामे पूर्वं समिद्धयती — 'आयन्तिके, त्वं हि मे निषेध इति नापरत्र कुत्रापि स्थातु तं प्रयोजनम् । अतो यन्नाहमस्मि तत्रैव त्वयाऽऽगत्य त्वम् ।'

एतदाकर्ण्य प्रयातेषु तेषु 'कनेमीमालातिलकौ कृतौ' इति जिज्ञामापर रहसि राजान पद्मावतीं प्रत्युवाच 'मन्त्रेहे विमेषेकनन्धस्तापैषाऽऽवृत्तिकाऽभिधा, तस्या प्रथमशिक्षनेतदिति श्रुत्वाैव वासवो नूनं सा वासवदत्तैव मवेदिति चिन्तयन् महत्तरसंयुक्तद्वारमन्तर्यवेयीगोपालकमन्त्रिद्वयवसन्तक गोपालकगृहं प्रविश्य निजविरलेषपाण्डुरंगात्रौ चामचामौ चाम्त्रमसमूर्तिमिव वासवदत्तां दृष्ट्वा । पारस्परिकसाक्षात्कृतिसमनन्तरमेव च शोकविकलेन्द्रियाणुमौ शोकदीनौ धिर रुद्रदत्त । दृष्ट्वाप्येव त्वामभूतामपर्यामयलोक्य योगधरायणोऽपि वाप्याकुलितमैत्रोऽवदत्तकण्ठश्च मजात इतोऽथ सयत प्रयुक्ते कोलाहलेऽतिष्पाकुला पद्मावत्यपि तत्रैवाजगाम । अतिक्रान्तं सर्वमिममाकर्ण्य तुलयावस्थायाः पद्मावत्याः प्रत्यक्षं मृशामाश्लेषन्ती वासवदत्ता मनुहुःपदार्थि-या मे जीवितेन किं प्रयोजनं मित्यामानं व्यकुर्वन्ती सातिघायमन्तरतापमाप ।

- १ पद्मावतावृत्ते-ते, 'यरय विभापा', 'मन्त्रोऽपहादने' इत्युपयोगमभूतिः ।
- २ 'आदरानादरयो सदसती' ।
- ३ 'पुरोऽप्ययम्' इति गतिप 'दुर्गति प्रादया' ।
- ४ अद् साय इति विग्रहे 'मदयापिसावे'ति शापकादेकदेशि मगासः ।
- ५ 'साक्षात्प्रवृत्तीति च' ।
- ६ पाण्डुशब्दात् 'नगर्षाद्यपाण्डु ग्यधेति' रः सत गात्रशब्देनयद्गुमीही 'अगगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' इति ङीप् ।
- ७ 'प्रतिपरिगमजुज्जोऽद' ।
- ८ 'नसेभ्यो ङीप्' ।

एवमारमनिन्दापरवशां वासवदत्तामालोक्य 'मगधेशसुतालाभेन तव साम्राज्यलाभः' इत्यभिकांक्षिणा मया सर्वमेतत्कृतमिति सर्वथाहमेवात्रापराध्यामि न देवीति वरसेश विश्वास्य देव्या वात्तवदत्ताया शुद्धतामारमणो नि स्वार्थराज्यभक्तिश्च प्रमाणयितुमाद्यस्य ग्राह्यमुखोपविष्टो यौगन्धरायण उवाच—'यद्यह राजशुभेच्छु, समुत्कृष्टशुद्धिमती देवी वासवदत्ता च शुद्धिमती तदा हे लोकपालाः, सर्वमेतद् युष्माभिरुचेलिर्मम् । येन युष्माक वाचमुपनिपत्कृत्य राजा सर्वथा विश्वासपरो भवेत् । अयथाद्यैवाहमारमतनुमतनूष्मणि तनूनपाति पातयित्वा भस्मसात्करोमि । एवलोकपालान् स्वाधराजशुभैषण्यो मध्येकृत्योक्तवचसि राजभक्तिपरायणे यौगन्धरायणे निर्वचनेऋत्य स्थिते सति, समुदभूद् दिव्या वागेवम्—राजन्, धन्यस्वम्, यस्यैव भूतो मग्नी यौगन्धरायणा, जीवनसहचरी च यस्यैवभूता सर्वथा विशुद्धा निर्दोषा चेति ।

एतदाकर्ण्य गोपालकसहितो वरसेशो 'मन्त्रिन्, धन्यस्वम् य एव स्वमीति शक्त्या यथावसरमुपाजेकृत्य पञ्चाभ्तीमनुनेतु मगधान् गवस्तत्रापरिगणित्वाशिता नशितो यथेष्ट कारिकाकृत्य मामुपकर्तुं वासवदत्ताया आरमनश्च चरित्रमेवमुदात्त प्रदर्शितवान्' एव यौगन्धरायणाचरित सर्वं प्रशसन् गोपालकगृहाद् वासवदत्ता मारमावासमानाद्य मूर्तिमतीभ्यां रतिनिवृत्तिभ्यामिव वासवदत्तापद्मावतीभ्यां सहाकृतोभयो^१ लावाणके परमोत्सवेनोवास ।

अन्येषु ज्ञानानन्तर तत्रैकतान्तवांशुकसुवो वरसेश सम्पादितभोजनादि

१ वचधातोः केलिमरि सम्प्रसारणम् । २ 'जीविकोपनिपदावौपम्ये' । ३ 'मध्ये पदे निवचने च' । ४ वाचक्षियम्येत्यर्थः । ५ 'किञ्चि' इति किञ्च द्विर्घे सम्प्रसारणश्च । ६ पञ्चादिषु चरदिति पाठात् ङीप् सहेन समासः । ७ 'उपाजेऽन्वाजे' (दुघलस्य धलमाधायेत्यर्थः) । ८ अशितश्च अनशितश्चेति 'त्वेन नृन्वि शिष्टनानम्' इति सत्पुरुषसमासेऽपरिगणितवादेन बहुव्रीहिः । ९ 'कारिकाशब्दस्योपसट्टयानम्' । १० नास्ति कुतोभय यस्येति मयूरव्यसकादित्वात्समाम् । ११ 'तन्त्रादचिरापहृते' इति कन्, सन्तूनां विचार इति विग्रहे 'भोरञ्' इत्यञ् एव सुष्ठु वस्ते इति सुव, धातुत्वादावसन्तेतिदीर्घाभावस्तत्तत्तत्रकृतान्तवांशुकस्य सुव इति समासः ।

दैनिकृत्यो वासवदत्तापद्यावतीम्या सह विविक्ते पान्थीलाससक्तो गोपालकम्,
 रमण्वन्तम्, योगधरायण यस्यस्तकञ्चाह्वय विभिन्ना वि
 फौशान्बोपरावर्तनम् अग्निमणी कयाः कथयन् योगधरायणेनोक्त, देव,
 पर्युहितैपितैव सत्यलीलक्षणम्, न तु विपकारित्य
 मात्रम् । एवं राज्यकार्यमारैकचित्तन राजशुन्दानुरोधमद्योपजीविलक्षणमिति
 क्षत्रुरूपेण मगधराजेन सह सम्भिरसया वृथिवीविजयहेतुना आपन्नजीविकैरमा
 भिरित्थ प्रायासि अतो हे देव, भावश्चमकयन्नुभूतासद्यविपुक्तिर्देवी न कथमप्य
 पराप्यति, सा तु भवत पूर्णतयोपाकार्यत् । एतदाकण्य वासेना, मन्त्रिन्
 भावक सर्वं चातुर्यमह जाने । देव्या लीलौदार्येण चारित्र्येण च नाहमह्य परि
 चितोऽस्मि तथापि भयश्चुरागमनसा प्रणयाधिक्येन वा किञ्चिदसमञ्जसमुक्त
 मर्पणीयम् । एव प्रायैराळापैस्तद्दिन वासवदत्ता सहैव नीतवान् ।

परद्यपि मगधेनोऽपि प्रेषितो दूतः समागत्य वासेनामेव विज्ञापितवान् वासवदीप
 मन्त्रिभिर्वयं यश्चिताः । किन्तु स्वयाऽप्युनैव विधेय येन पद्मावतीविपमकशोकेना
 स्माकं जीवनं लोकमय न भवेत् । वासेनाश्चैतदाकण्यं ता दूत पद्मावतीपार्श्वं
 प्रेषितवान् । सापि आतिमद्यतया दूत स्वसखिपावाकार्यं तस्मात्स्वपित्रोऽनामय
 पृच्छतीतेन सयथा तत्रत्य वार्ताममिहिता—'पुत्रि]स्वाजेनचास्माक्रीठापास्तेपति
 म'यामत्तमनुषि'तपच्छ नैकदिवमनुतपामि' एवमुक्तपितृसन्देशेन सन्देशहरद्वयोवाच
 पद्मावती 'भद्र, तातोऽप्या च भद्राया वाप्यी यत्रकोऽपि विषयोऽनुतापरय । आय
 पुत्रो हि मयि सातिष्ठाय दपोदया, वासवदत्ता अपि मयि स्वरससरीवसावित्राय
 सस्नेहेतिष्ठेशमात्रेणापि शोकेनालम् । एव प्रतिसिद्धयं सारकृते दूते मगधान् प्रति
 निवर्तितेऽस्तिकप्राप्ते यस्तक्तो विभिन्नकथामिवांसवदत्तापद्यावतीमनोऽनुरजयन्
 'युष्माकुमे क्षापय्युते पूर्वज्जमभगिन्वायिरिमश्च वि जन्मनि युषयोऽश्मोऽग्यदित
 हृदयवर्तते एव विज्ञापितवान् । येन सपत्नीवनिषग्धन तात्पारपरिकेर्ष्या
 खेदामप्यदर्शनता मयन् सर्वथा तयोर्विद्युद्भमावप्यवहारः पारस्परिकप्रेमोपचिते
 वारणता ययौ । विगतोऽप्यु च कतिपयदिवसेषु प्राप्तपद्मावतीसन्देशवचनेनानि

१ 'प्रातापमे व द्वितीयया' इति समासे 'परवर्द्धितं इन्द्रतपुस्वयो' इति
 प्राप्ता परवर्द्धितता 'द्विगुप्रातापमाप्तं पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्य' इति निनि
 र्यते । २ 'कृते' इति जः । ३ 'अप्यतुरविचनुर-' इत्यादिना मातु ।

गुह्ये मगधेश्वरो वासवदत्तां प्रति सर्वथा सन्तोषं प्रकटीकृतवान् । तथैव चण्डमहा
सेनोऽपि पद्मावतीं प्रति निरतिशय स्वकीय स्नेहभाव दूतमुखेनाभिप्रेक्षवान् ।
एव शशुद्रयसन्तोषप्रवर्द्धितप्रमोदो घत्सेशो योग-चरायणपरामृष्टयाऽयेष्टुर्जरा
जीर्णदेहमपि महाबलसम्पन्नम्, मार्गधमप्यविगीतप्रशस्तिम्, पद्मावतीपितरमा
मभ्य विविधाम्यदुर्लभवसुधाभ्यसमेधितवसुधान् मगधान् परित्यज्य वर्णकौमा
चारिनृपकर्मिकावर्गिकास्तूपमानमृडानीम्, क्विदुदुपाध्यायैःप्याप्यमानकैठीबहु-
चीम्, इतरत्र पौरपुराधोषगांश्चास्थमानाशिरवीम्, अतिरतिरूपाङ्गनोपहस्य
मानवृषोःकपायीम्, रवीयपातिप्रत्यशीलक्षौर्यशम्यमानां प्रांयीम्, सामाजिकनियम
निरूपणविदुषितैरौघरीक्रियमाणमनैःप्रांयीम्, अकाण्डामपि सद्भिःकाण्डाम्, विछ-
सद्बहुपुरुषामपि ^१सद्भिःपुरुषाम्, स शृपलीमप्यशृपलीम्, ^२गोपीमप्यश्वपालिकाम्,

१ मागधोय'इति विरोध, मगधे भव मगधानां राजानमिति वा विरोधपरिहारः ।
२ वर्णक्या प्रायारविशेषेण प्राचारिता तथा भूता कर्मिका कर्णालंकारः यथा एव भूता
या वर्णिका स्तोत्रकर्त्री तथा शृपमाना मृडानी यस्यां ताम्, 'वर्णकाता तव' ।
३ कर्णललाटाकनलङ्कारे । ४ स्तोत्रकर्त्री । ५ 'इन्द्रवरुणभवशर्व'-इत्यादिना
छीप् भानुगागमश्च । ६ या तु स्वयमेवाप्यापिका तत्र वा छीप् । ७ शाखाभ्ये
सुवाचित्वेन जातिलभणा छीप् । ८ न वर्तते शिशुर्पस्या इति विग्रहे 'सख्यशि
श्रीति भाषायाम् । ९, १० 'वृषाकप्यमि'-इत्यादिना उदात्त वेङ्गरो छीप् च ।
११ विदुषाशब्दात्तरपि 'उगितथ'ति वैकल्पिकह्रस्व । १२ 'मनो रौ वे'ति
वैकल्पिककारः । १३ न काण्डो दुघटना मस्यामपि सद्भिकाण्डमिति विरोध
'का डा'तात्वेन इति छीपो निषेधे द्विकाण्डया चेत्यभवरया सहितामिति परिहारः ।
१४ बहुपुरुषामपि द्विपुरुषामिति विरोधः 'पुरुषाप्रमाणेऽभ्यतरस्याम् इति
वैकल्पिकछीप्भावे द्विपुरुषया परिखया युक्तमिति परिहारः । १५ 'जातेर
छीविषयादयोपधात्' वृष धर्मं लान्ति मृद्वन्तीति वृषला धार्मिकास्तेषां
छिषो वृषस्यस्तामियुक्तमपि अविद्यमाना वृषस्यो वृषलपत्न्यो यत्रेति विरो
धपरिहारः । १६ 'पुयोगादाह्वयाम्' तथा 'पालका'तात्त्रे'ति उदाहरणपक्षे
विरोधः, गा पातीति गोपूषकात् पितृतेः के जातिलभणा छीप्, एव पालयतीति
पालिका अश्वानां पालिका तथोक्ता ताम्, गयो रक्षिका अश्वानामपि पालिकेति
विरोधपरिहारः ।

दैनिहृतयो ग्रासवदन्नापग्रावसीभ्यां सह यिविक्ते पानशीलासम्

हमण्यन्तम्, योग-परायण यस्य

कौशाम्भोपरावर्तनम् छम्भिणीः कथाः कथयन्

पायुर्हितैपितैय सः

मात्रम् । एवं राज्यकार्यभारैकचिन्तन

प्राप्तिरूपेण भगवत्प्राप्तेन सह सन्धिः

भिरित्य प्रायासि भक्तो हे देव

पराव्यति, सा तु भठ

भाषाक सयं चातुरः

चितोऽस्मि तं विद्वान्नामामा। कुटिला उरुभाषाः बहुभाष

सर्पणीयः १. इत्युत्पत्तिविनीमपि मानुषाणाम् मानुषाणां (मनो)

१०८७) विरोधो विरोधविहारः । ३ कथ्यागयुक्तमवि

शौबों गौरवर्णश्रियः (पित्रीरादिभ्यध) काढी ('जानपद

श्री गौरी काळीवि विरोधः गौरवर्णं लीदेवीषा च कृष्णलीलाद्वयम् परि

भनासिदेश्यम् 'नासिकोदरीग्रन्थे'ति पैकडिगको टीप . भनासिके-

‘व्यवस्रजविद्यमानपूर्णाच्चे’ति निषेधः, स च पिरोधः, भविष्यमाना भासिषा

पर्यवसेतो पर्यामिति प्युत्पत्त्या परिहार्यः । ६ शोभनाः पादाः यास्याम्

'आमपर्वत्ये'ति समासान्ते लोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति वैभाषिको ह्यप

उक्तः महावाक्य 'पादः पदः' इति पदादेशो जसि सुपचाः, उक्तः मायाः सुपचो

इत्यां किन्तु इवम् पदम् (नगरीम्) 'पञ्चोप' इत्युत् । • इत्यस्य भावः

इत्थं येति स्यजि गिवाग्दीवि 'दलस्तद्वितस्ये'ति बलोप, तथा युक्तमपि

प्राणी (इतो माप्स्यमाते) मिष्टाम् । ८ सन्तो ब्रह्मोऽर्षवर्षा श्रेष्ठाः स्वामिनो

वैश्यान् यत्र (अर्थः स्वामिवैश्ययो) तथा असत्योऽविद्यमाना बह्वचपर्षा

अप्रतिबन्धेन स्वपत्नीं वरीणं योग्याः भेदाः कम्पना यत्र १ 'तापुषे' कृति

षट्छम्' १० गूणी । ११ तस्य पाठमूले-इति आह्वय । १२ 'प्रतितात्पर्यम्' १

१३ 'कृपसोऽनृषः', 'पश्यादेकपशो जीपः । १४ 'सामाजिक' श्रिया मा' । १५

महिषाणां स्त्रीभिः राजपत्नीभिर्वा । १६ प्रहृष्टेन जायन्ते इति प्रमा, न जायन्ते

इत्यत्राः इति शिरोधः ('हृत्पसर्गे च सञ्ज्ञायाम्', 'अग्न्येष्वपि छर्यते' इति च

अनेहं) मन्नाभिर्यकंसीमिरिति परिहारः । १० 'जीताम्बररत्नपादि'मि बी०

त्पादिनाः । या च मगरी प्रातिभेन^१ प्रहसूत्रणेन, उपनिषदा गोष्ठ्या, गीतया गीत्या, सुवर्णमयेनालङ्कारेण, प्रकृष्टेनष्टम्भानुरोधेन प्रसादनेन गुणेन, हास्येन च रसेन, सुमधुरया मापया, आम्बीचिकीभिः प्रयानत्रयीमयीमिरिष साहिर्य विप्रहिणीमिरप्यविप्रहिणीभिः, ^२अजतनयामिरप्यनजातनयामि, ^३निज्जायुत मयामिरिति ^४द्वयद्वेन ^५मासीनद्विर्ध्वमीनतनयामि, ^६युवतिभिर्जगतीभिः, युव ^७जगतीभिः कुमारभिः, सप्रतीहाराभिर्ना^८ रोमिभ्योपजहासेव ^९विश्वामित्रकृत्रि ^{१०}मप्रियिष्टयम् ।

यत्र पुगवा एव ^१गेहेनर्दिन, निक्षेप्यपदायां एव पात्रे समिता^२ न नरपुङ्गवा, उदयनैरुमायायाम् सुपापश्लिताकठितसादायाम्, ^३द्विप्रभूमप्रासादायाम् बहुवा रिभैकायाद्य वरषां, महैवैयाकरणा न मध्यवैयाकरणा नानि च वैयाकरणसूत्रेणो व्याकरणंकाः, पुराणमोमोसैको न मामांसकंवेदुक्क मिरयविद्वद्वावष्टेदकावष्टि

१ प्रतिभोत्पन्नज्ञानेन प्रहसन सूत्रेण सूक्ष्मवधया, समीपस्थया गोष्ठ्या, हाटकालङ्कारेण (सञ्ज्ञाश्लालङ्कारेण वा) सशशयानुरोधेन, आम्बीचिकीभिः सूक्ष्मदर्शनाभिः, प्रहसूत्रोपनिषद्गीतामयीभिः, साहिर्यसरीरधारिणीभिः अपि विप्रह (कलह) रहिताभिः । २ अजानाम् यकराणाम् तनयामिरपि अज जानाम् अजामिज्जाणां तनयामिरिति विरोध, अजाः अनुत्पन्नास्तनया यासां तनयाभूतामिरपि ३ अजातः नयो नीतिर्वातो तामिनंयवुष्ठाभिरिति भावः । ४ निर्गता ततापारतन्त्रामकराचरया अयुतनयाः अर्त्तवपाका नीतयो यास्या (छलविद्वद्वादिहताभिरिति भावः) निगता जरायुग्यो गर्मांसवेगवा तनयाः याताम् । ५ 'राग्यहःसमसराष्ट्रः । ५. 'मासाद्वयसि वाप्यवी' । ६ 'द्विगोर्वा' । ७ 'यूनस्ति' । ८. 'युवास्तुतिपठितवहिनजगतीभिः' । ९ 'वदति प्रथमे' । १० 'नृगरयार्द्धिध' । ११ 'मिप्र कयी' । १२ 'वत्प्रमंमनायम्' । १३ 'पात्रे समितादयध' । १४ सापात्रे सम्यक् इताः संरपारिताः । १५. 'हृ- प्लोदकपाण्डुतस्ये त्यध्' । १६ 'अनिमरमन्-परिभाषया इमाः श्रियाम् । १७ 'स-मदपरमोत्तने ति समासे 'आम्प्रहृताः समानाधिहरणजानीययाः' । १८ 'अतामप्रतिक' इत्यद्वयपनिष्पन्नस्य मध्यवैयाकरय 'पूर्वापरप्रथमपरमे'ति समासः । १९ 'पुरिसत्तनि कुसने' । २० 'अयचेरुने कम्' (व्याकरणेन गविता हारयाः) । २१ 'पूर्वार्धेऽन्यर्धेऽन्यदि'त्यादिना समासः । २२ 'पुरिसत्तानि कुसने' ।

अतर्कनिर्भिन्नानेकप्रतिवादिशङ्का मध्यनैयायिका न जरजैयायिका, प्रवृत्तवाग्यन्धा
न निर्गन्धवा, प्ररुदनिद्रारुहस्वट्वा न खट्वांरुहा, विहिताविहितविचार
शालिनो देवप्रादणो न प्रादणप्रुवा, गुरुजनाभीष्टदेवप्रिया न देवानां प्रिया,
विधिधट्टणार्शकालिक-क्षेत्रियामयागदङ्कैरा सदैवा^{११} न भिषकपाशा,^{१२}
^{११}प्रायद्विकमूनवलिस्तन्तर्पितत्वांघा न तीर्यन्वांघा^{१३}, घटशरावादिविविधम्
^{१४}स्त्रामज्जाण्डनिर्माणकुशला कुलालाः न आणठकुलाला, पादसवाहनादिविविध
सेवाऽऽपद्याः सन्नापिता न पार्शनापिता, सर्वयाज्ञिको नववेदपाठ्यांश्च प्राप्त
जीविका^{१५} विद्वांसो मित्रवशालुरूपानुसूतकुर्याच्च मृत्या । न केवल कौशाम्बी
सिद्धा^{१६} अपि तु विश्वप्रसिद्धा दौर्गन्धौण्डा । याञ्च विविधराजकार्यवृत्तं पुरीं
प्रविशति दर्शनीयैतमभायं धरसेरो हर्म्यस्थमनोरमरामानमशतैर्देवीद्वयमुखविजि
तविधोस्तेवासमागतसैम्यैरिव समपूरि समन्ताज्जम् । गवाज्जालाप्रलम्पचमल
छोचनैश्चानिमेपक्षणीचमाणाः काश्चित् विकसिताम्भोजसर शङ्कामुदपीपदन् । नव
यधूदर्शकानां कासाश्चित् सम्भ्रमश्चिह्नहारमुक्ताकणास्तत्तदुदयहर्षवाष्पाश्रुती

१ 'पूर्वकालैकसर्वजरत्' । २ 'सिद्धशुक्पक्वघैथे'ति समासे 'ने'सिद्ध
प्रातिषु च' इति सप्तम्या नालुक् । ३ 'ब-ये च विभाषा' । ४ 'खट्वा क्षेपे ।
५ देवानां पूजका प्रादण्य इति विग्रहे 'याजकादिभिध' इति समासान्तर शाकपा
थिवादिनमासे मध्यमपदलोप । ६ प्रधातो पञ्चाद्यन्ति वर्यादेशगुणाभावनिपा
तनेन निष्पन्नस्य प्रुवशब्दस्य चेलहादिवाद् वृत्तिविषये कुरसमवाचित्वेन 'कुरिस्
सानिकुरसनैः' इति समास । ७ देवानां प्रिय इति च मूर्धे । ८ 'दुरोदाशनाश'-
इति वार्तिकेन साधु । ९ प्रकृष्टः काल अस्यति कालिक 'प्रकृष्टे ठञ्' । दौघकाल-
चिकिरस्य इति भाव । १० 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकिरस्य' । ११ 'दारे सत्यागदस्य'
१२ स-महत्परमोत्तमेति समास । १३ 'वाप्ये पाशप्' । १४ अहनि अहनि,
प्रत्यहम्, तत् कालादृज् ततो वक्ष्यन्ततत्पुरुषस्य वषाङ्चाग्नेन बहुमाहि ।
१५ 'प्राङ्क्षेण क्षेपे' । १६ सखी प्रशसायाम् । १७, १८ 'पापाणके वृत्तिते ।
१९, २० 'पूर्वकालैकसर्वजरत्' । २१ 'प्राप्तापक्षे च द्वितीयया' । २२ 'सिद्ध
शुक्पक्वघैथ' 'ने'सिद्धप्रातिषु च' । २३ 'सप्तमी शौण्डे' । २४ 'नघृतश्च' ।
२५ दर्शनीयसमा भाषां यस्येति समपि 'तसिलादिष्वाकृत्वमुच', वठ 'क्षिया -
पुवदि'ति पुवज्जायः ।

करा इवापमु । कमस्यैव जनतानुभूतामन्दानन्दोत्सव वहति प्रारि, पौरपुर-
न्धीणां नीरघ्नितगपाद्यै कटाक्षै सौन्दर्यवञ्चिततापिष्टैः, पिच्छातपत्रादमागध
वलातपत्र, मुद्गदुहृदंष्ट्रैर्येषु सौहृदंष्ट्र्य इल्लास्य एकपद परोत्पादपन् मग्नादिता
शेषमल्लाचार निजमन्दिरमाधियेक्ष । पणादेव च तद्व्यगितभूषालम्पीलिमङ्ग-
लोपायनैरपूरि इति सम्मानिताखिलराजलोको वासराजोऽधोतपियतोद्गते रसुजादि
क्रियाकलापैर्विनशेष नि शेषं चकार ।

इति कौमुदी-कथाकलोलि-यां समासखीप्रत्ययनिर्देशात्मकस्तृतीयः कण्डोऽः ।

१ 'मुद्गदुहृदंष्ट्रैः मित्राभिन्नयो' । २ मुद्गदपरम भावः कर्म वेति विपदे
प्यभि 'वा शोच्यम्रोमेतु' । ३ 'दृष्टस्य इत्येकनदण्भागेतु' (द्वाच्यनम) ।
४ 'आहृद'तमाप्यामेन क्रियासाधनम् ।

समास-तद्धितनिर्देशात्मकश्चतुर्थः कल्लोलः

द्वितीयरिमन् दिने सुधर्मानवमेनसममण्डपच्छायागतस्य नृपस्य द्वारि
समागतो ब्राह्मण एकोऽन्नद्वैष्यमुद्रोपयन्नाह—देव, विविधपशुशरैर्येऽरण्ये पापैर्गो
पालकैरकारणमेव मर्त्युत्रस्य पादच्छेदो विहित । एतदा
उदयनस्य राजसिंहा कथं द्विघ्नान् गोपालकानाहूय राजा द्विजग्न्याकर
सनारोहणम् व्यतिकर त पप्रच्छेति तेषामन्यतम सविरतर घर्णयितु
गिरमित्यमुत्थापयामास—देव, गोपालका भूत्वा क्रीडता
मस्माक मध्ये देवसोमाक्षयो गोपालक 'अहं पुष्पाक राजाऽस्मीति निगदन्नोऽनु
हृदितशासनोऽनुशास्ति । अद्य तेनैव वर्त्मना विप्रस्यास्याय तनयस्तमप्रणम्य
गच्छन् एहीदंयागिराऽऽकारितोऽप्यस्मानवधूय हसन्नमे प्रचलित इत्यविनीत त
पादच्छेदेन निघ्नहीतु समाज्ञसैर्गोपालकेनास्माभी राजाशोहृदनाचमैर्धावित्र्वाऽस्य
पादच्छेदो विहितः । एव गोपालकैर्विज्ञप्तो राजा रहसि यौगधरायणेनोक्त 'देव नून
निधानादियुक्तेन तस्थानेन भुवेलिमम्, यत्प्रभावेण गोपालकोऽप्यवमीष्टे भक्तोऽ
विलम्ब तत्र गन्तव्यम् । मन्त्रिणेत्यमुक्तस्तद्गोपालकपुरस्सरः ससैर्यस्तत्र गतो
राजा यावदेव भूमिं परीक्ष्य कर्मिणि स्नानयति तावदेव शैलाकृतियंच एकोऽधस्ता
दुत्थायेत्यमाह राजन्, स्वपितामहनिष्ठात शेषधिमिममङ्गीकुरुष्व' एवमुक्त्वा
स्वीकृतवत्सेधविहितसपर्यं यद्येऽन्तर्हितेऽवटाञ्छदिति तस्मात् समहार्हसिंहासनो

१, २ शोभनो धर्मो यस्य (धर्मादनिच् कबलात्) तस्मात् अनवमा
अभिन्नकोटिका या इनसभा (सभाराजाऽननुष्यपूर्वा) इति नपुसकत्वम्,
तत् इनसभमण्डपस्य च्छाया इति विग्रहे 'विभाषा सेनासुराच्छाये'ति नपु
सकत्वे क्तान्तेन समास । ३ 'खलयवमापतिलनृपब्रह्मणधे'ति यति 'ये चामाव
कर्मणोरिति प्रकृतिमाध । ४ 'तत्र साधु' । ५ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्मदो
मदादेश । ६ द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे 'सखययाप्यये'ति बहुमीदौ, 'बहुमीदौ
सख्येये वज्रयहुगणात्' इति ङप् । ७ एहि ईद इति यस्यां गिरि सा एहीदा
तया, 'एहीदादयोऽन्यपदार्थे' । ८ 'दिक्शब्देभ्य'—इति अस्तासिप्रारयये 'अस्ता
सिचे'त्यधरशाब्दस्य अधादेशः । ९ 'मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्' । १० जन
सनस्तनां सन्मल्लोरिति दीर्घ ।

महान् निधिराविशन् इति कृत्स्नं तद्विधानमदगमणिप्रावकिरणप्रसरैः प्रसरि
त्यदुदयनप्रद्योतप्रतापद्योतकं रौप्यादुरमुत्रप्रोतमुष्णामस्ततिदन्तुरमयधिकविरम
यस्मेरुतारैर्मन्त्रिमिरदीर्घमाणं सिंहासनञ्च समादधानः प्रजासितगोषाष्टको
परसेनो निजनगरीमागत्य प्रजाताडितानन्ददुन्दुभिष्पातैः सह प्रजाभिरक्षयमानं
तत्सिंहासनमन्त्रिजपासादमतिष्ठितम् । मन्त्रिणोऽपि चैतेन राज्ञः सर्वथाऽऽमुष्ण-
पातिकपयणं ज्ञात्वा मितितिक्षयोऽस्येन तद्दिनं निश्रुयुः ।

प्राप्तिमन् दिने परसेनाभिप्रायं जिज्ञासुर्धौगन्धरायणस्तमुवाच 'राजन् एन
कुलक्रमायात् सिंहासनं भवता समासादितमित्यतदारब्धं सनाधीष्टियताम्' ।
एवमुक्त्वो परसेनो विजिनाऽऽसमुदधितिभिर्मंदीयपूर्वजैरारुढचरमेतत्सिंहासनं कप
मेकपदं पृथ मयाऽऽदृष्टताम्' हृष्यमिजातानुरूपमकृत्रिमाभिमानपृथकमभिदूष्य
साधुवादं मन्त्रिणा चैतेन प्रदत्तयमानः प्राच्यादिदिग्विजयाबोद्धोक्तुमयापि ।
तथापि बहुविधा वाञ्छितवद्दवाणसिद्धयो न हि शम्भुप्रसन्नितमन्तरेण प्राच्या इति
तदर्थं मे जम्भोरारिराश्रयिणा भवन्निशुम्पतामेवमुक्त्वा मन्त्रिभिरनुमतं देवी
मि' सह तत्परमन्त्रिणोऽपि पितृ भूषमनिसम्पुष्ट शिषोऽनुरौघं निर्वात तद्वि
जयमपि गामर्षविद्यापराधीनपुत्राश्रयिणं समाश्रितम् । अतः शम्भुप्रसादपरीत
तप ह्लादिभिरमनीयाः प्रजाजनममगीय पादिर्यैव द्र कवचे सावश्चेनापररात्र
एष्ट तत्परात्रमन्त्रिणान् लभोवशामह्लाप्ते वाग्त प्रजापतीवासवदशे च ध्यायं
ध्यायं तर्पदिवशोऽस्यव्ययमपीशं प्रनवारणं स्वदधानम् ।

परेष्वपि धौगन्धरायणो राजानमागतवाचोचत्—'राजन् धर्मो धराणु मग
वान् भवो ग्रास्ये धरस्यैव प्रसन्नः । तदिदानीं शत्रून् विजित्य शत्रुमुज्जितां
लक्ष्मीं प्रनष्टमरि विधूमिह शत्रुर्वैजसम्पुनमिश्रीं प्राप्तमष्टमनिधिं सिंहा
सनञ्च भजिष्यति ।

हृष्यममापुमुक्तबोद्धो परसेनो मयागृहस्तापडनिकायवर्णिगाममर्षिणा दूषेन
पथीयतां पारीयतां विसरमुत्साविनुं दिग्विजयप्रयागाश्रममादितम् । तस्यैव
च पात्रासाश्रमे प्रेमीभूनेषु च ज्योतिर्मनिसिद्धु विजयासिगिर्दिमिर्दिमिर्दिमिर्दिमि

१ 'शिव' । २ 'राजीव' । ३ 'समादायि' । ४ 'सहित' । ५ 'सहित' । ६ 'सहित' । ७ 'सहित' । ८ 'सहित' । ९ 'सहित' । १० 'सहित' । ११ 'सहित' । १२ 'सहित' । १३ 'सहित' । १४ 'सहित' । १५ 'सहित' । १६ 'सहित' । १७ 'सहित' । १८ 'सहित' । १९ 'सहित' । २० 'सहित' । २१ 'सहित' । २२ 'सहित' । २३ 'सहित' । २४ 'सहित' । २५ 'सहित' । २६ 'सहित' । २७ 'सहित' । २८ 'सहित' । २९ 'सहित' । ३० 'सहित' । ३१ 'सहित' । ३२ 'सहित' । ३३ 'सहित' । ३४ 'सहित' । ३५ 'सहित' । ३६ 'सहित' । ३७ 'सहित' । ३८ 'सहित' । ३९ 'सहित' । ४० 'सहित' । ४१ 'सहित' । ४२ 'सहित' । ४३ 'सहित' । ४४ 'सहित' । ४५ 'सहित' । ४६ 'सहित' । ४७ 'सहित' । ४८ 'सहित' । ४९ 'सहित' । ५० 'सहित' । ५१ 'सहित' । ५२ 'सहित' । ५३ 'सहित' । ५४ 'सहित' । ५५ 'सहित' । ५६ 'सहित' । ५७ 'सहित' । ५८ 'सहित' । ५९ 'सहित' । ६० 'सहित' । ६१ 'सहित' । ६२ 'सहित' । ६३ 'सहित' । ६४ 'सहित' । ६५ 'सहित' । ६६ 'सहित' । ६७ 'सहित' । ६८ 'सहित' । ६९ 'सहित' । ७० 'सहित' । ७१ 'सहित' । ७२ 'सहित' । ७३ 'सहित' । ७४ 'सहित' । ७५ 'सहित' । ७६ 'सहित' । ७७ 'सहित' । ७८ 'सहित' । ७९ 'सहित' । ८० 'सहित' । ८१ 'सहित' । ८२ 'सहित' । ८३ 'सहित' । ८४ 'सहित' । ८५ 'सहित' । ८६ 'सहित' । ८७ 'सहित' । ८८ 'सहित' । ८९ 'सहित' । ९० 'सहित' । ९१ 'सहित' । ९२ 'सहित' । ९३ 'सहित' । ९४ 'सहित' । ९५ 'सहित' । ९६ 'सहित' । ९७ 'सहित' । ९८ 'सहित' । ९९ 'सहित' । १०० 'सहित' ।

कीर्तिपार्थिव शुभेऽहि गजेताभीयपदिकेधानुष्कौसिकेप्रासिकेपारखधिकशौचीकया
 टीकाविविधपरिच्छदसुसज्जित पूर्व^{११} प्राचीविजिगीषयाऽभ्युज्जगाम^{१२} अभ्यमित्रोणो
^{१३} वाराणसेय प्रह्लादत्तम् । जिते च तस्मिन् क्रमेण वायुवृषानिवायानपि तत्सहा
 यान् शमयन्नमपमृद्नु, उन्मूलयन् कौशिकठोरानन्यान् किंराजन्यान्, वक्ता
 विधेलातटे स्थापितनिजविजयस्तम्भो भूपतिर्कुञ्जर^{१४} करदीकृतान् कलिङ्गान्
 भयनमय^{१५} महेन्द्राभिषवाद्गीतैरिव समवेतैर्गजैः इभ्युर्वैतिभिश्च विध्वारण्यानीं
 जित्वाऽवाचीं दिश ययौ, तत्रत्यपर्वतीयशैर्ग्रन् समर्पयन् कावेरीमुखद्वमानखो
 लकेश्वरकीर्तिं पुलुकीकृत्य प्रमदाभिव नर्मदां नर्मदामुत्तीर्य विगतरोजान्तरभयेन
 चण्डसेनेन सरकृत उज्जयिनीं प्रविवेश, तत्र च वासवदत्तया, पद्मावत्या च समा
 गतोऽतिप्रीणचण्डसेनोऽनुभूतामन्दानन्दोऽभूदित्यतिप्रीतियुक्तो वरसेश काश्चि
 त्तिशास्तत्र विधम्य श्वाशुरसैन्यैरन्विता प्रतीचीं दिश जगाम । तत्र ईषद्वैत-
 नेत्रातिवाचाटान् छाटान् भयनमयन्त तमवलोक्य मा मामयमन्विमुन्मन्धितु
 मुन्मूलयेदिति सशीत्या भीत्या तद्वजावधूतचनम्याजेनावेपथ मन्दरधराधर । इत्थ
 मास्वद्विलचणोदयनस्तेजस्वी उदयन प्रतीप्यामपि प्रकृष्टमभ्युदय प्राप्नुवन्
 कुबेरतिलकामलकासङ्गशशिनीं कैलासहाससुभगामुदीचीं ककुभमभिससार । तत्र

१ कीर्तिः प्रिया यस्मै स कीर्तिप्रिय स चासौ पार्थिव इति शाकपार्थिवादित्वा
 त्समास । २ 'गजसहाय्याद्धेति वक्तव्यम्' । ३ 'केताश्चाभ्यां यच्छावन्त्यतरस्याम्' ।
 ४ पादाभ्यां चरतीति पदिक 'पर्पादिभ्यष्टन्,' 'इके चरतामुपसङ्गयानम्' इति
 पादस्य पदादेश । ५-७ 'प्रहरणम्' । ८ 'परश्वधाट्ठम्' । ९ १० 'शक्तियष्टयो
 रीकृक्' । ११ 'उगितश्च' । १२ अभिन्नमभिलषयेति विग्रहे 'लभ्येनाभिप्रती आभि
 मुख्ये' इत्यप्ययीभावे 'अभ्यमित्राच्छ च' । १३ 'नद्यादिभ्यो ठक्' १४ 'राज
 श्वशुराद्यत्,' 'ये चामावकर्मणो' ततः कुत्सिता राजन्या इति 'किं क्षेपे' इत्यनेन
 समास । १५ 'वृन्दारकनागकुञ्जरे पूष्यमानम्' । १६ महोऽप्रासाविन्द्रः, 'सन्मह
 दि'ति समासे 'आ-महत् समानाधिकरणे'ति आत्वम् । १७ इमो चासौ युवति
 क्षेत्र्यत्र 'पीटायुवती'त्यादिमा समासे 'पुवत्कर्मधारये'ति पुवज्ञाप् । १८ 'तत्पर्यम
 रुद्धयाम्' इति निष्पन्नात्पर्वतशब्दात् 'पर्वताच्चे'ति छ । १९ अयो राजा राजा
 न्तरम्, मयूरस्यसकादित्यात्समास । २० श्वशुरस्येमे (तस्येदम्) सेनायां
 समवेता (सेनाया वा इति ण्य) तत उभयो कर्मधारयः । २१ 'ईषद्वैता',
 'ईषद्वैतगुणवचनेनेति वाच्यम्' । २२ 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' ।

धरासराजराजैर्घसम् अमदमानमाहये चारमनः श्रोतसीमर्षममपागमवि प्राती-
पिक सिन्धुराज स्वकीयतेजोविशेषेण श्रान्त्वोपिक कृष्णरत्नग्रयान् गतेरुदातुयि
असरदीलान् सद्यरिद्धगलगलच्छोगितगुरितकौशेयैकेण राधताः कुर्वन् तुदद
तुरगमातान् निजविष्टकरटिषटाभिदंलयन् चैवकपृहवस्वैदीयकरपातेन च
पारसीकपति शैर्यच्छेदिक विधाय कशुसैम्यकनोप्यारुन्निधौ तिदधौ ।
हृण्णानिहृतश्च तस्य मुपरीकृतदिदमुसा कीर्तिरपरा तुदतराद्वा गता इव हिमाचले
विचचार । मयस्तिमितविद्विपोऽस्य दम्तिनां नदन्तीनां च चमूनां प्रतीपो मादः
केवल गिरिगदरेषु शुशुवे ।

इत्थ निजपलजलनिधिवीचीनीचीकृतविविधभृशृजदमविशृम्भ, समुग्म-
धितप्रातिर्पंभिको यासेशो वसुधां विजित्य मगधभृशृत पद्मावतीविशुः पुर
माप्य सदाविहातैर्हता यासवदत्तामधिक्ययवारपद मन्यानेन स्वागतिदेन राजा,
पद्मावतीसहितो नैकधर्मैतिसाकृतो निजपलभरेणावनमितातलो लापारकं
जगाम । एतो मद्भरगगममाननिजबलापलोदितारिगक्रमकरापमाणप्रतिमर
सगरावारपारीगकीर्तिरभ्येदुर्लाभाणैर्कौताम्भी प्रतिप्ररिपतः सपरिस्फुट चितीत
रवामिविजयोसयेनोत्पत्तपताकानुमल्लतागिनृद्यन्तीमिव राजधानीमागपोबैबा
रनैरुत्थीयमानः, चन्द्रिभि राूपमान, कर्पुर्देवैरीर्ष्यमाण, निर्द्वन्द्वदरकैरागी
मिरभ्यर्ष्यमाण, नरदेवैश्च भगव्यमानो निजमदिरमाससाद । तत्र च निजमन्

- १ 'पत्न्यराजभ्यां पति वल्लभ्यम्' इत्यप् । २ 'अग्रोवनीय' प्रेक्षता ।
३ ४ 'तप्तात्युत्सर्षमीपलोमकूलम्' इति टक् (पतीपाम्नीपमकौ प्रतिहृलानुकूल्य
र्षापी) । ५ 'कुलकुनिमीशब्दः आस्यलघारेषु' इति डक् । ६ 'पचददृहतोरा
सकल्यानम्' इति वचार्थः कम् । ७ 'वचपायमिति विप्रदे गतादिवाचम्, 'स्वस्वयेति
पुट । ८ 'शैर्यच्छेदापचे'ति टवि तत्पणे तिराय इतिमायः । ९ 'अगोप्ये' ।
१० 'पथि पथि' इति वीत्यायामप्यपीभावे 'तत्रागुत्तुपपायानो' इति समा-
सान्ते 'नस्तद्विस्ते इति टिटापे 'प्रतिपदनेति टंधेति' टक् । ११ 'पूर्वमविगता पमागता
तेति पूर्वकालैकसंबन्धरदिति समासः । १२ 'तदादेतिमाशरदिभ्य उवदरदानम्'
इति मदकारेण 'अभ्यदतेप्रक', 'इवागतादीनाय' इत्यैकमायः । १३ 'मन्यामा विपार्ये
षा' 'एकादो भ्यनुमयगरण्यम्' तत्र गुप्पुतेति समासः । १४ 'वर'रत्नपरातीनि'
तिदिः । १५ 'विमापा पुरषे' । १६ 'इ'दरकनानुक्करी पूजमानम्' ।

विनम्रेषु राजसु शासनमधिरोप्य तौर्यमद्भुततारधीरवप्रतिरवै, सन्मन्त्रिमुख्यपरि
तोषितलोकपालप्रतिविशप्रदत्तसाधुवादै सह निधानाधिगत कुलोचित सिंहासन
मारोह । नीतलोभश्च सन् वसुधाविजयार्जित च वसुवासयोपम साकृत्य द्विजेभ्यो
वितरन्, साममन्त्रिलालाटिकक्षितिपतिमण्डलश्च कृतमहोरसवोऽकृत कृतार्थम् ।

इत्थ कौशाभ्यां रुमण्वधौगन्धरायणाधिकृतराज्यमार कदाचिर्मादृजिकै
रन्यदा कौर्मरिकैः कदाचिच्च माद्भुकिदैर्विनोद्यमान, कदाचिद्वासवदत्तयाऽन्यैश्च
स्वानुजीविभ्यः सङ्गीतप्राचैर्यैर्वीणां वादयन् पञ्चावस्था च सह कुशलकुशीलव
कुलशीलितविचित्रवाद्यिजलशीरवविषयीकृतमनाः, सङ्गीतक वा सेवमान, समय
मयवाहयत् । कदाचिरपर्व्यर्ष्यनो विविधविबुधै सह शास्त्रसागरमभ्यधत् ।
सङ्गद्वपलाशरयामवारवाणो गृहीतधनुर्बाणोऽतिपुष्पबाणोऽधोरसमारुह्य निष्कौ
शाम्बिमृगान्^१ मृगयमाणोऽसौ कदाचिदारण्यैर्वान् वशमानयमानो मृगपारसमा
स्वादयन्नतिभयानकान् चित्रकान्, वृकान् व्याघ्रकौश्च सपत्रार्करोत् । कदाचिदु
पात्तमल्लो भल्लुकानमल्लत् । अथवा चालपुर्णपीणोऽतिमल्लो^२ मल्लशाले मल्लितमल
मल्लकमल्लिको मल्लकैरवल्लत् ।

एव सुखोपभोगेषु वसमान तमेकदाऽऽस्थानस्थित समागतो मुनिनिरवः
स्वीकृतातिप्रह्वीभूततत्सम्पादितातिथ्य समुवाच—‘वत्सेधर, सचेपेण ते किञ्चि
द्विबभूव मामवधेहि—भासीत् पुरा पाण्डुनामा त्वदीयपूर्वं
नारदस्य नरवाहन पितामहो महीजा राजा । तस्य कुन्ती माद्री चेति द्वे
दत्तोत्पत्त्युपक्रम मध्ये भार्ये बभूवतु ।^३ प्रातिपौष्टिको मथितप्रभायी
स नदीनमेखला महीमहीनो विजित्य जित्वैरोऽवमत्य

१ ‘सङ्गायां ललाटकुक्ष्यौ परयति’ । २ ‘शिल्पम्’ । ३ ‘मद्भुक्तकर्करादन
न्यतरस्याम्’ । ४ ‘समाया य’ । ५ ‘प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया’ । ६ परिग्लानोऽ
ध्ययनायेति ‘पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या’ । ७ सङ्गद्व पलाशरयामवारवाणेनेति
‘अवाद्य कुशाद्यर्थे तृतीयया’ । ८ पुष्पबाणमतिक्रान्त इति ‘अत्यादय क्रा-ताद्यर्थे
द्वितीयया’ । ९ अश्वानामुर इव इति विग्रहे ‘अप्रा-त्यायामुरस’ । १० निष्क्रान्ता
कौशाभ्या इति ‘निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या’ । ११ ‘पथ्यप्यायन्यायविहारमनुप्य
हस्तिविविधं वाच्यम्’ इति धुञ् । १२ ‘सपत्रनिष्पत्रादतिव्ययने’ । १३ अखड्ग
शितङ्ग्वलम्—इति खः । १४ मल्लानतिक्रान्तः । १५ मनोहत्वाद् धुञ्, अनुश
सिकादीनाद्येषुभयपदवृद्धि । १६ ‘इण्णशान्निसतिभ्य’ करप् ।

यत्सराजराजैयर्चसम् असहमानमाहवे चात्मनः श्रोत्रसीयसममानमपि प्राती-
पिक सिञ्चुराज स्वकीयतेजोविशेषेण आन्वीपिक^१ कुर्वाणस्वप्नान् ग्लेश्वानुपि
असङ्ख्येयान् सपरिदुःखगलगलच्छोणितच्छुरितश्रोत्रैर्येकेण सण्डसः पुर्वं^२ सुरस्य
सुरगमातान् निजविकटकरदिघटामिदंलपन्^३ चैवत्कष्टदृष्टस्वैकीयकरवाहे^४ च
पारसीकपतिं शौर्यच्छेदिकं विधाय दानुमैत्र्यस्वोष्णोत्पन्ननिधौ निदधौ ।
हूणदानिहृतश्च तस्य सुन्वरीकृतदिग्गुण्या कीर्तिरपरा सुहृत्ताद्वा गता इव दिमाषते
विचचार । भयरितमितविद्विषोऽस्य द्दितनां नदन्तीनां च समूनां प्रतीपो नाहः
केवल निरिगदेषु सुधुवे ।

इत्थ निजप्रलज्जलनिधिबीचीनीचीकृतविविधभूभृदुज्जमविजृम्भ, समुग्म
धितप्रातिपैयिषो यासेसो यमुषां विजित्य मगधभूभृतः पद्मावतीविभु पुं
प्राप्य तन्नाविज्ञातहतां पातयदधामधिवप्रसवारपथ मन्वातेम^५ स्वागतिदेन राज्ञा,
पद्मावतीसदितो नैकप्यमैतिसहृतो निजप्रलभरेणापनमितागलो लाषाणक
जगाम । ततो मन्दुरनगायमामनिजबलायलोदितारिणममकरायमाणप्रतिमद
सगरावारपारीणकीर्तिरन्त्येष्टुर्लाषाणैर्वाकौद्याम्भी प्रतिप्ररियतः सपरिदुःखं चितीता
रवामिविषयोत्सवेनोत्पत्तावाभुजलतागिर्नुत्यम्तीगित्य राजधानीमागतोबैशा
रजैस्त्रीयमानः, वन्दिनिः सत्यमानः, कापुर्देनैरीप्यमाणः, विर्गददृष्टारैरासी
मिरन्त्यर्च्यमानः, नरदेवैश्च प्रणम्यमानो मित्रमन्दिरमासतादः । तत्र च निवसन्

१ 'पत्यराज्यां चेति वक्तव्यम्' इत्यर्थः । २ 'श्रुतोवतीय' प्रेयसः ।
३ ४ 'तत्प्रात्यनुपूर्वमीपनोमरूतम्' इति टक् (प्रतीपाव्भीपसार्थे प्रतिपूनामुद्वृत्त-
र्थाय) । ५ 'कुलपुत्रिणीगन्ध्या स्वात्पल्लवरेषु' इति टक् । ६ 'यद्यदुदतोदा-
राङ्गमानम्' इति स्वार्थे क् । ७ स्वरणायमिति विप्रदेगदादिवाच्यः, 'मत्स्यये'ति
कुक् । ८ 'शीर्षेदेदाद्ये'ति टक् तद्यगे तिरसः क्षीपमायः । ९ 'कस्तोन्ते' ।
१० पथि पथि इति वीप्तायामप्ययीभावे 'आपूरूप्यपयामानः' इति यमा
स्वागते 'नरतद्धित इति टिकोप'प्रतिपयमेति टंयति' टक् । ११ पूर्वमविज्ञाता पद्मावती
तेति पूर्वकालेवगर्भजरादिति समासः । १२ 'तदादेतिमासद्वारिन्त्य उरपरानाम्'
इति तद्वकारेण 'प्राग्वदुद्वृक्', 'स्वागतादीनाथ' इत्येवभावात् । १३ 'गह्वरादा विचर्च-
मा', 'एकादो भ्यगुनन्दतरण्याम्' ततः सुप्तेति समासः । १४ 'वत्परिदुःखतापीनि-
गिदिः । १५ 'विमाया दुःखे' । १६ 'हृदारज्जगदुज्जरीः पूजयाम्' ।

विनम्रेषु राजसु शासनमधिरोप्य तौर्यमङ्गलतारधीररघप्रतिरवै, तन्मित्रमुद्यपरि
तोषितलोकपालप्रतिदिशप्रदत्तसाधुवादै सह निधानाधिगत कुलोचित सिंहासन
मारोह । धीतलोमशसन् वसुधाविभयाजितं च वसुवासवोपम सङ्कृत्य द्विजेभ्यो
वितरन्, सारमन्त्रिलालाटिकृषितपतिमण्डलश्च कृतमहोरसवोऽकृत कृतार्थम् ।

इत्थ कौशाम्यां रुमण्वद्यौगन्धरायणाधिकृतराज्यभार कदाचिर्मादृक्किं
रन्यदा मौरिकै कदाचिच्च मादृक्किंविनोद्यमान, कदाचिद्वासवदत्तयाऽयैश्च
स्वानुजीविसभ्यैः सङ्गीतप्राचौर्यैर्विणां वादयन् पद्मावत्या च सह कुशलकुशीलव
कुलशीलितविचित्रवादित्रकलशीरविविधशीकृतमना, सङ्गीतक वा सेवमान, समय
मयवाहयत् । कदाचिरपर्यर्थ्यनो विविधवियुधै सह शास्त्रसागरममथत् ।
सङ्गैरपलाशरयामवारवाणो गृहीतधनुर्वाणोऽतिपुर्णवाणोऽक्षोरसमादृष्ट निष्कौ
शाम्बिमृगान् मृगयमाणोऽसौ कदाचिदारण्यकान् वधमानयमानो मृगयारसमा
स्वादयन्नतिभयानकान् चित्रकान्, घृकान् व्याघ्रकौश्च सपन्नार्करोत् । कदाचिदु
पाचमल्लो भल्लकानभल्लत् । अन्यदा चालर्जुनपीणोऽतिमल्लो मल्लशाले मल्लितमल
मल्लकमल्लिको मल्लकैरवल्लत् ।

एव सुखोपभोगेषु वर्तमान तमेकदाऽऽस्थानस्थित समागतो मुनिनारदः
स्वीकृतातिप्रह्वीभूततरसम्पादितातिथ्य समुवाच—‘वत्सेश्वर, संक्षेपेण ते किञ्चि
द्विबुद्ध मामवधेहि—भासीव पुरा पाण्डुनामा एवदीपपूर्व
नारदस्य नरवाहन पितामहो महौना राजा । तस्य कुन्ती माद्री चेति द्वे
दत्तोत्पत्त्युपक्रम भग्ये भार्ये बभूवतु । ‘‘प्रातिपौरुषिको मथितप्रमाथी
स नदीनमेखलो महौमहीनो विजित्य त्रिर्वीरोऽवमत्य

१ ‘सशाया ललाटकुक्कुट्यौ परयति’ । २ ‘शिल्पम्’ । ३ ‘मदृक्कर्मरक्षण
न्यतरस्याम्’ । ४ ‘सभाया य’ । ५ ‘प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया’ । ६ परिग्लानोऽ
प्ययनायेति ‘पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या’ । ७ सचन्द्र पलाशरयामवारवाणेनेति
‘अवादय’ कुशाद्यर्थे तृतीयया’ । ८ पुष्पवाणमतिक्रान्त इति ‘अत्यादय माताद्यर्थे
द्वितीयया’ । ९ अश्वानामुर इव इति विग्रहे ‘अप्राख्यायामुरस’ । १० निष्क्रान्तः
कौशाम्या इति ‘निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या’ । ११ ‘पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्य
हस्तिविति वाच्यम्’ इति युञ् । १२ ‘सपत्रनिष्पन्नादतिव्ययने’ । १३ अश्वदृक्षा
शितङ्गलम्—इति खः । १४ मल्लानतिक्रान्त । १५ मनोहत्वाद् युञ्, अनुश
तिकादीनाद्येत्युभयपददृष्टिः । १६ ‘इणनशजिसतिग्य कणप्’

देवि, भरति विविधैः पतनिकैः^१, परिनिकैः^२, ऋषिकैः^३, विप्रयिकैः^४, यथाशास्त्रं यथा
समर्थं यथावर्यकं ऋष्याणि सार्यारुर्ध्वश्च ऋषविप्रयिकैः, आपमित्यैः^५ आपा
हारिकैः, धार्यिकैः, साधनिकैः, गार्थिकैः^६, कौटुम्भिकैः^७, आश्रमिकैः^८,
शोषमारिकैः^९, बोधनिकैः^{१०}, परिपूर्णो बहिनर्गैरन्युद्दिष्टैः^{११} बोध्यन्तर्गैरन्युद्दिष्टैः
निष्ठविशिष्टैर्देष्टव्यैः^{१२} आलम्ब्यैः^{१३}। तत्रत्यस्य चाभिप्रायविशेषस्य प्रत्येकं पुनः
उपस्था। मध्यमैरतेषु जनुषां^{१४} चोपाय एव क्षमासदनमसद्वत्। उपायोरनु
पादरक्षणायाः, फेनोर्गोचरं क्षातिकरं। क्षातिकरो ब्राह्मणश्च विद्याभिलाषुकेः
कस्मादित्युक्तं हासिगंतोऽद्यावन्मज्ञातकुप्रत्येकं। तस्य उपेक्षो भ्राता तत्रत्यस्य यश्च
दत्तस्य सन्तुजां मामुपायच्छतं। कालेन तस्य वर्षोवात् पिता पतिमन्त्रिनिष्ठया
परिष्ठया निजभार्यया सह स्वर्गंत इत्यन्तर्पटी^{१५} निजपत्नी^{१६} मां पिरद्वय तीर्थो
द्देशेन गतो मे भर्ता निजजानीजनकस्तोक्तस्तत्तत् सरस्वतीपथं पूरे तनुमापार्चयत्।
तत्सहयायिनिष्ठागत्योदितस्तनुदन्तीष्टयाऽहं तमनुगन्तुमना भव्यन्तस्तत्राति
तयाकृतं नासाद्य स्वैरान्यथैर्लभ्यमानम्। प्रत्यमशोकाभिभूताया भवि मेऽकस्मात्
साप्रहारो नियासो दशयुभिलुप्यित इति क्षीलन्नमिषा तिष्ठमिमांस्त्रीभिः सह

१ 'देवनादिभ्यो जीवति'। २-४ 'वज्रकपविकवाहन्'। ५, यथाप्र
तिज्ञम्। ६ 'सत्यादसायधे'। ७ 'अपमित्ययाधिताम्नां कञ्जनौ', स्वयंहारेण
चरतीति टकि रवागतादीनाद्येयजमाधे वृद्धिः। ८ 'तद्वय पण्यम्'।
९ 'छपणाहन्'। १० 'तद्वय पण्यम्'। ११ 'मामकौटुम्भस्तथा'। कुल्लो
भयः कौटः स्वतन्त्र स चासी तदा भवि 'नरतद्विते' इति टिलोपः। १२ 'आह्रा
न्योरिग्ये'। १३ १४ 'मद्यादिभ्य हन्'। १५, 'विभाषा विवधान्'।
१६ १७ नगरादिति विप्रदे 'अपपरिवदिरश्चयः पञ्चम्ये'ति समासगतं शुभ्रि
(निपूर्वकस्यतः निनि यमाक्षिवात्समप्रसादने 'क्षामिषमिषयीमां से'ति च)
यथामेवंभूता निष्ठयाः चान्द्राष्टादयः (निमो गते' इति खवि 'ह्रस्वासाहो लटि' इति च) यत्र। १८ 'वसतिष्ठुपोरि'। १९ 'भरति गार्थि' इति।
२० 'मर्यामा'। २१ 'मुमानुजो तनुगम्य इति च'। २२ 'तनुमापार्चयत्'।
२३ 'अन्तर्गन्त्रियगामुक्'। २४ 'पशुर्गाम'।
२५ 'मद्यादिभ्यदेति' खट्टेति 'ओगुणः'। २६ 'ने'।
मम्' तथा तयो यतिधमने' इति गार्थिके'। २७ 'देवनादिभ्य'।

समुपात्तस्यैववस्त्राऽहं ततः पलायय दवीयसि देवोऽयाथावन्त्या मास कृच्छ्रकर्मोप
जीविनीतस्ततो निवसन्ती दीना, कर्णपरम्परया वस्त्रेश्च शुखा शरण्यु शीलैक
पाथेयोऽऽत्मसरक्षणमाग्रेकध्येयाऽहमिहायाता । आस्थानमण्डपगतस्य च राज्ञोऽ
भ्यैर्गं राखा शरणं याचितस्यादेशेन स्वच्छरणातिकमासादितवतीत्येव एव मे
वृत्तातः । आवास्याप्रिक्रियाधूमैर्मदीये दृष्टावीपत्पिङ्गले इति पिङ्गलिकानाञ्चा
प्रसिद्धाऽहम् । एवमुदितवृत्तान्तां तां देवी वासवदत्ता कुलीनेयमिति मनसि कृत्य
प्रीत्यैव अगाद ईहं स्थितो वर्तते शान्तिकराभिधोऽस्माकं पुरोहितो वैदेशिकः ।
स्यात्, स ते देवः ।

एवमुक्त्यायुक्त्या शान्तिकरमानाययितुं प्रार्थिता वासवदत्ता प्रतीहारद्वारा
तमाकार्यानुयुक्तपरिज्ञाततदन्ययाभिजनादि अपीय ते प्रजावती ? इत्युक्त्वा त
सां ब्राह्मणीमदीदृशत् । एव तयोः परस्परं परिज्ञप्तौ सजातायां ज्ञातव्यधुविनाशः
शान्तिकरो भ्रातृजायां निजनिवासमानाय पितरौ भ्रातरश्च यथोचितमनुशोच्य
दारकद्वितयान्वितां तां भृशमाश्रासयामास । देवी वासवदत्ता चापि तस्या
द्वावपि ज्येष्ठकनिष्ठौ पुत्रौ बहुसम्पत्तिवितरणपूर्वकं क्रमशः शान्तिसोम-वैश्वानर
नामानौ कृत्वा भाविनः स्वपुत्रस्य कुलहितौ पुरोहितौ परिकल्पितवती ।

इत्थं तत्र सर्वेषु सगतेषु लब्धविभवेषु च दिनायतिवाहयस्तु शान्तिकरा
द्विष्वेकदा तत्र स्वकीयैः पञ्चभिः सुतैः सह शरावान् समादायागतामेकां कुम्भै
फारीमालोच्य पार्श्वतीयां पिङ्गलिकां वासवदत्तोवाच—सखि, समालोकयेमाम् ।
इयं हि पुत्राणाम् पात्रम् इति पञ्चास्या पुत्राः । नाद्यापि ममैकोऽप्यत ईदृशी
अपीय न मादृशी अननुभूताभ्योर्यस्य ततिर्मुखैतीयशोभासुखोद्भूतसन्तापसन्तसा
वर्तते । एवमुक्ता पिङ्गलिकाऽप्रधीत्—देवि, पापभूयिष्ठा प्रेक्षा प्रजेयम् दरिद्रेष्वेव
भूयसी । पुष्पादसेषु च जनेषु कश्चिदुत्तमपुण्यासमैव जन्मिकैः इति त्यरपालम् ।
अत्र भवत्यप्यचिरादेवाकाशोचितसुतसुखा भविष्यतीति ।

१ प्राहणादेराकृतगणस्वात् प्यग्निं हलस्तद्वितस्येति यलोपः पितृवान् छीप् सतो
नजि अपायाकाभ्या (असम्मनिष्ठा) औदासीन्येनेति भावः । २ पथ्यतिथिवध
तीतिठम् । ३ 'अमेष्टाविदूयै' । ४ 'ईपदकृता' । ५ 'अनत्याधानं ठरसिमनसी' ।
६ 'इदमो ह' 'इदम इत्' । ७ 'पुयोगलक्षणा छीप्' । ८ 'मुखपार्श्वतसोलोपध' ।
९ 'एयदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च' 'इदकिमोरीशकी' टिड्देति छीप् । १० आ
सर्पनाम्नः । ११ 'इदाच्छ' । १२ 'मुखपार्श्वतसोलोपध' । १३ 'तददति इति ठम्' ।

तामररां भवानीमिव सिंहासनां महाजातीयां कम्पामेकामपरयम् । तदपहरेत्
 समकालमेव विस्मयाक्रान्तमना मनाक् स शबरोऽचिन्तयत्-‘गुरुर्गुरुर्गुरुः प्रियु-
 र्गाम्भ्यापितैतादृशरूपैषां केषु स्यात् । यदीयं मौजुपी, कथं सिंहासनात् ।
 यदीयं दिव्या, कथं माहुरीपया । सद्यः भ्रमो या स्वप्ना यति तत्पतिज्ञानयाः
 हृमिमासुपमर्षामि । इमां हि स्वमित्रेण सयोजयितुं क्षमनुवतो ममादूर्ध्वगतं
 सुदिनात् गच्छेत् ।’ इत्यालोच्य स मे सुदृष्टदन्तिकमुपगतः । पृथग्विप्रो
 सैकत्र तद्वत्प्रायस्त्रेण सिंहादवस्थित्यलर्परसमरोजाम्बवधेतुमारगतः । तस्मिन्
 गुपगम्य हृत्तानतिरूर्वातिथिमीत्या व्याहृतस्यागतयजनया सया मिश्रानि
 कौतस्त्यादिव्य शबरः स्य शर्वाणीपरनैकशरण क्षयर मीतद्रुमाद्यासिद्धेतोरात्र
 निजागमन चाचक्षणोऽप्रपीत्-‘देवि, भयतोमपहरे’त्येतद्ग्रहं निजमुद्रासायंशद
 मुत् श्रीमन्त यमुद्रा स्मृतिपथमवतारिगवान् । स हि रूपेण यौवनेन च त्वमिदं
 द्वितीय इति कथा सा धन्या परयाः करो मैत्री दानद्वारायपिधिना, यैवादि
 विधिना तेन गृह्येत । यथा त्वं साहते न मुग्धेष्टेद्विधेताहोचमरूपसम्पादन
 विचारदिमा विज्ञानि मोनमापहत् । इत्यमारुजितमर्मावेरुर्ध्वो कम्पमानाङ्ग-प्राचरं
 रिवापहतमामसा सा-चित्तैः शरीरमिर्मरितरैरिव विदहदया क त मुद्रा ? त
 तावदानीय मर्षो यद्वर्षपरवेति’ तं शबरमुवाच । तदाकण्ठं कृत्यामिवागमनं

१ महती प्रकारवर्ती-‘प्रकारवर्त्तने जातीयत्’ तत् ‘पुष्पाश्चमंभारव’-इति
 पुष्पावर्त्तने ‘नागद्वय तमानाधिकरणतातीयवोरिव’वाच्यम् । २, ३ अनुर्वा दुर्गता
 प्रवाणां शुभनातां च ममाहा ३ इति विप्रदे ‘तद्वितायोत्तररथमाहारे पठि’
 समामे ‘तत्तमादूर्ध्वं श्रियु’ ‘त यमुगकमिति’कथित्वा ‘सुधरा’तात्पर्ये श्रियुः
 श्रियाभिः’ इति प्राप्ते ‘प्राप्रायन्तस्य भेति निविष्यते । ४ प्रवाणां कर्णम् ।
 ५ ‘मनोर्वाशान्मुन्नी मुद्रा यै’त्यमगताह्वः । ६ प्रमोसमाद परसो ‘प’ ‘प’ इति
 इति टम् । ७ मुनो मरः कुनशपरगम्य भावः । ८ ‘इत्यो’ इति । ९ मित्राव
 माव इति स्वमित्रि विराष्टरि पठ्येत् । १० ‘मेरी’तात्पर्यमिन्द्रादरा
 मन्’ इति महकोव
 विपरीति इति
 ११ ‘ममिन्द्रादरा’
 १२ ‘ममिन्द्रादरा’
 १३ ‘ममिन्द्रादरा’

मयमान शयन स्वपत्नीं प्राप्य भूरिभारहायमुक्ताभृगमदादियुक्तोऽस्मद्गृह
मायातोऽतुलितवज्रिक^१ प्रभूत तत्प्राभृत मरिपत्रे न्यवेदयत् ।

सोत्सवमतीते तद्दिने रात्रौ रहसि मामवगततत्कयादर्शनाशेषदृष्टान्त कुर्वा
णस्तत्र गन्तु भृशमु-मनीभूत मामादाय स शबरेस्तद्विदामुद्दिश्यापरिक्लिश्य
निदयेषादिशिवयत् । प्राप्तश्च सदाशरेण मा तत कापोत्तमवगत्य तत्प्रीतिप्रसीतो
मरिपताऽवलम्बितघृतिस्तस्थौ । सरस्विता तेन चाह शबरेण क्रमात्तुपाराद्रिं नीत
इति तस्मिन् सरसि स्नानान्तर स्वच्छसर सलिल पीत्वा पीलुकुण्कमनीयकानने
निष्कुलकृतस्वादिष्ठफलांशितर्भवयोरावयोर्विकीर्णकुसुमास्तरण मृद्वीसङ्गीतसुन्दर
शुभगन्धयह उवलितापधिदीपक तत्काननमेव निशि विश्रायै वासवेरमाभूत् ।

अन्येद्यु प्रतिपद्य तत्तदुत्कलिकाभृता तन्मार्गानुधाधिना मनसा प्रायुक्तता
इव स्फुरद्दिशिणचक्षुषा च सूचितागमना इव, सटोलसिंहपृष्ठस्था शरदम्भोधरो
स्तत्तत्सङ्गिनी निशीथ्यानांथकलाभिरैन्दवीकला इव तत्रागता सा सुभ्रूविलसद्दि
स्मयीस्तुक्पसाध्वमाम्यां चक्षुर्म्यां मयाऽवलोकिता । मा चापि सिंहादवतीयां
वचितपुष्पा सरसि स्नाता तत्तीरगतहरमर्चयतिस्म । समापितसपत्न्यां च तामु
पेत्य मत्सर्ले शबर सप्रणामभारमानमावेद्य ममानयनसूचनपुरस्सर तत्र मामुप
स्थापयितु सदनमतिमजिज्ञासत । विदिततदभिप्रायेण च शबरेण तत्र नीत सा
प्रणयपरिपूर्णं नेत्रेण तिर्यंगालोकयन्ती मदनवेष्टवक्षगा शबरमभ्यधात्-‘सुहृत्ते
मर्त्यां नाय ना, य दैर्घ्यं दशं यद्दीदृशी दक्षा मे सजाता । नेयमाकृतिर्मर्यामान् ।
अयं तु मद्दृष्टनाय समागतः कोऽपि दिग्घ इति निःसाशयिकम्^२ ।’ एतदाकर्ण्य

१ वस्तु हरति धरायावहति चेति ‘वस्तद्रव्याभ्यां ठन्कनौ’ । २ तस्येन
युगपदिति यौगपद्येऽव्ययीभावे-‘अव्ययीभावे चाकाले’ । ३ ‘अहर्मनश्चक्षुधेतो
रहोरजसा लोपधेति’ ध्विमलोपी, ‘अस्य ध्वा’ विसीत्वम् । ४ ‘अस्मायाने
धास्रजो विनि’ । ५ पीलुनां फलानां पाक-‘तस्य पाकमूले’-इति कुणप् ।
६ निर्गत कुलम-तरवधधानां समूहो यस्मादिति यदुद्गीर्णो ‘निष्कुला
शिष्ठोपप्ले’ इति छान् । ७ अतिशयेन स्वादु, ‘अजादीगुणवचनादे’ वसि
सहकारेण ‘अतिशयाने तमविष्टनौ,’ टरिति टिलोपः । ८ ‘आशिते भुवः फरण
भावयोः’ इति खच् । ९ ‘प्राणिस्थादातो लज्जन्त्यस्यस्याम्’ । १० रात्रिः ।
११ ‘राजाह सविभ्यष्टच्’ । १२ ‘आसीषण्ये णमुल् च,’ ‘निययीप्तयो’,
‘हन्मेजन्तः’ इत्यव्ययत्वम् । १३ ‘सशयमापण’ इति टञ-तादृहुमीहिः ।

एवमुक्तो वैनतेयस्तथेत्युक्त्वा समुपात्तकीलालकलश काद्रवेयानुपेत्य हरिवर प्रभावाक्षीतान् तान् उवाच यदेतदमृत मयाऽऽनीतम् । तच्च ममाम्बां मुक्त्वा गृह्यताम् । अयच्छेदहमेतद्भस्मस्तरे सस्थाप्याम्बाञ्चो-मोच्य गच्छामि, यूयमितोऽमृतमेतत्स्वीकुरुत । 'तथास्तु' इति उक्तेषु नागेषु, गरुड पवित्रे कुशास्तरे कीलाल कलशमाधत्त । तेऽपि च तन्मातर सुसुचुरिति दास्यमुक्तया मात्रा सह गते गरुडे, यावदेव विगतभीता काद्रवेयास्तदमृतमाददते तावदेव स्वशक्तितो नागान् विमोह्य शक्रः कीलालकलश कुशसस्तराजहारेति पीयूषस्यापि स्यु एत द्विया कुशसस्तरमेव खेलिह्यमाना विपण्णा नागा पाटितजिह्वा द्विजिह्वतां ययु । समवाप्तहरिवरस्ताप्यश्चानुदिन निपत्य तान् भक्षयितु प्रारभतेति कृत्वा नागलो फसेकदैव नष्ट मन्यमानो भुजगेश्वरो वासुकि, प्रार्थनापूर्वकमेकैक नाग तदाहारार्थं प्रेषयितु प्रतिज्ञाय, नागलोके तत्प्रवेश निषिधेय । तथेति प्रतिपत्ते वैनतेये वासुकिस्तदाहारार्थमनुदिनम् एकैक नाग प्रेषयितु प्रारभत । एतेन च क्रमेण संप्र्यातीता फणिनो विनाशमफणन् ।

अहश्च शस्त्रचूडाख्यो नागो निजवारक्रमेण नागराजनिदेशतोऽप्येमां वप्यं शिलामायातः इति सौद्यो निधन गमिष्यतो मे शोकेनाम्बा परितपति । एतदा-फण्यातिदु खितो जीमूतबाहस्तममापत्—'अहो अस्थाने वासुकिरेष क्रमो यन्नि सत्येनेव स्वहस्तेनैव स्वप्रज्ञा रिपोरामिपतां नीदन्ते । कश्यपापत्यस्य ताभ्यं स्यापि अक्षयधर्तिदेहार्थमिथकरण न युज्यते । तदथ त्व साक्षात्प्रसीद, मा विपीद, गृहमितो गत्वा निपीद । अह त्वामयैक स्वशरीरप्रदानेन रक्षामि । एवमाकण्य शस्त्रचूडोऽपि धैर्येणेत्यमुवाच, 'भगवन्, शात पापम् । मैव पुनरि त्यमभिधत्था । अह निजकुल कलङ्कपङ्क्ति कर्तुं नेहे; नेहेत्य काचस्येव मम शरीरस्य कृते मुक्ताकणेतिव भवाश्चस्य चतिर्जातु शुक्ता ।' इत्यमुक्त्वा स साधु

- १ 'सञ्ज्ञायाम्' इति कद्रुशब्दादूढि 'द्वयच' इत्यपत्य उकि 'ओर्गुण' ।
 २ 'अपि' पदार्थसम्भावनाऽ-वचसर्गगर्हासमुच्चयेषु' इत्यनेन अप्रयुज्यमानयि न्दुपदार्थद्योतकतायाम् अपेः कर्मप्रवचनीयत्वात् 'उपसगप्राहुर्म्यामस्तिर्यक्परः' इति अस्तेः सत्य न परम् । ३ द्वितीयाश्रितातीतेति समास । ४ 'हनो वा यद्वयश्च यच्छस्य' । ५ सद्य परदिति' निपातनात्साधु । ६ 'तौ सत्', 'लुट सदा' । ७ उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम्' इति कः ।

श्रीमत्प्राज्ञः निश्चिन्त्य चान्तर्यामिणीं गन्धर्वात्मनोऽप्येवमवस्थाय चारिणीति
 तिनो गोकर्णायोमापतिं नमस्कृत्य ययौ । गतं च तस्मिन्मन्त्रोत्प्राप्तं पुनर्वाच्यं श्रीमत्
 वाहनोऽवसरपरिरक्षणविषयं , यमममुरनिन्देदमदानेन तद्व्याप्योपाय
 सरमात्मागममनुष्ठेति स्वयुक्त्या कार्याददक्षादिजगद्गुरुं मिश्रायानु गृह्य त्रेयं यमा
 सद्यतादयंपञ्चानिष्टेतादिरिपुमायान्तमवशुष्य यन्मणिजालमप्यदृष्टम् । एतच्च
 यावद्वादिता-तद्विषयादयं च यनादिपञ्च राभ्युक्तार्थं तन्मुद्रात् । मृदुचक्रवर्त्तन
 मुद्रां , तिर्यगे गिरिरामे च परिचयद्वयपारमर्षवद्भुम् । एतस्मिन्नेव का
 न्तमस्तुतादिपतिता मुष्पट्टि 'किञ्चित्काले' विमुक्तमननन्तं तं तादृ
 र्यमापयत् ।

एतावदात्मैव देहायां हृत्तमोर्जनतिरापतः तदाष्टौ रुधिरासारवित्त
 यन्मणिजालमालोक्यमान 'पितृमास, ययौ मदात्मना येनात्मा पुनर्वाच्यं यत्'
 इति दृश्यमानमानस इतरस्ततो श्रीमत्प्राज्ञमापासीत्पञ्चमागस्तद्विषयात्मनु
 सत्ता । अत्रान्तरे आसीद्विषयिणी गदहो-तिर्कर्मिणिपमा-मनि श्रीमत्प्राज्ञ
 मृदुचक्रवर्त्तनमवलीक्य, परिहृततद्वदन, सविस्मयमपिस्तयत् 'किञ्चित्काले
 यो भवपगामोऽपि मोमुक्तमात्रोऽप्यलोक्यते' यत् विष्टान् स तादृशतदानीं निज
 मीष्टसिद्धये तयाभूमेनापि श्रीमत्प्राज्ञमेव जगदेवदानवीरेण निजगद्-पद्विज्ञान,
 मम हारीरे सत्यपि समोपयोगिने भवदुष्टदितेऽगुह्यतोऽपि भवान् यममममा
 तद्वमोक्तमाश्रितः । यत्पुनस्तदावर्षस्तमुवाच, 'यत् तावत् भागो-भागोऽतामा
 कल्प भवामिति मां मुहि ।' यत्तदाकल्पं भागं द्याहममीति इत्येवंप्र
 भुक्तानो यथावत् यमापयति याम्श्रीमत्प्राज्ञस्ततः प्रतिपत्ति तावत्प्राप्तमवशुष्टौ
 दूरात्तमभावत्-गदमन्, नैव भागो, भागोऽहं ते भागो ह्युपुषातामप्यदिह
 मेदिता इति मां ते गुरुं कर्ममा । एतदाकल्पं ज्योत्स्नोऽपि विज्ञानो भवति
 वाहमम स्वामीहानिद्वयद्विष्टोऽपि श्रीमत्प्राज्ञस्ततः ।

एवंभूते स्थितिरेव-दे-दं गदामे निष्पत्त्यापि कल्पस्तथापि भविष्य
 यमम गन्धर्वात्मनाममनिदात्मनः ममामो-गदामाता-निष्पत्त्यापि ददे वति

१. 'ततो-मुष्पट्टि-प्रकरणे' । २. 'यत् तत्तद्विष्ट-प्रकरणे' । ३. 'यम-प्रकरणे'
 ४. 'मम-प्रकरणे' । ५. 'निष्पत्त्यापि' । ६. 'तद्विष्टोऽपि'
 ७. 'मम-प्रकरणे' । ८. 'यत् तत्तद्विष्ट-प्रकरणे' ।

प्रविविञ्चर्जामूतवाहनेनाभिहित —‘पक्षीन्द्र, सत्यं चेत्थ पापाणिभेपि नातः पर
त्वयेमे भुजङ्गा भक्षया । पूर्वं मुक्तेषु च तेषु भोगिषु भुञ्जयोविधेयः । एषा एवा
स्मात्पापात् यथार्था विशुद्दिर्नायेति’ । मूतानुकम्पिना तेनेत्यमुक्तो गरुडः
गुरुपदेशमिव तस्यैव हृद्देशे निवेष्ट्यावशिष्टानस्थिशेषानाशीविषान्, चतान्-
जीमूतवाहनञ्च प्रत्युज्जीवयितुं प्रज्जवी^१ नाकं ययौ ।

एतदनन्तरं जीमूतवाहनभार्यामकिसन्तुष्टया गौर्यां सुधया सिक्तो जीमूत
वाहनोऽधिकतरोद्भूतकान्तपङ्क समपद्यत । पृथ सस्मिन् स्वस्थतामासादितेऽथ
राक्षीतममृतं कूरुन् वेलातटेऽभिवर्ण्य विपन्नान् पङ्कगान् सर्वान् प्रत्युज्जीवयामास
गरुडः । ततोऽक्षयेण देहेनामरकीर्त्या च विराजितं जीमूतवाहनं धन्वजुनोऽभ्य
नन्दत् । गौर्यां दृढामकिंस्तन्नायां चाप्यतिदृष्टाऽभूत् । शङ्खचूडोऽपि च तद्विस्मृतो
रसातलं प्रविशेत् । जीमूतवाहनोऽपि च मलयचलाग्निजलय तुहिनशैलतट
गत्या मित्रावसुना मलयवत्या निजपितृभ्यां च सहितो विद्याधरचक्रवर्तिपदं पुभुजे^२ ।

इत्थं यौगन्धरायणमुखाद् विद्याधरकथामाकर्ण्य गर्भभरोदारवोहदिनीं वासव
दत्ता, निरतिशयं मोदमाना, मागधी^३भार्यस्य वत्सेत्यस्य समीपे वर्तमाना भावि
विद्याधरेन्द्रनिजतनूजविषयकविविधाभिर्वातांभिस्तदिनमनैषीत् ।

परस्मिन् दिने सचिवैर्युक्तं समीपस्थं वासराजमुवाच—‘भार्यपुत्र, यत्
प्रभृति गर्भोऽयमपाद्यतस्तदा प्रभृत्येव तीव्रा तद्गच्छाचिंता मां याचते । अद्य तच्चि
न्ताक्रान्तैव सुप्ताहं निशि कयाचित् भस्माङ्गरागसितया, पिशङ्गजटाकलापया,
शूलहस्तया च मूर्त्याऽनुकम्पासम्पादनपुरस्सरमहमुक्ता, ‘पुत्रि गर्भस्य कृते न
त्वया चिंता कार्या । स मयैव दत्त इति मया तस्य रक्षा क्रियते’ इत्यमुक्त्वाऽ-
न्तर्हितायां तन्मूर्त्तावहं प्रजुष्टा, तमित्रा चाप्यरुणकिरणैरपमार्यमाणा, रसातल
क्षरणमशिश्रियत् ।

पृथमियादिभिरन्यैरपि भविष्यन्निजतनुजसम्बद्धेरालापैरतिवाद्यमानेषु दिवसेषु,
सर्वेषां मन्त्रिणां शुभलक्षणा, भाविकक्षयाणसूचका, क्रमेण पुत्रा उपपन्नाः ।
प्रथमं तावत् यौगन्धरायणस्य मरुभूतिरिति विश्रुतस्सनयो जातः । ततो
रुमण्वतो हरिशिख, घसन्तकस्य तपन्तक, निरयोदिताक्षस्य, इत्येकापरसप्तस्य

१ ‘प्रजोरिनिः’ । २ भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठे स्त्रिया पुंवदित्यस्या-
प्रवृत्तिः । ३ ‘वृद्धिनिमित्तस्य च तदितस्थारणविकारे’ ।

निशम्यातिवरां तुतोप । अथ मन्त्रिषरा समागत्य शिक्षये राजसूनु विनयेय
गौरवपुपो विष्टतवपुपो हृदयान् दान् स्वसुतान् समर्पयामासु । इत्थ यौगध
रायणिमंरुमूतिः रौमण्वतो हरिशिख, ऐत्यकिर्गोमुख, चासन्तकिस्तपन्तक
इत्यादयस्तस्य भाविसहचारिण पिङ्गलिकाया यमजौ पुत्री चेत्थ महोदयहेतुभूतै-
पद्भिर्गुणैरिव युक्त क्रीडाकलितललिताप्यक्तनर्माभिलाष प्रीतिप्रवणमनसां
नृपाणामङ्कतोऽङ्ग यान्त सयहुमान विराजद्दीरलक्ष्मीविभूमान स्मेराननसरसिज
सप्रमोद पश्यतो द्वितीयोभार्यस्य भार्याद्वितीयस्य वरसेशस्य, सानन्दा
दिवसा व्यतिजग्मु ।

तच्चैकदा कश्चिद्विद्या, किरीटी, खड्गो, जङ्घी च पुरुषस्समागत । भूपालश्च
सम्पादितसकृत्ति, प्रणत च सकौतुक, कस्त्व, किञ्चेह ते समागमनेन प्रयोजन
मिश्रय्यदधात् । सोऽप्रवीत् 'देव, अह मर्या भूत्वा शक्ति
शक्तिवेगकथा वेगाढयो विद्याधर सम्पन्न इति प्रभूतारिरह स्वकीयभावि
चक्रवर्त्तिन भवतस्तनय द्रष्टुमिहायात । एतदाकर्ण्यातिदृष्टो
वशेश कथं विद्याधरस्वमवाध्यते, कीदृशित्रय च तत्, कथं वा स्वया तदवासम्
इत्यपृच्छत् । राजस्तद्वचनमाकर्ण्यातिविनयावनतो विद्याधर शक्तिवेग इत्थ
प्रयुत्तरीतुमारमत—'राजन् विद्याधरपदं शङ्कराराघनसाध्यम् । तच्चानेकविध, किन्तु
मया यथा तदधातं तुभ्य तदुदीर्यते ।' एवमुक्त्वा वासवदत्तायां शृण्वन्त्यां स
स्वसभ्यदां कथां वक्तुमित्यमुपाक्रमत—भासीपुरोत्तरपूर्वस्यां दिशि, भूतलललाम
भूत धदमानावय जगरम् । तत्र बभूव परन्तप परोपकारी नाम नृपतिः ।
महत्वाभिकांक्षिणस्तस्य कनकप्रभाभिधा महिषी बभूव । रतिरूपोपमदनाय इव
धात्रा विनिर्मितां सैकां कन्यां सुपुत्रे । कालेन जनै जनै वर्द्धमाना सालोकलौचन
चन्द्रिका 'कनकरेखा' इत्यभिधां दधे । अतिक्रान्तशौशवामतिशयसुन्दरीं ताम
वलोक्य पित्रर्हदि तदुपयुक्तवरेण सह तदुद्वाहयिता समुदपद्यत । किन्तु तदर्थं
परामृष्टा तत्पत्नी समबोधत्—'कनकरेखाविवाहार्थं देव एव इत्थ चित्तापुरो

१ बहुशब्दात् पृष्ठादिवादिमनिचि 'बहोलोपो भू च बधो' । २ 'द्वेस्तीय',
'सहापूरण्योश्च' । ३ भार्यासहायस्य । ४ 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यत्र
सुपयोगस्य प्रायिकत्वात्समासे 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेश ।

५ 'अस्मायामेघास्रजोविनि' । ६ 'विह्नामान्यतराले' ।

चित्तधर तं वणिजमपश्यद्यस्य पश्यमब्धौ भग्नमासीत् । समवलोक्य यावदेव स
तासमीपमुपसपत्ति तावदेव स वणिगपि त कण्ठे गृहीत्वाऽतिदृष्टं दृष्ट्वा च तस्मात्
सर्ववृष्टान्त, स्वस्य चापि प्रवहणमङ्गस्यतिकरमादित सयं तमुक्त्वा, निगृह्य
नैयीत् । तत्र साधुना सोऽधुना साधुतरम्यणादितसाकारो स्थितिपापिततत्
त्रियामोऽप्येष्टद्विगन्धवहारिणां यानमारुह्य तै सहोत्थलद्वीपमवाप्य
पूर्वदेव स्वयं पुविष्णुदत्तगृहे तिष्ठामया याचद्विषणीमप्येन गन्तुं प्रवर्तत तावद्
वाहादापते सरयधृतस्य सुतास्तमवलोक्यैवममुवन्, 'महन् तातेन माक कनकपुरीं
मृगायमाण हतो गतोमयान् कथमेकक पवाद्यापद्यत । एतदाकण्य शक्तिदेवस्तान
प्रवीत्, 'युष्मत्पिताऽम्बुराजायगुमिराकृष्टवहनो वहनोदरे निपतितो वादवस्य,
धरयतां यमस्यगतोऽनश्यत् । तद्वद्वत्त्वाऽतिमुक्त्वा दाशपतिभुताः स्वसेवकाऽमुवन्
'यस्मिन् दुरात्मानमेगम्, पितरमयमस्माक हतवान्, कथमन्यथैकपोतस्यपोद्भवो
रेकतरस्तत उत्तरेदितरश्च केनिलोद-वद्वाडवाग्री निपतेत् । अतोऽस्मत्पितृवाप्य
मित्यस्युद्यतैरस्माभिः च पशुकृतेनानेन चण्डिकादेवीवलिरुपहतंभ्यः इति' । ततो
यद्व्या दाशपुत्रैश्चण्डिकामन्दिरमानीत शक्तिदेवः स्वजीविते सशयानो रात्रौ देवीं
चण्डौ स्वरसायै हार्दिकयदनया प्रार्थयमानः कथञ्चित्किञ्चित्प्यनिद्र स्वप्ने तत्कर्म
गृहनिर्गतां काञ्चिद् योषितमपश्यत् । सा चाकूपा दिव्या, प्रहृत्वाऽप्याजबहुतेन
मुपस्थापामापत् 'शक्तिदेव, मा नैयी, न तेऽनिद्र कथमपि भविष्यति । एषां
दाशपुत्राणां विन्दुमती नामधेया स्वसाऽऽस्ते, अस्मा तऽभिरूपमालोक्य त्वा निज
मर्त्यवायमभ्यर्पयिता । तदभ्यर्चनासिद्धिरस्ययाऽवरय करणीया । सा च न धीवरी
अपि तु शापतो मर्त्यत्वमुपेता दिव्या श्रीति सा त्वामस्मा-मोचयिष्यति । एत
शृत्वा स प्रबुद्धः ।

प्रातस्तदाशकन्या, देवीमन्दिरमागतौ सुखयपूर्णमानसैर्नमुपस्थापयोचत्—
'महमितरां मापयिष्यामि तत्र ममस्तित कुरु । आतृसम्पत्ता प्रययाता अपि
यद्योऽत्रा वरा मया प्रत्यापवाताः किन्तु स्वयि दृष्टे मदीये हृदि काऽप्यनिवचनीया
नैसर्गिकप्रीतिरुपप्रेति त्व माम् भगवत् ।' एवमुक्त्वा शक्तिदेवः स्वप्न स्मरन्नति

१ केनादिलभ्य । २ तदन्वानुदधौ च । ३ कर्मणि हन' इति गितिः ।
४ उद्यता असतो यै 'ग्रहरणार्थेभ्यः पर निष्ठासप्तम्यौ । ५ च्यौ च । ६ 'वनो रच'
इति णीप् रच्चात्तादेशः ।

प्रदृष्टस्तस्या प्राधना स्वीकुर्वाणो बन्धनामुक्त स्वमलबन्धदेव्यादेशैस्तद्भातुमिर्वि-
हितप्सिता ता सुमुखीं परिणीतवान् ।

रूपात्तरोपागतया विध्यया भार्ययैकदा प्रासादपृष्ठस्थ शक्तिदेव ऊढगोमां
सभारक मार्गागत निष्टयमेकमवलोक्य निजप्रियामब्रवीत्—‘त्रैलोक्यघद्या या
धेनवस्तासामपि पल्ल पापकृदयमश्नातीति कोऽयोऽस्मात्पापकृतमो भवेत्’ एत
दाकर्ण्य विदुमती निजपतिमब्रवीत्—आयपुत्र, अचि त्वमत्र पापम् । स्वरूपा-
पराधैवाह गथां प्रभावेण दाशकुलेऽस्मिन्नुत्पन्नेति काऽत्र निष्कृति । एतदाकर्ण्या-
तिनिर्यधपर शक्तिदेवो निजदाशकुलोत्पत्तिकारण तामनुयुजान एवमुक्त
यदि त्व मम वचन कत्तु प्रतिजानीषे तदाऽतिगोप्यमप्येतस्वामह ब्रवीमि । तदा
कर्ण्य शपथोत्तर तथा कत्तु प्रतिज्ञाते शक्तिदेवेन, साऽऽवावेव तस्यसमीहितमुक्तवती
यदिहैवापराऽपि तेऽयुना भार्या भवित्री । मा चाक्षिरादापन्नसखा भविष्यतीत्यष्टमा
संजातस्तस्या गर्भस्तदुदर पादयिस्वाख्यानिर्गुणमाकृष्टय । एवमाकर्ण्यातिविस्मित
शक्तिदेव भूयो दाशपुत्री जगाद, एतावन्मात्र खया कस्यापि हेतोममोक्त कर्तव्यम् ।
अथ यथा मे दाशगृहे जन्म तद् द्रुवन्त्या मत्त सावहिति समाकणय—जन्मा
न्तरेऽह काऽपि विद्याधरी समभवम् । तस्याश्च मे दत्तैरिदृश्या योगासु तन्प्रीयोज
यन्त्या शुष्केण गथां चायुना वक्षन् स्पृष्टमित्थेपाऽधोगतिर्मयापलब्धा । एव द्रुव
त्या तस्यां ससम्भ्रममेकतमस्तद्भ्राता समागत्य शक्तिदेवमपापत्—उत्तिष्ठ
महत्तरोऽय सूकर काप्युत्थाय हतानेकजनः सदपमित एवागच्छति । तदाकर्ण्य
रक्षणेपक्षप्यस्त शक्तिर्हस्त शक्तिदेवोऽश्वैरुढो घराह त प्रजहार किन्तु नैकनिर
सूकर सूकर स सेमां पलाय्य सखर सुपिरमेकमविशत् । शक्तिदेवोऽपि च विल
प्रविश्य तमनुसरन् एकस्मिन्नुद्यानेऽद्भुताकृतिं कन्यामेकामपश्यत् । ससम्भ्रम तेन
‘का त्वम्’ इति पृष्टा साऽभाषत्—सुभग, अह दक्षिणदिह्नाथस्य चण्डविक्रम

१ ‘शुक्रमपापमन्त्रपुण्येषु कृञ्’ इति क्तिप् ततस्तमप् । २ अष्टौ
मामा जातस्य यस्यति विग्रहे ‘काला परिमाणिना’ इतिसमास । ३ ‘शुप क’ ।
४ ‘एकाग्र प्राचाम्’ । ५ यजयाच० इत्यादिना नह । ६ हस्ते शक्तिर्यस्येति
विग्रह ‘प्रहरणार्थेभ्य पर निष्ठासप्तम्यौ’ । ७ ‘वाऽऽहिताग्न्यादिषु’ ।
८ ‘ऊपसुपिसुक्कमघोर’ ।

नरनाथस्य विन्दुरेखाऽऽख्या कन्याऽस्मि । अकस्मात्कस्माच्चिदुपगतो ज्वलितलोचनो
दैत्य उर्पधिना पितुगृहा मामपहृत्येहानीतवान् । स च सुधार्ता आमिपाशी, दर्पम
याचो, मायायी, घृतवराहरूपो बहिर्गतोऽथैव केनचिद्द्वारेण शक्त्या विद्व इह
प्रविश्य पद्मस्थमित इत्यदूषितकौमाराऽह चाराह सत्पुत्र्य पतित तत्रावलाभ्य
पलायमानेहायाता यातात दृष्टिगोचरताम् । तच्छ्रुत्वा 'मयैव निजामतिहतशक्त्या
शक्त्या वराहो, वरारोहे, व्यापादितोऽहश्च शक्तिदेवाद्यो विप्र एव परिचायित
निजामिधानीयक 'तर्हि एवमेव मे भर्ता निर्दिष्टः' इति तयोक्तस्तथैव सह दिष्ट
द्वारेण निर्गतो निजभवनमासाद्यालौकिकरूपवत्यै तत्सर्वं विन्दुमार्यै इदित्यावेध
तच्छ्रुजित कुमारी तामिन्दुलेखामिव विन्दुरेखामुदबहत् ।

तत्रैव कृतकार्यस्य द्विभायस्य पत्नीपरिजनादिक्रियमाणसेवस्य शक्तिदेवस्य
द्वितीया पत्नी विन्दुरेखाऽऽतर्वत्नी सञ्जातेति गमस्याष्टमे मास एवैर सनुपाय
विन्दुमती शक्तिदेव स्मारिततद्गायोंदरविपाटनरूपप्रतिज्ञं कुर्याणा निजप्रणयाल
नार्यं व्यजिज्ञप्त् । प्रतिज्ञापाशायद् शक्तिदेव खेदपस्याकुलोऽनुत्तरोनिगात्प
विन्दुरेखाऽन्तिकमुपगतस्तत्र विशापितसधृष्टा तस्तयोक्तः 'विन्दुमतीहित
हित तेऽपरम करणीयम् । माऽत्र वृथा कृथा घृणाम् । न चाप्यस्यां कृती वतते
काऽपि वृक्षसता । इत्येवमभिदधत्यां विन्दुरेखायां पापशङ्किते शक्तिदेवे दिवो
भारतीयमुदभूत्, 'शक्तिदेव, स्वया गर्भाऽयमवश्यमाकृष्यताम् । कण्ठे मुष्टया
गृहीतोऽसौ ते खट्वो भविष्यति' । एवमाकर्णितविषयाणि, शस्त्रपौणि, शक्ति
देवस्तस्या पादितोदर गर्भमाकृष्य करेण कण्ठतोऽग्रहीत् । गृहीतमाग्रश्च स तद्ग
स्तगः सङ्ग सञ्जातः । विप्रश्च विप्र विद्याधरोऽभूत् । विन्दुरेखा च विन्दुरेखा
इय तत्क्षणमवदानतामिता । पुत्रसखमवलोक्य तथाविधः स स्वद्वितीयपदान्यै
न्ययेदपदिति सा तामाह, 'नाथ धन्य कनकपुरीतः क्षावस्युतास्तिस्रः स्वभारः ।
तार्येका कनकरेता यस्याः क्षापान्तस्त्वया यथमानपुरे दृष्ट । साऽपि स्वपुरीं गता ।
अदृष्ट तासु गृहीता । मनापि क्षाप कान्यै इति गयाऽथैव निजमगरी गरीयसी

१ 'उपसर्ग घोः कि' । २ आमयस्योपाह्वयान दीधम । ३ 'प्रग-
भृत्प्रातिययोपचनोद्गात्रादिभ्योऽम्' । ४ क्षात्रमिषय 'दाग्नीगम्' । इत्यादिना
एन् ततः प्रहरणादित्यात्मसम्प्रा परत्यम् । ५ कालः प्रातोऽरयति 'क्षालायत्' ।

गमेलिमा^१ । तत्रैवास्माक विद्याधरशरीराणि, ज्यायसी भगिनी चन्द्रप्रभा च वर्तन्ते इत्येतस्य प्रभावत कौक्षेपकस्य प्रभावान्मया सहाशु कनकपुरीं गच्छ । तत्रावगतसर्वोद^२तेन वनस्येन पित्रार्थिताश्चतस्रोऽप्यस्मान् भार्यास्वेतावाप्य विपुलसम्पत्त्या तस्यां पुण्यामनापद्राज्यं कुरु । एवमुक्तस्तथेति स्वीकृत्य विन्दुमया साहाय्यकेन गगनपथेन कनकपुरीमापन्न शक्तिदेवो मण्डपत्रयदृष्टचरकनकरेखाया स्थाप्यभिरनुप्रविष्टास्तिस्रोऽपि निजप्रिया, सज्जयेष्टामुपरिचितमङ्गलामुखुकया दृष्ट्वा तत्र वर्तमानां, चतुर्थी चन्द्रप्रभां चावलोकितवान् । तत्र यथानियोगव्यापृतपरिजननिजवनिताभिनदितागमनोऽधिवासगृहं नीत्त स चन्द्रप्रभया निजगदे 'सुभग' या त्वया वर्धमानपुरे कनकरेखा राजसुता समबल्लोकिता सेय मे चन्द्रेखाऽऽख्या भगिनी । उत्स्थलद्वीपे च या प्रथमं स्वया परिणीता दाशाधिपपुत्री विन्दुमती सेय मे शशिरेखाख्या स्वसा । तदनु या दानवानीता विन्दुरेखा राजसुता ते भार्याऽभूत्सेय शशिप्रभाऽभिधाना ममानुजा । तदिदानीमस्माभि सहारण्यस्था स्मरिषुरतिक्रमेहि तेन प्रप्ताश्चाखिला अस्मान् परिणयस्व ।

एव मुक्तराकिदेवोऽर्जुनमचिरं गत्वा प्रमुदितेन विद्याधरेन्द्रेण प्रदत्तास्ता कन्या यथाविधुपयस्य समुपलब्धरुनकपुरीप्राज्यराज्यो विद्याधरेन्द्रदत्तेन शक्तिवेगाख्येन नाम्ना विद्याधरेषु प्रसिद्ध सपदि स्वा सर्वा विद्यास्तत्र वितरन् 'अतिप्रभाव भवन्तमन्यो न जेयन्ति' युष्मासु वत्सेश्वराद्यक्षक्रवर्तिनरवाहनदत्त नामा समुदप्यति । स एव ते भावी विमुक्तिरिति तस्यैव एव नर्ति विदध्याः इत्युक्तवता विद्याधरेन्द्रेण स सकृति तपोवनाद्विसर्जित शक्तिवेग स्ववधूभि सह कनकपुरीं प्रविश्य तिष्ठन्नतितरामुपलब्धनिर्मुक्तिर्विद्याधरसम्पत्तिं पुत्रपौत्रीर्णैतामनयत् ।

इत्थमास्मीयविशिष्टपरित्रमुखा शक्तिवेगो भूयो वत्सेश्वरमुवाच—'हे शशाङ्ककुलभूषण, स एवाहमुरपरस्यमानचक्रवर्तिभावकसुतचरणयुगलदर्शनलाल-समानसोऽनुद्वेग शक्तिवेग । इत्थं मयेह मनुजेनापि शङ्करप्रसादाद्विद्याधराधिप तिताऽयाता । स चाहमधुना प्रभु दृष्ट्वा निजधाम प्रयामि । (इति शक्तिवेगकथा)

एवमुक्त्वा प्राप्ताभ्यनुष्णे शक्तिवेगे क्षणादुत्तरिच्छमुत्पत्तिं देवीभ्यां महित

१ केलिमर उपसखयाम् । २ 'सह यादा' । ३ 'अनुर्यत्सगया' ।

४ 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।

शिष्टतनयो वासेशो मग्निमि सहानिर्वचनीयो सम्मदमर्थो वृत्तामनुबभूव ।
तथा यथासमयसम्पादिताद्यप्राशनमद्रौकरणादिसरकारो वासेधरिर्नरवाहनद
त्तोऽभिषद्गमानस्तमङ्गलकामनया हरिहरेरादिदेवपूजापरायणाभ्यां दम्पतीभ्याम्,
देव्या वासवदत्तया पद्मावल्या चानिश्च सचेष्ट पाह्यमानोऽवर्त्तरजतो गुहमि
र्विनीयमान सद्दशजेन गुणैरापूर्वमाणेन धनुषा इव धनुषाऽतिशयतोभासम्पक्षो
मन्थिपुत्रैः सह रमणोयाभारामेषु रममाणोऽवर्त्तत ।

अरिमन्त्रेय काले वितस्ताधरे निवसदनेकदशतथा, रचारचितातिमुष्टनेक
प्राकारकथा, वितस्तामन्वयसितप्रासादमिसिसम्पर्कप्रवहस्रीलकान्तप्रतिमाद्य
जलक्रीडदनेकपरायमाणतिमिद्विल्ला, किलासीत्तपशि
कलिंगसेनाकथा ला-भिधान दधाना मगरी । प्राश्यराउपप्रथितनिज
मदनमञ्जुको निष्पत्तनाय सौन्दर्यविहसिताकाय, राजकार्यावहि
त्पत्तिश्च तात्मोदयपरश्यानिस्तारादत्ताजानि, नितीरमपमा
इव प्रजा पालयिता, ईर्षकृष्णभक्तिरप्यपरिमि
तशशयनुरक्ति, आप्यात्मिकनेजोऽमिरैकृतलौकिक्यचनलूनिरपि पापियत
ज प्रसराहदिवोत्पादितदुहृद्दार्ढिकपूनिः^१, मस्के^२रिणा ममस्करिणामूरे^३पि
द्विपधिरङ्कुशकरिणां मू^४, तस्यामभूत्कल्लिहृदत्तनामा नृपति । जायया तया
सह वर्तमानस्य मुत्तिनस्तस्य दाव्या सह वर्तमानस्य नधीपतेरिव दिवि भुवि
दियसा जग्मु । इतस्त्रिदिवे त्रिदिवीकसां प्रवृत्ते ऐ-द्रैर्मेहिके नृत्यगीताशयेका
मुरभिदत्ताऽऽयया वराऽप्सरा नादश्यतेति समणिधानेन कुम्भैरिणा दृष्टा सा वेत्

१ 'मद्रात्परिपापये' । २ 'द्व-हे वि । ३ 'वर्मादिभवनियम' 'राजदत्तादिपु
परम्' । ४ अष्टौ धरसरा जातस्य यस्येति 'काला परिमाणिना इत्यनेन
उत्तरपदेन परिमाणितेति महद्वृत्तमपुहया, ५ गितेऽनितस्य । ६ नाग
प्रापकः उपाय, नीतिर्था; आद्ये 'हुन्योरनुपमार्ग' इति ला, द्वितीय भाये घम् ।
७ ज्यानि, यथा (औणादिकोऽय दाव्य, निमित्तुययादिवाद्यस्य सम्प्रसारणापत्तेः) ।
८ 'शजायदन्तम्' । ९ अमिराः अशवाः काराश्च १० एतादित्यायायम् ।
११ 'मस्करमस्करिणी वेगुपरिमाजकयो' । १२ उ रचय । १३ मूः य-यह
उभयोः 'उवरारवर'-इत्यादिना मिदि । १४ इ-द्रमह प्रयोजनमरथनि 'प्रयो
ज-गिति ति टम् । १५ पु धरन्तीति कुम्भा पर्वता, 'मूलविभुगादिभ्यः ष',
तेषांरिणा द-द्रेभति भावः ।

चिद्विद्याधरेण सह रममाणा भूदनवनेऽशप्यतेरयतिथेलमयुना शतमन्युना
मदनाधे पापे, प्राप्नुया माधुप्यजम, प्राप्य चायोनिजां निजां कया विहित
दिश्यकर्त्तव्याऽऽयाहि दिवमिमामिति शप्ता । अत्रासरे ऋतुमती कलिंगदत्तमार्या
तारादत्ता स्वप्ने निजोदर प्रविशन्ती नभोभ्रष्टा ज्वालां ददशति सविस्मयोपसि
स्वप्न त स्वमर्जे विनिवेदयती प्रीतेन तेन निजगदे, जगदेकचेत्रेऽस्मिन् देवि,
देवादिशापकलापधापिता दिव्या अपि यर्घजीवा उत्पद्यन्ते । तज्जाने, गर्भेऽर्म्कोऽय
कोऽपि देवजातीय । अद्य कालेन देवी दध्ने दौहदे दम्भोलिकरशापाहिष
परिच्युतामत्सरस सुरभिदत्ताम् । प्राप्ते च यथासमय स्वरूपोपहसितरति
रूपाम्, अनयसदृशीमवयमां कयाम् । कलिंगदत्तोऽपि च जातां, जातां तां
तादृशीमवलोक्य, दिव्यां तां सम्भावयन्नप्युत्कटपुत्रकाम्या, शोकक दानन्दन दनयोः
सुसौसुतयोमहदन्तरमनुभवन् तत् कन्याज यूषधमन्यु केनापि वृद्धेन द्विजन्मनो
चे—‘राजन् शुचाऽहम्, ऐहिकामुष्मिकशिवायोत्पन्ना कया राज्यादिसम्पत्ति
लुब्धपुत्रोत्पत्तिं सध्याऽतिशेते । कुत्तिभोजाद्याः कुत्स्यादिकयागुणैरेवैव
यपाति भुवि गता । सुखादानस्यायदान नार्हति षोडशीमपि कलाम् । किञ्च,
भवाद्दद्याणा गृहे दिव्यानामेव, न तु सामान्यपुण्यानां जन्मसम्भवीति शापश्रुतैषा
नून काचित् कन्या दिव्या तव गृहे समुपलब्धजननिर्जननीसन्तानासत्ताव
सन्तावसहारिणी, चमरकारिणी निजकुलस्येपेतजन्मना न मनागपि सन्तसन्धम् ।
कलिंगदत्तो निजगृहद्विजन्मनो सुखादेतदाकर्ण्य कर्णसुखदमसितपुष्टतदानी
मपगतचित्तासतसिरपि दिव्यसुखासततिर्नयनानन्ददायिनीं तां कलिंगसेनेति
नाम्नाऽलङ्कार । ता च राजपुत्रीं विहितमन प्रसादप्रासादे, सेनाविरामनि
सरस्वामतसकुले, उपातकृतमणिमदुरामिन्दरनिबद्धस्त्रिधपोपणोरकर्षहर्षद्वेपित
राजवह्नमतुरगमे, प्राङ्गणोत्सगरगक्रीडाकुरगविहगमे, अभगागरचिरचितकक्षा
न्तरे, सूचममुक्ताफलरचिततरगरम्परगरेखाराजिराजिताजिरे, उत्तुङ्गशृङ्गसगत
मगलध्वजे, पितृवैशमनि वर्धमानां हेर्म तशिशिरवसन्तेषु, अविरलालम्भु
मञ्जरीपुञ्जपिञ्जरिवसरमसहकारवनिक्लृप्तपुञ्जितपक्षिकुलकलरवरमणीये, क्रीडो

१ ‘ऋदोरप्’ । २ ‘अप्रत्ययात्’ इति निष्पद्यस्य पुत्रकाम्यादादृश्य उत्क-
टापुत्रकाम्या यस्येति बहुमाहिः । ३ ‘चार्ये द्वन्द्व’ । ४ ऋतुनक्षत्राणां समा-
हराणामानुष्येण ।

घानेऽनेकविधामि ऋषिडाभिः विहरन्ती हरन्ती पित्रोर्मनांसि, केलिसमासन्ते,
कदाचिद् व्योमचारिणी मयासुरमुता सोमप्रभाभिघापिलक्ष्यीकृतवतीति किमि
यमैर्दधीकला, कामविरहिता रतिर्वेति सदिहाना साऽकारण सस्त्रिहता मनसा
निर्जरमानवोऽकृष्टया तथा सह जमान्तरप्रीतिमनुचिन्तयती यात्रायास्तस्या
स्त्रासशङ्कयाऽलक्षमुत्तीर्य मनुष्यकन्यकामतस्तिकाभावे मुनिमानसमोहिनीम्,
अनयद्यपाणिपौदाद्यवयवां तामुपमसप । कर्लिगसेनाऽपि भूरिदिष्यभग्याभरणा
चरणरमणीयरूपां सोमप्रभामवलोकयैव सञ्जातातिप्रीति, प्रदर्शितादरादरा, तां
समुपवर्तयावयवनामनी मनीषिणी च तस्या अनुयुजाना, विदधाना च नाना
विधानन्यान् सविस्त्रम्भालापान्, विलम्बमपास्य पास्यत एव ते कर्णौ शुक्तिमधुर
मरमदीयोदत्तजातम् 'इत्यभिहिता, हितातिप्रेयस्या वयस्यया तदानीं तदीय
मल्लिख परिचयमनवाप्यापि तथा सत्रा तत्रालापैरेव मधुरैः परां कोटिं मुदोऽवाप ।
अथ प्रतीचीं ककुभप्रभिमुखीभूत भगवति भास्यति, सोमप्रभा कलिद्वसनम्,
'सति चिरमतिष्ठम्' अयैसायप्रायोदिवसाः, इत पट्टियोर्जन्यां मदीय गृहम्'
इत्युक्त्वा व्योमपथेनै निर्गवसतिमुत्पपात । कर्लिगसेना च न दशपद सती
मदीयासकौ का ! दिव्यौकाः काचिदप्सरा विद्याधरी वा । यतो हि विद्याप
स्नेहाद्वता दिव्या अपि मानुषीभिः सत्रति यान्ति पृथेयतर्कितोपनतामिमां
प्राप्य घन्याऽहम् । प्रातरागतां तामवरय तदन्यवनामनी प्रपद्याम्भमिवादि
चित्तयन्ती यामिनीमनैषीत् ।

प्रातश्च कर्लिगसेनाविनोदावपादनचित्री^१ पयोपात्तदाहमयानेकमायायग्र
पुच्छलिकापूर्णकरण्डिका सोमप्रभा, तथैव गगनगताया तदन्तिकमापयौ । कर्लिगसेना
ऽपि च तामालोक्य, विगलद्धमन्दान्दाना समुत्थाय कण्ठे गृहीत्वा निगपाशमानां
च तां विधाय 'सति, सावरीनाननपूर्णे^२ दुदशन विमा तमोमघोत्रियामा-^३पामे,
दातयामेव मयाऽतिवाहितस्यवरयमावयोः काचिद्विमान्तरसम्बन्धन भवितव्यम् ।
येसि चेदवयोभित्तस्तस्मै^४ धां तां शुद्ध ।' पृथ्वा^५ दृष्ट्वा^६ रिमम् विपय प्रदन्तिमिन्त

१ अन्यर्हितम् इति निर्जरमान्दरय पूर्वनिपातः । २ 'दन्त्यवमणि
तृणवेनागानाम्' । ३ अथपूर्वकाल्यतघम् । ४ 'संज्ञापूर्ता द्विगु,' 'कदादा
'तो'तरपदो द्विगु द्विगामिष्ट,' 'द्विगो' । ५ 'तद्वर्त्तन्तु'पयामानधे' । ६ करोणः
सप्तम्यादप्रत्यये टाप् ।

विज्ञाना सोमप्रभा प्रणयप्रणतशिरसा रसास्वादनलोलुपया, प्रेमविस्मयभषेशलया कलिंगसेनया पुनस्तदन्वयनामनी, करण्डिकोपादानहेतुम्, तत्रस्थ वस्तुजात च पृष्टाऽतिदृष्टा, 'यद्येव सुन्दरि, समुपविश्यतामिहावधीयताम्, श्रूयताञ्च, विस्त्रब्धम् 'इत्युक्त्वा क्रमादेव वक्तुमारभत—

अस्ति त्रिलोकीविद्ययातो मयो नामासुर । स चोत्कृष्टासुरस्वभाव शौरि-
क्षणमाश्रित्याभयत्वं लेभ हति दैत्या देवपक्षीय त मत्वा सस्मै सुदुधुरतस्तद्भयं
भीर्लुकोऽसौ वि-प्याद्रौ बद्धाश्रयमयमसुरागम्यमायाविवरमन्दिरमेकमरचयदिति
तदीयावाचा द्वे दुहितरौ । ज्येष्ठा स्वयम्प्रभा नाम कुमारी ब्रह्मचारिणी सद्गृह
स्थिता, कनिष्ठा चाह सोमप्रभा नाम कुबेरसूनुवे नलकूबराय प्रदत्ता । पित्रा चाह
मनेकधा मायायत्राणि निर्मातुं शिचितेति त्वत्प्रीत्या तत्पूर्णय करण्डिका ।
एवमुक्त्वा करण्डिकामुद्धात्य सा नैकानेककौतुका मायायन्त्रपुत्तलिका कलङ्ग-
सेनामदशयत् । तासु च काचित् कीलिकाहृतमात्रेण भूमिं विहाय, सा विहायसा
गत्वा, तदाशानुसारेण सुमनःसज्जमादाय द्रुतमाद्रुता । अया च तथैव काचित्
पानीयमानीषेदानीमेतदादानीयमिति भाव प्राकटीत् । काचिन्नतं, चकतं चापराऽ
परस्या शिरोऽवगुण्ठनेनेत्यादिभिर्महाश्रयैः काश्चिदालकलास्तां विनोद्य, सुरचित
स्थापितयन्त्रकरण्डिका सोमप्रभा, समुत्कां कलिंगसेनामाम श्य, भट्टपराधीनाऽ
ध्वनीना विहायसा निजभवनमभजत् ।

कलिंगसेना चात्राश्रयदर्शनसज्जातातिमुत्, ध्वस्तप्लुत्, अनिर्वर्तिततदहरा
हारा तस्थौ । तां तथाऽवलोक्य रोगशङ्किनी तज्जनयानन्दाद्यमगदद्वाह कलङ्ग-
सेनानाडीं निरूपयितुमाश्रयवती । स च सोऽकुलनेत्रहसद्वक्त्रनिदानेनोक्तवान्
यक्षीरुजोऽप्येतस्या बन्धाप्यपूर्वस्य हर्षस्य हेतोः शुभाशस्य रोगस्य रुजा
वतते । तदाकण्य वास्तविककारणमनुयुक्ता कलिंगसेनाऽप्यामूलमखिलमारमहप
हेतु यथायुक्त निजजननीं जगाद । शलाघ्यमखीसगसदृष्टाञ्च तां तन्माताऽमि
नन्ध, यथोचितमग्यवहारयामम ।

१ ग्रयाणां लोकानां समाहार इति तदितार्थे समासे, 'अकारान्तोत्तरप
दो दिगु स्त्रियामिष्ट', 'दिनो इति छीप् । २ परजित्यत्र भयादानीमुपसहयानम्
इति साधु । ३ 'मिय कुलुकनौ' इति छुक्त् । ४ 'उत्क उभना' । ५ 'यज्ञार्थानां
भाववचनानामञ्जरे' ।

अन्येषु पुनरायाता सोमप्रभा क्रमेणावगताविन्युक्ताता, रहसि कलिंग
सेनामुवाच—सखि, मया त्वासदृश मित्रपतिमावेद्य विदितयथार्थतरास्मात्तत्र
पार्थेयहमाय तुमनुचोपलभ्येति स्वमपि विदुष्यां सर्वं निषद्य तदनुज्ञाता भव
येन मया सह विहारे तवानुर्कामीन्त्य न विहन्यात् । एवमुक्ता कलिंगवेत्ता
सोमप्रभया सह स्वपित्रो पार्थ समासाद्य तावाव्याततदवयवनामधेयावकरोत् ।
तावपि च दुहितृनेहात्ता महासुरसुन्दरीं सकृत् कलिंगनेनाद्य तद्वस्त ममर्ष्य
तयो स्वैरविहारमनुबोद्धयामासत् । एवमनुज्ञाते ते, कलिंगतनापितुभ्यां सह
राजोद्यानविहाराय निरीयतुरानिन्यतुष्य तत्र तन्मायाय-प्रकरण्डिकामिति
सोमप्रभा तत्रैवान् साधुजनानचयितु यमुपयुक्तमामग्रीमानेक्षु प्रहिणोतिम्म न
रमसा नमसा दूरमप्यानमतिक्रम्य मुक्तासद्वस्त्रहेमाश्वरुहादिकामाश्रयकसामग्री-
मादाय निवृत्तः । एतदालोक्यातिविस्मयस्तिमितनेत्रो, महिर्षाद्वितीयो राजा
कलिंगदत्तस्तद्यन्त्रचेष्टितमययुक् । सोमप्रभाऽपि च प्रकृते यन्त्रग्यमानस्यास्य
पञ्चमूलात्मकजगद्यन्त्रस्येव स्वमन्त्रवैशिष्ट्य पार्थस्यनेश्वरमभिधी—‘महाराज’
पार्थिवमेतद्यन्त्रम्, द्वारादि विषये, तत्पिहित द्वार न केनाप्यपरणोद्घाटयितु
शक्यते । एतद्वि आप यन्त्रम्, यन्त्रोत्थं आकारः सञ्जीव इवावलोक्यते । तैजस
हि यन्त्र उवाचा परिमुञ्चति, एव वायवीय यन्त्र गमनागमनादिक घटते ।
नाभसद्वय स्पष्टमाचष्टे । एतानि यन्त्राणि मया निजपितुरवाप्तानि । किम्वदुदस्य
रश्मि यन्त्रमेव ताव एव जानाति नापर । एवमभिदद्यातां तस्यां, विभूषिते
च मध्यमनमोभागे भगवता आसुरभासा आस्यता, सर्वत आर्ष्यमाणानां
दार्ण्यमां क्षत्रातां च निमाकर्ण्य समुचितद्वारविधामादिनियतानन्तर राजाऽ
याताज्ञा सोमप्रभा, विष्टा च सानुगा सपाथेया, कलिंगसेना यन्त्रनिर्गितविमाने
सस्थाप्य, गागनेन मार्गेण मार्ताण्डितुष्टे स्थिताया उवेष्टाया स्वस्तुगिकमुपगम्युं
प्रतस्थे । इत्थं च एणेनैव विष्टात्रिवर्ति तत् विष्टमग्निमवाप्नोषामपञ्चरात्रम्,
समुपात्तलभ्यादमाही, वरयजिर्जी, वर्जिमीमुपमग्रीतधेनतन्त्रिकाम्, मयनोऽय
कोयमाणायदातसुप्रभाम्, स्वयप्रभाम् । सा अपि चानिधर्षा प्रणययनतमस्तुकी

- १ ‘अवारपाताम्य-तानुफाम गामा’ । २ ‘पिता माया । ३ उवाचकान्
तिष्ठते ‘स्यः क च’ इति यस्यायवे आकारलोपः । ४ ‘आता धातो’ ।
५ ‘आनप्-सुतो प्र-द्वे’ ।

तां कलिगमेनां पवित्रमपीलस्यभ्यवहृत्य ददाना, 'सखि, मुचैरेतै फलै रसासार पूर्णं विन्नसा रूपविनाशिनी ते भविष्यतीति' कलिङ्गसेनामुवाच । साऽपि च तानि भुक्त्वा सद्य सुधासारसिक्काद्भिवेतस्ततस्तत्र कौतुकाद् भ्रमन्ती विकचकाञ्चन वह्नारवापीके, सुधास्यादिष्ठफललसत्सालसच्छायापरिकरमाणविष्किरकुले, अर्नहिनं कुले उद्याने विहरती जले स्थलधिय स्थले च जलधिय कारयन्मयमायाविनिर्मितमद्भुतपुरमवलोक्य विस्मिता कलिङ्गसेना च त्रे समारोप्य स्वयप्रभामा पृच्छय सोमप्रभा उच्चशिलास्थ स्वमन्दिरमाजगाम ।

इत्थ तयोर्गच्छस्वहस्तु सोमप्रभैकदा कलिङ्गसेनामवोचत्—'स्वपरिणयाद्येवावयो सख्यम् । तत् पञ्चात् तव गृहे मदीयागमन न सम्भवति । तदानीं हि श्वश्रूः स्नुषाम्, वृकी अविमिव पीडयति । अस्मिन् प्रसङ्गे सारस्वपि बहुपुदाहरणेषु केवलमेकमवयुष्यानुवादरूपेण तव पुर स्थापयामि—

पाटलिपुत्राख्ये पुरे धनपालितनामा कश्चिदानीं वणिगासीत् । अप्रतिमरूपवती तस्य कीर्तिसेनानाङ्गी जाताऽजनि । तां स मगधेषु स्वसमानधनाय देवसेना मिधाय वणिजेऽददात् । आसीच्चातिसदृष्टस्य वाख्यविपन्नजनकस्य तस्यापि दुर्जनजननी गृहस्वामिनी । सा स्वन्नुपां कीर्तिसेनां पतिमग्मतां पश्यन्ती निजपुत्रपरोक्षे नितरामभर्त्सयत् । कुटिल श्वश्रूपरायत्ता कीर्तिसेना तत्रिज पतिमभिधातुमपारयत्यप्येकदा वाणिज्यार्थं वलभीं पुरीं गन्तु प्रवृत्ते पत्यावति प्रह्वया जिह्वया तमेव वक्तु साऽसाहसयत् 'आयपुत्र इयश्चिर न मया किञ्चित् भ्यमुक्तम् । एषा तवाम्बा स्वद्यत्र स्थितेऽपि तव परोक्षे मां भर्त्सयति । प्रोषिते तु स्वयि किं मे कुर्यादियह न वेद्मि । एतदाकर्ण्य कणकटु, दधसेनस्तप्तेम विह्वलाकृतचेता मातरमुपगत्य सभयमाह—'मात, कीर्तिसेनाऽपुनाऽभीना ते वतते । 'कुलीना तनयाऽसावि'ति नावमाननीया यथा सम्भव लालनीया च' । इमे वर्णाः कर्णांक्षिसयारिधिद्व इव तमातरमपीदयन्निति सोवाच—किं मया

१ 'अपाचतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने' । २ 'विष्किर शकुनी वा' । ३ 'येषा च विरोध शाश्वतिक' । ४ 'पद्यात्' इति सूत्रेणापरस्य पञ्चभाव भातिश्च प्रापय । 'अद्यः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति सूत्रे भाष्ये 'तत् पश्चात्सत्ते' इति प्रयोगदर्शनादत्र पश्चाच्छब्दस्य समासाभावः । ५ ग्राह्यणादित्वात् व्यम् ।

ससमाधाम प्रदत्तकामण्डलपजला, सत्तापसप्रदक्षितपथन प्रतरये । अथैवमादिप
समतन्ती सच्छत्रोपानहाऽनोक्तहाकम्पितशाखाप्रैर्णपरिच्छुल्लवन्ध्याध्वन्यहोऽवसाने
महतोऽरण्यवृक्षस्य मूलकोटरमेकमासमाद् । निषण्णा च तत्र सा, प्रदोषे मुरीषीती
मिष लोहितोक्षीमुपसा, विर्मूर्धैस्त्रिमूर्देक्ष रघवालयै सहागता, सैध सह किमपि
स्त्रिष्ट सलपती, रयावर्दन्ती, नक्षत्ररीमेका ददश । तामघलोभय तीर्णान्यापद
प्यहमघानया भवितेति यावधि तयति तावता निशाचरी नद्वृष्टमादरोह ।
तत्पुत्राश्चापि ताम-यसरश्चमुष्यं तत्राग्य, 'देहि किञ्चिन्नो मद्यमिति' । प्रापिता
चैव सा निजपुत्रानप्रवीत्, 'अद्य महारमणान गत्वाऽपि किञ्चिद्भयं नासा
दितम् । निजभाग याचितोऽपि टौकिनीसघो न मे म भागमददात् इति तात्वेद
क्षिप्रया मया विज्ञतो भैरवा मदीयौ नामान्वया वसुयुज्यैवमादिनात्—'मयै' इति,
एव ग्यरूपगा-वयजासीनि श्यमितो वसुदत्तपुर मज । अपूर्व हि तत्रगर दिवस्पृ
यिष्यो । अत्युपसासूर्यं तत्र विधीयते धरणीगीर्णान् स-ध्याव-दनादिकम् ।
पार्थिव्यादिभिरनुदिनमनुपास्त्रमुपपाद्यतऽग्निदेवार्थं पितृदेवायम् । निष्पाद्यते यथा-
वश्यक यथासमपद्धाकाश्वमेधम्, अनुष्ठीयते चाग्निर्मे रतम्, तिद्धिरयते चाग्नेर्मे
प्लवम्, प्रस्तूयेते च जीवोमौ चेति । अस्मि च तस्य परमधार्मिकोऽतिराजो मुरात्र ।
हरिगुहर्भति । सुग्निस्तस्य राज्यं नियसति समानतया यथावृत्ति प्राक्षणैर्धैत्रि
यविद्वशः । स एव कृत्स्नामेतामदधीमभिरचति । सगृह्णाति पद्वयमैकशिवक

१ 'द्वद्वाद्युदपहा-तात्ममाहार' । २ 'प्रादिभ्योऽनुजस्य याच्यो या चोत्तर
पदतोप' । ३ 'अस्याहपूर्यपदाद्वा' । ४ 'बहुमीहीतकप्यदगो स्वात्तापयन्'
विद्गौरादिभ्यश्च । ५ 'उपमर्गाश्च' । ६ 'द्विभ्यो प मूर्ज' । ७ अविरपष्ट
मिषयः, सुस्पर्शा-तप्ता-तल्लग्निलिष्टेयादिना मायु । ८ विभावा रवाशाराद्य
भ्याम् । ९ तल्लादिभ्य इनिवाच्य । १० मेघतिमपपु कृज । ११ दिपठथ
पृथिव्याम् । १२ उपालोपन । १३ पादार्थान्यायत् । १४ दवत्रा-तात्-दयै नत् ।
१५ अथर्पुमत्तुरनपुसकम् । १६ अस्माकहतौ दयतेऽरपावाप्रिमाद्यतम् 'इदृहा
हतीकार । १७ 'विष्णो न' इति ह्यवनिषेधे आसत् । १८ ईदम घोमवद
जयो', 'अम मुरस्तोमसोमा' । १९, २० 'ग पूजनात्' । २१ 'अनेकत्र प्राप्ता
येकत्र नियमोऽनियम शब्द' । २२ 'व-नामानुपूर्येण' । २३ 'प्रादिभ्यो पुन'
नगः अथयनतोऽधिप्रकृतानाम्, (शिष्टवशादो व्युत्पन्नो वा स्वावदप) ।

विद्वज्जनान्, अनुगृह्णाति शरणागतान्, निगृह्णाति तत्करान्, तथापि दयाभावे स
यूकालिर्नमस्किमपीतरप्राणिसदृशमल्लिषयीकरोति । एव तस्य राजवर्चसेन
प्रवर्धितं धर्मावर्चसं समधिकतरं दीर्घसद्भाष्टस्याखिलस्याज्ञानान्धतमं समपसारयत्
पुरुषाण्युपजीविनीनां तत्रत्यप्रजानां नैकदिव नि श्रेयसं विधत्ते ।

मृगयार्थमटवीमटतस्तस्य राज्ञः आश्रममेकमाश्रित्य सुप्तस्य श्रवणे समापद्य
सत्त्वा शतपद्येका सन्निविष्टेति कालेन सा तस्यान्तं करोटि कोटिशः शतपदी
प्रसृतवती । राज्ञाऽसौ तद्गुजेदानीं परिशुष्कसर्वांसृक्, परिहरयमानसर्वनाडि-
रस्थिमाग्रावशिष्टो वर्तते । वैद्याश्चास्य व्याधिं न विदग्धि । अयेषु चाप्यज्ञा
स्यास्वेष स्वस्वपैरेव दिवसैर्यशः शेषता नेष्यते । तस्य माम् एवया भोक्तव्यम् ।
येन पण्मासिका^१ परितुष्टिस्ते यास्यसीति । एव स्थिते, पुत्रका किमहं करोमि ।
एतदाकर्ण्य तत्पुत्रास्तामभुवन् 'अम्ब, किं ज्ञातापनीतरुद्धनृपतिर्जीविष्यति ? एव
चेत्कस्तद्गोपचारः ? एवमुक्त्वा सा तानित्य तद्गोगप्रतीकारप्रकारं व्याजहार
य-मर्दितगोधूमचूर्णविनिर्मितालवालकं तच्छिरः सर्पिपाऽऽपूर्य कर्णकुहरनिवेशित
शीतोदकुम्भमुखस्थधारावच्छिद्रप्रविष्टनलिको राजा चिरमातपे समुपवेशित
स्यादित्यातपह्लाता सर्वा अपि शतपद्य शीताभिलाषिण्योऽमुष्य शिरसोऽत
रालाभिर्गाय कर्णं ध्रुवारा वशनलिका प्रविश्य तस्मिन्नेव घटे निपतिष्यन्तीति
नृपतिस्तन्महारोगासद्योऽगधिष्यति । एवमुक्त्वा विरतायां राक्षस्यां, कोटरस्थिता
कीर्तिसेना तत्सर्वमाकर्ण्य इतो निस्तीर्णा चेदहं तत्र गत्वा राजानमहमेतया
युक्त्वा समुह्नाम्य श्लाघ्यपदञ्च तस्यावाप्य तत्रैव स्थिता भर्तुरागमनं प्रतीक्षिष्ये'
एव विचिन्तयन्ती कृष्ट्रादपनीततश्चिह्नोर्षस्यन्त्यां वेलायामपगतेशु सर्वरक्षसु
तत्कोटराधिरगात् । अटवीमध्ये पुरुषवेपेण गच्छन्ती चापराहे गोपालसाधुमेक
दृष्ट्वा 'कोऽयं प्रदेशः' इति तमपृच्छत् । गोपालक उदतीतरत् 'पुरोवर्त्येतद्वसु
दत्तस्य भूपतेर्षुदत्तनाम नगरम् । अस्याधीश्वरो महारमाऽऽमयेनाद्यध्वोर्नैर्मरण ।

१ 'क्षुद्रज-तव' । २ 'पत्न्यराजभ्रात्रेति वक्तव्यम्' । ३ 'महादृष्टिभ्यां
वर्चन' । ४ नमिकम्प्यसेति क्षीप् घातो र । ५ अयसमन्धेभ्यस्तमस । ६-८
'अचतुरविचतुर'-इत्यादिना साधुनि । ९ नाटात-श्रो स्वाप्ते । १० पञ् मासान्
भाविनी परितुष्टि 'अनयसि टैश्चेति टन् । ११ एवह्लादीं पूरयितव्येऽन्यतर
स्याम् । १२ उपसू प्रभातीभावे । १३ 'अद्यध्वोनावटव्ये'इत्यत्र विजायते इत्य
ननुवर्तनात् आसद्येऽर्थे च ।

मिहायात इति सां ख स्वीकुर्य्व । मद्भरादेतत्सर्वमाकर्ण्यभिनन्दिततद्भवनो
 यत्पेन^१ प्रदष्टो हेमवस्त्राद्यैस्त साकृन्नामात्यमुख्य यौगन्धरायणश्चाह्वय विद्विषा-
 म्बिलवृत्तान्तं त कृत्वा, कर्हि सा शीघ्रातिशीघ्र परिणयेति तदभिमत जिज्ञासित
 यान् । वत्सेनेनेत्य जिज्ञासितो मन्त्रिमुख्यः समालोचिततद्वापयतिहितापेक्षी
 षणमेवमधिन्तयत् यज्जगत्प्रवक्तातरपां सुरैरपि स्पृष्टमाणां कलिद्रुमेनामवाप्य
 वत्सेन सर्वमन्वायव्यनीति मग्भावितामुविपुस्त्यां वासवदक्षायामवरय भाविनि
 च नरपाहनदत्तीयविनाशे, दुष्करे च तेषां^२ ओहवद्धिते पद्मावतीजीवने, इति
 करे चैतस्मिन् मग्भावितविनाशयोरन्यो-वपि^३त्रो, श्वशुरयोश्च सर्वरचनाः
 सम्पद्येत् । निपिद्वस्य चास्य राज्ञो व्यसनमेतदाधिक्यमाम्नायादित्यनुप्रदेशस्वारय
 मनिद्वयै कालमतियापयामि । एतदालोच्य यौगन्धरायणोवासेशमुवाच, 'देव,
 धन्योऽसि, यस्य ते समीपमेवभूता त्रैलोक्यसु^४दरी इत्यय धरणाथमागता । किन्तु
 महाकुलीनेय कन्येति ज्योतिर्किन् पृष्ट्वा सुलभे यथाविष्यस्या पाणिग्रहण
 विधेयम् । अथ अस्या स्वरूपानुरूप धामो देव' ।

मन्त्रिमुख्यनेत्यमुको हृष्टदया राजा तदभिमतमनुमतमनुतेति प्रदत्तदा
 सापासादिका कलिद्रुमेना निजयामाधिपेश्य प्रविश्य परां मुदमर्वाप । यौगन्ध-
 रायणोऽपि च राजकुलानिगाद्याहमस्य कायस्य प्राप कालहारमेव प्रतिक्रियां
 मन्यान सर्वस्तत्रयैमौहूर्तिकै सगिह्य विषाय सुदूररूपनिर्देशाय तान् गुप्त
 स्यात्तद्वार । कलिद्रुमेनामवाचरेण पद्मावतीतरसपत्नीमिवाऽतिष्ठुमितद्वदयत् ।
 धामयद्वत्पा चाकारितस्तथायास गम्या 'धारे, मावधीरय धैर्यम्, न मदि
 प्राणिति सम्मवापेतत्, इति चिन्तयित्वा गतु' । यथापमरसमीपागत राजान
 स्वमागतो मनोविकारममूय्य सविशेषोपचारैरुत्तरत् । कलिद्रुमेनास्वीकारे चावात
 तपितृमहायस्य राज्यस्यापि वृद्धिं मुवाग्य साम्प्रत तरपा स्वीकृति स्वमनुम
 न्दयत् । एव श्रुते ते चित्ताल्लद्वयतामालोक्य त्वपि स्वधिपत्युदयहो यत्पेन
 इत्यमेव कलिद्रुसेनानुद्बोध्य नोन्मनीभविष्यति । इषी पद्मावती चाप्यपमेव मनु

१ तत्कालस्तु तदाच स्थाप, आपनिकतरकाट । २ सर्वाद्य सर्वाद्यमर्वाणि
 च, 'ननुमद्वदनगुसरेनैरवर्' । ३ म च मा च म च त, तेषाम् । ४ 'विना
 गात्रा । ५ 'श्वशुर' श्वश' । ६ 'कन्यया'दित्यान्ताष्टर्' । ७ सुपः सुरा
 ममात् । ८ सुपरिश्रुता समामः । ९ 'अहमद्वयो प्रतियेपयते' प्राप्तां वाया ।

त्वया निर्देशनीया । एव कार्येऽस्मिन् न कालक्षेपेण युक्त्या सर्वममीष्ट निष्पद्येत ।
एव प्रबोध्यन् मन्त्री तदाहृतस्तदावासत साय निजगृह जगाम ।

एव पृथक्^१ पृथक् निजमिजसप्तसु चिन्ताम तानस दानितैस्तैस्त्वैर्व्यतिपापि
तायां मायात्रियामाया, प्रातरेव समीपमुपगम्य 'कलिङ्गसेनाया देवस्य च विवाह
मङ्गलाय कदा शुभावहो लग्नः ? किञ्चाद्यैव मौहूर्तिका समाकार्यं पृच्छन्ते'^२ इति
मन्त्रिधूर्तेन यौगन्धरायणेनोक्तो वत्सेन पुरोर्वर्तिन प्रसीहार तत्कालमेवादिश्य
मौहूर्तिकानानाययामास । किन्तु तेन पृष्टा महामन्त्रिपूर्वकृतसन्निवृत्ते मौहू-
र्तिका वण्मासान्तरमनुकूल लग्नमाहुः । तदाकण्य प्रदर्शितालीककोपो यौगन्ध
रायणः 'राजन्, अज्ञा इमे, योऽमावेपु ज्योतिर्विद्यालुप्तुः सोऽद्य नागत इति त पृष्ट्वा
यथायोग्य विधेयलिङ्गम् । एवमाकर्णितमन्त्रिवचा वत्सेनो गणक त दोषायमान
मानस शीघ्रमाकार्यं पृष्टवान् । किन्तु सोऽपि तथैव कृतसन्निवृत् पण्मासान्ते
व्यवस्थित शुभावह विवाहलग्नमवधीत् । तदाकण्योद्विग्न इव यौगन्धरायणो
राजान तत्कालीन कर्त्तव्यं पृच्छन्नस्मिन् विषये कलिङ्गसेना प्रष्टव्येति मुलमैपिणो
त्केन च तेनाभिहितस्तथाऽस्तिवत्युपवा गणकद्वयेन सह कलिङ्गसेनाऽन्तिकमाससाद ।
उवाच च तत्र यत्ते विवाहलग्न निश्चेतुमहमिहायात अतो निजजन्मर्चमाचक्ष्व ।
तच्छ्रुत्वा सपरिजनेन तज्जन्मर्चमुदित किन्तु मन्त्रिकृतसन्निवृत् गणकौ तत्रापि
मासपटकानन्तरमेव परिणयायाम्भ्यासाम् इत्युद्विग्नचेतसि कलिङ्गसेनायाम्
तन्महत्तरकोऽवगात् विवाहलग्नानुपस्थमत्यावश्यकम् । कुलमे हि कृत उपयम
उपयम नयति वधूवरयोरन्यतरम् इति शिष्यवर्ति मतिं दधानैर्भवन्निर्भरतिमङ्गलोऽ
नुकूल एव लग्न प्रेषणीयो येन दम्पती चिरमर्जुन च सञ्जुल निवसेताम् । श्रुतै
तन्महत्तरवचस्तु, तत्रत्येषु, सर्वेषु साधु साध्विति च युवाणेषु, आम्, कुलमे
कृते विवाहे सम्बन्धी कलिङ्गदत्तोऽपि सिधेत् इत्युक्तवति च यौगन्धरायणे'
'यथा भवन्तो जानन्ति, यच्च भवतामभिमत्तम्' इत्युक्तवा विरतवचनायां कलिङ्ग-
सेनायाम्, तस्यास्तदेव वचन गृहीत्वाऽऽमन्य च तां सगणको यौगन्धरायणो
राजप्रासादमाससाद । सर्वं च तद्वत्प्रेक्षमावेष्ट प्रबोध्य च युक्त्या त निजनिशा
न्तमायात् । तथा तत्रैकान्ते स्थिरा स्वामीष्टसिद्धये सिद्धकालातिपातो मन्त्री

१ 'सर्वस्य द्वे', 'नित्यवोपस्यो' । २ सुयुक्त्ये प्राक् सुपो नाज्ञा (प्रातिप
दिकेन) समास । ३ भवति मङ्गलं यस्मिन् लग्ने इति तिङ् सुपा समास ।
४ नमिकम्पीतिसूत्रे निपातनाद्वास्तुना सुपस्तमास ।

आमतनूनामतनूभ्यस्तनूपातमेव धारणाध्ययणाय श्रेयस्कर, यशस्य स्वयं प्राय
गच्छन्ति । अथो राक्षन्, प्रकृष्टस्य प्रेम्णो मन्त्रो, विनापण मनश्चिन्वा वासप-
दत्ताया, सुदुःसह इति भवता परिणीतायामस्यां कलिङ्गसेनायां निःसहाय
साऽधुन् जहात् । देवी पद्मावत्यपि सधैव सम्मान्यत । तयोश्च तथानूतां शक्तिं
गतयोश्च माधैकजीवितस्य नरपाहनदत्तस्य को भवेदाभय इति जानेऽहमेनाम
वपस्य कृते यदुद्दामि प्रियाकान्तो भवाद्य सोऽयं नरपुत्रात् । देव्योदकिगाभीर्यं हि
तयोर्जीवितयागगावतिष्वयनिरपृहदप्यतामनिष्यत्पीत्येकपद एव सम्मावितरप
सर्वविनाशस्य स्वार्थस्य रक्षा भवादृष्टैरसहचैरवरय करणीया ।

मन्त्रिवरादेयमाकण्य सभ्यगिवेकपदवीमारूढो परमेष्ठ कलिङ्गसेना परिणय
सज्जातोदासीन्यो अविम-मन्त्रिमुख्यसम्मतिमतिशयन स्तुयन् 'मित्रे, स्वयमेवैव
जीवितोऽहमन्यस्या न नामापि ग्रहीतुमुत्सहे किमुत पाणिग्रहणरूपापर्यायलभ्य
नम् । किन्तु कलिङ्गसेना दृष्टान्मदीयगृहमुपपातेऽयुर्ध्वजीवाजसौकृतमारभरीदृष्टि
विनय प्रत्याचष्टाणाय पुस्तार्नुजायाऽनुनाय पण्डिताणां न मद्य दद्यादिति चिन्तय
ता मया तदानीमेव न सहसा निषिद्धा' एवमाथासयन् तां रात्रि तत्रैवानयत् ।

अग्रान्तरे कलिङ्गसेनावृत्तान्तश्रव्ये नियुक्तो मद्यराजसो योगेश्वरस्तस्यामेव
निशि मन्त्रिवरमागत्यान्वधाप-—'कलिङ्गसेनासदने मदा सीदग्रह बहिरन्तर्वा
दिष्यानां मानुषाणां वा नागममपरयम् । प्रकृष्टोऽहमद्याकस्मादभति सायम
मभ्यक्त शब्द श्रुत्या विज्ञातु तमप्रभुमयन् कलिङ्गसेनालाक्ष्यत्रुम्भरयाम्बरे भ्रमतो
दिश्यप्रमादयस्य कस्यचिदप्येष शब्द इति निश्चित्य तुरगमदमिह बहुमागाम्
यदतः परमह यथाशुदि यथाशक्ति च कलिङ्गसेनागतिं निजान्तिष्ये । एता
यदुत्था योगेश्वरो मद्यराजसो जगाम ।

१ यथास निमित्तमित्यर्थः 'नोऽयमोऽगच्छन्परिमणाद्यादेयैर्', एवम्
२ यथास निमित्त स्वयमित्यपि बोध्यम् । ३ काम्नासन्दरय दिष्यादित्याद्य
तरिभन् दिष्यादित्याद्य पुण्यज्ञाय । ४ 'मयो विभाव'ति पैकविषयमासागोऽय् ।
५ 'अग्रज उदराभ्याम्' (आर्जवेन वृत्रनिषेध) । ६ 'पुतागुप्तो अनुपा-
इति च' । ७ अथवा पण्डिताणां दृष्टदृष्टाभ्याम् विराट्मगोऽतिपादितोऽर्जुनेनेति
माहाभारती कथा प्रायमेवा । ८ 'भोमन्महोऽन्मस्तमगावृत्तीत्या' इत्यस्य ।

तदनन्तरं भद्रनवेगाख्यो विद्याधराधिपः पूर्वं कलिङ्गसेनामालोक्य पञ्चशर-
शरार्दितस्तदवाप्तये कृततपश्चर्यासशङ्करधरोऽप्यन्यासकामन्यदेशस्थां च ताम
लभमानो रजनीषु दिवि भ्रमन् स्वावासस्योपरिपश्यन्त वत्सेश इष्ट्वा इष्ट्वा तान्यन्तीं
स्वहृन्मृगां कलिङ्गसेनामालोक्य सत्र अन्तरं लब्धुमेकस्यां रात्रौ घृतवत्सेशस्वरूपो
मन्त्रिणाः कालचेपमसहमानः स ह्य द्वारपालमिषदितः कलिङ्गसेनाऽवाप्त
प्रविश्य विश्वास्य च तां तेनैव रूपेण गाधर्वेण विधिना स्वभार्यां चकार ।
तत्कालञ्च योगादलक्षितः प्रविष्टो योगेश्वरः सवमेतदाकलय्यातिपरितुष्टो हृष्टो
योगन्धरायणमागत्य यथादृष्टं निवेदितवान् । तेनातिप्रीतो योगन्धरायणः
प्रातर्वत्सेशमागत्यानुषङ्गतोऽब्रवीत्—‘देव, परमस्वच्छं दैवा कलिङ्गसेना नाहंति
अवःपाणिस्पर्शम् । श्वेच्छयैषा प्रसेनजितः द्रष्टुमायाता, जरापराहतलावण्यः स वीर्य-
सतो विरक्ता रूपलुब्धोपगताऽऽवाप्ते श्वेच्छयाऽन्यपुरुषासङ्गं करोति । एतदाकर्ण्य
कुलीनेन कन्या कथमेवमाचरेत्, मदीयान्तःपुरं प्रवेष्टुं को वा शक्नोति भवेदित्य-
सन्दिहानो राजा ‘अथैव देव, त्वया प्रत्यक्षं सर्वं कारयिष्यामि । मानुषाणां न
सत्यागतिर्भवेत् किन्तु तामभ्याहतगतयो गन्धर्वादयोऽपि वान्छन्तीत्युक्तो मन्त्रिणा,
रात्रौ सुषेपु सवषु जनेषु कलिङ्गसेनाभवनमगमत् ।

तत्रादृष्टप्रवेशे त्रिदशसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रया निद्रयाऽप्यतिशयं शय्यागृहे
कृतमग्नेशायास्तस्या समोपे सुप्तः स्वस्वरूपस्थः सादृशिकः भद्रनवेगः शिवांसति-
वत्सेशः, प्रबुद्धः स स्नात्वा अमुदपतत् । कलिङ्गसेनाऽपि च प्रबुद्धा शून्यं शयनमा-
लोक्य कथं पूर्वं प्रबुध्य वत्सेशो निद्रितः मासेव शिखो निहीते इत्युक्तवत्या
स्तरयास्तद्वचनमाकर्ण्य योगन्धरायणो वत्सेशमाह ‘त्वद्रूपधारिणाऽग्नेन दूषित-
चरित्राकृतं स मुपलब्धयोगबलोऽहं त्वयासाक्षादकारयम् । किन्तु दिव्य-
प्रभावोऽयं हन्तुमशक्यः । एषमुक्त्वा वत्सेशेन सह कलिङ्गसेनामागत्य योग-
न्धरायणेन राजकन्ये, त्वम् वत्सेशरूपधारिणा केनापि मायाविना सम्मोह्य परिणी-
ताऽसि नामुनीं भस्वामिनेत्युक्ताऽति सम्भ्रान्ता घाणविद्वस्थान्ता इव दुरन्तां गतिं
वैधीमाकलयमानाऽश्रुपरिप्लुतनेत्रा वत्सेशमुवाच—गाधर्वेण विधिनाऽत्र त्वया
परिणीताऽहं कथंकारमिह शकुन्तला दुष्यन्तेनेव विस्मये । हृदिस्पृश वाचमेता

- १ शकलधातोरनुकरणेऽनङ् (प्रकृतिवदनुकरणम्) । २ ‘जहातेश्च शिवः’ ।
३ ‘हृकोरन्यतरस्याम्’ । ४ ‘अदसोऽसेर्दाडु’ । ५ ‘न मुने’ इत्यादि । ५ ‘अन्यथैव
कथमित्यमिति’ कृणो णमुल् ।

मात्स्न्यतद्दोषोन्मेषणसङ्घचित्तद्वयपुण्डरीका चणमत्राद्भुग्विषयो धारणे, भाव
न ख मया परिणीताऽमि, अथैव अहमिहायाग ' इत्युक्त्या मन्त्रि मह
राजमन्दिरमगात् ।

एव कृण्वत्य इय सतो निर्गम्य गते मयत्मेतो यौगधरापणे, राजनिषिदिता
पद्मिनीव मम्मोगधिदलपत्रमुखाय्या परिचितकपरीधमरीका बलिद्वयेता,
यिनष्टकयद्याभाया, अमावाद्यरपोपायस्यास्तविचनिचितधनुः 'धरते'रन्विता
वेताह परिणीता म द्वागताम् । म एव हि मे पति ' इति दिनिर्भृश वाच
व्याजहार । एवमुक्तपरयाञ्च तस्मां दिव्यरूपो हारकेयूरराजितो, विद्यधराविषो,
गगनादयतीर्ण 'को भयानिति तया टा', अह तपि, मदनवेगाशयो विद्याधरा
धिपमयां पुरा पितृगृहस्यामयलोषय राजप्रासयेकृततया कष्टेकोनादमवात्तादाप
धैय त्वा नागयमागो यस्मेश्वरानुरक्तं त्वामिहासाध्यापुत्ततद्विवादानेव पुत्राया
पर्यणयम् । एव तद्वाग्वताललितित्स्वरपल्लवतल्लज निमकणमशोषयन्ती कलिद्वयेना
पल्लवतिपयान्तादमीनिः सत्यं पुनरागमाय प्रतिज्ञाय दामुपतता मद्वावेगेनाधा-
सिता दृष्टयेवैभमन्नृमन्त्रि, कलिद्वयेनाऽऽलानयन्ता मन्त्रेरेमेव तन्निर्गमनामे
यम्पु रपात् स्थिरीचकार ।

एकदा तु कलिद्वयमासीदयम्पुतिममुरन्मृतमग्नधावगावैभ्यो वासधरो
निगायामुत्पाय एवगपाणिर्मन्दिरमस्या प्रापितान् । अनुतामिसर्वाथ तत्र कृता
भिक्ष्य तौ भाषायम् । किंतु परपत्न्यहमिति तया प्राषायमागो भूयो मजित
'परकलत्ररतिरवप्रपतानभिक्षयान्ति सन्नोत्रजातानाम् । इदंमिहायागाऽप्यह
रपदुपचारिणा मद्रापगागयविद्याधरेण क्यूनि त एव मे मर्ता । नाह गैरर्माया
पुत्री पुंशो वेति निरपेक्षमिन् माह मागऽऽहौमिनी, इष्टाभक्त्या च स्वयत्तया
निविष्टाऽप्यह स्वत्वार्थं प्रैष्यमेवमन्त्रमयमिष्टमचरमन्त्रार्थं यत्, तेन मम
न्याया मा मन्त्रया । यन्त्राकारेण आभिराम्यमाणाऽमुमिदंवासरिऽनुमन्त्रिणागु
परिहातुममिच्छयेत्येवमिष्ट मन्त्राण्डगण ना कृता मन्त्रि मा कृता । अति तु,
जनमुत्पन्नमजगन् इवानुत्पन्नलोचकम्, परिभृष्टं नायनिय मयत्ता । इष्टाभि
गाया मे वसमेऽपि मे विप्रतिपत्तिबेदमन्यतो मन्त्रयम् । एतद्वाग्वय धमशो

१ 'इदुम्नाय' । २ 'हृदयतागताया संज्ञायाम्' । ३ 'व' 'य' रिमाणा ।
४ 'तात्परे कृति बहुवचम्' । ५ 'मन्त्रयान्ति' तिङ्गीत्यवस्यः ६ 'य' 'त'तान्
'तत्परे कृति बहुवचम्' । ७ 'इष्टायायाग' । ८ 'माग' 'दिनि' य' ।

वत्सेश समुपपन्नविवेकातिरेको भर्त्रा सह निभय तत्रनिवस्तु तामनुमत्य स्वप्राप्ता दमाजगाम । तत्सर्वमाकाशेऽलक्षितो मदनवेग समारुध्य परा मुदञ्चासाद्य सद्यस्ततोऽवतीर्णं साधुवादेन स्वप्रियां सङ्कथ्य च तस्यां निशायां तत्रैव न्युप्यो पतिं दिवमुत्पपात ।

एवमागच्छता गच्छता च गविष्ठिरेण विद्याधरेण रममाणा कलिङ्गसेना भार्य-
भावेऽपि दिविर्जान् भोगान् भुञ्जाना, सुखान्विता, तमागस्तमध्यवसत् । वासरा
जोऽपि च मुक्तचिन्तो मन्त्रिवच स्मरन् राज्यं पुत्रं च लब्धं भवानो नित
रामाननन्द ।

अथ गच्छन्तु दिवमेष्वापन्नसत्त्वा कलिङ्गसेनामुपेत्यैकदा मदनवेग उवाच
कलिङ्गसेने, प्राग्जन्माप्सरास्व स्वाविनयेन शक्रशापतः साम्प्रत मानुषयोनिम
याप्ता । दिव्यागामस्माकञ्चैव ममयो यमानुषगभजातमिदमपत्यमिद्वैव त्यक्त्वा
विदूरतो याम इत्यपत्यमेतत्त्वमभिरक्षेरह्य निजस्थानं गतोऽपि तव स्मरणचने
एव सञ्चिदास्ये, इत्यमश्रुविलोचनां तामाश्वासयापरिमित रजसञ्चयं च तस्यै
दत्त्वा समयाकृष्टो विद्याधराधिपो निजवसतिमुदपतत् । कलिङ्गसेना च वत्सेश
भुजच्छायायामरलम्बितपत्याशासूत्राऽमुत्राजघनयोगाय व्रतमिवाधरन्ती तत्रैव
दिनानि ध्यात्यगमयत् ।

अत्रान्तरे साङ्गपत्यवापयै तप कृतवतीममत्यलोके निजाराधनतो जनिप्य
माणामयोनिजामनङ्गभार्या रतिमम्बिकापतिर्दग्धपूवण, वत्सराजगृहे कालेजेन^१
तत्पतिना सयोक्तुमादिदेश । अतो दग्धकामोऽपि निजोक्तिं
मदनमश्रुकोत्पत्तिं पूरयितुकामं सतीवाम पृत्तकार्यसिद्धये प्रजापतिं
मुयाच यत्कलिङ्गसेना दिव्यसम्भवं तनयं सोऽप्यते त
भाययाऽगृह्य तत्स्थलेत्यक्तदिव्यसनुमिमां रतिं मानुषीं कन्यां निर्माय द्विपेतीश्व
राणां शिरसि निधाय निगते विद्याधरि ययासमय कलिङ्गसेनाप्रसूतं सुतं स्वमा
ययाऽगृह्यत्वालक्षितं सन् कन्यारूपिणीं रतिं तत्र न्यधादिति सर्वे एव जना जाता
मेव जातां तामलक्षन्त । कलिङ्गसेनाऽपि जाता तामसदृशीं सुतामवलोक्य सम
वाप्तपुत्रजननाधिकस्ततोपा, तोषानुरूपमुत्तमं वितन्वती मदनमश्रुकेति नास्त्रा
तामाशुहाव । नृपोऽपि चाद्य वत्सेश्वर सदेवीकं समन्त्रिका जातां तादृशीमनु

१ गवि घाचि स्थिर इति तयोक्तेन 'गवियुधिभ्यां स्थिर' २ 'प्रादृशरत्ना
लदिवा जे' । ३ काले जात्रेन; 'प्रादृशरत्नालदिवा जे' इति सप्तम्या अलुक् ।

पमां कन्यां समाकर्ण्य कस्माद्विधिप्रेरितो यौगधरायणे शृण्वति वासवदत्तामुवाच,
 'जाने, कलिङ्गमेनेषा द्वापवशेन मर्त्यमवाप्ता दिव्या खीति निजालौकिकरूपेण दगं
 कानददायिनी ऐतदायनी अपि काचिद्विषयैवेत्यसौ मम तनयस्य नरयादनदत्तस्य
 रूपेण तुभ्या शीलसौन्दर्यस्नेहसुभाकर्यो इव पुत्र्या महादेवीपदार्हा' । एतदा
 कण्य दधी वासवदत्तोवाच, 'महाराज, कस्मादकस्मादद्य चेतरस्यास्पदमकरोदिय भा
 यना भवतः ? एतेमपकुलविशुद्धः सौभागिनेयं एष से पुत्र कासौयार्थकिनयी का
 लिङ्गमेनेयी ?' श्रुतैतद्वचनो वससेधो विमृष्टान् वासवदत्तामुवाच नादमात्मनैतद्
 प्रयीमि अपि तु यनापि देवेन हृदिस्थितेन प्रेरितस्य मम मुखादिभा वाचो नि त
 रन्ति । इव कन्या नरयादनदत्तस्य भूतपूर्वभावा । किञ्च, असावकपत्री कलिङ्ग-
 सेना कुलीनाऽपि कुलीना, पूर्वंकमवगन्मानुषीत्य गतेत्यशरीरिणी वापनिवाह
 शृणोमि । इत्यमुवाच विरयवचसि भूपती, मन्त्रीयौगधरायण प्राह, 'देव, भूत
 निजघये मयेन भूतिभूय प्रापिते, राया तदवश्यंया प्रसादित शर्वो मस्यभावमागताया
 स्तरया मार्यलोकपतीर्णेन सपरीरेण तद्गर्भा सह सङ्गमाय वरमदात् । तय सुतस्य
 दिव्यया वाचा कामावतार उक्तपूर्व । हराश्या च राया मस्यभावेऽपतरणीयमेपनि
 कलिङ्गसेनागमप्राद्विकाऽद्यागत्य मामयममापत अकलिङ्गसेनागमं ददायी योऽम
 को मया दृष्टतदन्योऽम मां प्रतिभातीत्येतादव्ययजनकस्यतिकरेण जाने द्वैः स्वमा
 यया कलिङ्गसेनागमचीर्णेन निर्मितपाऽपोनिजा रतिरिति कामावतारस्य त्वापुत्रस्य
 पुयिता भायिनी भाषा कलिङ्गसेनातनया । मन्त्रिणैवमुक्ते वरतदो वासवदत्तया
 सह तयारिबति कृत्वा तदिममनैवीत् ।

अथ गच्छासु दिनेषु कमेज रूपसम्पदा वयसा च वर्धमानौ कलिङ्गमेनातनया
 मदनमञ्जुकामाकञ्चकदा वासवदत्ता कौमुकाक्षामनोऽन्तिजमानावयामातेति निज

१ एतस्या अपात्यमिति विग्रहे 'त्यदादीनां किम् वा वाच्य' अथवा त्यदा
 दीनां वृद्धावन 'उदीनां वृद्धादगोप्रात् इति किञ्चि अपात्यप्रापयाम्नाजतिटङ्गो दीप् ।
 २ लघु मारः । ३ कुले जाता, 'अपूर्वपदादपतरस्यो मटटङ्गो इति यत्, टाप् ।
 ४ 'अदा' इति कर्मण्युपपदेशेऽपि टाप् । ५ सुमगाया अपात्यम् 'कन्याम्मादीना
 मितम् इति ढगिनदी । ६ कन्याणादिवाद्ढगिनदी सता दीप् । ७ 'अन्तो
 टङ्' ततो दीप् । ८ एक पतिवत्ता, 'नियम मपम्वादिषु' इति नकागोन्तारे
 धारण्यप्रियोगतिहो दीप् च । ९ भूमावचपीर्णाऽपि ।

रूपोपहसितान्यपरयोपित तामबलोक्य नूनमिय भुवमवतीर्णा रसिरेवेति तद्विषये स्वविचिक्रिसामुत्सारितवती तथा जगद्यनोरसव स्वकीय सुत तत्रानायितवती इति घालावपि सौ सतीवरवरज्वाक्पुपोषयिष्येवान्योन्यावलोकनेन सञ्जाता तिष्ठयौ इष्टिपाशैश्चदावपि तत प्रभृति पृथक् स्थातु न शक्नुत । एतदवधुष्य कलिङ्गसेना सान्द नरवाहनदत्ते जामातृ प्रीतिं यद्ध्वा प्रतिमादधौ ।

एवमतिक्रामस्तु दिवसेषु धरसेशो मारमिव निजकुमार कथंचहरैश्चसमालोक्य सम्मन्य मन्त्रिभि स्वपुत्रार्थं स्वस्यैव पृथक् प्राप्ताद कारयित्वा आध्यगुणाग्रहा ग्रहिलस्य तस्य यौवराज्याभिषेकोपकरणाहरणाय नरवाहनदत्तयौवराज्या परिजनान् समान् समाहूय समादिदेश । अम्यपिषष्ट भिषेक त यौवराज्ये सम्मृतेषु सर्वसम्भारेषु देवहु-हुमि निर्वादानन्दतूर्यनिर्घोषप्रतिज्ञाद, माङ्गल्यमाद्यपिष्य पुष्पवपणपूर्वकम्, अपरिमितमानन्दमभिव्यक्तीकुवत्सु च नगरेवासिषु, न्ययूयु जञ्च तद्वाल्सखान् स्वमन्त्रिपुत्रानाहूय तस्यचित्रत्वे, तथाहि यौगन्धरायणि मरुत्तिक मन्त्रिष्वे, रौमण्यतम् हरिशिख मैनापर्ये, वासन्तिकं तप-तक प्रीडा सखत्वे, पेत्यकिं गोमुख प्रतीहारत्वे, पिङ्गलिकासुतौ वैश्वानरशक्तिसोमौ च पौरोहित्ये इत्यादि । एवं भूमृताऽऽश्लेषु तत्तस्थानीयपुत्रसहायकाधिकारिषूद् भूषणपट्टिपुरस्सरी दिव्या वाक् 'सत्स्वप्यतेष्वस्य सर्वाथकायसाधकेषु गोसु खोऽस्मात्सर्मा द्वितीय क्षरीरभिन्नो भविष्यतीति' । दिव्यया वाचैवमुक्तोऽतिदृष्टो धरसेशः सर्वान् वस्त्राभरणैश्चसम्मान्यानुजीविभ्यो दारिद्र्यपदारि द्रविण यिततार । एवं तौयत्रिकादिपूर्वक विहिताभिषेके नरवाहनदत्ते, 'पूज्यन्तां विजन्मानो देवताश्च, विमुच्यन्तां बन्दिनः कारागारेभ्यः, मुच्यन्तां पविणोऽपि पञ्चरेभ्यः,' इत्यादि श्रूयमाणेषु परितः परिक्रान्तापेषु लास्यो-मादिनि, मृदुमङ्गलोद्गारमुखरे सचरितपुरपथेषु पौरनारीजने, स दिवसः सम्प्राप्तस्वर्गसुखस्येवास्वादितामृत रसस्येवानुभूतपरमानन्दस्येव राज्ञोऽतिचक्राम ।

- १ घालश्च घाला चेत्येकशेषः, एवं स च सा च तावित्यत्रापि । २ 'यिमा पावपचरशरधरात्' इति सप्तम्या वैभाषिको लुक् । ३ 'ययमि च' इत्यच् । ४ 'न वत्वा सेट्' । ५ 'शयवासवासिष्मन्नालान्' इति सप्तम्या अलुक् । ६ 'पूर्ण इति षष्ठ्यम्' इति सप्तकारेण 'आत्मनश्च' इति तृतीयाया अलुक् ।

तदाह्य कणयुगलमुधावपि सपरिजनो वरसेवा मुतोद्वाहवृत्तिरिति
 आकारितापगतपरतत्त्वमपियुगयमौहृत्तिकोऽप्यमयसमयग्रहणं स्थिरीकृत्य समा
 दिदेश । गणकाश्च ग्राह्यद्वया सवमवलोचयचित्ता
 मदनमञ्जुकायिवाह विनमेव शुभविवाहलभ निर्दिशन्तोऽपि किञ्चिदालीन
 आविभाषापियोग सापुत्रस्वोचु । तत प्राप्ते विवाह
 दिवस दिव्यादनाविहितदिव्यमद्रलकौतुक्या मदनमञ्जुका सह निमवैभवे
 चित्तपुत्रविवाहविधिं निषत्य हराश्रयाऽमदानन्दमाविदन् यामेश सकलमसार
 सुखरमास्वादमुभितरवान्तः सुचिराकाङ्क्षितजीवकोकसुगममुभवन्नराहनदत्तेन
 पुत्रेण स्तुपया मदनमञ्जुका च सह सपरिजन सुखेन वियसाननैषीत् । अमु
 दयाकाङ्क्षी पुत्रराजो नरवाहनदत्ताऽपि च वितुरेतेवासी सुखसुखेन द्यौशारक्षामपि
 वसन् नपविवाहानन्दमन्वभवत् । मदनमञ्जुका चापि मातृनिर्दिष्टानन्दाया
 यामपदत्ताया , मातृत्वैर्निर्दिष्टोपपादयाश्च दत्तस्यायामाभिरय विस्मृतनिम्नमा
 एतेहाऽनेहस ममुग्य निगाय ।

अथैवदा, निमृत्तपरिग्रमणपरिमृत्तमातृचन्द्रमयविपक्षीममुद्रक्षिणपद्ममाक्षिणी,
 प्रमद्व्यङ्ग्यचयरीककुम्भक्षुकिताग्रमञ्जरीकेऽममसारममरसमये, ममन्त्रिको नर
 गाहनदत्तो विदुत्तमुधान गतो लोललोचनपटुपदाम्
 नरवाहनदत्तास्या शोभोष्ठपक्षवाम, धीमस्तनग्नपक्षोमिताम् परागपुञ्ज
 न्यपदीप्राप्ति गौतमम्, द्वापया तापहारिणीम्, मनेद्धारिणीम्,
 माधवीलतामिव माधवाम्, आभितैवाशाकृतस्मृताम्,
 अनुकूलहृतिम्, मनोभ्रममापमपुत्रविपक्षताम् तापार्दितकवीचकार ।
 तद्वापदत्तोपनेषु, तत्र गन्धोपविष्टेषु स्वेषु गोशुक्लतामदृष्टद्वार— शुभे, का
 पम् ? यतमम देवो जीतः शुभतामिद मित्रागमनेन ? किं निमित्तमाविर
 प्ररुटितपक्षवत्प्रमण्डलपुगलायास ? एतदाह्य प्रमण्डलपक्षवत्प्रमण्डलपुगलायास
 पुण्या मा नरवाहनदत्तावदनेन्दुतिहितता यन् किञ्चिद्विचिष्टोपायमदृष्टाग

१ एवापहो उग्रः (अथ एवापहो विधिः) प्रमुद्रप्रमापहसमय इति
 भावः । २ 'श्रुतो विदायोनिगुम्भयेम्' । ३ 'विमल प्ररुपयो' ।
 ४ 'मोपेदयोः एवागो वा' इति पररुपम् । ५ 'नम्रगात्रकण्ठो यन्मरुपम्' ।

घर्णयितुममनगेवमारममौनमुद्राम्—‘आस्ते त्रैलोक्यविषयातहिमबध्ने द्रस्य जरा
मृत्युभयच्छित्सिद्धयोपधिनिधानेष्वयतमे बहुयोजनविस्तीर्णं काञ्चनशृङ्गाख्ये
सानावुमापतौ दृढभक्तिर्हेमप्रभो नाम विद्याधरेश्वर । तस्यास्ति बहुपत्नीषु प्रियतमा
विद्वत्तमाऽलंकारप्रमाख्या पत्नी । तथा सह प्रातरुष्याय यथाविधिविहितशिवा
शिषसपर्यस्य, मानुषलोकमागत्यानुदिन दत्तदीनसर्वास्त्रीभरतमभिधर्यणलक्ष्य,
तदनु राजकृत्यावेक्षणपूर्वकं विहितमुनिवर्धितप्रताम्पयहारादिकस्य, तस्याति
क्रान्तेषु कालेषु आत्तपुत्रताहेतूपसन्नचिन्तातन्तुसन्दानितान्तं क्रान्तेऽनपत्यता
विषमविषादवेदनायतिकरश्चेतस्यास्पदमकरोत् । किमनेगानपत्येनाधिपत्येन
एव स्निग्धचेतस राजानमवलोक्य तद्दौर्मनस्यकारणमनुयुक्तवयलंकारप्रमेयं तेन
निगदिता यत् समधिगताखिलविभवस्यापि मदीय स्वान्तं नितातमनपत्यता
तापेन तातप्यते । न ज्ञायते समायास्यति न वा कदाचित् रक्षाप्य स काल,
घन्य स वासर, सुलक्षणा सा बेला यदा भवनाङ्गणचक्रमण्डितितलरेषु
रूपित, कनकमेखलापरिवेष्टितकटितल, हृद्यं बालमङ्के समारोप्य कृतकृत्यमाभान
मस्ये । एतदाकर्ण्य तत्पत्नी तमेव सान्त्वयन्नुवाच—‘देव विश्वजनीनविभवा
भवानुक्कम्पया यथाकालं पुण्याममि सर्वैरवाप्यन्त इति स एव दृग्धकामोऽपि
ते पूरितकाम, वषट्वा अपि च तेऽनपत्यतादारिद्र्यमर्द्धं, भविष्यत्यतो माऽऽनय
मनमि निरतिशयमौदामीन्यम् । आधेहि धर्मं धैर्यं च धियमधिकाम् । ममा
कर्णितदेवीमुखैतदुदारवचा लघून्मूतकिञ्चिद्भून्लोभो’ हेमप्रभस्तद्वचसि श्रद्धाय,
सुस्त्राय, पुरोधाय च पुरोहित काञ्चननवकोटीर्विभ्रैभ्यो वित्तीयं देहं वा पातये
यम्, आशुतोषं वाऽऽशु तोषयेयम्, इति कृतनिश्चयः, ‘इहासने शुष्यतु मे शरीर
त्वगस्थिमासं विलब्धं प्रयातु’ एवमहार्यधैर्यो हराग्रे परित्यक्तौपवर्जप्राशित्र, पुत्रार्थं
मुग्रं तपस्तेपे । त्रिराश्रोपोपिताय तस्मै ससोम, सोमै शार्वाणोजानि साक्षादावि

१ ‘इगताश्च लघुपूर्वात्’ । २ अतिशयेन विदुषीति तमपि, ‘उगितश्चेति’
वैकल्पिकह्रस्वाभावपक्षे ‘तसिलादिष्विति पुम्बद्धाय । ३ ‘हृदयस्य प्रिय’ इति यत्
‘हृदयस्य हृत्लेखपदगुणासेषु’ इति हृदयस्य हृदादेशः । ४ आत्मन् विश्वजन—
इति स्तः । ५ ‘वाशोकस्यम् रोगेषु’ । ६ परित्यक्तम् औपवस्त्रम् उपवासमोज्य
द्रव्यम् उपवासे यत्किञ्चिप्राशित्रम् ग्राह्यं यस्तु वा येनेत्यर्थः, ‘उपवस्त्रादिभ्य
उपसक्त्यानम्’ । ७ उमया सहितः ।

चिरं शृण्वीं कुर्वाणः श्रान्तः पुण्यमेकत्र विश्रम्याधमास्तोऽधवादिनैकेन गोमुखेन सह सायदपरिचिताचारपद्युक्तकण्टकाकीर्णप्रान्तरं वनान्तरं प्रविशति तावदेव तेनैव पथा समायान्तीं नापमीमेको ददत । सा च सविनय ममस्तुता नरवाहन दत्तेन समासीर्मित्यर्थ्यैव यक्षुमारमत 'वास, इवा पारेपयोपिधि पुरमस्ति कनूर सम्भव गाम । सग्रास्ति कर्पूरकनामारामा । तस्य कर्पूरिका नाम्ना सुन्दरी मुक्ता । सा च पुरयद्वेपिगी विवाह नाभिकाच्छति । सा च त्वप्युपेतेऽपरय त्वदग्निनी भविष्यतीति । त्वं तत्र गच्छन्नपरय सुन्दरीं तामवाप्स्यसि । यद्यपि तत्र गरुडतरते मार्गे महान् बलेनो भविष्यति तथाप्यहार्पयैवकार्यं कुर्वतस्तो सर्वं त्यजन्तं भावीति न कथमपि विरमेडिमम् । ण्वमुक्त्वा तिरोहितायां तापस्यां गरुडाहमदृष्टः कर्पूरसम्भव पुर गन्धुमभिरुपग्रामसचर्तिन गोमुखं प्रेरयमाणस्तेनोक्तः 'देव, साह सेनाहम्, कामावश्रुतमानयपक्षेऽदोऽस्या क वा सा कन्यकेति तन्नामधयणावागेन परित्यक्तदिप्याद्वाजनस्य ते निरभिप्रायसिदृश्यमानुपीमभिवाचन सिकताया उदयेव पेवनमिवानुचितम् । एव गोमुखेनोक्तो नरवाहनवृत्तो 'न सिद्धनापस्या हतस्या पञ्च' कथमपि शृणु भविष्य ज्ञप्तेति'ति तद्वाजकन्यकावाप्तपेऽपरय मया तत्र गतत्पम्' एवमुक्त्वाऽऽस्तद्वद्वो गन्धुमभिरुपतापि गोमुखेनापुगम्यमानस्य तृणमेव तदभिमुखमभिप्रास्ये ।

अत्रान्तरं पुनः कृतारोरो यत्मेका स्वकलमप्यगारय स्वमुक्तमायाना मन्त्रानो महभूयादितिः सह निजपुरीं प्रायापतंत । किन्तु कश्चिन् काळं वायदनागते नर वाहनदत्ते दत्तेनो रमप्रमागिकमाजगाम । सा आदित एव स्वातया मित्रविद्याऽ-रुपातशातत्रपितोदन्तोद्भिः स्वधशुर यत्सेनाममयीत्-'आयपुत्ररवापमीनिर्दिष्टो कर्पूरिकां राजमुक्तां प्राप्तुं कर्पूरसम्भव पुर गतां क्षमि न कृतकार्यं इदंभवताति पिनायाऽऽम्-एतद्द स्वविद्यातोऽप्यगच्छम्' एवं ज्ञातेन सभाचारय रमप्रमा नरवाहनवृत्तस्य भागवजे-तोऽगाम्तये निजविद्यां प्राप्नुयेति सा गोमुखापुगता नर वाहनवृत्तमटस्यां संगम्य कुमारीन्पेनोवाच 'अहं रमप्रम-प्रेरितेदायाता मायावती नाम विद्या भर्गेऽपरया त्वां रचानीति विजिज्ञेन त्वया गम्यत्पम् ।

एवमुक्त्वा तिरोहितायां दितायां मदित्यापाद्य रमप्रमया विद्यायां तात्रमावता दान्नाशानापोदन्वो धम्मोऽहं पारपेयं गता रमप्रमा विद्यां भाष्येति गम्यमाना भीरुपनि

१ 'वा गोदमितराऽनेषु इति पाठ्युत्तरं वैदिकनिबद्धं पदार्थेन । २ 'देवं वायं वाऽपि न च' इत्युत्तरपदोदाहरणम् ।

सायमेक दैवकृतोपलम्भमममोहहतटाक सुधासारपूरितापम्, भूरितापो दूराध्वगमन
 श्लेदसिद्ध समवाप्य तत्रस्नात कृतस्वायुत्तरारण्यातवफलाहारो नक्त तत्राद्य सयत
 हयो मन्त्रिद्वितीयो वासायं महातरुमेकमारुरोह । तत्र निशीथे विशालतरुशाखा
 सम्विष्टो विप्रस्तह्यद्वेपितमाकर्ण्य प्रयुद्धोऽधस्तादागत सिंहमपश्यत् । अवलोक्य च
 तमस्युद्यतो जिघांसयाऽवतितीधुरपि गोमुखेन 'युधराज, अल नक्षत्रप्रायुधन ति
 रश्वा सह युयुत्सया । शरीररक्षायमेवावामिह वृक्षमारूढावित्येव गोमुखवामुद्देनर
 दाहनदत्ते सिंहस्तद्वक्षमाद्य विनारय द्वितीयमप्याजघान । एतद्विरीचयवत्सेधर
 सुतो हयं च समिल्लय वृक्षादेव चित्तेन कौचेयकेणाप्यर्चयत्येव गोमुखेत द्वेधा चकार ।
 अवतीर्य च तत उपात्तखड्गस्तमेव वृक्षमारूढ च पितृषु प्रातस्तरो चावतीर्णो
 गोमुखानुकाशी कर्पूरिकाभिलापी पत्कांघी प्रत्ययासीत् कर्पूरसम्भवम् । तत्र मार्गे
 राजकुमारीप्राप्तयाणाकशया करयमाणाऽपि गोमुखोक्तमनोरञ्जककमामिर्विनोद्य
 मानोऽविज्ञाताश्वापि मध्येमध्ये समागन्तीर्विकटा अटवी, स्वरितधाराधुनी,
 शतश शैलश्रेणीश्च पारयमाणः, कृच्छ्रादादिवस यौजनिक सायमतिसरसरसा
 द्वादिनानानोकहनिबहप्रतिबिम्बरम्यरोधः सान्द्रसरससरोजराजिराजितसरः, एक
 मासाद्य तत्र विहितज्ञानादिक्रियः, सुरभिमधुरास्वाद्यद्वयवन्धफलनिर्वर्तिताहार-
 विधिः, सविधि सद्यः साईं मृदुकिस्तलयास्तीर्णशय्यो रजनीं निनीपुरशेत ।

प्रभातायाश्च हार्दयार्थमुत्थाय सम्पादिताद्विकृत्य, सगोमुख प्रविष्टो
 मार्गे मन्त्रिणमेवमभाषत 'वयस्य, स्वप्ने काचिद् धधलाम्बरा दिव्यरूपा कुमारी
 मामेवैवमभ्यधात् 'वत्स' मा कृया कृया चिन्ताम् । इत पर त्यमाद्य समवा
 प्यसि पयोनिधितीरे वनान्तरस्थमाश्रयपूर्णं पुरम् । तत्र विजान्तोऽक्लेशेनैव कर्पूर
 सम्भव पुर प्राप्य कर्पूरिकां राजकन्यकामवाप्त्यसीति । एवमभिधाय रसं प्रतिरो
 भूतायां तस्यामह प्रबुद्ध ।

एवमुक्त्वत्त गोमुख उवाच-देव! न किञ्चित्ते वर्तते दुष्करम् । अधिरेणैव त्व
 भविष्यसि सिद्धाभीप्सित । इत्येवमाद्युक्तो गोमुखेन गच्छन् क्रमाजलधेरुपकण्ठ

-
- १ 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' इति निष्ठाया परनिपातः । २ अक्षिण
 इत्यप्ययम्, अण्यच्च करोति अण्यच्चयति तत क्षत्रन्तासप्तमी । ३ 'सख्याया
 विधायै धा', 'एषाच', तत 'तसिलदय प्राक्षाशप' इत्यभ्ययत्वेन 'अभ्ययस्य
 च्वावीत्वे नेति याच्यम्' । ४ 'हिमकापिहतिषु च' । ५ 'योजन गच्छति' इति टम् ।
 ६ 'सद्य-पद्य' इति सूत्रे, समानेऽहनीति विप्रह, 'समानस्य सभावो यथाहनि' ।

सतीर्ष्यमानोर्देर्षान्यतमसहस्रेण केनचित्पुरुषेण, मदितैकपरेणाहमभिहितः, 'मद्र, न गन्तव्यमित्तसवयेद्वैष वस्तव्यम्, आहारकाले च मध्यमपुरे समाश्रययातव्यम्। एवमुक्त्वाऽन्तर्हितो तस्मिन् प्रपुद्गोऽह निरचिगय यत्तुमारिर्मितमेतद्विपरिधान मितिर्द निवसन्नह नून पदापद् ध्येय समुपेध्यामीति यद्वाद्योप्यितो निर्वर्धिता द्विकृत्यो पापदाहारकाले मध्यमपुरमाश्रय रियत् सावकुपनतेषु द्विषममये- पात्रेषु स्वादिष्टसर्वि-शालिमित्सा-आणा-गन्धु-सपाय-गुणभाकादिभोजन मयाचिन्तितमन्यकोपनत सद्य एव मपुरं रथापितममूत् । यन्मन्यवहत्यापहत घृत्तृणोऽहमवासातीवनिर्मुक्तिं सहेतः । तत्तं प्रमृति प्रतिवासरमवाप्तपयाचि निततरात्रभोगोऽहमिद्वैष वसतिमकृतयम् । इह हि मखितितः परिषद्दो मायां या नारतीति सर्वं वृष जनो मया दाहर्मयो विहित । इत्य' प्रामतसोऽप्यह राज्यधरामिधो विधेयंशाद्रौ'आपमाणो देवनिर्मितोऽस्मिन् पुरे एक'कोत्र निवसा मीति सौम्य, यथाशान्त्यातिष्यपरिषर्पापरस्य मम साहृतिरवीदृतिपूर्वकं च विमन्य शम्भताम् ।

एवमुक्त्वा राज्यधरेण सपुरोद्यानवासी नीतः सगोमुखो नरपाहगद्वतरनय प्रातो, विकषवारिमाश्रितपञ्चमुलो, मध्यमपुराहारभूमि प्रापितो । प्यातोप्यवादि छान् सुरवाबुविदिवाहारात् जग्या, दुग्धादिमधुमपुरपेयानि च पीत्वा, निवरा सन्तुष्टिमवाप । तत्तत्तम भोजनमात्रनमात्रनकरादीनामभावेऽप्यष्टेन प्रमुदाहार-भूमिको मुक्तवान्मूलैकालयज्ञो जय शायभोचम भजे । तत्र च विमतामन्निमिमत पुरमाहात्म्यविरमपरिमिततारको वापेसामुत्तु, कपूरिकाञ्जपातिनवीमुक्त्वा आदितपवीर्ष्या इव निद्रयाऽन्नालिङ्गितो, विनिद्रान्, पार्यंतीयेन वापनमन्य मस्यासनेन राज्यधरेण, कर्त्तु'विन, चित्पयाऽम्, उदारसारं श्रीरिवात्रमा भजते इति त्यमरीप्सितां विद्यामवश्य प्राप्स्यसौ'शुणोऽस्तपैर्षो गोमुधेन सह

१ 'गमानतीर्ष्यगी,' तीर्ष्ये' २ 'ममानोदरे शयित' ३ 'विम'दोदर' । ४ 'त्ये चेति वाक्यम्' । ५ 'इदमो ह' 'इदम इत्' । ६ 'दाग्निनादनदाग्नि मादनेति' मातु । ७ 'पूर्वाभिराशानाम् कलिकुरवपयैज्ज' । ८ 'वयम्या स्तसित्' 'त्यदादीनामा' । ९ 'मदह्वैतकोर्मा' 'यम्' । १० 'इदमममम्' । 'दोली' 'रपो' ११ 'ममकोट्यभ्यन्त तदप' १२ शम्भेवापरीणि 'व्युः वपद् साठोदम' 'महत्तायवातुद्वयोर्द्विः' तन' वातम् । १३ 'एह-दादिनिच-पदाये' इति वादिष्य कन् । १४ 'अत इत् टमे' ।

मुख निदद्रौ । प्रातश्च कृताहारं चण यावत्तिष्ठति तावद् गोमुखो राज्यभरमुवाच,
 'सखे, मध्यमो कृते यन्त्रविमानमेकं कुरु येन तदास्त्वं कर्पूरसम्भवपुरमवाप्य
 समवाप्यतां निजप्रियाऽनेनेति । सञ्चाकर्ण्य तदासावुपानीय रचितचरमर्पयति
 स्मैकं वातयन्त्रविमानकम् । मनोवेगगामि—व्यामि च यदास्त्वं सगोमुखो
 नरवाहनदक्षो मङ्गलं धितकल्लोलिनीयल्लभस्तदपरतीरवर्तिकर्पूरसम्भव पुरमवाप्य
 नभसोऽवतीर्य विमानादवरुह्य सकौतुकं पुरान्तं परिभ्रमंस्तद्देवामीप्सितं कर्पूर
 सम्भव पुरमिति लोकतो ज्ञात्वाऽतिदृष्टो वर्षीयस्या स्त्रियैकयाऽधिष्ठितं रुचिरं वेश्मैकं
 तदनुमतो निवासाय विवेश । सन्नानुपङ्क्तिगत्या जिज्ञासमानः, 'आर्यं किमभि
 धानोऽत्र राजा, किञ्च तदुपस्थम्, कथञ्चतद्रूपमिति' वैदेशिकाभ्यामावाभ्यां
 शसैत्येवमनुवद्धा घृष्टाऽद्वाऽरन्ध्रवती तमेवमुत्तरीतुम्—

महाभाग, निखिलदिग्भवैमधसम्भवे, कर्पूरसम्भवेऽस्मिन्कर्पूरको नाम राजा ।
 स चानपत्यताधिपीडितः सदाहः सदाहचित्तक्षुद्रार्चननभस्योऽप्यधिकतपस्यामि
 काङ्क्षयाऽनन्यदाशोऽनन्यदास्थितो वरदस्य, वलीधर्वाहनस्य, सन्तोषाय निराहार
 स्तपस्तप्तुमारभत । पञ्चरात्रोपोषिताय च तस्मै स्वप्ने भगवान् भूतभावन समा
 दिदेश, 'पुत्रं समुत्तिष्ठ, समवाप्स्यसि त्वं पुत्राभ्यर्चिकां कथाम् । अथास्यति च
 यस्या पतिर्विद्याधराधिपत्यम्' । एवमादिष्टं प्रबुद्धो भूपतिः प्रातः सर्वं तद्विज
 पत्यै निराद्यं प्रहृष्टः सपत्नीको द्रव्यपारणामकरोत् । अचिरात्पापक्षसत्त्वा सन्नाशी
 ययासमयमसूतं सुपैन्धिवन्धसङ्गठितकोमलभांसलशरीराम्, सुताम्, इति सुत
 निर्विशेषसम्पादितमहोरसवः कर्पूरकं कर्पूरिकेति तस्या नाम चक्रे । लोकोलोचन
 चन्द्रिका सा राजसुता सुताधिकद्वेहलालिता लताभिनवेव लावण्यादिवयमा
 दधती दधती चापि पदभमिनवयौवने तद्विवाहमभिकाङ्क्ष्यपि भूपतौ, पुरुषद्वे
 पिणी, मनस्विनी, न पुरुषोऽङ्गुलिपद्मपीषद्भिति । किं कन्याजन्मफलम् ? कुतश्च
 न विवाहमिच्छसीति तत्सख्या मासुतयाऽनुयुक्तोक्तवती, 'सखि, मम विवाहा
 निच्छाया प्राग्जन्मजातिस्मरो मूलम् । सखामिहहृदयायै शुभ्यमभिदधती मामव
 धारय 'महाम्मोघेस्तीरेऽस्येको महान् च दनवृक्ष' । निकषा च त, वर्तमाने विनिद्र
 सान्द्रसरससरोजराजितसरसि, प्राग्जन्मनि अहमभव हसी । साऽहमन्धितदस्थ
 चन्दनपादपे स्येन भर्त्रा हसेन सह निर्मितनीला, क्रीडानुरक्ता घायकानसविपि ।

सतीर्थसमानोदयान्यतमसद्वेण^१ केनचिरपुरुषेण, मदितैकपरेणाहमभिहितः, 'मद्र, न रा' तस्यमितस्ययेद्वैय घस्तस्यम्, आहारकाले च मध्यमपुरे समासस्य स्यातस्यम् । एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन् प्रयुद्धोऽह निरचिनच यत्कुमारनिर्मितमेतद्विषयस्थान मितोर्द्ध निवससह नून पदारपद श्रेय समुपेय्यामीति यद्वास्थोप्यितो निर्वर्तिता द्विककृत्यो यावदाहारकाले मध्यमपुरमास्य स्थितः तावदुपनतेषु हिरण्ममये पात्रेषु स्वादिष्टसर्पि शालिभिस्सा-ध्याना-दाधुली-सयाव-शुष्कशाकादिभोजन यथाचिन्तितमन्यघोषनत सद्य एव मत्सुरं स्थापितमभूत् । यथाभ्यवहृत्यापहत दुत्तृणोऽहमवातावीधनिर्घृतिः सद्युक्तः । तत् प्रवृत्ति प्रतिवासरमवाप्तययाचि स्तितराजभोगोऽहमिहैव घसतिमकरवम् । इह हि मखिन्तित परिच्छदो भार्या या नास्तीति सर्व एव जनो मया दारुर्मयो विहित । इत्थं प्रार्तसोऽप्यह राज्यधराभिघो विधेर्वशाद्रौ आयमाणो देवनिर्मितेऽस्मिन् पुरे एककोत्र निवसा मीति सौम्य, यथाशक्त्यातिथ्यपरिचर्यापरस्य मम सत्कृतिस्वीकृतिपूर्वक क्षण विभज्य गम्यताम् ।

एवमुक्त्वा राज्यधरेण तत्पुरोद्यानवार्षी भीतः सगोमुखो भरवाहनदत्तस्तत्र ज्ञातो, विकचवारिजाञ्जितपञ्चमुखो, मध्यमपुराहारभूमिं प्रापितो ध्यातोपस्थापि तान् सुस्वादुविविधाहाराम् जग्वा, दुग्धादिमधुमधुरपेयानि च पीत्वा, नितरां सन्तुष्टिमवाप । ततस्तत्र भोजनभाजनमाजैनकरादीनाममावेऽप्यष्टेन प्रवृष्टाहार-भूमिको शुक्लाम्बूलैलालवङ्गो नक्त शयनोत्तम भेजे । तत्र च चिन्तामणिनिमत तपुरमाहात्म्यविश्मयस्तिमिततारको वस्त्रेष्टसूनुः, कर्पूरिकाऽनवासिनयोरसुख्येन भाविसपत्नीप्यया ह्य निद्रयाऽऽनालिङ्गितो, विनिद्रान्, पार्श्वतीयेन शयनमभ्य-मध्यासीनेन राज्यधरेण, कुर्या^३णिन्, चिन्तयाऽहम्, उदारसत्त्व श्रीरिवाहना भजते इति स्वमपीप्सिता प्रियामवरय प्राप्त्यस्तीत्युक्तोऽवाप्तधैर्यो गोमुखेन सह

१ 'समानतीर्थवासी,' तीर्थे ये । २ 'समानोदरे शयित ०' 'विमायोदरे' । ३ 'इत्थे चेति वक्तव्यम्' । ४ 'इदमो हः' 'इदम इह' । ५ 'दाण्डिनायनहास्ति नायनेति' साधु । ६ 'पूर्वाधरावराणाम् आसिपुरधवधैयाम्' । ७ 'पञ्चम्या स्तसिन्,' 'त्यदादीनामः' । ८ 'भयद्वैतयोर्भाषायाम्' । ९ 'इदमस्यम्' । 'एतेतौ रयो,' १० 'ग्रामकौटाभ्याश्च तद्वन्' ११ राजेवाचरसीति 'कृतः' क्यङ् सलोपश्च 'भक्त्यसार्वधातुकयोर्दीर्घ' ततः ज्ञानच् । १२ 'एकादाकिनिश्वासहाये' इति पाणिनः कन् । १३ 'अत इन ठनौ' ।

सुख निदमौ । प्रातश्च कृताहारं चण थावसिष्ठति तावद् गोमुखो राज्यभरमुवाच,
'सखे, मत्प्रभो कृते यत्रधिमानमेक कुरु पेन सदारुह्य कर्पूरसम्भवपुरमवाप्य
समवाप्यतां निजप्रियाग्नेनेति । सप्ताकण्यं तद्यासावुपासीय रचितचरमपंपति
स्मैक वातयन्त्रविमानकम् । मनोवेगगामि-सगामि च यदारुह्य सगोमुखो
नरवाहनदत्तो मद्भूषितकक्षोलिनीवल्लभस्तदपरतीरवर्तिकर्पूरसम्भव पुरमवाप्य
नभसोऽवतीर्य विमानादवरुह्य सकौतुक पुरातनं परिभ्रमस्तदैवामीप्सित कर्पूर-
सम्भव पुरमिति लोकतो ज्ञात्वाऽतिदृष्टो वर्षीयस्याक्षिपैक्याऽधिष्ठित रुधिर वेश्मैक
तदनुमतो निवासाय विवेकः । सन्नानुपङ्क्तिगत्या जिज्ञासमानः, 'आर्यं किमभि
धानोऽत्र राजा, किञ्च तदपत्यम्, कथञ्चतद्रूपमिति' वैदशिकाभ्यामावाभ्यां
शलेत्येवमनुबद्धा वृद्धाऽद्वाऽरन्धवती तमेवमुत्तरीतुम्—

महामाग, निखिलविषयचैभवसम्भवे, कर्पूरसम्भवेऽस्मिन्कर्पूरको नाम राजा ।
स चानपत्यताधिपीडितः सदारः सदारचितशङ्करार्चननमस्योऽप्यधिकतपस्याभि
काङ्क्षयाऽनन्यदाशोऽनन्यदास्थितोऽवरदस्य, बलीवर्दवाहनस्य, सन्तोषाय निराहार
स्तपस्तप्तुमारमत । पञ्चरात्रोपोषिताय च तस्मै स्वप्ने भगवान् भूतभावन समा
दिदेश, 'पुत्र समुत्तिष्ठ, समवाप्यसि त्वं पुत्रान्यधिकां कम्बाम् । अवास्पति च
यस्या पतिर्विद्याधराधिपत्यम्' । एवमादिष्ट प्रबुद्धो भूपति प्रातः सर्वं तद्विज
पत्न्यै निगद्य प्रदष्ट सपत्नीको व्रतपारणामकरोत् । अधिराष्टापञ्चसत्त्वा सन्नाशी
यथासमयमसूत सुर्पाधिषधसङ्गठितकोमलमांसलशरीराम्, सुताम्, इति सुत
निर्विशेषसम्पादितमहोरसव कर्पूरक कर्पूरिकेति तस्या नाम चत्रे । लोकलोचन
चन्द्रिका सा राजसुता सुवाधिकस्नेहलालिता लतामिनयेव लावण्याधिक्यमा
दधती दधती चापि पदमभिनवपीवने सद्भिवाहमभिकाङ्क्षत्यपि भूपतौ, पुरुषद्वे-
षिणी, मनस्विनी, न पुत्रपौत्रुसिपत्नमपीच्छति । किं कम्ब्याजन्मफलम् ? कुतरत्न
न विवाहमिच्छसीति तत्सख्या भस्वतयाऽनुयुक्तोक्तवती, 'सखि, मम विवाहा
निष्फलाया प्राग्जन्मजातिस्मरो मूलम् । सद्याभिघट्टदयायै तुभ्यमभिदधतीं मामव
धारय 'महाम्मोपेस्तीरेऽस्त्येको महान् चन्दनवृक्षः । निकषा च त, घर्तमाने विनिद्र-
साऽमरससरोजराजितसरसि, प्राग्जन्मनि अहममय हसी । साऽहमन्धितदस्य
चन्दनपादपे स्येन भर्त्रा हसेन सह निर्मितजीवा, ब्रीदानुरक्ता शापकानसविवि ।

किं तु चलच्चदुर्मिर्ममाक्षी, स्वालीकादकारुहुहारेणार्था सर्जयस्त्रिवाकरमात्तस्मादस्म
स्तुतानपादरदित्यपत्यस्नेहसुलभवैपुर्वा धुर्यागत्याम्भितटस्थशिवलिङ्गस्य निप
तन्ती, विलपन्ती, च 'निरपराधोपपीडक, दण्डधारिन्, त्रिशूलिन्,' इत्याद्यने
कोपयुक्तनामोच्चारम्, अपरिमयविषादा निषादाहतपोक्तसजातशोकसन्तापविधु
रीकृतकुररीयाम्द क्कदन्ती, विषतपपतिरिव पितृ विलुन्ती, शुचा दिवसम-
हमासमनर्शनेति राजहसेन मदीयं पश्योपेत्याहमुक्ता--'प्रिये, समुत्तिष्ठ, एतौ
तापस्यानुशोकेन अलम् । जीयद्भि सदैमवाप्यत इति भविष्यति नावन्यायप
थ्यानीति' । एव कद्वदस्य तस्य हृदयतोदकारिणीं पाणीमारुण्यं राक्षिच्छेदनिष्कृ-
पतोत्पन्नविस्मयविस्मृतचिपेका धिगहो पुरुषान्, कापुर्दृषान्, पापाः, ये मक्ति-
मतीध्वपि पत्नीषु कामवामनाशमनमाग्रैकोद्देश्या वेश्याभिगमनमिवाभिगमनमा
फल्यन्तो घाटापारयेषु चैव निष्कृणीभवन्ति । तत् किमुना मदीयपतिना
दुःखिना वा वैदेन गेहा नाऽपत्यशून्येनेत्यालोस्य हृदि कृत्वा भवत्या भव पुरत
पश्युस्तस्य पश्यत एव जगनान्तरे जातिरमरा राजपुत्री भूयासमिति सद्भव्य
पयोनिधौ तच्छरीरं क्षिप्रं क्षिप्तवतीति पूज्यतां अर्जुस्तस्य नृपसतां स्मरन्या
हृदि विषविषमविषयैरस्यमृतमृततिमावर्द्धयन्त्या मे नान्यदथ कस्मिंश्चिदपि घरे
मनोऽनुरक्तमिति विषाहमधुना नेष्टान्यत पर सर्वं देवायत्तम् । एव राजपुतो
द्राटिताखिलरहरया साऽऽगत्य मामुपवर्णितयती । अतः पृच्छते ते सर्वं मया
निहितम् ।

सा चैषा नृपात्मजा विद्याधराणां भविष्यत्कवर्तिनस्त आर्या भादिनी ।
पूर्वं दैवेन शम्भुनाऽप्येतदादिष्टमिति तन्मन्त्रोपेत त्वामिह लोकेऽहमालोक । एव
मुक्तो वृद्धोपहृताहारो नरवाहनद्वतो गोमुष्यान्वितो निशां तां तत्र नीत्वा, प्रातः
सम्पद्य सम मग्निना गोमुखेन कृतमहावतिकवेशतो गोमुखसहाया, 'हा हसि!
हा हसि !! इति वावचमानो राज्ञकयद्वारमासाद्य जनतश्चितो यथास ।
समालोकितेदमीयेतद्वयश्चेटिका भविस्मया राजसुतां कपूरिकामुज्जु--'देवि,
सिंहद्वारेऽस्माभिरेको महावती, एत । सद्द्वितीयोऽपि य सौन्दर्यणाद्वितीय,
'हा हसि ! हा हसि !!' इति दिवानिशमुच्चारयति । पूर्वं हसी सा, चेटीमुखादेवम

१ निराहारा दिवसमतिष्ठम् । २ 'रयवदयोव' इति को कदादेश ।

३ 'विभाषा पुरुषे' । ४ 'राज्ञ क च' । ५ 'त्यदादीनि चे'ति इदं शब्दस्य
षुद्धसंज्ञायाम् 'वृक्षाच्छ' ।

वधायं धार्यमाणसन्नोत्तुकहृदयातट्टा, त, काल एव तस्मिन्निजान्तिकमानाय, शङ्कराराधनोपासयत, सतनुमिवातनुम्, विस्मयोऽफुल्लया दशा पश्यन्ती किमेत दिति स्वया हा ! हसि ! हा ! हसि ! इत्युच्चायत इति तमनुयुयुजे । किन्त्वव मनुयुक्षाणामपि तां हा ! हसि ! इत्येवमुत्तरयति तस्मिन् गोमुखस्तानुवाच, 'देवि, विषयेऽस्मिन् सन्निध्या वदन्त मामवधेहि—'कर्मयोगतोऽय पूर्वजन्मनि हस आसीत् । जलनिधिसमीपे महत सरसस्तटे वरटया सह चन्दनपादपे निवसतोऽस्यापर्येषु जलनिधिनाऽपनीतेषु, योपिदस्य सिन्ध्याऽपर्यशोकदहन दहमानमात्मानमधौ, लब्धौपयिकशास्त्रिभवंदिति तद्वियोगात् पक्षिजातौ विरक्तस्यक्तुकामस्तनुमन्यजन्मनि जातिस्मरोऽह राजपुत्रो भूयासमेपा च मे जातिस्मरा भार्या भूयादिति सकल्पयन् विरहवह्निविधुर शकर सरमृत्यु निपरय पर्यौ सरितामभस्याश्ववसितोऽमुरभवत् । अधुना चाय शुभे, कौशाभ्यां वस राजस्य जातिस्मरो नरवाहनदत्तस्तनय सञ्जातः । जातश्चायमुद्भूतया दिव्यया याचा विद्याधरेन्द्राणां चक्रवर्ती भवितु समादिष्टः । क्रमेण च यौवराज्येऽभिषिक्त पित्रा, दिव्यया मदनमञ्जुकया च परिणायितो, विद्याधरपतेर्हर्मप्रभाष्यस्य सुतया रत्नप्रभया स्वयमागत्य मृनोऽपि निवृत्तिं नामोति तां नक्तदिव स्मरन् हसीमिति शालमृत्योऽहमेतेन निगदितः । मृगयार्थमायातोऽय मद्द्वितीयो दैवात् कया चित्तापस्याऽवलोकित कथाप्रसंगेन सानुग्रहमेवमुक्तो यत् 'पुत्र, पुरा कर्मयोगाद् सत्त्वमापन्नस्य कामस्य दिव्यस्त्रीशापतश्च्युता हसी भार्याऽभवत् । वेशजलाप कृतापर्यशोकस'तसायाज्जोद'वत्यामात्मान पातितवत्यां तस्यां, तद्वियोगासह हसतोऽप्यात्मानं तत्रैवाक्षिपदिति शम्भो प्रसादात्त्व जातिस्मरो घासेश्वरामजो जान । मा हसी च पारेसमुद्र कर्पूरसम्भवे पुरे कर्पूरिकानामाधुना राजसुता जाता । तत्त्व पुत्र, अद्य तत्र सगच्छस्व स्वप्रियाज्जोषयच्छस्व । एवमुक्त्वा दिव्यमु- रपतिसायां तस्यां तापस्यामसाधस्मत्स्वामी^१ तत समुपलब्धप्रवृत्तिरत्तच्छणमेवे तोऽभिमुख मद्द्वितीयो गम्तु प्रवृत्तस्तस्नेहापणीकृतनिजजीवितो विविधश्रौपद सक्रीणकठिनकान्तारमा'तरशतगिरिणदीवलेशमपरिगणयन्नमुधितदस्यहेमपुरीयत चगा राज्यधराभिधेयेन अत चन्द्रविमानकमारुह्य पयसामास्पदैमपि गोर्षदमिवा

१ पोऽन्तकमणि इति घातोः कः । २ 'स्वामिर्जैश्वर्ये' । ३ 'शुनो दत्तद्वारा कर्णकु'दपराहपुच्छपदेषु दीपो वाच्य' । ४ 'गिरिनद्यादीनां वा' । ५ 'आस्पद प्रतिष्ठायाम्' । ६ गोष्पद सेवितासेवितप्रमाणेषु' ।

कलयन्मासहायोऽयं पुरमेष्टदवाग्येह आग्यैस्तयान्तिकमुपेयिवान् । किमसं पर
निल्लिलाचारप्रतिष्ठानिष्ठस्य परमेष्ठिनोऽभीष्टमिति तु नाद्यावधि स्पष्टम् ।

गोमुखमुखतीयमेतद्विधान्य समुपजातसत्त्वादप्रत्यया कर्पूरिका मर्यायंपुत्र
स्यास्यैतावान् स्नेहो मुपैव मे विरक्तिरिति प्रेमाशुक्लोष्णैका जलक्षिप्रानना विमृ
शती 'सत्यमेवाह सा हसी, धन्या च, यत्कृते जन्मद्वयेऽनुभूतवानार्यपुत्र एव
क्लेश प्रतिदेशम् । तदहमधुना प्रेमाक्रीता ते दासी मोदासीनतातो मत्सरकृति
स्वीकृती प्रदर्शनीयेति' यादिनी नरवाहनदत्त सगोमुख स्वानाद्यै सम्माय परी
वारमुत्प्रेम सवमेतत् स्वजनकमघोधयत् । सोऽपि चायमुदसकलकृतान्तस्तदन्तिक-
मासाद्यावाहविवाहेषुसुप्तानुपूळ विद्याधरमहाचक्रवर्तिलक्ष्मणलान्धितवरश्चाव
लोक्य कृतकृत्यमिषारमान मन्यमानः सविधि सादर स्वसुतां वासेषामुत्ताय ददौ ।

एव कर्पूरिकाया सह कृतोद्वाहो नरवाहनदत्तो मूर्तिमत्या कीर्त्येव तया
कतिचिद्दिनानि तत्र निवसत्प्रेकदा कौशाम्बीं गन्तु कर्पूरिकामाह । सापि च नर
वाहनदत्तीययन्त्रविमान बहुस्थितिपर्याप्तमनाकलस्य देशा-तरादागत्य तत्र निव
सन्त प्राणधरनामान यन्त्रविमानविरचनचतुरमाकार्यं तत्क्षणं व्योमगामि महदेक
यन्त्रविमान रचयितुमादिशन्ती चेटीमुखेन पित्रे प्रस्थानेष्वङ्गां न्यवेदयत् ।

अग्रान्तर एव विप्र तर्त्र समागते राज्ञि, समायातस्तथा प्राणधरोऽपि,
व्यजिज्ञपत्—'देव, सुमहद्विमानमेक मे कृतमेव घतते यन्मानुषसहस्रं लीलयेव
वोढुं शक्नोति' । एवमावच्छाण त तच्छाण साधुवादैर्नरवाहनदत्तोऽभिपूज्य 'कश्चाव
पुस्तानुजस्य राजधरस्य नामायन्त्रनिर्माणकुशलं प्राणधराभिषो जाता ?' एव
मभिदधान तमतिप्रणतिप्रह्लाः 'स एवाह देव, कथं नौ देवो येति' इति जिज्ञासा
परवशस्य तस्य राजधरेणोक्तं सर्वं सप्रसन्नमभिधाय तद्विचिक्रिसामुत्सारयामास ।

अथ मुक्ता तेन प्राणधरेण समुपाहृते महायन्त्रविमानके, अयूरचित्तमङ्गला
लङ्कृतां नवयधू कर्पूरिका नरवाहनदत्त प्रदत्तदासीकर्पूरकाञ्चनस्समारोप्य,
सगोमुखो राजविसृष्टेन प्राणधरेण प्रधानप्रतीहारेण च सहितः, समारूढतद्विमानो,
व्योम्नोत्पतन्नग्निदक्षिणैतारस्य राजधरावसथमासाद्यावततार । तत्र आतृदर्शना

१ 'उपेयिधाननाश्वाननूचानश्च' । २ 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वदुर्' ।

३ 'कथं चोत्थे' । ४ 'ईयदर्थे' । ५ 'धनगण लब्धा' । ६ 'सप्तम्याजल' ।

७ 'दिक्शान्देभ्यस्तीरशान्दस्य तारभावो वा वाच्यः' ।

एतद्वष्ट प्रहृष्टोद्वाप्य कथमप्युज्जिताप्रज राज्यधरमापृच्छुष तेनैव विमानेन तदैव
कौशाम्बीमवाप्याकाशात्सानुचरनववधूको नरवाहनदत्तो विस्मितनेत्रया जनत
याऽवलोक्यमानोऽवसतार । पिता आस्यागमन बुद्ध्वा देवीसचिवस्तुषादिभि
सहाम्युद्धताभिनववधूसहित चरणायनत त समभ्यनन्दत् । माता वासववत्ता
त्तापि पद्मावस्या सम समन्तरान दाशुप्रवाहजुदिततद्विरलेषदु खवन्धमाशिरलेप ।
प्रेमहृतेर्ष्ये रत्नप्रभामदनमञ्जुके चापि तद्यरणौ हृदयश्च तुल्यमेव जगृहस्तु । ततो
वत्सेश ससचिवो ययोचितावनता नववधू कर्पूरिकां तत्पैतृक प्रधानप्रतीहारश्च
पूजयित्वा नरवाहनदत्तोक्तमामूल कर्पूरिकाप्राप्तिवृत्त यथावृत्त समाकणयक्षितैरां
सोपमवाप । ततो भोजनाद्युत्तरं स्थित्वा यौगधरायणादिभि सह प्रेमालाप
कुर्वन्त वत्सेश प्रणत प्राणधरो व्यजिज्ञपत्—‘देव, कर्पूरकमूर्तता समादिष्टावायां
यन्मम सुतायां सकुशल भर्तृभयनमाप्तायां त्वरितमिहागन्तव्य येनाह तां सकुशल
सप्राप्ता जानीयाम्’ इति । तत् देव, कर्पूरिकास्वहस्तलिखितलेख दापयित्वा मया
सहित कर्पूरसम्भवपुर गन्तु प्रधानमिममनुजानीहि । अहश्च सुधासरस श्रीमन्धारण
तामरस त्यक्तु न शक्नोमि इति निजकुटुम्बमादाय तत् इह प्रत्यागमिष्यामीति’ ।

एवमुक्त्वा समुपात्तसद्गुरुं सदनसकुशलावाप्तिकर्पूरिकाकराद्वितपत्रौ कर्पूरस
म्भवेशप्रधानामात्यप्राणधरौ वत्सेशादिभिर्विस्पृष्टौ समाख्यविमानौ गगनगती
तीर्णजलधौ कर्पूरसम्भव नगरमवाप्य समपितलेखौ तस्त्रीशृद्भूमृतमान दयाश्च
क्रतु । अन्येषुश्च सकुटुम्ब प्राणधरो राजानमनुज्ञाप्य सम्भायितराज्यधरो
नरवाहनदत्तपाश्र्वमगात् । युवराजोऽपि च तस्मै तन्नागताय निजमन्दिरसमीप एव
वसतिं जीविकाश्च दत्वा तस्मिन्तैर्विमानकै रत्नप्रभामदनमञ्जुधकर्पूरिकाभिश्च सह
विहरश्चभ्यस्यश्चिन्माविविद्याधरश्चक्रवर्तिगगनगतिं, सुखेन दिनानि निनाय ।

एव कौशाम्ब्यां निजोद्भवमवनमधिवसन्नरवाहनदत्त कदाचिन्मृगयार्थं
मप्रेर्वणमनुगत सैन्यपरित्यक्तो गोमुखद्वितीय स्फुरद्विषणापिसूचितश्चमागम
भोऽरण्यानीमेकामविशत् । अशृणोच्च दिव्यधीणारण्योन्मिश्रमपुरसङ्गीतम् ।
तदनुसृत्य गच्छन्नातिदवीयस्यभ्वनि शैवायतनमेकमवलोक्य तस्मिन्कटवर्तिन्येकस्मिन्

१ ‘पितृर्यचे’ति आह्वत् । २ द्योत्यार्थप्रकर्षं द्योतकात्तरप, ‘तरसमपौ प’,
‘किमेतिष्ठभ्ययेति’ आमु । ३ ‘नहिवृत्तिवृष्टिष्वधिकविमहितनिपु द्वौ’ ।
४ वनस्याग्रे भवेवणम् राजदन्तादिश्वाद्यग्रेष्वयस्य पूर्वमिपात्त सप्तम्याश्चालुक्,
ततः ‘वनपुरगामिभ्रकेति’णत्वम् ।

भवन प्रविष्टा शापादस्माद्विमुक्तिमवाप्स्यसीति शप्ता । सैपाऽशोकमाला विद्याधरं
चरी तेनैवाभिधानेनेह मनुषी जाताऽपुना शापात्तमवाप्य वैद्याधरं निजतनु
प्रविशन्ती विद्याधरमभिरुचिताय महीभुज पतिस्वेनावाप्य रस्यते । एवमुक्त्वा
विरतायां दिव्यवाचि, तत्क्षणमशोकमाला सहसा परीतप्राणा पृथिव्यामपतत् ।
तच्छालोक्य वाप्पायितेक्षणा तत्क्षणमलङ्कारयती सनरबाहमदत्ता तत्पार्श्वमगमत् ।
हठशर्मा चाक्रस्माद्वागान्धो विलपन् हृषसमुत्फुल्लान् , किमेतद्विधिं पृष्ट सर्वस्त
त्कारणं पूजन्मस्मृत सयमित्थ सर्वेभ्योऽवर्णयत्--'अस्ति हिमगिरिर्निदीतीरस्थमदग
पुरे विद्याधरेश्वरः प्रलम्बभुजो नाम । प्राक्पुण्यपरिपक्वाणि फलानि भुञ्जानस्य तस्य
स्थूलभुजाख्यस्तनयरसमुदपद्यत । स च भग्नो राजपुत्र क्रमाद् दौघनमापन्नो
विविधगुणगणयुक्तो निजवयोगुणानुरूपमाख्यातिमभक्तत् इति सुरमिवस्ताव्यो
विद्याधरपति सदारिको दिव्याऽभ्यांगारिकः प्रलम्बभुजनागत्य सुरभिदत्ताख्याया
निजमुताया वरकामैण्या गुणवते तत्सूत्रे स्वसुतां पाणिपीडनविधिना दातु
प्रास्तावीत् । प्रतिपन्नतद्वचनेन च प्रलम्बभुजेन स्थूलभुजस्तमथमभ्युपपत्तुमभिहि
तोऽपि कर्दपकल्परूपदर्पितः रूपेणावरैषा ग्राहमेनं परिणेत्ये इति पितृवचन
स्पष्ट प्रत्याचष्ट । किन्तु 'पुत्र, जगतीह किं क्षणमङ्गरेण रूपेण ? महान्वयसम्भूता
पित्रा दत्ता सुरभिदत्ता रथाकृते मयाचेति मान्त्रया कृपा मद्बचनम्' । इत्थमनुनी
यमानोऽपि निपेक्षकमिर्वन्धो न यदा तद्बचनमवसरत्तदा स-युष्टु-इ-तच्छ्रुवा
नुमाग्यमानकोपः पिता तमित्य आक्षेप यदनेन रूपाङ्कारगैरपाणेनात्मसत्तय
विकृतविकटाननो मनुष्यो मय । अशोकमालया मार्यया चानिश्चनयाऽप्युज्जित
तोऽन्यप्रसङ्गायास्तस्याः कृते विरहकृतीकृतमनोनीतविग्रहोऽतिरागान्धोऽभिदा
हादिमहापातकं करिष्यसीति । एतदाकर्ण्य साध्वी सुरभिदत्ता प्रलम्बभुजपाद
लम्बोवाच य-मदीयमङ्गरेकाकिनो मद्पराधतः हेतो मा । भूदिति मक्षमपि क्षाप
देहि येनाधयोः समा गतिर्भवेत् ।

एवमुक्तवती साध्वी प्रति परितुष्टः प्रलम्बभुजोऽशोकमालाक्षापमोक्षावधि
तच्छ्रापः तदैवाचिरादुभयविवाहयोगश्चोक्तवान् । स चाह स्थूलभुजं शापादिह

- १ भूतपूर्वा विद्याधरी, 'तसिन्नादिष्वाकृतमुच' । २ 'गिरिनद्यादीनां वा' ।
३ 'कुमति चेति' प्राप्तं जगत् 'युवादेर्न' इत्यनेन मार्यते । ४ अम्पागारे तत्सम्यग्नि
कमणि नियुक्त, 'अगारान्ताट्ठन्' । ५ 'कुमति च' । ६ पान पीतिः 'एयुट् चेति'
भावे नपुमके एयुट् 'वा भावकरणयोः' इति पाननकारस्य वैभाषिको न ।

परिच्युत स्वाहकारदोषानुभूतैतावन्महादुःखोऽथ विमुक्तताप सजातः । एव
मुक्त्वा परित्यक्ततत्तनुहंठशर्मा, समवाप्तविद्याधरकुमारकश्च, स्वविद्याप्रभावतोऽ
शोकमालादेहमदृश्यमेव गगायां विप्लवा, समानीतैश्च तत्तोयैरभितोऽलङ्कारवती
वासगृह चणारङ्गालयित्वा कृतस्यकीयभाविनरवाहनदत्तनमस्कृति, स्वकाय
सिद्धय विहायसा समुदपतत् । तच्च तथा समवलोक्य विस्मितेऽवथ सर्वेष्वनु-
पङ्गसमुपनतां गोमुखोऽनगरत्तेरिमां कयामवणयत् ।

अस्ति पृथिव्यां शूरपुर नाम यथार्थं नगरमेकम् । तत्राभवद् महाधराहना
मासतिदुर्मदो राजा । गौराधनतत्परस्य निस्सन्ततेस्तस्य स्वमहिष्यां पद्मरता
वनङ्गरतिर्नाम सुतोत्पन्ना । यौवनापन्ना सा कालेन स्वरूपयौवनाभिमानीनी
माननीयेष्वपि पाचमानेषु राजकुमारेषु न कतममप्यपतीयत् । अपितु य
शूरो रूपवान् शोभन विज्ञानमेक वेत्ति तस्मै मयाऽऽत्मा दातव्य इति कृतनिश्चया
तस्यौ । व्यतीनेष्वयाहस्तु श्रुततद्गुणनिश्चयोद्-सास्तदिच्छैवश्वरारो धीरा दक्षि
णापथादपरस्परालम्बतः समागता अनङ्गरतिमग्निधौ नृपतिना महाधराहेणैकैक
नामजातिविज्ञानमनुयुक्ता एकतमस्तेष्वेव व्यजिज्ञपत्—‘शूद्रोऽह पञ्चपट्टिकनामा,
प्रत्यहमह पञ्च पट्टिकायुगलानि वयामि । तेभ्यश्चैक ब्राह्मणाय ददामि, द्वितीय च
परमेशाय । तृतीयं स्वयं वसे । चतुर्थं चाह या मदीया भार्या भवेत्तस्यै दास्यामि;
विक्रयेण च पञ्चमस्य वारीरयाग्रा सम्पद्येतैतन्मयि विज्ञानम्’ । द्वितीयश्च तेषां
चक्षुः—‘भाषाज्ञसज्जकोऽह वैश्यः । सर्वेषां मृगपक्षिणां रूत विज्ञानामि’ । ततस्त
तीयोऽवदत्—‘खड्गधराभिष चत्रियोऽह, नाम्येनापितु खड्गयुक्तेन जटयः’ । चतुर्थ
स्तेष्ववदत्—‘द्विजोऽह जीवदत्ताकपो गौरीप्रसादविद्याभ्यां मृतां स्त्रिय जीवयामि’ ।

एव पाथक्येनात्मविज्ञाननैपुण्यमुक्तवस्तु तेषु क्षत्रियविट्शूद्रेषु तथा,
रूपवज बलवीर्यं च स्व क्षसति ब्राह्मणे, महाधराहेण, सर्वे ते निजसूतगृहे
विधामार्थं विच्छेदा । आत्मज्ञानङ्गरतिश्च ‘चतुर्षु तेषु वीरेषु कतमोऽभिमत’
इत्यनुयुक्ता नैकतममपि पतिव्हेन कामयमानाऽवोचत्—‘शूद्रस्य धायकस्य
ज्ञातपक्ष्यादिरुतस्य वैश्यस्य च वयनपक्ष्यादिरुतज्ञानयोरनुपयोगित्वात्प्रियाह
ताभ्यां कथमात्मानमर्पयेयम् । तृतीयस्य तुल्यवृत्तरूपवयस्कस्यापि सेवोप

१ ‘नगपांशुपाण्डुभ्यरचे’ति र । २ ‘विदुतिष्ठु’ । ३ ‘अपरस्परा
क्रियासातये’ ।

स्याद्य स्वलोक यातेति यात्वा विध्यवासिनीमेवाराधय येन विद्याधरीमपि तां
 स्वमवाप्नुयाः । एषा च दिव्यभोगस्था, हे राजन्, त्वयाप्यज्ञोप्या । एव
 मुदीय विरतायां दिव्यगिरि, तनूजां निजामत्येष्ट्या सस्कृत्य परिहितशुक्,
 भूसुक्, त्रयोऽन्ये वीराश्च यथागत ययु । जीवदत्तस्तु जातास्यो विध्यवासिनी
 माराधयँस्तुष्ट्या तयेत्यमादिष्ट — 'अस्ति मुहिनाधले वीरपुर नाम नगरम् ।
 तत्राथविद्याधराधिराजस्य समराभिधस्यानङ्गयतीर्देव्यामुत्पन्नाऽनङ्गप्रभा सुता
 सारस्वपि सद्योग्यधरेषु रूपयौवनोरितवत्या कश्चिदपि स्वपतिसनिच्छन्ती दुष्टं
 हाभिस्तुङ्गाभ्यां स्वपितृभ्यां मानुर्यो तयु, मुनिकन्यामिलापेण शापादबाह्यमर्यादस्य
 विरूपस्य खड्गसिद्धाभिधस्य पत्नीत्वज्ञावाप्तु तत्रापि च पतिमुखमनवाप्य
 पोर्हशब्दे तत्तनुपरित्यागानन्तर पुनस्तन्नगर निषतयितुमभिशाहा । अनिच्छन्त्या
 अपि खड्गसिद्धेन मर्यादलोक नीतायास्तस्या अन्यापहृतिहेतुका पर्या विद्युक्तिः ।
 यतो हि पूर्वजन्मनि तेन अष्टौ परयोपितोऽपहृताः अतोऽष्टजन्मभोगाहं दुःख
 मनुभवता स्वपापभागदेन तेन पापिष्ठेन सगतैकस्मिन्नेव जन्मन्यष्टानां जन्म
 नामिव दुःखमनुभवन्ती नष्टस्मृतिषट्कान् मानुषपतान् च गच्छन्ती मनुजीभूतेन
 मदनप्रमेण शुचरेणान्तयेन पर्या याव्यमाना शापनिर्मुक्ता समवाप्तनिजलोका
 शुचरीभूतेन तेनैव मदनप्रमेण समुचितेन पर्यावाप्तसगतिमविष्यतीत्युक्ता ।
 एव पितृशहा सा शिताग्रवाप्तविग्रहाऽनगप्रभा पुनरनङ्गरतिरूपेणोत्पन्ना स्वपि
 श्रोर्निकटे वीरपुरे वर्तते । त्व तत्र गतो विजितेन समरे समरेण तपिप्रा दत्ता तां
 परिणयस्व । खड्ग चेम गृहाण । हस्तगतेनानेन त्वमाकाशगतिरजय्यश्च भवि
 स्यसि । एवमर्पितखड्गायां देव्यां तिरोहितायां, प्रबुद्धो जीवदत्तो हस्ते दिव्य
 खड्गमालुलोके । प्रदृष्टमना स चायोरधाय विहिताग्निभक्तितस्ताप्रसत्तिमुधा
 प्यायितशरीरश्चात्तादोपतप क्लेश, करधृतखड्गोऽवलम्बितवैहायसगतिः, अने
 नैव मुहिनाधलस्थितवीरपुरस्य निजकृतिविहमापितामर समर समवाप्य जन्म
 जितेन च तेन प्रदत्तां सामनङ्गप्रभां परिणीयावाप्तपरिमितसम्भोगसम्पन्नातिधिर
 सद्योवास । कृतावस्थानाभन्तरश्च समरसुमरलघुधर्मरासिरवाप्तश्चशुरसमरसम्मति
 स्ततो मर्यादलोकभागमनिच्छन्त्याप्यनङ्गप्रमया सह परां प्रियां निजजन्ममूर्तिं मर्या
 लोक नमसा सरमस समवाप्तान् मध्येमागमयलोकितैकरम्यपर्वतया आतया
 तयाऽनङ्गप्रमया स्तोक तत्र विजमिषुमभ्यर्धितस्तथायसीयं, तत्तद्विद्याप्रभा

१ 'यप उत्य दत्तदशधासूत्रपदादे षट्त्वं च धासु वेति वाच्यम्' ।

घत कृताहारपानादिरनङ्गप्रभाकृतधूजटिस्तुतिगीतिमधुरमधु कर्णचपकेणापिय
सपहृतमुग्धचित्तो निददौ । पृथग्निमग्नन्तर पृथग्वैकान्तिकातिधान्तो निमग्नजलामिला
युको हरिवरो राजा तेनैव पथा गच्छन्नाकर्णितगीतध्वनिरुन्मुकस्य केवलस्तत्रागात् ।
परस्परालोकनेन पञ्चशरशरशरम्पता गतयोरनुयुक्तोक्तान्यो यकौ तस्कुतवयोश्च
सयोस्तदवस्थपरित्यक्तमुत्तस्वपत्नी^१ अनङ्गप्रभा अङ्गोपात्तभूपतिरूपस्य स्वरया
ख यावदेवावगादुमैन्दुत्तावदेव भर्तृशोपेण परिभ्रष्टविद्या विद्याधरी निष्फलाप्य
वसाया सञ्जातेति स्मृतपितृशापाऽपारयन्ती सोढु स्वाभिलाषानैष्कल्पजन्यां
शुचि, भृश सार्वता नृपतिनाऽङ्गे गृहात्वा स्वरयमारोहिता मनोजवेन चतुरप
स्फुरेण रथेन हरिवरनगरमवाप्य शापविमोहिता तन्पथ्यनुरक्ता च तत्रैव
दिश्यसुखमनुभवितुमारमे ।

इतो विगतनिद्रेणादौ प्रवृत्तेन जीवदत्तेनानङ्गप्रभां स्वासिञ्चानवलोकयता
हतासिरनङ्गप्रभैव कुत्रचिद्गता, अयो वा करिचत्तद्द्वयमपाहरदिति विविध
तकवितकनकर्तितविचारतन्नुनोद्भ्रातेन मदनदहनददहमानमानसेन, कूट
कारस्करभूजद्विक्किरवचसा तत्रानगप्रभावस्यिति निषेधन्तमपि गिरिं सर्व
दिवसत्रय, तथा दश दिवसानखिलानि तदीपत्यककाननानि च विचिन्वाने
नापि न तत्पादचिह्नमपि कौपि समवापि । अतस्तद्वियोगविश्रव आम्रदधिर
श्नद्धतस्तततो निर्ध्रष्टिकरो द्विजगृहमेकमाख्यमाविशत् । तत्र च सुभगा
सुवस्त्रा, प्रियदत्ताक्या तद्गोहिनी आसनोपवेशिष्यजीवदत्तस्य पादप्रचा-
लनार्थं निजदासीरादिशतौ 'त्रयोदशमद्य दिवसमस्याशनविरहितस्य' इत्य
भाषत । तदाकर्ण्य तदातिविस्मितो जीवदत्तोऽनङ्गप्रभा वियोगिनीह प्राप्ता, योगि
नीयमयवेत्य-तर्विमृशन् धीतपादोऽक्षिततपत्ताक्षनोऽतिप्रणत, प्रियदत्तां
तामस्यायां स्थवृत्ता-तावगतिहेतु, निजप्रियाखड्गगतिश्चेत्येतद्द्वयमपृच्छत् ।
समाकर्णिततद्वचना, वचनरचनाचातुरीचुञ्चुरक्षणीयचरणपतिप्रसा सा, चित्ते
मे स्वप्नेऽपि पथ्युरस्य पद न विधत्ते, धत्ते वा-यो ना मे पुत्रभ्रातृसमान
साम्, नता मामवलोकयाचनार्थमतिथिमं कदाचिदपि विमुखो गृहातरमभि

१ तदवस्थ परित्यक्त सुतः स्वपतिर्यवेति 'विमाया सपूर्वस्ये'ति पतिशब्दे
वैमापिकमत्वे, ङीप् । २ 'अपस्फुरो रयाग्रम्' । ३ 'कारस्फुरो वृक्ष' ।
४ 'विक्किर' शकुनौ वा । ५ 'किमोऽत्', 'काति' । ६ 'प्रतिष्कदाश्च करोः' ।

अथ तद्धितद्विरुक्तनिर्देशात्मकः पञ्चमः कल्लोलः

इतोऽनङ्गप्रभायां च हरिवरपुरस्थस्य राज्ञो हरिवरस्यान्तपुरे मुष्यतां प्राप्ताया, तदेकाग्रमनसि सुमन्त्राख्यामाभास्य यस्तत्समस्तराज्यभरे च तिष्ठति भूभृत्पेकदा मध्यदेशत ममागतो लब्धवरो नाम नाट्याचार्य सत्राण्णैकव्य माटत् । वाद्यनाट्यदृष्टकौशलकृष्टेन च राज्ञा निजापरोधनाट्याचार्या विहित इति सोऽनङ्गप्रभां नृत्ये पवमुत्कृष्टां व्यधात् यत्तस्यै सर्पेभ्योऽप्यस्पृहयन् । कालेन नृत्यशिष्टाभ्याससहवासविशृङ्खलातिपरिचयपरस्पराकृष्टयोश्च तयोरेकदा स्मरशराकशरशीर्षमाणशरीरा, रहसि रत्नलालसया परित्यक्तस्वधर्मपतभावाऽनङ्गप्रभा नाट्याचार्यमुपागम्य तेन सह रममाणा सुरतसुरतात्थन्तमनुष्टा जगाद, 'नाहं स्या विना चणमप्यवस्थातुं शक्नोमि किन्त्ववगतैतत्तत्रो हरिवरो नैव नाविहैव स्यातु चस्यत इतीतोऽन्यत्र कुत्रचिदज्ञातस्थानं त्वरितमाश्रयितुं श्रेयः । त्वस्मात्पुष्टराजप्रदत्तौष्ठैकमश्रीयञ्च तव, मम च हिरण्मयालङ्कारा सन्तीत्यन्यत्रगमने स्थितौ वा न कामप्यसौविधीमहमनुमिनोमि । एतदाकर्मिणेन नाट्याचार्येणाप्यनुमोदितोऽस्मिन् प्रस्तावे परिवर्तितवशाऽनङ्गप्रभा विश्वस्तयैकया चेत्या सह नाट्याचार्यगृहमागत्योष्ट्रपृष्ठापिततदनल्पचारणद्विरवधीरितविद्याधरद्विं रागपैत्यरश्मय समाख्या रुढानुरागनाट्योपदेशिना सह ततः प्रयाती वियोगपुरसञ्जकं सुदूरं नगरमवाप्य ससुखं तस्थौ । राजा हरिवरश्च अनङ्गप्रभा नाट्याचार्येण सह गतेति सम्दिग्धिनिदग्धस्तद्वियोगद्वयगुप्तभुग्दद्विमानमेदोमज्जो निमज्जपि हरयमानभवस्यत्यनित्यसम्बन्धगम्भीरविचारविधौ, धैर्यमीरनिधौ, न कथमपि शान्तिं लभमानो देहत्यागो-मुखो बभूव । किन्तु मन्त्रिणा चणानुरागिणीविलासिनीरेव जानानोऽपि भवान् कथमेव त्रीर्वद्विह्वलीभवत्येष सम्यगवबोधितः, परित्यक्तशोकः, स्वदारेष्वेव सममुष्यत् । वियोगपुरे च तत्रानङ्गप्रमया सह कञ्चित्कालं स्थितस्य नाट्याचार्यस्य

- १ 'न पदान्ताद्वोरनाम्'—इति दुस्त्वनिषेधः । २ 'नित्यं सपत्न्यादिषु' । ३ 'अल्पपत्यादिभ्यश्चेत्यण्' । ४ 'गोत्रोपोद्घोरमेत्यादिना भुम् । ५ 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य' । ६ 'श्रीपुत्राभ्यां नभस्नभौ भवनादे'त्यच् चार्थे न प्रवर्तते ।

कौलेयकेलिकलितस्य सुदर्शनाख्येनैकेन धूतकरेण सङ्गति सञ्जातेत्यधिरेणैव धूतापहारितसर्वस्व स त्यक्त्वाऽनङ्गप्रभा सुदर्शनमेव स्वपतिव्येनाशिश्रियत् । नष्टदारधनो नाट्याचार्यश्च निराश्रितो वैराग्याप्रवृद्धजटस्तट तटिन्या गङ्गाया स्तपसे समाश्रयत् । नवनवप्रियप्रियाऽनङ्गप्रभा च तत्रैव सुदर्शनेन सह तस्थौ ।

एकदैकारौरिकैराष्ट्रतो मन्थरात्रे^१ सुदर्शनो मुपिताशेषसर्वस्वीकृत इति द्रव्याभावात् स्वमित्राद् हिरण्यगुप्ताद् धनिज किञ्चिद्भनमृगरूपेणादातुमनङ्ग प्रभया सह परामृशत् । तथा स्वीकृतवत्या च तथा सहैव निजमित्रगृह गत्वा धनमयाचत् । तत्र धनिगनङ्गप्रभोभया-योन्म्यालोकने सञ्जाते ताव-योन्म्याभिलाषौ सञ्जाताविति कुशलो धनिक् सुदर्शनमपरस्मिन् दिने धन दातुमुक्त्वा तस्मिन् दिने स्वगृहे भोक्तुमुक्तवान् । किन्तु सुदर्शनेन प्रत्याख्याते भोजने 'अस्तु, तव धनिता प्रथममेवास्माक गृहमायातेतीयमेव भुङ्क्ताम्' इति तस्मिन्नाग्रह कृतोऽ तस्तूर्णीभूते सुदर्शने कितवो धनिगनङ्गप्रभायुक्तोऽभ्यन्तर प्राविशत् । अतर्कि तोपनतया च तथा सह यथेच्छ पानाहारविहारादि कुर्वाणस्तत्रैव व्यल्ग्यत । सुदर्शनश्च बाँहीकप्रकोष्ठे तस्मिन्म प्रतीक्षमाणो धनिक्प्रेरितसेवकैरुक्तो यत्तदीया भार्या भुक्त्वा भवन गतेति तवात्र स्थितिरनधिका । साद्यावधि न निर्यातस्यु क्ताश्च ते नियन्धपर त सपादप्रहार वहिर्निरकालयन् इति निरतिशय दु रि तस्तेन सुदर्शनो निजमित्रेणापहृता स्वधनितामनुचिन्त्य 'यन्मयाऽन्यस्य कृत तन्ममा-येन कृतमिति कोपाहं स्वकर्मैवात्र हेतु । अतस्तस्मै क्रोधो व्यय' इति विचार्य भवच्छेदि तपस्तप्तु बदरिकाश्रममगमत् । अनङ्गप्रभा च रूपाधिक धनिक्पतिमवाप्य पुष्पात्पुष्प गता भृङ्गीश्च तत्रानङ्गरसास्यादन कुर्वाणा, विपुल श्रियस्तस्य प्रागधना, प्रागेपु, धनेष्वपि च स्वामिनी सञ्जाता । किन्तु य-धन्य धिष्ठिते गृहे कुललोभ श्रीर्ग्लायतीति कतिपयैरेव दिनैरुत्पीभूतधने हिरण्यगुप्ते, लुप्ते चाखिलवाक्षाङ्गरे सम्भृतभाण्डकोऽसाववशिष्टधनमादायानङ्गप्रभया सह धनिज्यार्थं सुवर्णभूग्याख्यद्वीप^२ सागरपुरनामक नगरमवाप । तत्रास्थिजीविना सागरधीराख्येन निपादाधिपेन चामिलत् ।

१ अग्निकलिङ्गाङ्क वक्तव्य । २ 'वेकागारिकट्चौरे' ३ 'सख्याविताय'— इति शापकस्य सामा-यत्वात् 'सर्वोऽप्येकदेश कालेन समस्यते' इति समासानन्तरम् 'अहः सर्वेकदेशः' इत्यच् । ४ 'ईकच्' इति ईककिचाट्टिलोपः । ५ 'स्यागा पापघो भावे', 'घतिस्यतिमास्यामिति किति' । ६ 'द्वयन्तरूपसर्गम्पोऽप ईद' ।

देशोद्भवमहाहरस्रहास्तिनायनादिभि पुत्रपराक्रमानितुष्टयो पित्रोश्चरणान् पूतया मास । तदाज्ञापितश्च ब्राह्मणेभ्यो हस्त्यश्वहेमरत्नादीनि दत्त्वाऽर्घ्येभ्यो दरिद्रेभ्यश्चापि तथैव पुष्कलं द्युम्नं दयित्वा दरिद्रशब्दमेवार्थदरिद्रं स्वराष्ट्रे नि रोपितवान् ।

तस्मिँश्चैव पित्रा सहायलभ्यमाने राज्यधुरे विषयप्रयोगः^१ मण्डकेयेषु^२, कापेयेषां कापेयेषु^३, नकुलीनाञ्च कौलटिनेयेषु^४, नोदनिवासा^५ चाटकैर्यु^६, द्वित्रिहता^७ गौधेरेषु^८, जडता जाडारेषु^९, सुव्रतोत्पत्ति काष्ठेरेषु^{१०}, पुणविच्छेद तान्तुर्वा ग्येषु^{११} कुटिलिकासमूहः कार्मार्याय^{१२} निष्ठु, अजस्रं छाग्याय^{१३} निष्ठु, तीक्ष्णता तच्छेषेषु^{१४} नान्येषु इत्येतस्म ।

पुत्रस्यैव माहात्म्यमवलोक्य सानङ्गप्रभ सागरवर्मा भुक्ताखिलराज्यसुखोऽननुभूतपरपराभव सर्वं राज्यभार योग्यतमे स्वपुत्रे सस्थाप्य दिनश्चरेणापि शरीरेणानश्वरस्य तपस्य पुण्यस्याजिज्जयिषयाऽनिच्छस्यपि पुत्रे प्रयागं ययौ । ममुद्रवर्मा चापि कतिचिदप्रयाणक पितरमनुमज्ज्य निजनगरं परावर्तितो यद्योक्तविधिं स्वराज्यं शशास ।

१ 'दाण्डिनायनहास्तिनायन०' । २ विषयं जलम्, तस्य प्रकृष्टेन यागः सयोगः प्रयोगो वा । ३ वक् च मण्डकात् । ४ ईषदपेयता ('ईषदर्थे' इति अजादी कोः कादेशः) कापेयेषु-कुस्तितपेयपदार्थेषु । ५ कपेरपत्यमिति ('इतश्चानिभ') वकि कापेयेषु कप्यपत्येषु । ६ न कुलमस्यति 'नभ्राण्णपात्'-इति प्रकृतिभावे नकुलः तस्य स्त्री नकुली तस्या इनामन् स्वामिषम् कुलीनत्वाभाषणम् । ७ 'कुलयाया वा' । ८ निगता ईडा ईशस्तुतिः यस्मात्स चासी निवास, कुलायनिवासश्च । ९ 'वटकाया ऐरस्' । १० पिष्टानता द्वित्रिहता च । ११ 'गोधाया वक्' । १२ 'आरगुदीचाम्' । १३ सुदायाभाव सुदता, 'स्वतल्लोर्गुणवचनस्ये'ति पुस्तकम्, तस्या उत्पत्तिः । १४ सुदाभ्यो वा' इति वक् । १५ सूत्रविच्छेदः । १६ 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति ण्य । १७ कुटिलिका अयस्कारोपकरणं लोहम् तासमूहः, कौटिल्ये आग्रहो वा । १८ कर्मारस्य अयस्कारस्यापत्यमिति विग्रहे 'कौशल्यकार्मार्याभ्याश्च इति विधिस्तस्य फिज आयनादेशे तस्य 'द्युकोसलकमारभ्यागवृषाणां युहु वादिष्टस्य' इति युदागमः । १९ 'छागवृषयोरपि' इति फिज् तत् आयनादेशे 'द्युकोसलकमारभ्याग' इति युदागमः । २० 'तक्कोऽण उपसहयानम्' इत्यणि 'पृषवहन् धृतराजामणि' इत्यलोपः ।

सागरवर्मा च दैवयैश्यै सात्यमुग्रयैमहात्मभिः सत्सङ्गप्रसङ्गेन सगतो गृहीत-
कार्पायोऽपि विगतकर्पायः प्रयागे तपसा वृषध्वज सन्तोषयन्नेकदा निशाव-
साने त्रिपुरारिणोक्त 'श्वम्, एषा अनङ्गप्रभा चोभौ विद्याधरौ प्रातर्निजशाप-
द्यान्निजलोकं प्राप्स्यथ ।' पृथमुक्तः प्रद्युद्धो राजा यावद्वनङ्गप्रभां सर्वं वर्णं
यति तावद्विवोऽयतीर्णो निजजातिस्मरायाः तस्या पिता समर समायात ।
सागरवर्माणश्च तस्य मदनप्रमसङ्गकभूतपूर्वविद्याधरस्वमात्मनश्च समरनामका
नङ्गप्रभामभूतपूर्वपितृस्वश्चावेष्ट रूपगर्वितया तयाऽयपतिपरित्यागात् तुल्यगुण-
मङ्गोक्तुंमत्युक्त तत्तत्पतिपरित्यागेन जातरोपेणात्मना प्रवृत्त मानुषीभवन्-
रूपं शापं तदवधिञ्चोपवर्णितवान् ।

तद्वर्णितमखिलमाकर्ण्य सजातजातिस्मृती जम्पती विद्याधरस्वमवाप्या
न्योऽपदिव्यवपुर्विलोकनविलसद्गङ्गानुरागौ बभूवतुरिति विद्याधरीरूपामन-
ङ्गप्रभामात्मभूतपूर्वकन्यां विद्याधररूपिणे भूयते ददौ । सोऽपि च क्षपितशापया
तया ससुखं स्वपुरं ययौ ।

इत्थं स्वकीयदुर्नयविपाकवशेन दिव्या अपि शापच्युता मनुष्यलोके आयान्ति ।
समुचितफलभोगान्तरमुषिताश्च निजगतिं पूर्वार्जितसुकृत्यनुकूलं परावर्तन्ते ।'

निजमन्त्रिणो गोमुखमुन्वादेवभूता कयामाकर्ण्यातिसन्नुष्टं सालङ्कारव-
तीको नरबाहुनदत्तो दिनकृत्य तदानीं तन विमर्जिताखिललोको निष्पादितवान् ।

एकदा ॥ कार्तिकिके मासि, 'पौषेऽहनि, रथमारुह्य गोमुक्तादिभि सह
भृगुपार्थ गतोऽनुगै सह भृगवां चिक्रीड । स्यन्दने स्थित एव च बहून् सिंह
शृङ्ग चित्रकादीन् सायकैरवधीत् । नभोमध्यमप्यारोहति च हरितहये परि-
श्रान्त ससारथिगोमुखस्तृपाक्रांतः सखिलान्वेषणक्रमा महावनमन्यदैक
विवेश । ददर्श च तत्र प्रफुल्लहिरण्याब्ज, धीचिसम्पकरणार्कविभ्येन सुवनतल

१ दैवयजिशौचि—इति प्यङ् देवाः यज्ञा यष्टव्या यस्य तस्यापत्यमिती
जन्तात् प्यङ् । २ उग्र सत्य यस्येति निपातनात् विशेष्यस्य पूर्वनिपातो
मुमागमश्चेतीजन्तात्सात्यमुर्मिशब्दात् दैवयज्ञीत्यादिना वैमापिक प्यङ् । ३ 'तेन
रक्त रागात्' । ४ रागादिवासनया अखण्डवसवनवल्ग्वनमम् ।

५ कृतिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्तिकी 'नक्षत्रेण युक्त काल' इत्यण्,
स्तेप् तत 'विभाषाकास्त्युनीधवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य' इति वैमापिक टक् ।
६ 'नक्षत्रेण युक्त काल' ।

दृष्टिर्नृपारमजो जिज्ञासिततत्परिचयः उक्तः, 'देव, हिमालये काञ्चनगङ्गादय हेम पुरमस्ति । सत्र कृष्णानायशरणागतकरुणावस्त्रालय स्फटिकयशोनामा विद्याधरो निवसति । तस्य हेमप्रमादेभ्यो जाता गौरीवरोन्मवा शक्तियशोनाम्नी तनया । पितुः प्राणप्रियाऽहमात्मना यतो कनीयसी । तदादिष्टा यतै स्तोत्रैश्च पार्वतीमतोपयमिति सन्मुष्टा साऽऽविभूय सकला विद्या दत्वा पितुरपेक्षया दशगुण मे बल नरवाहनदत्त भर्तारश्च शुचारिणां भाविचक्रवर्तिन निर्दिश्य तिरोदधे । तत्प्रसादादुपलब्धविद्याबलाऽह क्रमात्प्राप्तयौवनिकां जवनिंकां हव मायायाः यूनामघ्नीं, चपायां दत्तदशनया देव्योक्ता यत्प्राप्तस्त्वया निजो भर्ता द्रष्टव्यः । तवृपिता चेह माते^१ त्वां समायातो वामुद्वाह विधास्यति । एव मभिधाय तिरोभूतायां तस्यां व्यतियापितप्रियामा रामाह त्वांमालोकयितु मिहायातेति साह भवन्तमवलोक्य मसस्त्रीजनानां प्रजामि । एवमुक्त्वा खमुत्पतिताया शक्तियशसि तद्विवाहोत्सुको नरवाहनदत्तो मास युगोपममनुम यद्यभ्यन्तरं प्रविशेश । तच्च तथाभूतमतिविमनायमानमालोक्य गोमुखस्त न्मनो रञ्जयितु पुनः कथामेकामेयमवर्णयत्—

आसीत्पुरैका निरीतिकृपीवैलखल्यो, वन्यागोचरभूमिसुरजितवृष्यो, द्रवि रसद्युष्यमाणगार्हर्पत्या, अयत्र वार्जपेयिकोत्सृज्यमानगार्हस्पत्या^२, दीयमान काया^३, पठ्यमानधराया^४, अभिपिच्यमानशतर्ह^५द्रीया, जोहृष्यमानमाहेद्र^६ सोम्यो^७ पस्य^८ शुनासीरीया^९, सरिक्रयमाणाष्टाकपाल^{१०}पुरोडाशा, सन्तोष्यमाण

१ आत्मनश्च, 'पूरण इति वक्तव्यम्' । २ 'ब्रह्ममनोनादिभ्यश्चे'ति मनो ज्ञादिरवाद् धुञ् । ३ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमप्ये इति कर्तृकर्मशक्तयोमन्ये काले सप्तमी । ४ 'रज'कृभ्यामुतिपरिपदो बलच्, 'बले' । ५ खलानां धान्योत्पन्नस्या नानां समूहः 'खलगोरथाद्' । ६ ७ वनानां वृणानाञ्च समूहः, 'पाशादिभ्यो य' । ८ 'ग्रहपतिना सयुक्ते न्य' । ९ 'कर्तृक्यादिसूत्रान्ताद्ठक्' । १० 'सास्य देवता' । ११ 'कस्येत्' (को देवताऽस्येति काय हविः) । १२ श्री देवताऽस्येति धायो मत्र । १३ शत रुद्रा (शतशतशेऽभ्यन्तवचनः) देवता अस्येत्यर्थे 'शतरुद्रादृषश्चे'ति छ । १४ 'महेन्द्रादृषाणौ च' । १५ 'सोमाद् व्याप्' । १६ 'वायशृत्पिनुषसो यत्' । १७ शुनो वायुः, सीर आदित्यस्त योद्ध द्वे देवता द्व द्वे चेत्यामलूः शुनासीरशब्द इन्द्रवाचको यति 'शावापृथिवी शुनासीर०' इत्यादिना छः । १८ 'संस्कृत भक्षा', 'द्विगोलुगनपत्ये', 'अष्टनः कपाले हविषि' इत्यादिष्वम् ।

कर्मकायवर्णिक्वाढव्या^१, कव्यापसारणससूक्ष्ममाननिष्पादितपित्रा^२ धरि^३या
शिरोमगिरूपा, अहरहर्निष्पादिताहीना^४ हीनालङ्कर्मणिप्राचीन^५ श्रोत्रिय^६ याजिता
गणितभूपा, समुच्छायितबहुयूपा, अय्य^७ पात्रिय^८ दक्षिणीयैश्च^९
धरणीगोर्वाणै, यक्षि^{१०} यैरात्विजो^{११} नैश्चाधिष्ठिता काञ्चनपुरी नाम नगरी ।
यमूव च तत्र पराजिताखिलनिजाराति सुमनोनाममहीपति । स्वीयाश्वी
यगजतोष्ट्रकपा^{१२} श्वप्रकाण्डकाण्डार^{१३} कवचिक^{१४} सैनिक^{१५} यथाका^{१६} तदुगका^{१७} तारभूमागस्य
च यस्य पादावनतोदु^{१८} म्यरशैव^{१९} वेदि^{२०} शादिराज^{२१} न्यकमौलिकिरीटलचित्तौहि^{२२}-
तीकवैदू^{२३} र्यादिमणिप्रभोशुद्धिपुणितनलपुतयोऽहर्निश चोत^{२४} ते स्म ।
तमेकदाऽऽस्थानगतमवलम्बितवामपाश्वकौक्षेय^{२५} प्रतीहारो व्यजिज्ञपद्—देव,
स्वकीयभ्रात्रानुगता दूरेत्यौ^{२६}, दाक्षिणात्या^{२७}, लोहितवृह^{२८}तिकाऽऽवृतापरकाया
दुष्कुलीनापि परिहितासिताप्रपदीना^{२९}, समुपनदसर्ववर्माणानुपदीना^{३०} व्यासीना
बहिर्द्वार निपादाधिपकन्यकैका मुत्तालतानामधेया पञ्जरस्थित शुक्रमेकमादाय देव

१ 'कमादिभ्यो वुन्' । २ अथर्वाणमधीते इति विग्रहे 'वसन्तादिभ्यश्चक्' ।
३ वाडवा विद्वा-सस्तेषां 'वा' 'प्राज्ञणमाणववाडवाद्यत्' । ४ 'वा' 'पृथु
पिनुपसो यत्', 'रीङ्' 'भन', 'यस्येति च' । ५ 'अह' 'ख' 'कतौ' । ६ 'विभापा
क्षेरदिक्त्रियाम' । ७ 'श्रोत्रियैरल्लन्दोऽधीते' । ८ 'दण्डादिभ्यो यत्' ।
९ 'पात्राद् घश्च' । १० 'कङ्कुरदक्षिणाच्छ च' । ११, १२ 'यज्ञतिग्मभ्या-
घस्यौ' । १३ 'गोत्रोक्षोष्टेति' समूहे वुञ् । १४ 'पश्वा' 'णस्', 'सिति' च ।
१५ 'काण्डाण्डादीरक्षीरचौ' । १६ 'ठक्' 'वचिनश्चेत्यनेन कवचिनां समूह इत्यर्थे
ठञ्' । १७ 'सेनाया वेति' 'पाचिकश्चक्' । १८ 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' ।
१९ 'तस्य निवास' । २० 'अदूरभवश्च' । २१, गोत्रोक्षोष्टेति वुञ् ।
२२ 'कर्कलोहितादीकृक्' । २३ 'विद्राज्य' । २४ 'कुलकुनिप्रोवाभ्य'—इति
ठक् । २५ 'दूरादेत्य' । २६ 'दक्षिणापधात्पुनरसस्त्वक्' । २७ 'वृद्धत्याच्छा
दने' । २८ 'दुष्कुलाड्ढगिति' ढगभावे 'कुलास्त्व' । २९ 'आप्रपद प्राप्नोति' ।
३० 'सर्वचर्मण' कृत खम्यौ' । ३१ 'अनुपदसवाप्तायानय' मिति खे, अनुपद
वद्वा अनुपदीना उपानय ।

दिरुपते । एतत्पुत्रा भावावबुभुक्षया स्वकीयं-पार्श्वतीयं-जनकीयं-राजकीयं-
मुखतीयं-मुद्रा समालोकयमानेन राज्ञा 'को दोषः प्रवेशयताम्' इत्यादिष्टेन प्रती
हारेण नृपास्थानमण्डप प्रवेशिताऽद्भुतरूपमिहक-यका राजान प्रणम्यैवमप्रवीत्-

राजन्, वैयासकिरिषाद्वितीयो भागवत शास्त्रग-धाव्योऽय शुक्, परिशीलित
कुमुदिक-काशिलं कौमुदिकं कुमुददेश, सुपरिचितनाट्यमनंतहर्षसंवेदकीय^{१३} शिक्षाबलं
वैत्वकेश^{१४}, अपूर्वोऽष्ट^{१५} को वैयाकरण^{१६}, द्युत्पन्नो नैयासिक^{१७} नैयायिक^{१८}, अवगत
साङ्गप्रहसूत्रिक^{१९}, अद्वितीयोऽश्वात्मानिक^{२०}, विनिष्टैविय^{२१}, विद्यातैतिहासिक
पौराणिक^{२२} सर्ववेद^{२३}, कृत्स्नकलाविचक्षण, समालोडितीयनिर्पेक्ष^{२४} तथ, ज्योतिष
शास्त्रपारावारीण^{२५}, अग्राम्यपरिहासपेक्षल, नागरेयैर्कशिष्टाचारदक्षइतिपरिक्त
स्यास्य सर्वयो^{२६} देवोपयोगित्वान्मयाय^{२७} देवकीयपादमूलमानीत । एवमुक्त्वा

१-५ 'गहादिभ्यश्च' इति छे 'स्वस्य च', 'मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च', 'कुम्जनस्य
परस्य च', 'राज्ञ क च' । ६ वेदान् भ्यसतीति वेदस्याय (अस-नातिदीप्त्यादानेषु
इत्यस्मात्कर्मण्यण्) नामैकदेशग्रहणे नाममात्रस्य ग्रहणम्, भीमो भीमसेनश्च
'तस्यापरस्य' 'व्याख्यवृत्तनिषादे'त्यादिना इति, अकहि, 'नत्वाभ्यामि'त्यैव ।
७-९ 'युञ्जणकठ' । १० 'कुमुदनहवेतसेभ्यो ङमुत्प' । ११ नडादिभ्य फक् ।
१२ 'कुमुदनहवेतसे'त्यादि० । १३ 'नडादीनां कुञ्च' । १४ 'शिक्षाया पलच्' ।
१५ नडादिश्वाच्छ्रस्तस्य मवार्थकेऽणि वित्त्वकादिभ्यश्चलस्य लुक् 'इति लुक् ।
१६ 'तदस्य परिमाणमि'त्यधिकारे अष्टौ अध्याया परिमाणमस्येति 'सख्याया'
सङ्हासघसूत्राभ्ययनेषु इति कनि अष्टक पाणिनीय सूत्र, तदधीते वेत्ति वा इति,
'तदधीते तद्वेद' इत्यण् तस्य 'सूत्राश्च कोपघात' इति लुक् । १७ 'तदधीते तद्वेद',
नट्वाभ्यां पदा-ताभ्याम्० इत्यैच् । १८ २० 'वक्तृक्यादिसूत्रान्तादृक्' । २१ 'विद्या
लक्षणकला ताच्चेति वक्तव्यम्' । २२ 'अज्ञक्षत्रधर्मत्रिपूर्वादिष्वान्तात्तेति वक्तव्यम्' इत्य
नेन विद्या-तलक्षणकलो नियेध, 'तदधीते तद्वेदे'त्यण् (अत्र तिष्ठो विद्या अधीते इति
विग्रहे सदिधार्थे द्विगुर्न, द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुकि त्रिविध इत्यापत्ते । अत्र
त्रिविधा विद्यास्त्रिविधास्ता अधीते, वेद वेत्येव विग्रहः) । २३ इतिहास पुराण वा
अधीते वेद वा इत्यर्थे 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेति' ठक् । २४ सर्ववे
दानधीते इति 'सर्वादे' सादेश्च लुग्वक्तव्य' । २५ 'शेषे' इति शैथिकोऽण् । २६
राष्ट्रावारपाराद्वहौ । २७ 'ग्रामायख्यौ' २८, 'कृत्यादिभ्यो ढकम्' । २९ 'प्रकार
वचने याल्' । ३० देवमस्येदमिति विग्रहे गहादित्वाच्छे देवस्य चेतिङ्कु ।

प्रतीहारेण राज्ञः समीपे स्थापितः शुकः स्पष्टस्वरवर्णं मानवगण्योवाच—राजन्,
युक्तमेव यद्भवद्द्विपद्विपुष्पद्विभनीनि श्वासवातोद्गमसन्धिधितो भावैको मादेयै
प्रतापानलः प्रतिदिशः प्रज्वलति तथापि त्वन्नियन्तपरिभवोत्पन्नसपन्ननारीयाप्याम्बु
पूरुषैः सोऽवहमधिकं वदते इत्याश्चर्यम्। एवमुक्त्वा शुकः देव, न कोऽपि विप-
योमयाऽनाद्येय इति किं प्रमेयं केन शास्त्रेण प्रमाणीकृत्य प्रवीम्येत द्वाञ्चाप्यताम्।
पतङ्गकण्यं तदीयविषयेऽतिस्माद्विषयकविस्मयस्तिमितं सामात्यं^१ सन्नाट् शापात्
शुकयोनीसमुत्पन्नः तं कमप्यपूर्वं जातिस्मरन्मृपिमाकलयन् 'क, कुन, कयो भवान्
कथं च शुकयोनायुत्पन्नस्यापि तयेदानीं तात्कालिकैर्युत्पत्तिरित्यादि वक्तुं तमाज्ञप्त-
वान्' यदाकण्यं शुको वात्पमुत्सृजन् 'देव, भवाप्यमपीदं कौतुकाकृतभवदाज्ञप्तो
प्रवीमि, श्रूयताम्' एवमुक्त्वा स्वसम्बन्धिनीं कथामेव वक्तुमारभत—भस्ति
हिमवन्निष्कटपर्वतीयं प्रदेशेऽतिविशालो मार्यूरः शौर्काद्यधिष्ठितो महोत्तरोकः।
तस्मिन्निजजायया सह निवसतः पश्चाद्वै चयसि वसमानात् शुकदेकोऽहमेव सुत-
उदपादि। जातमार्तं^२ स्यैव च मम माता, 'मामकीनोत्पत्तिहेतुकप्रसववेदनया, स्वरा-
रोहत्। वर्षीयांश्चापि मदीयं पिता, सहाया'तराभावाद् येन केन प्रकारेण मास-
अर्घ्येन एव भावहितिनैकटिकै^३ कोटरस्थशुकानीतभुक्तशेषशालिनीवारफलादि मामा-
शयन् मनुष्यभुक्तशेषं सायप्रातिकै^४ चाशनजातं स्वयमभक्ष्यवाहयदिवसान्।

एकवाऽऽखेदकाय तन्नायाता भयकरी, नि गौर्वै^५ स्तिकविभवा, श्वै^६ प्राणिक-कौ-
टिकै^७ लिङ्मार्गिकै^८ -मायूरिकै^९ -मैत्रिकै^{१०} -सैनिकै^{११} -मिल्लसेना, मृगयावनभूमिसीमसु,

१ 'खलादिभ्य इनिर्वाच्य'। २ 'भवतष्ठकृच्छसौ', 'इषुमुक्तान्तात्'। ३ 'नद्यादिभ्यो ढक्'। ४ 'अग्न्यास्त्यप्', 'अमेहकृतसिन्धेभ्य एष'। ५ 'कास्यादिभ्य छञ् मिठौ' इत्यग्र 'आपदादिपूर्वपदात् काला-तात्'। ६ 'तत्पर्वमरुद्भ्याम्' इति पवशाब्दात्तपि 'पर्वताच्चे'ति ॥ ७ 'वे शालच्छकटौ'। ८ 'अनुदात्तादेरम्'। ९ 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्'। १० 'अपरस्याद्वै पथभावो वक्तव्य'। ११ मात्र शब्दस्याप्रावधारणमर्थं 'मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणे' तस्य च जातस्यैवेत्येषकारेणास्व पक्षिप्रहे मयूरस्य सकादिष्यात्ममास। १२ 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां यत् च', 'तवफममकावेकवचने'। १३ 'निकटं वसति'। १४ 'खलाट्ठम्' १५ 'श्वस्तुट् च', 'द्वारादीनाम्'। १६ 'श्वगणाट्ठम्'। १७ 'अण् ध्रुटिलिङाया'। १८-२० 'पक्षिमस्यमृगान् इन्ति'। २१ 'सेनाया वा' इति ण्यभावात्पक्षे ढक्।

सीमंशु पुष्कलकान्, चर्मसु द्वीपिन, दन्तेषु कुञ्जरान् केशेषु च चमरीप्रता,
विविधप्राणिघाताय निग्रहाय च घावता पुलिन्दवृन्देन साधिवेल कृता-तक्रीडि
तमालोटेक कृत्वा, समुपाससीमधर्मदन्तकेशपिशितभारा, णमेकत्र विधम्य, तेनै
वारण्यकेर्नपथा निरयात्। शयरेषु तेषु, एकोवृद्धोऽनासाद्रितामिप सुधितस्त सह
मालोष्य तत्तले व्यलम्यतेति निर्ममिकी भूते तस्मिन् प्रदशे, स शयरेषुपिष्ठस्त सह
माह्व्य कालपरिघाकाराभ्यां निजभुजाभ्यां तत्रस्थान् महर्गोणान् अन्योश्चाण्डभान्
तस्कोटरेभ्यः समाकृष्य समाकृष्य, नीबेभ्यो मुवि यपातयत्। शमनसमानोदर्यसन्निभ
समापान्त समहमालोष्य, जन्मसहभुवा भयेनातिमीतो निजनीबे यावदेव पितुः
पञ्चान्तरे निलीये तावदेव स कुलायमस्माकमवाप्य, पितरमपि मामक पीडितप्रोव
कृत्वा तद्वत्तले चितावचिपत्। अहह्य तत्पक्षतां निलीनो निरसुना तेन मह पतितः
प्राणपरित्यागयोग्येऽपि तस्मिन् व्यतिकरे सद्यो विस्मृतचिरन्तं पितृत्वेहस्तदवस्थ
पितर परित्यज्य निजप्राणपरिरक्षणायान्तर्जोर्ण शीणं प्रीणं पार्ण-नृण्यं प्रावि
शम्। शयरेषासाववतीय तस्मात्तरोभ्रष्टेषु तेषु कतिपयान् पाणाम्नी शूलाकृत्य
स्वदप्तातिथीन् विधायावशिष्टोऽथ धनततिबद्धानादाय पाप पक्षीं गिजामाजत्। अहह्य,
नयननिमीलनशिरपकविपतवहुसाहस्यकमुद्रया, निद्रया क्षीयदुःखदोषदोषातन
समयमतिबाह्य प्रातरमिमपतिजगच्चक्षुषि भास्वति, तस्यान विहायाप्रिमैप्रैसरणमेवा
न्तिमं मुपाय शयरेषाया मन्वान, पञ्चपालीपरिक्रवमुचो मुहुर्मुहु प्रस्वलजुह्वया
परवशोऽनतिदूरवर्ति पञ्चसरस्तीरं प्रापम्। तत्र तदवस्थ मा, कृतपूर्वक्षितन-
कृत्याः, मरीचिनामा मुनिदृष्ट्वा समुपजातदयादय, कृवाकराग्रेण मामुत्थाप्य,
मामुत्वनिश्चितकतिपयोदविन्दु पप्रपुटे निधाय, तस्सरोऽपाद्यदिरयं निजाधम

१-४ 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी । ५ 'सन्धिवेलाद्यतुनभ्रमेभ्योऽण्' ।
६ 'पथ्यभ्यायन्यायेति धुम्' । ७ सचिकाणामभावो निर्मचिकम् इत्यभाषाधकार्य-
योभावे स्विः । ८ 'अशब्दे यस्तावन्यतरस्याम्' । ९ 'समानोदरः' । १० 'पक्षाति' ।
११ 'चिरपरस्परारिभ्यस्तो घाच्य' । १२-१३ जृशृ धात्वोर्निष्ठान्तरूपे । १४ 'नध
पुराणे प्रातः' । १५ 'तस्य समूहः' । १६ 'पाशादिभ्यो य' । १७ 'शूलात्पाके'
'ऊर्यादिचिच्चचक्ष', 'कुगतिप्रादय' । १८ 'सहायाद्वा' । १९ 'अप्रादिपथान्निमन्' ।
२० 'अस्ताच्च' । २१ 'विभाषापूर्वाङ्गपराङ्गभ्याम्' । २२ 'मथौदनविन्दुः'
इति उदकस्योदादेशः । २३ 'शुभागपायुदक्षप्रतीचो यत्' । २४ 'दिगादिभ्यो यत्' ।

पन्थको^१ भवद्यनुमरस्तट किञ्चिद्दूर सपथेनाप्यग्रे सपथेन^२ पथा सपथेन^३मनुसरता, गुरुनिदेशवश्येनापीन्द्रियावश्येन वयस्येन सह प्रतस्थे । तन्नीतो गत्वा चाह किञ्चिद्दूर, परित्यक्तानुग्रामिकसहवासम्, अनुभूयमानदार्धसैत्रधायसम्^४, घुष्यमाणसौप^५ तैह^६ काते^७ पात्व^८ णत्त्विकामि^९ छोमिक वाशिष्ठिक^{१०} पौरोडाशिक^{११}च्छान्दसा^{१२} चिकपौर^{१३} धरणि^{१४}कार्गयनम् सलघपमाणभ्रातृकपित्र^{१५} पतामह^{१६}क भौति^{१७} कानै^{१८} श्वर्यम्^{१९} उह्य^{२०} मुण्यमोडयसम्मान्यमानतैर्यम्^{२१}, भक्ष्यमानसोदर्य^{२२} सद्भावसती^{२३} र्थ्यम्^{२४}, अभ्यस्यमानशा^{२५} रीरकीयविरुद्धभोजनीयम्^{२६}, शिच्यमाणताक्षशिल^{२७}

१ 'पथ पन्थ च । २ सरस्तटसमीपे सरस्तटेन सम्बद्ध वा । ३ 'पद्म स्मिन् दृश्यम् । [सकर्द्धमेनेतिभावः] ४ पादौ विष्यन्तीति पथा दार्कंरास्तामि सहितेन ('विष्यत्यधनुषा') । ५ सपथि वीधम् पुनमनुसरतेतिच्छेदः । ६ 'वश गत' इति यत् । ७ 'नौवयोधर्मः' । ८ 'आमात्प्रत्यनुपूर्वात्' (ठञ्) । ९-१० 'तत्र भव', 'देविकाशिशपा' । ११-१३ 'तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्य नात्र' । १४ 'बहुवोऽन्नोदात्तट्ठन्' । १५ 'क्रतुयज्ञेभ्यश्च' । १६ 'अध्यायेत्वेवर्षे' । १७ 'पौरोडाशपुरोडाशात् छन्' (पुरो दास्यते इतीद्वैव निपातनादस्य हेपुरोडाशः) । १८ 'छन्दसो यदनौ' । १९-२० 'द्वयजद्वाह्यणर्क्' इति ठक् । २१ 'अण्क्रग-यनादिभ्य' । २२ 'क्रतुष्टम्' । २३ 'पितुर्यब्' । २४ 'विषायोनिष्ठम्बन्धेभ्यो वुम्' । २५ अनिश्वरादागतस्तत्र भवो वेत्यणि, 'अम शुचीधर'ति घृद्धि । २६ 'शूलोष्वाद्यत्' उक्त्वायां सस्कृतमित्यर्थे यत्, 'शास्त्रादिभ्यो य'—मुखमिव मुख्य । २७ शुण्डिकादिभ्योऽण् (तीर्थावागतस्तैर्य) । २८ 'विमापोदरे', 'सोदराद्य', २९ समाने तीर्थे वसतीति 'समान तीर्थे वासीति' यति 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभाव । ३० 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (कुरितस्य शरीर शरीरक सारमध्यन्धी शरीरको जीवात्मा, समधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः, चतुर्लङ्घणीसूत्रसद्वर्मा, अणि, घृद्धाच्छ) । ३१ इन्द्र जननादिरवात् 'शिशुवन्देति छ' । ३२ तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्येति 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणमौ' ।

शिवम् , अध्याप्यमानपाणिनीय^१ तैत्तिरीय^२ शौनैकिक^३ कालपेच्छागलेयि^४
पाराशरि^५ प्रह्लाचारिषगंम्, लिख्यमानपाणिनीय^६ पारद^७ च वारदकम्^८, परिरच्यमाण
मार्शिक^९ शौद्रम्^{१०}, निर्माप्यमाणाग्रोधम्^{११}, प्रदीप्यमानाग्रोधोयम्^{१२}, उच्चार्यमाणसामि
धेन्यम्^{१३}, धाप्यमानवाहृष्या^{१४} यर्वणम्^{१५}, सोष्ट्यमानशाकशैवम्^{१६}, अपिप्रभाषा
भिव्यक्तनिर्गोव्याघ्रिकम्^{१७}, कचिच्चिकित्स्यमानशारदिकम्^{१८}, इतरत्र सस्थाप्यमान
वीजवापीय^{१९} हेम^{२०} न्ताश्वयुजक-मैष्मिक^{२१} प्रावृषिक^{२२} शारदकम्^{२३}, षड्वत्तूपसेविवादेकदैषो
पलभ्यमानप्रावृष्य^{२४} शारद^{२५} हेम^{२६} शैशिर^{२७} वास^{२८} त^{२९} मैष्म^{३०} फलकम्, ^{३१} गोमयो
पलिप्यमानकुटीरो^{३२} टाजिरम्, श्रीम^{३३} कोपचर्ममाणकच्छु^{३४} रैयो^{३५} यत्त्वन्मयम्^{३६},

१ तेन प्रोक्तम् । २ तित्तिरवरत-तु० । ३ 'शौनैकादिभ्यश्छ-दधि' ।
४ कठेन प्रोक्तमधीयते इति विग्रहे । कठशब्दस्य वैशाखायनान्तेधासित्वाणि
निस्तस्य कठचरकाल्लुक् । ५ 'कलापिनोऽण्' इत्यणि 'इनप्यनपरये' इति प्रकृति
भावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे, 'सम्रह्यचारि'—इत्यादिनाटिलोप । ६ 'छात्रलिने
हिनृक्' । ७ 'पाराशर्यशिलाकिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयो' । ८ 'उपज्ञाते' । ९ 'कृते
ग्रन्थे' । १० 'कुलालादिभ्यो युम्' । ११ 'सज्ञायाम्' । १२ 'क्षुद्राघ्नमरवटरपादपादन्' ।
१३ 'अग्नीधः शरयो रण भ च' । १४ 'बृद्धाच्छ' (अग्निः) । १५ 'समिधामाघाने
देप्यत्' । १६ 'छन्दोगौक्थिकेतिव्य' । १७, अथर्वण प्रोक्तो वेदोऽथर्वा-ममेदोप
चाराव, सप्तमीते इति 'वसन्तादिभ्यश्छक्' दाण्डिनायनहास्तिनायनेत्यादिना निपाठ
नाट्टिलोपाभावे आथर्वणिकास्याय धर्म आज्ञायो वा—'आथर्वणिकस्यैकलोपदे
स्यण्' । १८, 'भक्ति' । १९ 'द्वन्द्वाद ध्रुन् वैरमैधुनिकयो' (धुञ्-तद्धिपाम्) ।
२० 'विमापा रोगासपयो' इति ठञ् । २१ 'उप्ते च' । २२ 'आश्वयुज्या युञ्' ।
२३ 'म्रीष्मवसन्ताद-यतरस्याम्' । २४ 'प्रावृषष्टप्' । (प्रावृषि जातपुण्यापवा
दष्टप्) । २५ 'सज्ञायां शरदो युञ्' (शारदका मुद्रविशेषा) । २६ 'प्रावृष-
प्य' । २७ 'कालात्साधुपुष्पत्पच्यमानेषु' (शरदि पच्यमान फलादिकम्) ।
२८ 'सर्वत्राण् च तलोपथ' । २९ 'कालात्साधु' । ३०-३१ 'म्रीष्मवसन्तादन्य
तरस्याम्' । ३२ 'गोत्र पुरीये' । ३३ 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो र', उटैः पर्णैः जायते
ह्युटजः । ३४ 'उमोर्णयोर्वा' । ३५ 'कच्छा ह्रस्वत्वच्च' । ३६ 'एण्या षञ्' ।
३७ एकाचो नित्यम् ।

कचिद्दुर्गम्यमीयमानग्रीहिर्मयद्रव्यम्, इतरत्रामैत्रादीयमाननिग्धद्रव्यम्, आलो-
क्यमानकौलशेयगव्यर्धनिघ्नयम्, उल्लासुपाच्यमानधेनुधन्यम्, भिन्नजन
सरस्यमाणमैश्वर्यम्, सञ्जीयमानानुष्मिमपरिक्रमहैमनफलम्, वैषधिक^१ वादरिक^२-
समानीयमानघवरम्, ^३ 'ऐकान्यिकीमिमुनिक' वाच्छा^४ 'त्रोभिरभ्यस्यमानशुद्धरवर-
घर्णोच्चारणम्, निघ्नमाननास्तिक गौरुतल्पिक^५ 'चानुर्दशिकम्^६, कचिरसस्था-
पिताज्ञारीय^७ च्छादिघेयं^८ पुञ्जम्, इतरत्र प्रस्तुतीक्रियमाणौपार्नह्यं^९ मुञ्जम्, आश्रम
मपश्यम् । यत्र च विकार^{१०} 'आश्रमपैर्ष्वर्ल' गलाश^{११} 'प्रापुर्पादिमकृतिपु, न
मानुपादिप्रकृतिपु प्रत्ययलोप^{१२} 'आमलकमल्लिका^{१३} जातीविदारीपु^{१४}, क्षेत्रफल
परिपाकशुष्कता ग्रीहिमुद्गमापे^{१५}, वचनविशेषनिघ्नता हरीतक्यादिपु^{१६}, कपीय^{१७}-
विकार कास्ये^{१८} न मनुष्यास्ये, हरयमानमासीत् ।

आगत्य च तत्रैकत्र रक्ताशोकतरोरच स्थितमहमद्राच प्रारब्धयहुर्जन्यम्

१ 'माने यय' । २ 'ग्रीहे पुरोकाशे' । ३ अमय, पात्रम् । ४ 'द्रोध' ।
५ 'इतिकुक्षिकलशि०' इति डम् । ६ 'गोपयसोर्यत्' । ७ ऊघसि भवम् (उगवा
दिभ्यो यदित्यत्र 'ऊघसोऽलच्') । ८ भिन्नादिभ्योऽण । ९ विभाषा विवधात् ।
१० 'उच्छति' । ११ 'कर्माप्ययने वृत्तम्' (ठकि ङीप्) । १२ 'शीलम्'
'छत्रादिभ्यो ण, 'ताच्छीलके शेऽपि' । १३ 'गच्छतौ परदारादिभ्य' । १४ अप्या
यिन्यदेशकालात् । १५ 'तदर्थं विकृते प्रकृतौ' । १६ 'छदिषपधिवलेठम्' ।
१७ 'श्लपभोपानहोर्ज्य' । १८ 'तस्य विकार' 'अश्रमनो विकारटिलोपो वक्तव्य' ।
१९ 'अवयवे च प्राण्योपधिवृत्तेभ्य' । २० 'पलाशादिभ्यो वा' । २१ अपुज्य
नो धुक् । २२ आमलक्या फलमिति विग्रहे 'नित्य वृद्धशरादिभ्य' इति विहितस्य
मयट 'फले लुक्' इति लुकि । 'लुक्त्तदितलुकि' इति ङीपोलुक् २३, २४ जातीमल्लि-
कपोर्विहितस्य पुष्पार्थकस्य विदायाश्च मूलार्थकस्य 'अनुदात्तादेवे त्यज 'पुष्पमूलेषु
बहुलमिति लुप् । २५ 'फलपाकशुष्यामुपसत्पानम्' । २६ 'हरीतक्यादिभ्यश्च' ।
२७ 'कमाय हितमिति तस्मै हितमि'ति ह्र, पक्षे कसस्य औपसेनेनामधेयवात्
वृद्धाच्छ । २८ कपीयपरशव्ययोययञौ लुक् च । २९ जनानां जहपो अन्य
'मतजनहृत्कारणजल्पकषेपु' प्रारब्धो बहुमि सह जन्मो वार्ताकापः येन सधामृत
मपि जय मुदम् अथवा जनी वधूस्तां प्रापयतीति जन्म्या (सहाया जन्म्या) वद
हितम् ।

प्यजन्यम्, ससमुपासवाद्यायप्रामह्वयप्रसङ्गविवासासङ्गमपिसवाङ्माधुर्यं यम्,
सम्पाद्यमानाहीनसमीनसर्वधुरीणमपि सर्वजनीनसयतजीवनैकधुरीणम्, निषिद्धसमां
समीनमपि भुक्तसमांसमीनम्, भौतिकार्थनगण्यमपि समुपलब्धाध्यात्मिकतराप्र
गण्यम्, भगवन्तं पुलस्त्यम् । स च कुलपतिर्हस्तामलकीकृताखिलैर्दलैर्विकृपा
लौकिकसार्वभौलिकाध्यात्मिकतत्त्व, पारिमुख्यतज्जोविशंपानुभाषिततपोगाम्भीर्य
प्रभावा भगवान् पुलस्त्यो मानवलोकाय हमन्त्यैमुनिभिः पृष्टा दिग्पट्टितरोक्षत-
'शापशुकमेतमवलोक्य दुःखेनाहमहसम् । सम्पादितापराद्धकृत्यद्याहमेतत्सम्पद्नां
कथां कथयिष्यामि यच्छुत्वा स्मृतस्त्वपूर्वजातिहृत्पयोऽथ भविष्यतीत्युक्त्वा स
निजाद्विकृत्यकरणायोदतिष्ठत् । परिसमाधितसर्वदैविकविधिश्च मुनिमिरसहृदभ्य
यितो मत्सम्पद्नां कथां वक्तुमेवमारभत—

आसीत्पुरा शाखानुराज्जातिनेदीयो निधीयमानशौल्केशालिकशुष्क, स्यैववहा
रिकजनादीयमानभाषि कावरसैमैकसार्वत्सरकापरिमयैकम्^१ दीयमानयाचितक^२-

१ समुपासवाद्यायस्य प्रवर्णेन आसङ्गत्तु योग्याः प्रसङ्गो विषयप्रसङ्गो चैरेव,
भूता अपिवासा अपिवालाका प्रासङ्ग्या इव सै सहितमपि वाचि साधुर्यं यथा
ते वाङ्माधुर्यास्तेषां धुर्यम् धुरीणम् (तद्वदतिरयसुगप्रासङ्गम्, 'धुरो यद्वदकौ',
'न भङ्ग्युराम्') । २ सम्पाद्यमानस्य अहीनस्य (अहं स्वं व्रतौ) समीनस्य
(समाया यः) च-समासपीष्टो भूतो भूतो भावी वा-तस्य च सर्वधुरीणम्-
(यः सर्वधुरात्) एवभूतमपि सर्वजनीनम् सर्वजनेभ्यो हितं, यासयतजीवनं,
तस्यैकधुरीणम् 'सर्वजनादृष्टं सद्यः', 'एकधुराद्भुक् च' । ३ निषिद्धाः मांसज
सहिता मीनायनं तस्याभूतमपि भुक्ता भोजनादिना परिपालिता समोममोना
प्रतिवर्षं प्रसवित्री गौर्येन (ससांसमां विजायते) । ४ भौतिकार्था नगण्या यस्मै
सम् । ५ ६ 'अध्यात्मादृष्टमिष्यते', 'लोकसर्वलोकादृष्टम्' 'अनुरासिकादीनाम्' ।
७ 'अव्ययीमावाच', 'परिमुखादिभ्य एवेप्यते' इति व्यासः । ८ 'पूर्वाङ्गापराङ्गादा
मूलप्रदोपावस्कृताद्भुन्' । ९ 'उपायस्थानेस्य' । १० 'चरति', 'स्वागतादीनाम्' ।
११ 'देयमृगे' । १२ अवरस्यां समायां देयम् इति 'प्रीत्यावरसमादयुय्' ।
१३ 'सम्पत्सरप्रहायणीभ्यां ढम् च' । १४ १५. 'अपमित्ययाचिताभ्यां कङ्कनौ' ।

साम्बहिर्गम्, सन्निहितपद्मालादिबहुसैरिकैस्तन्नाहमपि आश्रय शक्यं-सङ्कीर्ण
शालम्, कश्चिद्व्यवस्थमानशारदम्, इतरत्रसथाप्यमानहैम-तम्, नियुज्यमानवैतं
निकाकरि^१वागारिकं^२ आज्ञाप्यमानावसथिक^३वैर्म पारिपा^४ श्विक पारिमुखिकम्^५,
आदिश्यमानपथिकैर्यिकै^६ दाण्डमैयिकपारिप^७न्यिकनि शश्ववैश्व^८म्, अपरिदश्य
मानाऽदिकं^९, निर्धार्यमाणापूर्विक^{१०}-लवणिक^{११}-किसैरिक^{१२} शाल^{१३}लुक्कयवि^{१४}मैयिका
पथिक^{१५}म् आलप्यमानसामै^{१६}जिक घा^{१७}मिक पारिपेय^{१८}-सामैयिकम्, वितीयमाण
परिपिक^{१९}परिपेय^{२०}द्वैगुणिक^{२१} चार्धुयिक^{२२} दर्शकादर्शिक^{२३} घनाद्याभ्युपितैकदेशम्, आन^{२४}-
घ-य^{२५}घ-यतरापरमाण रक्षाकर नाम नगरम् ।

अभवच्च तत्र उयोत्तिप्रभो नाम परमशिवमक्त सौ^{२६}र्वभौम पाथिवः । समूर्जि
तशासनो^{२७} धर्म्य^{२८} न्यौ^{२९}य्योरसैर्मजातुत्यै^{३०} प्रजाप्यवहारो यश्चारक्षाकरमुर्वीमधिचक्रे ।

१ 'बहेस्तुरणिट् च' । २ 'अङ्गुलेर्दाणि' (पच्) । ३ हलसौराट्ठक् ।
४ अश्वस्याय वहनीय इत्याश्व 'पात्राद्वाहो', 'पत्राध्वर्युपरिपदथ' इत्यञ् स चासौ
रथस्तथा 'शकटादण्' । ५ वेतनादिभ्यो जीवति । ६ आकुर्वन्त्यपरिमिश्रित्याकर
(पुत्ति सज्ञायां घ प्रायेणेति घ) तत् 'तत्र नियुक्त' । ७ 'अगारान्ताट्ठन्' ।
८ 'आवसयाष्टल्' । ९ 'कर्मस्ताच्छीन्ये' । १० परिमुखश्चेत्यत्र चकाराट्ठक् ।
११ पारिमुखिक इत्यत्र तु परिमुखश्चेत्यनेनैव, तत् पारिपाश्विकश्चासौ
पारिमुखिको यत्र । १२ 'पथ षक्' । १३ 'प्रतिकण्ठार्यललाम च' । १४
'मायोत्तरपद०' । १५ 'परिपन्थश्च तिष्ठति' । १६ 'विशसितुरिड्लोपश्चाथ
वक्तव्य' । १७ 'आकन्दाट्ठन् च' । १८ 'तदस्य पण्यम्' । १९ 'लवणा
ट्ठन्' । २० 'किसरादिभ्यष्टन्' । २१ 'शालालुनोऽन्यतरस्याम्' । २२ 'वक्त्र
क्यविक्रयाट्ठन्' । २३ 'अवक्य' (आपणस्य भयक्य, राजप्राह्य द्रव्यम्,
इत्यर्थे) ठन् । २४ 'रक्षति' । २५ धर्मं चरति' । २६ 'परिपदो ण्य' । २७
'समवायान् समवैति' । २८ 'पर्यादिभ्यष्टन्, पर्येण पङ्कपीठेन चरन्तीति पर्यिका
स्तेभ्यः । २९ ससृजतम्' ३० 'प्रयच्छति गर्ह्यम्' ठक् । ३१ वृद्धेऽपुपिभावो
वक्तव्य' । ३२ 'कुसीददर्शकादशात् छनछचौ । ३३ 'अज्ञाण' (अथ लघ्या) ।
३४ 'घनगण लन्धा [यक्] । ३५ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामगयौ', तत्र विदित
'इति च । ३६ 'नौवयोधर्मै'त्यादिना यत् । ३७ धर्मपथ्यर्न्यायादनपेते' ।
३८ उरसा निर्मिता औरसा 'उरसोऽण् च' ३९ नौवयोधर्म० ।

अभूच्च।य तस्यात्त पुरप्रधानीभूता ज्योतिष्मती त्रियामेवास्यभिरामा हर्षवती
नामा वामा वामाङ्गी ।

जिजामात्यविनिवेशितराजभरस्य लौकिकैश्वर्यसुखमनुभवतस्तस्य राज्ञो
भूयान् कालो व्यत्यगात् किञ्चिन्त गतेष्वपि प्रायोऽखिलजीवलोकसुखेषु सुतमुप
दशनसुख स नोपलब्धवानिति शरवणस्येव निष्कलपुष्पदर्शनात्त पुरस्य, निष्कल
मनोरयस्य च तस्यानपत्यताजन्यसन्तापोऽधिकाधिकमेधाश्लक्ष्णे । येन स सुतेतर
बहुपारिवारिकव्यक्तिपरिवृतमपि नि सहायम्, चारचारुचक्षुष्मन्तमपि प्रज्ञाचक्षु
षमिव, भूतलावलम्बनमपि निरवलम्बनमिव, अविकलसकलेन्द्रियचक्रमपि भग्न
मनोरथचक्रमिवारमानममन्यत ।

एकदा स हर्षवतीनिवासगृह गतश्चिन्ताशोकम्रैस्तपरिजनपरिवृताम्, समीप
वर्तिष्ठदात्त पुरवर्षीयसीमिराश्वस्यमानाम्, दिवोऽवतीर्य कमलकिसलयाकलि
ताश्रयकलानिधिकलामिव वामकरतलावलम्बितसुखकमलाम्, अविरलाधुपातो
च्छूननयनाम्, परिलक्षितौदासीन्यशयनाम्, रुदतीं तां ददर्श । इष्ट्वा च ताकारण
पृच्छंस्तत्प्रत्यासन्नकरङ्कवाहि-याः, निजापुत्रतां तस्मान्तोपिकहेतुमबोधि । तत्रा-
कण्यांसिबु स्तितो राजा सुहृत्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च मिःश्वस्योवाच—देवि
यथाविहिततोष्यमाणगार्हपत्यं गार्हपत्य एव गार्हपत्य-योगक्षेमौ, सर्वमिह सर्वथा
स्वच्छन्दनियतिच्छेदस्य न किमपि स्वहस्त्ये'मिति नि म्नांशयिकऽलमतिरुदितेन।
पुत्रपरिवृङ्गकीलालालौकिकसुखानुभवस्य नूनमनास्पदमस्माकं हृदयम् । नहिदेव
म'न्यमयितुं बलवतापि केनापि क्षयते । अतो याव'न्मानवशक्यमखिलमुपपाद्य

१ 'प्रनिरन्त शरेधु०' इति शतम् । २ इन्द्र भारमा, तस्य छिन्नमिति,
'इन्द्रियमिन्द्रसिद्धिमिरयनेन इन्द्रदादाद् घञ् । ३ असु भवने इत्यस्योदिशवाद्
वत्वायां घेट्कत्वेन 'यस्यविभाषेत्यनेन निष्ठायां नेट् । ४ 'श्रीदितो मिष्टाया
मि'तीष्टमात्रे सम्प्रसारणादि । ५ 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य' । ६
'गृहपतिना सयुक्ते ज्य', गार्हपत्येनाग्निना विहितं यद् गृहपते कम । पर्यन्त
पुरोहितादिभ्यो यक्) तस्मिन्नेव गृहपतेरिमौ (दित्यदित्यादिरयत्पुत्तरपदाण्य)
गार्हपत्यौ योगक्षेमौ । ७ छन्दसा, इच्छया, कृतमिरयर्थे 'छन्दसो निर्मिते इति
यत् । १० 'तेन यथाकृपाच हस्ताभ्यां णयतौ' (हस्तेन देय कार्यं वा) । ११
अन्यथाकर्तुम् ['तत्करोति सञ्चाष्टे'] इति निधि टिलोप । १२ 'यावदवधारणे' ।

ताम् । भवाधिकतर दीनहीनशरण्या, नयस्य स्वसम्पत्तिं स्वव्यवहृतिञ्च सार्वजनीनताम् । वितरानुदिन भक्षेभ्यो मार्चान्, स्यालीविलीयशास्त्रीन् । अवधारय हरि कौयिकान् । आज्ञापय ममधिकमातिथेर्यम्, दापयानुदिन निस्विकपयिकीर्भ्य पाये यम् । पक्वकृतेनातिसत्पुष्टा देवा नून यथामितफलानि वृद्धति । यद्वो हि राजानो देवमुनिसेवया सुतसम्प्राप्त्या सुतद्रमसुखिन सज्जाता । पृथग्रायाभिरतिमधुरा भिरधरीकृतसुधाभि शोकापनुदाभिर्वाग्भिर्हर्षवतीमाश्रास्य राजास्वभवनमाजगाम ।

निगते च तस्मिन्, सा सकल तदादेशानुसारमाचरन्ती, गते च नातिबहु तिथे काले, क्षीणप्रायायां क्षपायामेकस्यां, स्वप्ने स्वमुखे प्रविशन्त सोममद्राचीत् । प्रभुद्रा च हर्षातिरेकविकसितनेत्रा येनासने नेद्यस्येव शयान राजान प्रवोष्य, निवेदितनिजस्वप्ना किमेतदिति कौतूहलिनी राजोक्ता, 'द्वि' सुर्योऽय स्वप्न, पूर्णा अस्माक मनोरथा । प्रसन्नस्ते भगवानुभाषतिरिष्यचिरेणैवाह सुतसुशो भितोरसद्वा भवतीं द्रष्टवामि ।

अतिक्रान्तेषु कतिपयेष्वहस्तु सामयि^१ कार्तव^२ खानान^३तर भृघर्मपरायणा गर्भं दधे राज्ञी । असुत च वैजनने मासि निजवापुषरुम्भितिररुह्यतमार कुमारेम् । तस्मिन्नुपश्लेष्टिहर्षितप्रजापरिजनस्येतस्ततो धावतोऽतिकोलाहलेन सञ्चोभित सन्नगर तदानीमजनि । पार्थिवोऽपि च तनयाननदर्शनातिहर्षितो निजौ दार्येण दीनानपि वितीणसर्वावरयकवस्तुभि प्राभूतिहान्^४ पार्यासिकौ^५ विदध प्राज्याज्याभिन्नकु दकलिकाकल्पशाखयोदनेन, धूपामोदमनोहरशिखरिणीस्वादु शाकेन चैतुर्जातकससकृतपुसेन, जिग्धस्तब्धदधिद्रवशकरास्वाद्विभस्सेन, आस्वाद्यकवदलेहपेयबहुलेन, शृङ्गारसिधुप्रवमानघटिका^६भिरिव पृथुवतुलकुच

१ 'तत्र साधु' इति यत् शास्त्रादिभ्यो य' इति वा य । २ 'प्रतिजनादिभ्य खञ्' । ३ 'मत्काण्' । ४ 'स्यालीविलात्' । ५ 'कयादिभ्यष्टक्' । ६ 'पथ्य-
तिथिवसति' । ७ 'भल्लैषाजावा' । ८ 'पथ कन्', पिश्वान् ङीप् । ९ 'पथ्य-
तिथि' । १० 'गमे सुपि याष्य' इत्यसंज्ञायां खच् । ११ 'सुदसोकयो परि
सृजापनुदोः' इति क । १२ 'तस्य निमित्त सयोगोत्पाती' । १३ 'समयस्तद-
स्य प्राप्तम्' । १४ 'शतोरण्' । १५-१६ 'आहौ प्रभूतादिभ्य' । १७ गुदरवो
खानागकेसर चातुर्जातकमुच्यते । १८ 'नौ द्वयचष्टन्' (षटाभ्यातरतीभिः)

एव समारूढयौधनस्समस्तनेयपारोवारीणः । स्ववशपरपरेण प्रयामर्षकर्मो
 णोऽभ्यमित्रीण सोमप्रभोऽयेष्टु पित्रानुज्ञातस्त प्रणम्य सबल, सर्वचर्मणिचार्मा
 न्तर्मिगूढनिष्कृपकृपाणाः, सर्वामीणसुलक्षणमध्वेनोनाद्युश्रवसमारूढ शुभयावह
 नि पूर्वं पूर्वदिक्सम्मुत्तानो दिग्विजयाय प्रतस्थ । तदध्वरजसाहाय्येन जिह्वा च सप्त
 दिशा विशाम्पतीन्, तेभ्यो रथायाहरन् विद्विपञ्च शिरसा सममेव तद्वनुर्मिहन्तन्
 कृनकार्यो हिमाद्रिनिकटे, पथि सन्निवेशितसैन्यो, वनाद्वनातरे शौवापदभृगायां
 कुर्गाणः दिक्षरयुग्ममवलोक्य तज्जिघृक्षयैन्द्राश्वाधिरूढस्तदवधावत् । तच्च किञ्चिद्
 दूर गत्वा गिरिगुहामेकां प्रविश्य चक्षुरगोचरतां गतम् । मनोजवेन च तेनाश्वेना
 त्तिदूर नीत सोमप्रभोऽज्ञां श्विनेऽश्वनि सुदूरपरित्यक्तपथ, सध्यासमयेऽणवर्षेण
 महातर एक दृष्ट्वा तत्तीरे तां निशां निनी पुरुषततार । अश्वस्य पुरो घासञ्च विकीर्य
 स्वय गृहीतफलोदकोऽकस्मादेकतो गीतनिःस्वनमशृणोत् । कौमुकाकृष्टस्तस्मिन् स्व
 नानुसारेण च किञ्चिद् दूर गत्वा शिबलिह्वामे गाय-तीं ह्ययद्वधीर्नैर्नैदिमनरीरावयवाम्
 अर्साधारणीं दिभ्यक-यकामेकां ददर्श । सा च, केयमद्भुतमौ-दयां सोदयां रते
 रिष स्यादिति, विस्मयस्तिमितलोचनमभिमेपेण चक्षुपाऽक्षिलक्षीकुर्वन्तमुदारा
 कृतिं कृतातिथ्यैः सकारा तमुवाच—‘को भवान्’ कथञ्च दुर्गमामिमां भूमिमे
 काकी^१ प्राप्तवान् ? पृतच्छुरयोपवर्णितनिजवृत्तातेन, सोमप्रमेणात्मवृत्तातमनुव
 र्णयितु नियद्वा वद्वाधरेण सा, पथमतटरुहविटपिसमुत्पाटनपटुभिरश्वपुरैराध्यायि
 तसुनेर्त्रा^२ निजोद-तमेव वक्तु प्रारभत । अस्ति हिमाद्रिकटके काञ्चनामाक्य पुरम् ।
 आस्ते च तत्र पद्मद्वीपमिधानो विद्याधरेश्वर, तस्य हेमप्रभाख्यायां पर्यां जाता
 पुत्रादप्यधिकप्रिया मनोरथप्रमाऽह कन्या । विद्याप्रभाषेणाह सखीभिः सम

१ ‘अवारपारात्यन्तानुकाम गामी’ । २ ‘परोवरपरम्पर’ । ३ ‘तत्सर्वादे
 पथ्यज्जर्म’ । ४ ‘अभ्यमित्राच्छ च’ । ५ ‘सर्वचर्मण’ कृत खलमौ,
 तथा चर्मणोविकारेऽणि ‘चर्मण कोशे’ इत्युपसङ्ख्यानाटिलेपे चार्म (कोश)
 ६ ‘तत्सर्वादे’ । ७ ‘अध्वनो यत्खो’ । ८ ‘ययामुलसम्मुखस्य दर्शन ख’ ।
 ९ ‘शुनो दन्तदग्ना’, ‘तस्येदम्’, ‘पदान्तस्यान्यतरस्याम्’, इत्यैष्टुः ङीप्पुण्य
 ज्ञाव । १० ‘अश्वस्यैकाहगम’ । ११ ‘अर्णसो लोपथ’ । १२ ‘वृष्ट्वादभ्य
 इमनिज्वा’ । १३ ‘आमीध्रसाधारणादम्’ । १४ ‘अतिवेर्य’ । १५ ‘एकादा
 किनिष्ठासहाये’ । १६ सयोगोपपत्वात् ‘स्वाहाशोपसर्जनादिति’ ङीवभावः ।

प्रत्यहमाश्रमेषु, कुलशैलेषु, *निविरोधोपशैलप्रदेशेषु, पीलुकुण्वणोपत्यक
धनोपवनेषु च क्रीडित्वाऽऽहारसमये पित्रोरन्तिक भजन्ती शैशव व्यथय्या
पयम् । समुपारुढयौवना चैकदैतत्सरस्तटे विहरन्ती खानाथमागतम्, सवयस्य,
सैत्यकमपर्यङ्कमेक मुनिकुमारकम् । तद्रूपशोभया दूरया ह्वाकृष्टाह तमभ्युपग
तेति समुपविष्टायो भवि तत्र साकृतया दृष्टया कृतमस्वागत परिज्ञातोभयाश-
यया मत्सखया कोऽय महाभाग इति तद्वयस्योऽग्रच्छि । तदाकण्य सोऽग्रवीत्-
यज्ञातिदधीयसीतो निवसति स्वाश्रमे धीधितिमाद्यामा मुनि । सत्कर्मठो वर्णो स
सरमि ज्ञातुमग्न कदाचिदायातस्तत्कालागतया धिया दृष्टः । तच्च क्षरीरेणाप्राप्य,
प्रशान्त, मनसैव सदैनूक तर्मनुका साचीकमत माचीकृतचारुचक्षुपाऽवलोक
यन्ती सकामया भावनयेति तावद्दर्शनरसेनैव कृतकृत्यावासैतत्पुत्रा, त्वदर्शनामपि
समुत्पन्नोऽय पुत्र, त्वया चैप परिगृह्यताम्' इत्युक्त्वा दीधितिमन्त त पुत्र समर्प्य
श्रीरन्तर्दधे । मुनिरपिचानायासलब्ध त पुत्र दृष्ट सन् स्वीकुर्वन् यथाकालमुप
नीयाध्यापितसवविष्ठीकृतः । स पुत्राय रश्मिमाद्यामा मया साकमिहायात धिय
सुतो मुनिकुमारक । एवमुक्त्वा तद्वयस्येन पृष्टा मत्सखी मद्विपयकसर्गमपेक्षि
तमन्वयनामादिक तस्मायवोचत् । अन्योन्यावयज्ञानसञ्ज्ञातानुरागावावां
यावत्तत्र स्थितौ तावदेव द्वितीया सखी गृहादागत्याहारभूमौ मा प्रतीक्षमाण
पितरमवोचत्, येनाहमाद्य समागमिष्यामीति मुनिपुत्रमुक्त्वा भीत्या पितुरन्तिक
मुपगम्य कृतकिञ्चिदशना रसनाऽनाद्यवेय तत्सम्पकसुखस्वादीयोरसमनुभवितु
यावद्विनिगता तावदाद्या मदीया सखी समागता स्वैरमैरयत् सखि, मुनिपुत्रस्य
तस्य सखा समागतो द्वारि स्थितो मामवदत् यन्मनोरथप्रभादशनेन क्लृप्तमशरश
राशरशरभ्यता गच्छन् मम सखा कामप्यनिर्वचनीयां दारुणां दृशां प्राप्त प्राणे
श्वरीं तां विना प्राणान् धारयितुमसमथ इति प्रयुक्तपैतृकयोमगमनविद्योऽह
मनोरथप्रभापार्श्वं प्रेषित इह समायातः । एतदाकर्ण्य तदुदन्तर्त्प्राप्तस्ततो निर्ग

* 'नेर्विडज्विरीसची' । १ 'तस्य पादमूले पात्वादिभ्यः' गुणञ्जाहचौ', 'तेन
वित्तशुश्रुप्चणपौ' । २ 'उपाधिन्यां त्यकणासजाह्वयो', 'त्यकन्थ निषेध', 'तत्र
भवा' । ३ 'सस्येन परिजात' । ४ तिङ्घ्येत्यक् । ५ 'कर्मणि घटोऽठ्' ।
६ वर्णाद् मद्वाचारिणि' । ७ सन्, उत्तमः अन्को वशो वृत्ति स्वभावो वा
यस्य तम् । ८ 'अनुकामिकामीक कर्मिता' । ९ 'शीतोष्णतुष्टेभ्यस्तदसहने' ।

स्यामे गामिना पथकेन तेन, दयालुद्वयैरालुमुनिपुत्रकमित्रेण, समखीहाहमौहाप,
मया विना चन्द्रोदयेन सहैवोद्भूतप्राण तमद्राक्षम् । तद्वियोगार्णवनिमग्नौ चाहमा
रमान निन्दन्ती गृहीततत्फलैवरा, मरणार्थिनी यावदेवानल प्राविविध नापदेव
तेज पुञ्जाकृतिरुह्वेली पुमानेको दिवोऽपतीर्य समुपास्तच्छरीर खमुत्पाधावष्टा
व्यमान एव चक्षुषामगोचरतां गतः । त तथार्भूयगते, मृते च तदनुपदिनि,
तत्सुद्वदि, केवलायामेव मय्यनल प्रविविधौ, गगनगभी मामेवमभापत—मनोरथ
प्रभे, मनोरथः पूर्णस्ते भविष्यति मुनिकुमारकसगमात्मक इति साहसेनानेना
कम् । एतदाकण्य तत्समागमनिबद्धा शापाशाम्दानितप्राणा विरतमरणधारणा,
धारणाभ्यानादिना तद्दिनादादिनाथ भगवत्त द्वाकरमन्त्रतीह स्थिता । एतद्वादिनी,
तत्सखीविषये पृष्टा, सैवमवादीत्—यत्सा सिंहविक्रमनाम्नो विद्याधरेश्वरस्य मकर
रन्दिका नाम्नी कन्या मदीया सखी मद्दुःखदुर्खिनी मद्भातां मिज्ञातु स्वसखीं
प्रेषितवती आसीत् । तथा साक मयापि स्वसखी प्रेषिता इत्यद्याहमिहैकाकिनी
तिष्ठामि । एवमुक्तवती सा, सदैव दिवोऽपतीर्णामुक्तमखीवातां तां स्वसखीं
सोमप्रभाय दर्शयित्वा कारिततद्वयपणशय्याऽश्वाय घासद्यादापयत् ।

तत कृतनैशिकैर्विधामा व्यतियापिततरिग्रयामाश्व-सर्वे ते प्रातरुथिता
व्योम्नोऽवतीर्ण देवजयनामान विद्याधरमपर्यन् । यश्चागत कृतानति
रुपविश्य मनोरथप्रभामेवमवादीत्—मनोरथप्रभे, राजा सिंहविक्रमो म-मुत्ते
नैव त्वां वक्ति यत्तद्वयपरिणीतायां त्वत्सेहात्तावकीना सखीय मदीया सुता
मकरन्दिकाऽपि न विवाहमिच्छतीतीहागत्यैनां बोधय येनेव विवाहोऽमुखी
स्यात् । एतदाकण्य स्वसखीं प्रयोषयितु देवजयेन सह गन्तुकामया तथा सह
वैद्याधर लोकमवालुलोकयिषू राजा सोमप्रभोऽपि प्रदत्तघासमश्च तत्रैव स्या
पयित्वा सद्यो व्योम्ना सिंहविक्रमालय प्रापत् । तत्र प्रदक्षितवैदुतिपातिर्ष्यो-
तिपेयी^१ मकरन्दिका सोमप्रभ इष्ट्वा कोऽयमिति जिज्ञासिता^२ मनोरथप्रभोक्ततदु

१ 'तत्र कुशल पथ' (युक्) । २ 'हृदयाचालुरन्वतरस्याम्' । ३ ओहा
कृती (भाग्येति भाव) । ४ 'अर्थाशामन्निहिते' 'तद-ताम्' 'शस्त्रेभ्यो
हीप्' । ५ 'बाहुरूपवर्षदाद् बलात्' इतीनिः । ६ 'मुधो, मापे' । ७ 'अनुप
यन्वेष्ट' । ८ 'मुसादिभ्यश्च' इतीनिः । ९ 'निशाप्रदोषाभ्याम्' । १० 'बहुगण
पतुस्तिसहस्रा', 'तस्य पूरणे षट्' 'बहुपूयगणसप्तस्य त्रिषुक्' । ११ अतिपेक्य ।
१२ पथ्यतिधिवसतिस्वपतेदन्, दिह्वाणञ्० इति ङीप् । १३ 'तदस्य सजात
तारकादिभ्य इतच्' ।

दत्ता समुद्यदाकामोमप्रभेण सोमप्रभेण च सद्योऽपहृतमानसा न साऽऽमान
तत्परिवशं वशीकर्तुमपारयत् । सोमप्रभश्चापि सुपचर्मलार्धं केशधौ^१ लक्ष्मणां,
ललाटलाम्, सर्वथानुकूलाम्, लक्ष्मीर्तमा प्रियतमामाङ्गनां तां मनसा प्राप्य, गण्य
गुण्यौप्रगण्यः कश्चित्सुकृतिकप्रकृतिक एव तद्वरो भवदित्यचित्तयत् ।

अथ सायं सम्पादितारनोतपिषतेषु सर्वेषु, सुखोपविष्टेषु, प्रवृत्ते च स्वैर
समालापे, वीरिमनो, पोष्ट^२ शिनी, मनोरथप्रभा मकरदिक्कां तदुद्वाहानिच्छादेतुम्
पृच्छत् । सा स्वाह शरीरादप्यधिकया भरसक्या स्वयाऽस्वीकृते घरे कथमहं ते सुख
दुःखसं^३ धर्मिणी पाणिपीडनमिच्छेयम् । इत्थमुक्ता मनोरथप्रभा स्ववृत्तं वर, तत्सहस्रम्
प्रतीक्षाद्वाचक्षणां पाणिग्रहाभिलाषिण्या मकरदिक्कया सह सोमप्रभं पर्यचीचयत् ।
तामपि च तद्रूपयौवनलावण्यातिशयाकृष्टामालोक्य सिंहविक्रमं क्रमात्तत्प्रोत्तिमुप
क्रम्य मनोरथप्रभा तदुभयविवाहकृतनिश्चयाऽभूत् । ततोऽतितोषोत्कर्षोच्छ्रुत्
स्वा^४ तसि^५ धुमनोरथप्रभाभ्रमनिवर्तभावसरवि^६ दु^७ सोमप्रभो ल^८ पद्यतिस्तां जगाद-
अहमधुना हिमेव त्वदाभ्रमगमनोत्^९ । म^{१०} पधिष्ठितं तन्नागतं ममानुपदि सैन्य
महो^{११} तमनवेत्य मामकीनाऽहिताशङ्किं परावर्तत चेत्सदृष्टल^{१२} यो पुत्रवर्ल^{१३} योर्मम पित्रो
महादुःखकर उद^{१४} त एष स्यादित्यवगतसैन्यवृत्ता^{१५} तो निता^{१६} तनिश्चिन्तस्वा^{१७} त,
पराष्टय मकरदिक्कां परिणेष्यामीति श्रुत्वा देवजयोस्मङ्गारोपितं तं यावदेव
स्वाभ्रममानयति मनोरथप्रभा, तावदेव सोमप्रभस्य प्रियङ्करनामा म^{१८} ग्री तत्पदार्थी
विधिन्वानं भसैनिकस्तजगात् । मिलिताय च म^{१९} त्रिणेऽतिहृष्टं सोमप्रभो यावदेव

- १ पञ्चमशब्दात् 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लवि सुपचमले अङिणी
यस्यास्ताम् । २ प्रशस्ता केशा सन्ति यस्या इति विग्रहे 'केशाद्वोऽयतरस्याम्' ।
३ 'लक्ष्म्या अथ (वात् ७ प्रत्ययः) । ४ प्रशस्तललाटयुक्ताम् 'वातदन्तबल
ललाटानामूक् च' । ५ 'कृषयान्' । ६ 'अङ्गात्कन्याद्ये' । ७ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
इति यप् । ८ 'अत इन् ठनौ' (सुकृतं पुण्यं वतते अस्येति विग्रहः) । ९ 'वाचो
गिमिति । १० पोष्टशं सम्बत्सरोऽस्या इति विग्रहे ययमि पूरणात्' इतीति उतो
डीप् । ११ 'समानस्य षङ्गदसीनि' सूत्रे समानस्येति योगविभागात्सदृशवचनेन,
सहस्रव्यं नास्यपदपिग्रह्यहुमोहिणा वा समानस्य सहस्रव्यस्य वा समाये 'धर्म
शीलवर्णान्ताश्च' इतीति तान् डीप् । १२ 'विदुरिण्डु' । १३ 'उत्क उन्मना' ।
१४ वृत्तयः (विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः, सा अस्यस्मिन्निति पातम्) ।
१५ 'वत्सांसाभ्यां कामयते' । १६ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (यल्लप्) ।

र्णकीनैः, क्वचिद्द्वितीयक्रियमाणैरितरत्र शम्भ्याक्रियमाणैरन्यत्र च धर्माकृतै
चेन्नैरिष्टशाकटोपयुज्यमानशाकटैः, आनुर्जमार्गोपरुदाज्यैर्विष्यैः, आशित
ध्वनीनगौघीनैः विकटाविकटोरणमुद्धैः, अविपट्टाविषोदाहपयःपिपासाऽविकटो
सकपेयीयमानावि^{१३} सोढैः, सञ्जाज्यमानगोगो^{१४} गोदशकै^{१५} द्युपस्थोपवेक्षित-कृपी-
चलयालर्वा^{१६} तीनैः, अनुर्ग^{१७} धीनसरचयमाणार्थ^{१८} शीन-समांसमोनैः, गोगोष्ठं^{१९} तिष्ठश-
र्ग^{२०} धीनैः स्थलैः, सद्गृह^{२१} तिकैरन्यसद्गृह^{२२} तिकैः परहितपरिहितकौ^{२३} पीनैरन्यतिशा-
लीनैर्जनैश्च राज्ञ्यन्तारतभूमिमनुकुवत् कुरुधर्मस्य धारेश्वराभिधेय शंवे मिद्वेत्ने
न्यवसरकोऽपि बहुभिर्वनयिकै^{२४} ता^{२५} पसोपसेदिवज्जिह्वास्थमानो मुनिधेष्ठै^{२६} । एकदा
स स्वप्रेष्ठान्^{२७} शिष्यान् आहूय 'युष्मासु केनचिदपि किमन्यपूर्वं श्रुतं पृष्ठ वा
स्याद्येदुपवर्णयताम्' इत्याज्ञापयत् । गुरुणा एवमुक्ताभ्यां तेषामेकं तमोऽगादीदानु

१ धान्यानाम० । २ ३ ४ 'कृत्रो द्वितीयतृतीयशम्भवीजात्कृपो' । ५ 'भवने
चेने शाकटशाकिनौ', 'शाकटादण्' । ६ 'अनुर्यसमया' तद्वच्छ्रुतिपयि
दूतयो' । ७ 'अजाविभ्यां ध्यन्' । ८ 'अपठभाशितङ्ग्वलम्०' । ९ गवां
स्थानमिति सुपीतिथोगविभागात्तिष्ठतेः के, अम्वाग्गोभूमीति सस्य पशवे
दुःखम्; एष निष्पन्नाद् गोष्ठशब्दात् 'गोष्ठात्स्वन् भूतपूर्व' । १० 'सम्प्रोदध
कटच्' इत्यत्र आह्निककटम्, तथा अविशदशब्दात् 'सघाते कटच्' तत्र ये
वरणाः मेपा (कारनाङ्गीतिसूत्रे हलादावेवेति नियमेन सप्तम्यलुग
भावः) । ११ 'विस्तार पठच्' । १२ 'अवे क' (अविरेव अविक) ।
१३ 'अवेर्दुग्धे सोढदसमरीसचोवक्तव्या' (सकारपाठ सामर्थ्यात् पः) ।
१४ 'द्वित्वे गोगुगच्' । १५ सर्वतोऽक्षिप्तार्थादित्यके' । १६ राज्ञ्यन्तारतभूमिनाम०
'यले', 'मातेन जीवति' । १७ 'अनुग्वलं गामी' । १८ 'अश्वधीनावष्टब्धे' ।
१९ 'गोष्ठजादय स्थानादिषु पशुनामभ्य' । २० आह् पूर्वाङ्गोः कसकरे स्व, गो
प्रत्यपणपयन्त कमकर । २१ गृहती भाषणम् ललादिनिधान वा तत्सहितै
रपि प्राधाररहितैः (एकत्र गृहतिकाशब्दे 'न सामिवचने' इति सूत्रज्ञापितो
गृहतीशब्दात्स्वार्थिकः कन् 'केऽण्' इति ह्रस्वः) । २२ 'शालीनकौपीने अध
ष्टाकार्ययो' । २३ 'राजन्वान् सौराज्ये' । २४ 'विनयादिभ्यष्टक्' । २५ 'अण्
च' इत्यनेन तपसोऽण् । २६ अतिशयेन प्रशस्य इति, 'अतिशयने तमविष्ठनौ'
इत्यनेन प्रशस्यशब्दादिष्ठनि प्रशस्य अः 'अकृत्यैकच्' । २७ मिद्वेत्तादिष्ठनि,
प्रियस्थिरेति प्रादेशः । २८ 'एकाच्च प्राचाम्' ।

गौदिकोऽपूर्वस्य स्वश्रुतस्यैव यत्काश्मीरेषु विजयनामधेये कस्मिंश्चिच्छात्रभवे महा
चेत्रे कृतकुटीर, सर्वथा शयुरेपि विद्याहृत्यै कश्चित्परिव्रजोऽयवसत् । अह सर्वं
विजयी भवेय, दैविष्टेऽप्यपि देशेषु मदीया वहिर्घ्ना कीर्तिं प्रसरेदित्यस्युत्कटेच्छ
शम्भु प्रणत्य सद्योवादाय बहिर्निरगमत् । पयदनक्रमेण च स विदुषाम् प्रदेशान्
गत्वा सत्रस्थान् वायविहर्द्देश्यबहुर्पटून् पराजयमानोऽटवीमेकामासाद्य परिधान्त
स्तरोरकस्याधस्तां द्विशश्राम । चणादेव च तत्र नेदीर्य सर सरसिजक्षिशिर
समीरणे चेत्रे कुतश्चिरसमागतेन दण्डकुण्डिकाकरेण, द्वयेण^१, घा^२र्मिकेणैकेन तस्य
काकतालीया^३ सगतिं सञ्जाता । कुत आगत, कश्च स्वयासीति परिव्राजा परिपृष्टो
धार्मिको जगाद, 'अह विद्याचेत्रात्पाटलिपुत्रादिहायातो वादेन धावदूकान् जेतु
काश्मीरान् गच्छामि' । पतदाकर्ण्य परिघाटचिन्तयत्-यदिहस्थोऽयमेक पाटलि
पुत्रीय स्वकुश्या^४ प्रीयया बुद्ध्या न मया जितश्चेत्तत्र गत्वा बहूनां जयोऽसम्भव एवेति
परिव्राट् धार्मिकमाश्चिष्यैवमाह-'देव मुमुक्षुस्वम्, वादप्यसनातुरस्वञ्चेत्येतद् द्वयं
सवधाऽन्योऽयमिदम् । वादाभिमानबन्धेन सद्यस्तिमुमुक्षा, बह्विनीष्यशमन
मिव, हिमेन च शीतनिवारणमिव, पापाणतरण्या सिद्धूत्तरणमिवेति रक्षसां कृते
शोभावहा बाह्वल्लविवादेच्छां परित्यज्य ससारबलेशमीरणा मुमुक्षुणा सर्वथा
शान्तेन दान्तेन च भवितव्यम् । एवमुक्तो धार्मिकोऽतिसन्तुष्ट उवाच-'सवधो
हि सज्जनानामाभाषणपूर्व, सख्यैश्च सात्तपदीनमित्यटव्यामिह सङ्गतयोर्नावेतद्
द्वितय सञ्जातम् । अतो मित्रस्थानेऽपि भवानुपदेशेनानेन मे शुक्स्यानीय^५ ।

१ अत्रुगादिनष्टक^१ । २ 'कशभ्या वमयुस्तिवृत्तयस' । ३ 'अह शुभमो
युम्' । ४ 'परौ व्रजे प पदान्ते' । ५ 'स्थूलदूर' । ६ बहुल
शब्दाविष्टानि 'प्रियस्थिरे'ति यहादेश । ७ 'तदस्यास्त्यस्मिजिति मनुप्',
'तसौ मत्वर्थे', 'वसो सम्प्रसारणम्' । ८ 'ईपदसमाप्तौ कल्पन्देश्यदेशीयर' ।
९ विमाया सुपो बहुच्युरस्तात् । १० 'पूर्वाधराधराणाम्' 'अस्ताति च' ।
११ अन्तिकशब्दादीयसुनि 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । १२ 'द्रव्य च भव्ये' ।
१३ 'धर्मं चरति' । १४ 'समासाद्य तद्विपयात्' । १५ 'कुरात्राच्छ' ।
१६ 'सख्याया अवयवे तयप्' द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्वा । १७ 'पूर्वसरदासमो
नार्थकलह' । १८ 'सहयुर्थ' । १९ सात्तपदीर्न सह्यम् । २० 'स्थानान्तादि
भाषा सस्यानेनेति चेत्' ।

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

कौमुदी- कथाकल्लोलिनी

[पञ्चाङ्गभागः]

अथ गणनिर्देशात्मकः पष्ठः कल्लोलः

नैमान्यशेषविघ्नौघगारण वारणाननम् ।

कारण चर्द्धिसिद्धीना दुरितार्णवपारणम् ॥

कामरूपेण स्पर्द्धमौनो वरसयुवराज एव शक्तियशस रत्नप्रभाया भाया देवी
स्तास्वपि च मुख्या मदनमञ्जुकाञ्चोपलभ्य सुहृद्युक्तो निजपितृपार्श्ववर्ती सैमोद
कौशाभ्यां निधमन्नेकदोषान गतो देशातरादागताभ्यां द्वाभ्यां
अन्यपत्नीप्राप्तौ- भ्रातृभ्यां राजपुत्राभ्यां सङ्गतोऽभवत् । स्वीकृतधरसयुवराजकृता
(भ्वाद्य) तिथ्ययोश्च तयोरेकतरस्तम् अंगादीत्, 'देव, आसीन्निजाराम
रामणीयकाधरीकृतनन्दने, क्रीडासरस्तीभि र्म्वलिते, तुपारधव

१ गणकार्यारम्भे गणेशप्रणत्यात्मकमङ्गलस्यास्यावश्यकतया भ्वाद्यदादिसर्व
गणप्रतिनिधिरूपतत्तद्गुणध्यातुनिष्पन्नशब्दप्रयितश्लोकेनादौ गणेशानतिरूप मङ्गल
नमामीति-इह नमामीत्यत्र 'नम्' इति भ्वादिगणधातु । अक्षेप इत्यत्र च 'शिप्'
इति रुधादिगणधातुः । विघ्न इत्यत्र विपूर्वकादादादिकात् 'हन्' धातो कप्रत्यय ।
ओघ इत्यत्र च 'उन्' समवाये इति देवादिकाद् घञि षृपोदरादिवाचकारस्य
घकार । गारणमित्यत्र तौदादिकात् 'गृ' धातोर्णिजन्तास्स्युट् । एव वारणमित्यत्र
नैयादिकाद् 'वृ' धातोर्णिजन्तास्स्युट् । कारणमित्यत्र तानादिक 'कृ' धातोर्णिज
न्तास्स्युट् । अद्विरित्यत्र सौवादिकाद् 'श्रुध्' धातो क्तिन् एव सिद्धिरित्यत्र
दैवादिकात् 'सिध्' धातो क्तिन् । दुरितशब्दो दुरुपसृष्टात् आदादिकात् 'इण'
धातो ण्ठान्तः । अर्णवशब्दश्च औद्दोत्यादिकाद् 'ऋ' धातो औणादिके नसि
सत्त्वर्थेयि वप्रत्ययान्तः (धातोरेत्यण्ठान्तादमखेऽपि 'अतिपिपर्योष' इतीत्यविधान
सामर्थ्याल्लोकेऽपि तत्प्रयोग) पारणमित्यत्र तु चौरादिक 'पार' धातोऽस्युट् प्रत्ययः ।
२ स्पर्द्धं सवर्षे । ३ मुद् हर्षे । ४ भू सत्तायाम् । ५ गद् व्यक्तायां
वाचि । ६ वल् सङ्करणे ।

रसात्तदनुरोधाच्च परम् आह्लादमान सधोरभ्युपेत्य सदांनीतातिजयाश्चर्यम्
अभिर्हृदं^१ ताम्नां सह वैशाखपुरार्थं प्रातिष्ठत । अतित्वा^२ चाचिरमेव तत्पुर
प्राप्य निशाकरो यथा तच्चगरनरनारीभिरभिनन्दमानस्तदुत्तम पुर प्रविवेश । तत्र
च युधराज पूर्व प्रसिद्धितस्य कामस्य रतिप्रीतिपथ । शृङ्गारैकमय मन्दिर
निकषा मन्दिर रुचिरदेवस्य, तत्पुरस्कृत प्रीत्या प्रविश्य वरवाजिगजाकीर्णं
तदागमनसोत्सवसमूर्जितश्रिणि तद्गृहे साकृतोऽप्यद्भुतावृत्तिं कन्यां जयेद्भ्रसेनां
रुचिरदेवस्यसार समंघालोकिरेति तद्रूपाकृष्ट स विस्मृतप्रवाससमुद्भूतस्वप्नविरह
प्रेमप्रचित्संप्रकुललीलाब्जजयभाळयेव स्वयंवरे तयापि तरुणमेवाप्रियत । - -

अन्येष्ू रुचिरदेवेन पोतकानीतजबितुरगयुगले स्ववशावेगवलेन जिते यावदेव
वस्त्रेशमुतोऽभ्यन्तरं प्रविशति सावदेव तत्पितृरूप्यो दूतस्तत्पार्श्वमौज्य त प्राण
सीत्^३ अर्मापत च-‘देव, उद्यानतोऽनिवेद्यैतावद्दूरमर्जितमजित त्वामाकर्णयतो
विगतघृतेर्देवस्य वस्त्रराजस्य हृदयमनुष्ण स्वदनवलोकनसमुपजातासंशोप
जोष जोषमोर्षी^४तीति स्थानादस्मात्पच्छेदस्यस्यासक्तिना सारवरमिवरेण भवता
मवनीयम् । एव स्थानवलोकनेन पितुरवस्थां प्रिमोर्षल्लिख्य^५ आगत दोष्टाय
मानमानस नरवाहनदत्त दूरादेव नमज्जतिहर्षलो जयघोषमुच्चरन्, तस्य भावि
विद्याधराधीष्टव विद्विषां विनाशकारित्वञ्च पणायन् सार्थंवाह एकोऽवर्दत्,
‘अचिरादेवाव्युत्तगुण स्वाढौकिककान्त्या दियम् आर्द्धमेन्त भवन्त स्त्रेचरा
द्रक्ष्यन्ति’ । एव स्तूयमानेन युवराजेन तेन साकृतो निजवृत्तात् वणयितुञ्चानुयुक्तो
महावणिक एव स्ववृत्त वक्तुम् आरभत—

अस्ति भूलोकमौलिमालिकामतस्तिका लम्पा नाम नगरी । अनुशास्ति च
सत्र भवदत्तो नाम भुवो भर्ता । यत्र स्वराष्ट्रपरराष्ट्रनीति सम्यग्निर्बहति^६ । अहंशा

- १ ह्लादी सुखे च । २ हृद बीजजमनि प्रादुमविच । ३ हा गतिनिवृत्तौ ।
४ भत् सातत्यगमने । ५ लोह दर्शन । ६ स्मृ चिन्तायाम् । ७ कुल
विक्षन्ने । ८ जि जये । ९ यत्र गतौ । १० जम् प्रहृत्वे शब्दे च (यमरम
नमातां सक् च) । ११ आप व्यक्तायां वाचि । १२ अत्र गतिरुपणयो ।
१३ उप् दाहे । १४ हुलभप् प्राप्ता । १५ ध्ये चिन्तायाम् । १६ चर
गतिमपणयो । १७ पण व्यवहारे स्तुतौ च । १८ घट व्यक्तायां वाचि ।
१९ प्रमु पादविचारे । २० दक्षिर् प्रेक्षणे । २१ रम रामस्य । २२ वह
प्रापणे ।

नुभावोऽपि च यो निजप्रतापात्तुतनूनपाता विद्वेषी^१ धनौघदहा दहति दाहण
दुहद । न यस्य राष्ट्रे धमति दरिद्रातिदरिद्रेष्वपि शुमुचा सन्धुक्षितशुमुक्षित
जाडराग्निम् । न यो नमति समुद्रामहसिदतिहरीनरीन् । न च गुरुजनसेवाया
युच्छति । न दायादान् व्युच्छति । किं बहुना, य सत्यशोलसाद्रगुण्यपुण्ययशोषा
सासि चोर्वति । असौजय घ्नीवति । स्वकीयायत्ययानत्ययाशालतारसैः पीवति^२ ।
विपश्चित्रिजिगीपानि सासैर्जोवति^३ । स्वकीयाप्रतिमप्रतिभया^४ नवनव विषय
जातम् अभ्यूहते । विबुधसदकृतो विविधशास्त्राण्यवर्गाहते । घृन्दारकवृन्दवदि
नोऽवति, सन्मार्गप्रतिषन्धिनो मवति । यस्यानुशासने वर्णाश्रमधर्ममनुसृत्य
यथावस्थमाश्रमेषु लक्षाधीशोऽपि गृहीतग्रहचारिषतो गुरुजनेभ्य साङ्गयेदोपवेदान्
शिक्षते मिशते^५ च, विविधविज्ञानशाला^६ निरीभते^७ समीक्षते च । कृपीवलक्ष
यत्र निरीतिमीति निर्वसति, विषेवति च । आर्तानश्च यथावृत्तिसमुपलब्धिसमु
पजातमीति विहसति, विलसति च । एव वर्तमाने सुखमयसाम्राज्ये तत्राम्ब
देकोऽतिघनाढ्यः कुसुमसाराख्योमहावणिक् । प्रत्यह स देवान् अवन्दते^८ । वणि
ज्याव्यासक्तोऽपि न सुपथोऽस्पन्दते^९ । दीनेभ्योऽनुदिन यत्किञ्चिद्विभ्रंणन्
एव अमोदिष्टे^{१०} । ज्ञातीन् सुखयित्वैव मोऽह्लादिष्टे^{११} । प्रतिपर्व स्नानार्थं स गङ्गां
व्यसेधं त् । दारिद्र्यादितार्दित स बहुना प्राणान् अगोपायीत्^{१२} । व्यवहृती धूर्तैव-
क्षितोऽपि न स्वय तान् अधूपायीत्^{१३} ।

१ दह भस्मीकरणे २ ध्मा शब्दाग्निसयोगयो । ३ धुष स दीपने ।
४ णम प्रहृत्स्व ५ उद्दामादतिरहकृतिरेव दतिश्रमपात्र तां हरतीति उद्दामदसिः
तिहरय, पशयः तान् (हरतेदतिनाययो पशौ इति इन्) ६ गुण्य प्रमादे । ७
दृच्छा विवासे (प्रायेणायविपूर्वकः) । ८ चोवृ वसने । ९ ध्रुव निरसने । स्वकीयो
य आचरत्ययः उत्तरकालीन शुभावहो विचिस्तस्य अनत्ययस्य अधिनाशस्य या
आशालता तद्रसै । १० पीव स्थौल्ये । ११ जीव प्राणधारणे १२ (प्रकारे
गुणवचनस्य) । १३ ऊह वितर्के । १४ गाह विलोडने । १५ अव रक्षणे ।
१६ मव धधने । १७ शिष विघोपादाने । १८ मिष भिषायामलाभे लाभे च
१९, २० ईष दर्शनाङ्कनयो । २१ वस निवासे । २२ घरल नदने । २३ हस
हमने । २४ लस श्लेषणघ्नीकनयो । २५. यदि अभिषादनस्तुत्यो । २६ स्पदि
किञ्चिच्छले । २७ धण दाने । २८ मुद हर्षे । २९ ह्लादी सुखे च । ३०
पिघ गत्याम् (सेधतेगतौ) । ३१ गुप् रक्षणे । ३२ धूप सत्तापे (गुपधूप०) ।

अपि त्ववितृष्टेन चक्षुषा ईक्षमाणं मोहृताक्षना सखेह मुहुर्मुहुः परिवृत्य निरै-
 शिष्टं किञ्चिद्विमृशन्ती च शनैश्चानैस्तस्मादगमत् इति दृक्पथाद्गतायां तस्यां
 तमोऽन्धा दिशोऽवलोकमानोऽनिर्वचनीयावस्थोऽहं समञ्जनिपि । तदवस्थे तत्र
 घतमाने मयि क्षणानन्तरं तेजसाऽर्कप्रभाभिमा बालब्रह्मचारिणी मत्तङ्गमुनिकन्या
 यमुनानामधेया तप चामशरीरा एतिरिव विग्रहिणी, कल्याणदर्शना, विपञ्चीव
 सुमधुरस्वराऽवलम्बितएतिरित्यं मां रहसि रहस्य सर्वं संप्रपञ्चमपेक्षीत् यदद्वीपा
 श्चतुर्यशिविराण्यो महापणिकं कन्याधामस्थां जातरूपाभिजातरूपयायां प्रादुभू-
 तायां जितरक्षितसञ्जनं सुहृदा ज्ञानिनोक्तः 'अयमातृका कन्यैपाऽनवधा स्वप-
 कस्मैचिददद्या' । अतो देयां तां सन्मातामहहस्तेन स तुभ्यं दापयितुमचीकृतम् ।
 अत एव च तत्पित्रा सा सिंहलद्वीपं प्रेषिता । पयोधौ पोते भग्नेऽपि तत्र निप-
 तितां तामाद्यु शेषतया न कोऽपि जलज-तुरल्लादत् । महोर्मिमाली चापगतघतनां
 तां वेलातटे न्यक्षैप्सीत् । ताञ्च ज्ञातुं गतो मदीयं पिता भगवान् मत्तङ्गमुनिमृतं
 कल्पामपि तदानीमवासचेतनामवलोक्य प्राणिमात्रदयालुतया समन्वासाय स्वकी-
 याभ्रममानैपीत्, श्रवणादीन् माम्, यमुने, समुचितसम्बद्धमोपायै तार्यैस्व इमा
 मनाधामिति' वेलातटे समुपलब्धया अस्या 'वेला' इति नाम कृत्वा मद्यमर्पितं
 वान् । तदाप्रभृत्यपथ्यवारसख्यमय मदीयं चित्तं नवयौवनशालिनीमिमांमवलोक-
 मवलोकं तपति' । इदमुपयुक्तपतिसयोगाय च कालातिपातं न सहते' । इयं
 हीह निवसन्ती देवाचनपुष्पायधयादिना पितरं श्रयेति । स्वयमपि चास्मत्सहवा-
 सजनितसस्कारैः सन्ध्ययोदयोर्देवान् श्रयेति । भोजनपाचनादिना चास्मानतिथ्यांश्च
 भ्रजेति । किं बहुना, विविधस्वादिष्टभोज्यपेयचौमादिपरिधेयार्हाऽपि बन्धुफल-
 मूलादिभिरस्माभिः सममात्मानं भ्रजेते यदकलवसनेश्च यदुर्व्ययते' । सर्वथा
 पूज्यचरिता किमिव त्वदीया प्रारज्यमभार्येतीहागतं त्वं प्रणिधानेनाहम् अथो
 धिर्षम् तवान्तिकम् उपार्ष्टुम् चेत्त्यस्मद्वर्षितामिमाम् परिणयैस्व, अतः परं

- १ गच्छ गतौ । २ पचि व्यक्तीकरणे । ३ कमु कान्तौ । ४ ताट
 मरणे । ५ यद् व्यक्तायां याधि । ६ ताट सन्तामपालनयोः । ७ तप
 सतापे । ८ यद् मरणे । ९ शिञ् सेवायाम् । १० यज देवपूजा ।
 ११ मज सेवायाम् । १२ भृञ् भरणे । १३ श्येञ् सम्बरण । १४ शुच
 भक्षणमे । १५ सृष्ट गतौ । १६ जीञ् प्रापणे ।

दयाम्य चेति गिराऽनयाऽनम्रवृष्टयेव शुष्यच्छस्यचेग्रममिर्वृष्य यमुनी मां स्वपि
तुर्मतङ्गस्याश्रमम् अनैपीत् । स च मतङ्गो मुनी रूपिणीं मनोराज्यसम्पत्तिमिव
वेलां मद्यन् अदयिष्ट^१ ।

तया च वेलेया समुत्त तत्र निवसन् सरस्येकरिमन्ममोऽवगाहनकेलिं कुर्वं
प्रपश्यन्नेकदाऽह शुन्ध्यन्त मुनिं मतङ्गमम्भसा अभ्यषिद्यम् । पतेन स मुनिम
त्यन्तम् अचण्डिष्ट, अशंस चावाभ्यां त्रियोक्तुमिति तदवहेलाभमनिजखेलासिन्धु
वेला वेला, यमां याचमाना मुनिपादयो प्रणयं पतत् । तेन च शान्तो मुनि
करोणुवेगेनाश्वयुगजेतृभाविविद्याधरेश्वरनरवाहनदक्षदर्शनावधि तच्छाप निर्दिश्य
सम्पादितज्ञानादिस्त्रियो हरेर्दर्शनायं ज्योममार्गेण श्वेतद्वीपम् अशिश्रियत् ।

एव विप्रदयितोऽपि चन्दजोषनेनातिजिह्वो यनितावियोगमपनुजोऽह स्वदेश
परावर्तितुमुत्सुकोऽभवम् । अतोऽम्बुधितटमवाप्य तदानीं समुपलब्धनिजसुह
द्वग्निकप्रवहण भार्यामारोप्य यावदेवाहमारुहामि तावदेव समीरणस्तपोत
दूरमहरदिति हृतभार्यो विहृष्य भूमावहमपतम् । तदैव दैवयोगेन तन्नागत
कश्चित्तापस तद्वरध मामवलोक्य निजकामलक्ष्यवारिप्रक्षेपेण सचेतन-कृत्वा
ऽऽश्वासनपूर्वक निजाश्रममानीतवान् । तत्र च यथावृत्त पृष्ट्वा श्रुतशापव्यतिकर
स्वप्रणिधानेन सावधि शापमवधार्य मदीय एतिवधम् अर्मावीत् । तदनन्तर
तां प्रियां पुनरविच्छन् अग्रवहनोत्तीर्णं सखाय वणिग्वरमवाप्य लहृमनोऽपि
दिवसानुलङ्घयन् देशान् दुर्गमान्, क्रमाद् वैशाखपुरमवाप्य धरतेश्वरसद्वशमु
क्तामणैभवत इहागमनमहमश्रौपम्^{११} । हस्ति-या च विजिताश्वगोयुग भवतमा
लोक्य विगतशापमारोऽहमपुना साधु वणिग्विरानीतां सम्मुखगततां तां प्रियां
वेलामहमिह अर्दर्शम् । अतो यमुनाप्रत्तसद्व्रहस्तया तया त्वत्प्रसादेन सयो
जित समुत्तीर्णशापमहाणवोऽहमिह प्रणन्तु त्वामायात इति सद्यितो निवृत्तो-
ऽहमस्मिन् समये स्वदेशमगमम् ।

इत्थ पक्षितनिजप्रपञ्चे ऽक्षिते^{१२} च प्रणम्य चन्द्रसारेऽवलोकितपरसराजाम

१ वेह् रक्षणे । २ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ३ शुभ दौघे ।

४ चङि कोपे । ५ क्षाप आक्रोशे । ६ पाण्ड पतने (पतः पुम्) तत

नेर्गदनदेति जलम् । ७ दुर्गोन्नि गतिवृद्धयो । ८ हल चलने । ९ मव

वचने । १० लब्धि भोजननिवृत्तौ । ११ शु अवने । १२ हस्तिर् प्रेक्षणे ।

१३ अय गती । १४ अचि गतौ ।

इव पङ्कातर्धिचेष्टितु नापास्यदिति तथाऽवसन्न समवलोक्य सा घशा शिवा
तच्छणमेव त परिस्पृज्य धारणान्तरमाश्रित्य क्वापि इत्याय । किञ्चिकाला
नन्तरञ्च पूर्वविरिलष्टा तस्य निजा करेणुका निजपतिमन्विष्यती दिष्टया
तमेव प्रदेशे प्रायोसीत् इति भद्रजाति सा पङ्के निमग्ना निजपतिः निरीक्षयातिदु-
खिनी तमनुसर्त्तुं तास्यः प्रविष्टा स्वयमप्याकण्ठ पङ्के निमग्ना सञ्जाता । तस्मा
लज्ज तेनैव मार्गेण सशिष्यो ब्रह्मसिद्धिर्निर्गता । वक्षानागौ च तथा पङ्कातर्धि
मप्राप्तुद्दीपयतिक्कणापरवशाः प्रभूतबलैः शिष्यैस्ती पङ्कान्तरादुद्धारयामास ।
एव सृग्योर्वियोगाच्छोत्तीर्णौ तस्मिन्मुनायपयाते यथाकाम विजहत् । इत्य-
मुत्तमजमानस्तिर्यञ्चोऽपि न निज प्रभु प्रिय धोऽक्षन्त्यपि स्वापत्तेरुत्तारयन्ति ।
हीनजात्युद्गवाश्चलारामान्ज्वैव नैसर्गिकस्नेहपूर्णा न भवन्ति ।

नरवाहनदत्तोक्तेतदाकर्ण्य दिव्यकन्यका सा सर्वं तदाशयम् अवेत्^१ अथ
धीच् च, यन्नवदुक्तौ न कोऽपि यद्यपि सशेते^२, तवामिप्रायश्चाहमभ्युपायम्,
तथापि, भार्यपुत्र, महमपि कथामेकानुपवर्णयामि श्रुत्वा तासर्वं मत्त स्वहत्त
तज्जावमुपगत्य मद्विपयिणीं शङ्कां सर्वां त्व परिमृडयि^३—

‘का यकुञ्जे शूरदत्ताभिधान आसीदेको द्विज । माक्षणा प्रायः इरिदैति
किन्तु स तत्रत्यबाहुशक्तिनामकमहीपतेरमात्य इति ग्रामशतम् ईशाय^४ के ।
पतिदेवता तस्य वसुमतीनामभार्यां ग्रामदत्ताय भव्य पुत्र प्राप्तविष्ट^५ । संपन्नम
द्राकरणादिसत्कारश्च सोऽचिरादेव^६ सर्वा विद्या अप्यगीष्ट^७ । यौवनमापन्नश्च शशि
प्रभां भार्या परिणीय कालेन सभार्ये परेने पितरि तयैव भार्यया सह गाहस्थे
प्रावर्तत । किन्तु अविदैते^८स्तस्य किञ्चिकालान्तर सा भार्या देवात्येच्छाचारिणी
समवातशाकिनीसिद्धिश्च सवृत्ता ।

पङ्कदा राजसेवार्थं राजकटकमुपाधित वामहत्त निजगृहादुत्प्रेष्य तत्पितृभ्यः

१ इण् गती । २ या प्रापणे । ३ इण् गती । ४ विद् ज्ञाने । ५ मृज्
व्यक्तायां याचि । ६ क्षीट् स्वप्ने । ७ इण् गतादित्यस्य लङ् उत्तमैकवच-
नम् । ८ मृज् शुद्धौ (छोटी हिः मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्र—इति पत्ये हर्षो घृत्वम्) ।
९ इरिदा दुर्गती (आभ्यस्तपोरातः) । १० ईक्ष वेधये । ११ पूह् प्राणि-
गभविमोचने । १२ इह् अप्ययने (विभाषा लुङ् लुङो, गाह् कुटादिभ्योऽङ्गि-
ठित्, घुमास्यागापात्रहातिसां हलि) । १३ विद् ज्ञाने (पिदः दातृयां)

अर्वाङ्ग पततैषा भार्या स्वकीय महिषपाल उम्पृक्ते असोऽस्माकुलमिदानीं घण
सङ्करतां प्राप्त सद्दिनष्टम् । एतदाकर्ण्य वामदत्तो निजपितृष्व तत्रैव निजस्थाने
स्यापयित्वोदायुधो निजसदनमुपेत्य यावन्निभृत्य पुष्पवाटिकाम् आस्ते तावत्पुणा
देवोपपतिसमुत्सुका विविधाहारहस्ता तज्जाया तत्रैव उपैद् । मुक्तवता च तेन साक
निस्यमाना अस्वाप्सीत् । तदवलोक्य वामदत्तो निजायुधमुग्रम्य 'आः, पापौ अद्य
इत्त क इत्त' एवमुक्त्वा सौ हन्तुम् अवैद् । एतेनानार्या तज्जार्या सहसा विनि
द्रोशयाय 'कचे वह्निरिव ख मां स्वकञ्च कंचे इति कथमिह अर्कते ख जाहम !
इत्यमुक्त्वा त-मुखे धूलिं प्राक्षिपत् । तेन च स मानुषोऽपि मञ्च तदानीमेव
महिष समपद्यत । स्मृतिस्वस्य तज्जावेऽपि न व्यलुपदिति तथाभूत तमिभस
ज्जिनेषु सैरिभषु निक्षिप्य दुष्टा सा महिषपालकेन तेन निघृण ताडयन्ती एकस्य
महिषार्थिनो हस्ते तिर्यक्त्वविवशीकृत त व्यक्रैपीत् । तस्मैता च तत्पीठसमारो
पितमार महिषस्वमापन्न वामदेव गगातीरे वसमान कश्चिद् ग्राममानैपीत् । तत्र
शङ्कुना बद्ध स पूर्ववृत्त सर्वम् अभ्यगात् येन च 'दुष्टता भार्या कक्षा-तरप्रविष्टा
पुष्पादिनी सर्पिणीव न कस्यापि कस्याणाय' इति चिन्तयन्त सुदु पितमुद्राप्य
भारक्षेसास्थिपञ्जरशेषशरीर त काचिद् योगिनी ^{११}अभ्याचष्ट स्वालौकिकज्ञानाव
गताखिलवृत्ता-ता च मन्त्रतोयेनाशु तस्य महिषस्वम् अद्योष्ट ^{१२} । प्राप्तमानुषरूपञ्च
त स्वगृह नीत्वा तस्मै कान्तिमतीनाञ्जी निजदुहितरम् अरासीत् । एव पुनर
वात्समानुषरूप समुपलब्धनवीनभार्यश्च स वामदत्तः ससुख कतिपया-यहानि
तत्रैव तस्थौ ।

व्यतिर्य ^{१३}तसु चाहस्तु निजगृहगमनोद्यत वामदेव इष्ट्वा सा योगिनीकृष्णरक्त
गौरान् त्रिवर्णानपि सर्पपान् आदाय सर्वान् अयावीत् ^{१४} । अभिमन्त्रितोश्च तान् कृत्वा

१ वल्लेर्लङ् । २ पृथ्वी सम्पद्यते । ३ गिसि शुग्धने । ४ क गच्छतः ।
५ वश कान्तौ लङः प्रथमपुरपैकवचनम् । ६ कचे, तृणेऽग्निरिव तत्र स्वकचेस्व
कीयप्रकोष्ठे, कचे शारिस, इतीह अकचे प्रकोष्ठाद् बहि (वृणामावे वा) ख माम्
हे जाहम, कथम् अकचे कुरिसत शारिस (नमो मलोपरिस्तुति चेपे) । ७, ८
कश गतिशासनयो । ९ हृष्यदिक इति वक्तव्यम् । १० तत्त्वकथने
'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इति निषेधामावे पुत्रघाते तकारस्य द्वित्वम् । ११ चडि
छोऽप्रदर्शनार्थवाद् अदशदित्यर्थः । १२ हृष्ट् अपनयते । १३ पृतेः दातरि
सुप् । १४ यु मिथ्यामिथ्यणयो ।

समर्पितं यत् यस्या कारणेन स्वमद्याध्येवं कष्टमध्यकष्टौ तामाद्यो दुर्मंगां
सर्पपैरेमिराहत्य तत्र बद्धवां विधेहि । महिषपालश्च सज्जोर बहिः । कृत्वा
चेव निश्चित स्वपिहि ।

इत्थं समुपेतामिमग्रितसर्पभाष्यो वामदक्षस्ततो निजगृहमुपेत्य योगिनी
कथितप्रकारेण सर्पपैराद्यभाष्यां बद्धवां विधाय महिषपालमवधीत् । मन्तुरापदश्च
तां बद्धवां प्रत्यह स्वयैरविशुद्धये लघुवेन सप्तकृत्वस्तादयिष्वैव आदौ बद्धप्रतिज्ञा ।

एव कान्तिमाया महःसमुल्लसत्तस्य वामदक्षस्य गृहे एकदा
कश्चिदतिथिः आयात् । तस्मिन्नातिथायस्तु प्रवृत्ते स्मृतादक्षकुभाष्यावद्बवाहति
वामदक्षोऽजन्तयैव दण्डपाणिर्निर्ययौ । प्रदत्तबद्धवारूपतर्कुभाष्यांनियतलघुदाहतिश्च
गेहमागत्य समुपेतनिवृत्तिं अप्सासीत् । एतेन एणमतिथिनिजमोजनम् अथ
जिष्टं सप्तभ्रम पप्रच्छ च त तद्विहिर्निर्गमनकारणम् । सोऽपि च स्पष्टम् आचक्ष्व
प्राघुणिकाय तस्मायामूलं सर्वं वृत्तान्तम् । तच्चाकर्ण्य प्राघुणिकस्त तयाकृतु
समवशिष्टं अंशात् च यत् एतेन दुर्महेण अलम् ; या तव पश्चाद्वामं अद्भुत तामेव
विमतिभिः मुहि आराध्य च तामेवावाससमृद्धिं एभिः । अतिथिनैवमुक्तो वामदक्षो
विहितसकृत्तिं त विसृज्याकरमाद् गृहोपेतां तां योगिनीमनुग्रहाधीं समभ्यस्य
धिरम् अस्तांवीत् । तेनातिप्रसन्ना सा योगेश्वरी सभाष्यां तस्मै यथाविधि
वीक्षापूर्वं कालमङ्कषिणीं विद्यामुपादिष्टदिति श्रीपर्वत गतः स तां साधयित्वा ततः
समुपलब्धखड्गोत्तमः कान्तिमतीयुतो विद्याधरोत्तमो यभूव । ततश्चापमसिद्धिप्र
भावेण मलयभूभृतो रजतकूटाख्ये शृङ्गे कृतपुरवर कालेन कान्तिमत्यां ललितलो

१ वासु अनुशिष्टौ (सर्तिशासयतिभ्यश्च) इत्यङ् (शास इदङ् हलोः) इत्युप
धेत्वम् ततः (शासयस्यसीनाश्च) इति सस्य मूर्धन्य । २ कश्च मतिशास
नयो, कष्ट प्राप्नोदिति भावः । ३ आरयसीत्यथ (दारजारौ कतरि गिलुक् च)
इति कतरि घञ् गिलोपश्च । ४ हन् हिंसागत्योः (हन्तेज) । ५ मिष्यप्
शये (ददादिभ्यः सायधातुके) । ६ हन्तेलुटि (लुटि च) इति यथावेन ।
७ अद् भक्षणे (अङ् गायगालघयोः) । ८ ष्मा भक्षणे । ९ वृषी
वजने । १० वर्जितयान् (वर्जने सप्तान् नेष्टः) । ११ वासु अनुशिष्टौ
(तिप्पनस्तेः) । १२ शु स्तवने । १३ अस् भुवि (अस्सोरेद्राघम्यासलोपश्च) ।
१४ दृप् स्तुती (स्तुमुधूजभ्यः परस्मैपदेषु) ।

चनानामधेया कन्यामवाप । उत्पत्तिसमकालमेव च सा गगनोद्गतया गिरा
भाविनो विद्याधरसचक्रवर्तिनो भाविनी भाया निदिष्टा । तामेव माम आर्यपुत्रो
विदाङ्करोत् । नाहमत्र भवते सर्वमेव विदुषे कथमपि द्विषे^१ । अतो मा मयि
भवानपि सदेगु^२ । स्वय्यनुरक्तैव चाह त्वामहमिह समानैषम् ।

एवमारयातात्मकुला सा स्वात्मविपरिणी नरवाहनदत्तीयसर्वशङ्का पर्यमार्त^३
इति विद्याधरीं तां भार्यारूपेण स्वीकृत्य स तद्वीयाभिलाषा क्षिप्रम् अप्रोसीत् ।

[इत्यदादय]

एकदा च श्रीहानुसुमावचयक्रमेण सा ललितलोचना मलयपर्वतीयवनराजिषु
निशिद् दूरम् अजिहोत् । इतो नरवाहनदत्तोऽपि तया अत्रेवेक्^४ । एवभूते व्यति
करे स वामान्तिकशोभासम्पन्ने कुसुमिततरसुभगे गहने
नरवाहनदत्तस्य प्रिया वने विहरन्नेक महदच्छजल तीरतरुपरिच्युतकुसुमै
पार्थक्यम् सतारकम् आकाशमिव विराजमानमपश्यत् । तद्दशन
(जुहोत्यादय) समकालमेव विचारोऽयं तन्मनसि अविश्रितं यत्पुत्राणि
अवचिन्वाना मदीया प्रिया न यावत् इह अभ्याजिहीते
तावद् अहमिहैव तां प्रतीक्षमाणं कालं विपरिणामि पतस्मिन्नेव सरसि^५ नेतिजानि,
वस्त्रातराणि च विभ्रं^६णि । एव सञ्चिन्त्य स तस्मिन्नेव सरसि, विविक्ते अनेनिक
विहितदेनिकसन्धोपासनादिश्च तत्रैकस्मिन्स्तनले तिष्ठन् राजहसीना तत्तदृशीं
गतिं रमालवल्लीषु च तदालापसञ्चिभ पिक्वीनामालापम्, हरिणीनाश्च तत्रेत्राभे
नेत्र विलोक्य दूरस्थामपि स्वप्रिया मदनमदुका स्मरद्युक्तकामासित्तत
तरङ्गणमेव सुमूर्च्छ । तस्मिन्नेव च काले पिशाङ्गजटो नाम दिव्यदृष्टि कश्चि^७मुनि

१ विद् जाने (विदाङ्कर्वन्स्थित्यन्यतरस्याम्) । २ द्विष अप्रीती ।
३ दिह उपचये । ४ मृजू शुद्धी, लड प्रथमपुरपेक्वचनम् (मृतेवृद्धि)
(अश्चभ्रसृजसृजमृज०) इत्यादिना प । ५ प्रा पूरण । [इत्यदादय]

७ जुहोत्यादय ७

६ ओहाङ् गती, (ई हल्यघो) । ७ विनिर् पृथग्भाव, (गिनो
त्रयाणां गुण श्लो) । ८ विप्ल व्याप्ति, (शल इगुणघादनिट वम्) । ९ पृ
पालनपूरणयो (अतिपिपर्योश्च) । १० गिजिर् शीचपोपणयो (निजो
त्रयाणां गुण श्लो) (नार्म्यस्तस्याचि पिति मात्रधीनुके) । ११ दुभृन्
धारणपोपणयो (मृजामिव) ।

तत्र आतुमगादिति तदवस्थ स तमवलोक्य तत्प्रियास्पर्शानुत्पत्तीतलजलै
मिन्नन् प्रबुद्ध सावहित, प्रणतञ्च तमेवम् अभ्यर्षत्, 'पुत्र, परीर्यन्ति प्रियाविषय
कास्ते मनोरथा' इति मा जुहुँधि तद्विरहवद्विमात्मयौवनशक्तिहविषा । जहि
दैन्द्रद्विपटम् । मा च जहिहि, जहीहि, जँहाहि धैर्यम् । एत हि तत्, धारिण
सर्वममीष्ट ददौनि । धैर्यशौर्यशालिनो हि व्याघ्रादयोऽपि विभ्यँति । असिद्विस्तु
श्वशुरादिव तस्माज् जिहेति^१, इति मदाश्रम चलिष्वान्तरात्मन्यद्वा मृगाङ्कदत्तोयां
कथां त्वमाकर्णय^२ । एतदुक्त्वा धाह्या-तर्विशुद्ध पिशङ्गजटस्त निजाश्रममानयत् ।
तत्र च फलमूलादिभि सम्पादितसमुचितानिष्य त स्वयमुपभुक्तफलादिरित्य
ऋगाङ्कदत्तोयां कथाम् अभ्यर्षत्— [इति जुहोत्यादन]

अस्ति भुवनत्रयविश्रुता अयोध्या नान नगरी । तस्याममरदत्ताप्यो मही
पतिर्विशते^३ स्म । भास्वरस्येव तस्य राजवचस त्रिभुवनेषु दिदीपे^४ । नित्यानु
रक्ताया सुरतप्रभाया भायाया तस्य मृगाङ्कदत्ताप्य पुत्रो
प्रियापार्थक्ये^५ जज्ञे । यौवनमापन्नस्य तस्य स्वकोट्यङ्गस्येव कोटिप्राप्तगुणान
(दिवादय) तस्य प्रचण्डशक्ति-स्थूलबाहु-दृढमुष्टि-मेघजल भीमपराक्रम-
विक्रमकैमरि विमलयुद्धि व्याघ्रसेन-गुणाकर विचित्रकथ प्रख्या
कुलीना पुवान, शूरा, प्रभुहितैषिण प्राचाश्च मन्त्रिणो यभूयुः । मृगाङ्कदत्तश्च
तै सह ससुग्य पितु ग्रामादेषु तिष्ठन्नात्मानुरूपं भाषा लेभे ।

एकदा रहसि तदन्यतमो मन्त्री भीमपराक्रम स्वकीय स्वमनेव वर्णितयान्-
'देव, प्रासादेऽद्याहमशयिपीति स्वप्ने खरतरनखरमभिधावन्त मिहमेकमपरयम् ।
गृहीतचक्षुरिके समुत्थिते च नयि मोऽग्रस्यत्^६ इति पलायमान समह जवादनुपत्य

१ जुघान् धारणपोषणयो, (भ्राभ्यस्तयोरात्), (दधस्तयोश्च) । २ पृ
पालनपूरणयो (धृतो वा) । ३ हु दानादनयो, (हुस्तल्लयो हेर्धि) ।
४ ओहाक् त्यागे, (ई हल्ययो), (जहातेश्च), (आ च ही) । ५ जुदाञ्
दाने । ६ त्रिभी भये, (आत्मनेपदेऽनन्त) । ७ ही लजायाम् । ८ जुघान्
धारणपोषणयो (गातिस्थापुपा०)— [इति जुहोत्यादन]

(दिवादय) ९ विद सत्तायाम् । १० दीर्षी दीप्ती । ११ जनी
प्रादुर्भाये, (गमहनपनखनधर्मा लोपः क्लिप्तनष्टि) । १२ त्रयी उद्वेगे ।

■ इय कथा दशमकल्लोले समाप्नोति ।

व्यंद्म प्रायश्चैम् । स च किञ्चिद्दूरं गत्वा प्रसारितरसनं शूरितुं माम् अगृधत् ।
अतः घुरिकयाऽहं दीर्घां तस्य रसनामच्छैत्सम् । तदैव च स सिंहो विकृतो
महानेकं पुरं समपद्यत । 'को भवान्' इति पृष्टश्च सोऽवोचत् यदहं वेतालः,
तव शौर्येण च निरतिशयम् अगृधम् । कथय, किं ते प्रियमाचरेयमिति । एतदा
शृण्व्याहमब्रुव यदेव चेत्तदा मम प्रभोमृगाङ्कदत्तस्य का माया भाविनीति मामव
बोधय । तच्चाकर्ण्य स वेतालोऽप्यशासीत् यत् उज्जयिन्या कर्ममेननाम्नो नृपतेनि
जलावण्यन्यक्कृताप्सरस्तौन्यशीलसम्पन्ना सुता शशाङ्कवती नन्नाया भविष्यति,
ताञ्चावाप्य सार्वभौमो भूपतिर्भूत्वा तव प्रभुः सर्वा निजप्रजा सन्तोषयिष्यतीति ।
एवमुक्त्वा स वेतालस्तिरोऽधत्त, अहञ्च स्वगृहमागमम् ।

एतदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तोऽन्यास्त्रिजमन्त्रिणः समाहूय सर्वं तच्छ्रावयामास ।
स्वकीयञ्च स्वममित्रं तेभ्योऽवर्णयत्—'जाने, सर्वे वयं महादर्वीं प्रविष्टा अध्वनि
अतृपाम । दुःखेन चावासः पानीयं पेतुं प्रवृत्ता पञ्चभिः पुम्भिः सायुधैरवरुद्धा ।
तान् हत्वा पिपासवो वयं यावत्पानीयं पातु प्रयतामहे तावन्न तज्जलं नापि ते
पुमांस इति शृच्छां दशामवासा वयमिन्दूज्ज्वलनृपमारूढमायान्तं महेश्वरमज्ञा
महि । स च प्रणतेष्वस्मासु त्रिणिषादृशोऽश्रुणः कणमेकमपातयत् । स च क्षणा
नन्तरं समुद्रं समपादि । तस्मात् प्राप्तां शुभाभेकावलीं गले बद्ध्वा रक्षानुलिप्तेन
नृकपालेनाह तमम्बुधिम् 'अपीये । तदनन्तरमेवाहम् 'प्राप्नुस्ति । क्षणदाऽपि
तदाऽदास्ति' ।

मृगाङ्कदत्तेनेत्यत्र निजस्वप्ने निवेदिते मन्त्री विमलशुद्धिर्हृष्यस्तु तत्रस्थप्यन्यं
पञ्चापत यत्समराक्षसवानुग्रहो भवान् धन्यः । स्वप्ने मुक्तावलीं लब्ध्वा यद्गम्य
ताञ्जवुधिं पीतस्तेन दशाङ्गरतीमवाप्य भवान् भुवः ओषयतीति मिथीकृतम् ।
तच्चाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तस्तानुवाद्यद् यथा मम स्वप्नस्य फलं यथा वा भीमपरा
क्रमो वेतालादाकर्णितवान् यद्यपि तत्तथैव भावि तथापि यल्लुताभिमानिनः

१ व्यथ तादने । २ यमु प्रयत्ने ('यमोऽनुपसर्गात्') । ३ शूरी हिंसा
स्तम्भनयोः । ४ गृधु अक्रिकोचायाम्, (पुषादिद्युतादि०) । ५ तुष प्रीतीं
(पुषादिस्त्वादह्) । ६ अतृपा पिपासायाम् । ७ पीद् पाने । ८ यती प्रयत्ने ।
९ पदं गती । १० पीद् पाने । ११ युध अवगमने । १२ दीद् क्षये
(मीनातिमिनोतिदीर्घां ह्यपि च) ।

कममेनम्य सुता शशाङ्कवती शीघ्रप्रत्नावलेनैव मयोपलब्धया । यता हि प्रत्नावलमेव स्वाभीष्टमिद्विसुर्यसाधनम् ।

एव शशाङ्कवती समुपलब्धिसमुत्सुको मृगाङ्गदत्त स्वमन्त्रिणैः सममुज्जयिनीं गन्तुमना महाव्रतिकवेयेण स्वनगर्यां ग्रहिगन्तु मन्त्रिभिः सम्मन्थ्य रण्धाङ्गका एादि समाहर्तुं भीमपराक्रमाभिधमन्त्रिणैः समादिशत् । किन्तु तेनाहृत तत्पर्वं मृगाङ्गदत्तस्य पितुर्मुख्यो मन्त्री स्वगृहं अगच्छत् ।

द्वितीयस्मिन् दिने हर्म्यपृष्ठे यातायात कुर्वन् मृगाङ्गदत्तोऽधस्तादकस्मात्स्वमुत्पताम्बुलरसम् अगच्छेत् । स च दैवाद्विम्यपृष्ठमधोऽधोयतमानया पद्धत्या पथमानस्य मन्त्रिणस्तस्य शिरमि अग्रंशत् । एतेन 'मृगाङ्गदत्तो ममोपरि अष्टाव्यत् एवमवबुध्यमानो मन्त्री निरतिशय तस्मै अश्रुयत् । हन्निहितपरिभवा दश निजगृहम् आपद्यत मच्चैलञ्च अश्रुयत् ।

अथान्येषुमृगाङ्गदत्तस्य पितुरमरदत्तस्य दैवाद्विसूचिका संमजायत । अतो निर्जने लब्धावसरो मन्त्री सहस्रोद्भूतरोगार्तिं तमभयं याचिष्याद्वदत्, देव, भीमपराक्रमगृहे मृगाङ्गदत्तेन स्वदर्थमभिचारं समारब्धस्तनैव भवानद्य क्रियति क्रियति चानुष्ठानं ध्वम्य देहं अहञ्च चारमुत्वास्मवमेतद् अवाधुष्ये । अतो देहाद् व्याधिमिव-देशात्तमात्मजं दुरात्मानं निराश्रम्य सन्तुष्य । एतदाकण्यां मरदत्तं स्वातिशयम् उदध्राम्यन् तदवेक्षणाय च निजसनापतिं भीमपराक्रमगृहमजीगमत । स च सेनापतिः केशकलापादिसर्वमभिचारिकजन्मुजातं तत्रोपलभ्य तत्तं समानीय सर्वं तद्राजानं प्रादर्शयत् । अमरदत्तश्चैतेन निजमन्त्रिकथने व्यथ्य मीत् निरतिशयश्चाश्रुयत्^१ अचिन्तयञ्च, 'अहो ! यच्छुभोदकं परं पिता दुःपरिस्थितौ^२ शुभ्यन्नपि न भुङ्क्ते, तुष्यन् अपि न पीयते यश्च सुतस्त्रेहसम्य-यश्च श्रेष्ठ इव पितरं श्रुतिं विं तथा कथितं स इहैव^३ वर्धयत्यति^४ किमयमेवामशौ निजपुत्रान् पुनामो नरकात्^५ समुज्जम्यति यो^६ इत्यति स्वमेव निजजनकामि चारकलङ्कपङ्केनापिलयितुम् ? किमेतदेवामजलाभकरं यद्वाप्य मातृवमनो हर्षेण

१ युध अवगमने । २ एणमु निरमने । ३ पद गर्ना । ४ शृशु शृशु, अधपतने । ५ क्रुध क्रोध । ६ युधशौच । ७ जनी, प्रादुभाय । ८ पिलश उपतापे । ९ शृशु उन्करणे । १० अमु अनवस्थाने । ११ शुभ मञ्जलन । १२ युध सुमुष्णायाम् । १३ गह दधने । १४ पोऽन्तकमणि । १५ जमु मोक्षण । १६ यमु प्रयत्ने ।

नृत्यति । शैशवे धूलिधूमरितस्य यस्य रजसा मलिनीभूता अपि जना धन्याना
त्मनो मन्यन्ते । यस्मिंश्च पितु सहस्रशो जीवनाशाबुद्धिदा आधीयन्ते, न
चिराच्च विलीयन्ते ? मन्स्वपीतरभावपदार्थेषु किं जगति द्रव्यम्यव प्राधान्यम्,
गुणानाञ्च सर्वाधोपसर्जनीभाव ? न च कर्मसु किमप्यवधानम् ? किं तथा स्निह्य
त्यपि पितरि पुत्रस्य जनमानान्यप्रतिपत्तिर्न विशयाग्रह ? किमिह द्रव्यमिति
रिच्य गुणान्समवाये मानवानामेकपद एवाभावबुद्धि ? किमेतदर्थमेव जनोऽ
न्योन्येन ससृज्यते, रज्यति, विरज्यते च ? अहो यतः, यदनवाप्याधिपीडितोऽ
हमन्त प्रविष्टगुण काष्ठ इवाहनिशम् अजरम् सत्यपि सर्वस्मिन् प्रभव सुत
मुखात्लोकनकामनया सुरतप्रभया सह तथाभूतानि यतादीनि समाचरन्
तत्पर्यं विपधीजवपनमिष ममजनि । कथमन्यथा ममवोरसा जातस्य मर्येराभि
चारिकबुद्धिभवेत् । एवमित्यादि विविध चिन्तयन् 'अतिगुप्यन्', 'कुप्येच्च
नृपतिर्निजपुत्रदौरास्य' 'क्षमितु न अरौक्यत्, सेनापतिश्च प्राबल्यत्' यदाज्य
लुब्धो मम दुर्गोन्मृगाङ्कदत्तोऽमात्ये सहितोऽद्यैव राज्याश्रित्यस्त्यताम् । सेनापति
रपि मृगाङ्कदत्ताय राजादश निवेद्य सामास्यं त नगर्या निरकालयत् । राजपुत्रोऽ
पि चाक्षितविनायकोऽतिद्वेषा गृहीतापेक्षितसम्पत्तिर्मनसं पितरौ प्रणम्य विनि
र्गत्य चायोध्यात् प्रचण्डशक्तिप्रमुखाश्विजसहयोगिनो दशापि मित्रेण उवाच
यमदीयो बालमुद्धत्, विद्यासु च मग्नहचारी, किराताधिपतिरिदानीं पितरि
मृते पित्र्ये राज्येऽधिरोपितो यतते अतः सुहृदस्तस्यदानीं निफट गच्छाम । ततः
क्रमाद्वय दशाङ्कवर्ती अस्त्युजयिनीं याम्याम इति ।

एव प्रतिपत्तामकथनै सचिवै सह गच्छन्मृगाङ्कदत्त साय निवृत्तयोमद
धीमेकामवाप्य श्वैर्यद्गात्र कृच्छ्रात्तीरोपान्तप्ररुद्धशुष्कपादप सर एनमयालो
किष्ट । तत्र आत्मा सम्पादितसाध्यविधि, पीतजल, श्रान्त शुष्कस्वयंभ्य
त्तोरयोऽश्विष्ट येन तस्याध्वजान्ति अलिप्तैः ।

१ नृती गात्रविशेषे । २ मनु अवरोधने । ३ धीह् आधारे । ४ लीह्
श्लेषणे । ५ जिह् प्रीती । ६ मृन् विसर्ग । ७ रज्ज रागे । ८ जृप् ययोहानी ।
९ जनी प्रादुर्भावे (जनिष्योश्च) । १० गुप ध्याकुलम् । ११ कुप
क्रोधे । १२ समू सहने । १३ शक् विभाषितो मरणे । १४ विम प्रेरण ।
१५ ब्रुह निर्वासायाम् । १६ त्रिदा गात्रप्रचरणे । १७ लिप् अवनीनाय ।

मृगाङ्कदत्त एव तत्तापस्यादाकर्ण्य 'भगवन्, अलमति खवेन । सामात्याऽऽ
वेत्स्ये' तव सहाय इति सवमभीष्ट ते सेत्स्यति^१ इत्थ तप्तभाषिण । तापसश्चैत
वभिनन्द्य कृतकृत्यमिव तत्क्षणमेवाभानम् अमस्त^२ । सानुगन तेन सह तत्स्थान
च ययौ । तत्र मत्रवद्वासु विष्णु च रात्रौ मृगाङ्कदत्तादीन् स्थापयित्वा दिष्ट विहित
रभिमन्त्रिनसर्पपैरग्निं प्रकटीकृत्य नागदमनैर्मन्त्रैर्हातु प्राकर्म्य^३त । उत्पातमेवाग्नी
श्रान्मम^४प्रशब्दाऽजैषीत् । एव कुर्वति सानुगे तस्मिस्तापसे शिशपातरारका
स्त्री निरियाय । सा च स्वकीयामरणरवैर्मोहमन्त्रान् पठन्तीवोपेत्य कटाक्षत
मानसत विवधती समौष्ठिभृत् । एतेन विस्मृतम^५ग्रः स तापसो नितराम् अर्चुङ्ग
इति होमभाण्ड तस्य हस्ताद् अभ्रशत् । तदानीमेव लब्धावसरोऽमौ पारावताभ्यां
नाग कृत्वा तघनाघन द्वोदगमत् । नयनज्वालाघोर तमालोक्य तस्य दाह
गर्जनञ्चाकर्ण्य सा दिव्या भारी तत्क्षणम् अनशत् । स्फुटितहृदयस्तापसश्चापि
चिराय अश्रमत् । तस्मिन् नष्टे नागो विहितसाहाय्येभ्या मृगाङ्कदत्तादिभ्य
अशर्प्यत् यद् यूयमस्य साहाय्य निष्कारणमनुचितमुचितौ अकुर्यान्निति कञ्चित्का
लमन्योन्यवियुक्ता स्यास्यथति ।

एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते नागे ते सर्वे तत्क्षणमेव स्वात्तावद्वृद्धो व्यस्तश्चाद
ध्रवणशक्त्यश्च मृगाङ्कदत्ताद्या विप्रयुक्ता आपप्रभागादितस्तन^६ शुभ्यन्तोऽन्यो
न्यान्^७ मृग्यन्तश्च नितराम् अखिरस्त^८ ।

एव सचिवैर्विनेतस्ततो आगम्यतो मृगाङ्कदत्तस्य द्विष्टेषु मामेषु व्यतीतेषु पृक्ष
श्रुतधिर्विप्रस्तम् अभ्यिष्यन् अकस्मात्तदन्तिकमपाप । प्रदर्शितविनयश्च साधु
श्रुतधि सादर स्वमन्त्रिवाता पृच्छन्त तमाश्वास्योवाच 'प्रभो, न मया ते दृष्टास्त
थापि जाने, उज्जयिनीमेव ते याम्यगतिः यतो हि सैव पुरी भवतां गन्तव्यस्या
नम् ।' एवमुक्त्वास्तेन प्रेरितश्च मृगाङ्कदत्तस्तेन महोज्जयिनीं प्रस्थितः स्तोकेनैव दिगते

१ विद् सत्तायाम् । २ पिप्प मराढी । ३ भा जाने । ४ क्रमु पाद
विष्णु ('वा आशम्नाशत्रेमुक्रमु') इति वैभाषिक श्यन् 'प्रोपाभ्यां
नमथाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम्, तेन 'क्रम परस्मैपदेषु' इति दीर्घाभावः ।
५ दिप् आर्लिगने ('आर्लिगने') । ६ मुह वैचिष्य । ७ तानु उप
शम । ८ तप जाक्रोश । ९ उच्च समवाये (समयता इत्यर्थः) । १० शुभ सघलने ।
११ मृग अन्येषणे (दिवादराष्ट्रनिगणयात् श्यन्) । १२ दिष्ट ईन्य ।

माग विमलबुद्धिं निजमन्त्रिगमयाप्य श्रद्धैपत् । तद्दर्शनं चोद्वाप्यदश प्रणत
त परिरम्य तत्रैव चोपवेश्येतरमन्त्रिणा घातार्त्तं पप्रच्छ । विमलबुद्धिरत्ततार यदेव,
नाह बुध्ये नागशापत कस्कस्तेषु क्व गत इति तथापि भवौस्तान् प्राप्स्यतीत्यह
यथा वप्ति तच्छृणु—नागशापेनेतस्तत् परिभ्रमश्चहमटब्ध्या पूर्वदिग्विभागेऽति
कलान्त केनापि माधुना महर्षेर्ब्रह्मदण्डिन आश्रम प्रापित । तत्र तेनपिणा
प्रदत्तै फलै अम्भोभिश्च विगतकल्मीकृतोऽह पथ्यट्ठाश्रमादाराद्बृहतीं गुहा
मव्राजम् । प्रविश्य च तत्र तस्या अन्तर्मणिमन्दिरमेकमवलोक्य जालगवाक्षैस्तत्र
वीक्षितुं प्रवृत्त सभृङ्गकचक्र भ्रामयन्तीं स्त्रिय पृथक् पृथक् स्थितौ वृषगर्दभौ
चादशम् । भृङ्गाश्च पाथक्येन वृषगर्दभौ अधीर्यन्त इति ताभ्यां क्षुब्धौ क्षीरा-
सृक्फेनौ पीत्वा यथाश्रयं ते सितासिता भूत्वा जालकारका अभूवन् । ततो द्विवि-
धैश्च तै स्वकृतशङ्खद्विद्विविधा जालपाशा कृता, ते च सुषुप्तैर्विषुप्तैश्च सगता ।
तेषु जालपाशेषु यथासुखं सक्तास्ते जालकारा श्वेतकृष्णोभयमुखेन महाहिना
समागत्य दष्टा इति नार्या तया ते नानाघटेषु क्षिप्ता । समुत्थिताश्च ते तथैव तान्
पाशान् यथातथ गिरिष्ठा विषोद्वेगाच्च तत्पुष्पजालस्थेषु समारदसु अन्येऽपि तेऽन्य
जालस्थां प्रन्विनु प्रवृत्ता इति तत्रस्थेन केनापि कृपालुना तपस्विना भातौ
मुक्त्या जालया दग्धपाशास्ते ससुषिर वैद्रुम दण्ड प्रविश्य तद्भूध्वस्थे भास्वरे
ज्योतिषि यलीयन्त । तच्छृणुमेव च मन्त्रकृतवृषगर्दभा सा स्त्री चक्षुषोरगोचरताम्
आपद्यत । तद् दष्टा विभिमतोऽह यावत्तत्र पर्यटन् स्थितस्तावद् भृङ्गगुञ्जितरम्युजं
न्व वीक्षितुमाह्वयतीमिव पुं करिणी हृदयमेकामपरयम् । तत्तीरोपविष्टश्च यावद्दह
तद्ग्नं धीक्षे तावद्बुद्धकेनैकेन स्वयं सचर्द्धितो दशराजु सिंहपोतोऽनायत्त इति
क्रोधात्तस्मादनाद्विशमित । स सिंहपोतोऽपि च वनान्तरं सिद्ध्या शब्दमाश्रय्य
तत्र गच्छन् वायुनाऽवकीणमुनो विहितं किन्तु क्षणानन्तरं क्रमशः स लब्धो
नरेणैकेन पुम्ना पृथक्समारोपितयाहुकं सम्पादित इति स सिद्ध्या कृते तद्ग्नं
जिगमिषुभृशम् अकिलंश्यत तथापि अन्ते ता प्राप्य तद्युक्तो निजरनमायात इति
सभार्यं तं करिमदनमागतमालोक्य उधकस्तस्मै तद्ग्नं समर्प्य ततोऽगात् ।

एतद् निरीक्ष्योभयं तदाश्चर्यमहमाश्रममागत्य ब्रह्मदण्डिनेऽज्योचम् । स
चापि त्रिकालो मुनिमामेयमभ्यधात् धन्यस्त्वम् । सर्वमेतं प्रसन्नेनेश्वरेण

१ हृष तुष्टौ । २ बुध अवगमने । ३ धीह् आधारे । ४ प्युह
उत्तिरेणे ५ विलश उपतापे ।

जलमानुषा युगपद् गृहीत्वा निर्गारेतुम् ऐषिषु^१ । अतस्तत्परिच्छदस्तम् उज्जिक्त्वा^२ शिष्यदभ्यद्रवत् । तद् दृष्ट्वा समाकृष्टवद्वो मृगाङ्कदत्तोऽ^३त प्रविश्य जलमानुषोस्तान् प्रत्येक्षित्वा शयनञ्च अमोचयत् इति तदग्राहनिग्रहा^४मुक्तो भिन्न राजोऽस्य वैदमाहसीत्, राजपुत्रपादयो पतितां च अग्राहसीत्, 'भगवन्, कस्यम् यस्यमानीतो धात्राऽत्रास्त ग्रस्तस्य मे प्राणान् ? जन्मना^५ एव क महानुभाव मृदसि ? रहसि त्वां का योषिजोष^६ जुषते ? क एव धियसि ? मन्त्रि किं वा महोद्देश्य धियसि ?' इति । एतदुक्त्योचरे श्रुतधेरोपेतश्च तद् पृच्छाम्भुत्वा सुतरा प्रणत शयनेन्द्रो यथादिष्टे तदभिवाञ्छिते सहायो भवितु म्यम् अदिशत्, स्वगृह तच्छृणोपरित्यज्या पवित्रीकर्तुञ्च प्रार्थयमान स्वकीयां पक्षीमानीय स्त्रीभूतिभि यथावत् आदिशत् । मृगाङ्कदत्तोऽपि च तदनुरोधत तत्र कौञ्चिद्वान् रान् अभियेत^७ ।

एकदा तत्रैव स्थिते मृगाङ्कदत्ते शयनेश्वरश्चण्डकतुनाम्ना निनप्रतीहारिणाचैर्वीक्ष्यन्नासीदिति नमनि मेघेषु गजसु प्रनृन्धतो मयूरान् द्रष्टु स उत्तम्यौ । धूतरसिक प्रतीहारस्तमभ्यधात् यद्राजन्, असुदक्षितताण्डवैरेभिर्नयूरैरलम् । मदीये गृहेऽस्मीमानभृतपूर्वां मयूरो यतते तदवलोकनरसिकश्चेन्नवान्, त श्वप्रदर्शयिताहे । एतदाकण्य 'नून स एवमा प्रदर्शयित-य' इति प्रतीहारमुक्त्वा ज्ञानार्थमुत्थिते तस्मिन्ध्वरेश्वरे मृगाङ्कदत्तोऽपि सानुगस्तासवमाकण्यात्माप ज्ञानादारादिविधीन् अविवधत् ।

अथ रात्रावधे तमसि वस्त्रूरिकानुलिखनीलवासस्वचर्चितो राजपुत्रो धीरचयार्थं स्वोद्देश्यादेकक एव सुसानुगास्वयावासात् स्वह्वागिर्निजगाम । अमृतञ्च माग घ्नान्तवशादपश्यतस्त्वस्य कस्यापि पुरुषस्याज्ञानास्मानोऽभ्यहस्य तैर्यतिभुङ्क्षो राजपुत्रो युद्धाय तमाह्वयति स्म । किन्त्वसेनाहतो निपुण पुमान्

- १ गृ निगरण ('धृतो धा', अचि विभाषा) । २ इषु दृष्टापाम् । ३ उज्ज उज्जस्ये । ४ ए विषेपे ('धिरती लयने', 'अहम्यामभ्यवापेऽपि०') । ५ हुमस्जो शुद्धी ('मस्ति नप्तोर्ध्वलि') । ६ प्रच्छ लीप्तायाम् । ७ मृद सुषणे । ८ जुषी प्रीतिसेवणयो । ९ नि निषाम्परायो । १० पि धारणे । ११ दित्त अतिमर्जने । १२ दृद् आदरे । १३ एद् अवरयाने । १४ एष मवरण ।

तत्कालोचितमुवाच यद् अविचार्यैवैव कथमतिताम्यति भवान् । अत्र तु निशा पतिरेवापराध्यति येन नैषा निशा प्रकाशिता विधाता वा शुकोट्यो न पूणाधि फारमस्य भाग्ये लिखेत् । अत एवेदरयन्धकारेऽकारण वैराणि समुल्लसन्तीति देवादत्र मिलितयोरावयोर्युद्धेन कतर किं वेदिष्यते । नागरिकादेतदाकर्ण्य सत्यमिति तुष्टो मृगाङ्कदत्त 'को भवान्', इति तं पुरुषं पप्रच्छ । तेन च चौरोऽहम् इत्युक्तो राजपुत्रो मृगावदत्, 'तर्हि हस्तमानय, सहचरश्च मे भवेति' । इत्थं तेन सग्य कृत्या तेनैव सह गच्छन् न निर्जलजीर्णरूपमेकम् उपासीदत् । तच्च प्रविश्य तत्र वर्तमानया मुरुङ्गया तेनैव पुत्रा च सह गत्वा स मायावटो राज्ञोऽन्तपुरं प्रविशेत् । तत्र प्रकाशे स पर्य्यचपीद् यत्तस्य सहायायी पुरुषो नान्यस्तस्करोऽपि तु चण्डकेतुं प्रतीहार । राज्ञीच्छकामुकश्चण्डकेतुस्तु मन्दालोकैकक्रोणस्य मृगाङ्कदत्तं परिचेतुं नाशकत् ।

तत्र प्राप्तमेव च प्रतीहारमुत्थाय मञ्जुमत्यभिधाना तदनुरक्ता राजपत्नी तं कण्ठेऽग्रहीत् पर्यङ्के समुपवेश्य चाप्राचीत्, 'अथ कं पुमान् स्वमिहानैपी' इति । प्रतीहारोऽब्रवीत्, 'विश्वसिहि ममाय सुहृदिति न भयस्यावकाश' इति । एतमुक्ता मञ्जुमती सातिशयम् उदैविजिष्ट उवाच च यदिदानीं मन्दभाग्याया मे कुतो विश्वासः यतो हि नर्मदाम्भसि मृत्युमुपे पतित राजानमवलोक्य मृगाङ्कदत्तस्तद्रक्षणे व्यापृर्त इति राजाऽमौ जलमानुपगृहीतोऽपि नाभूत् । तच्छ्रुत् खोपांशु प्रतीहारोऽवादीत्, 'प्रिये, शुचा जलम् । अचिराद्व मृगाङ्कदत्तं तम हम् प्रतिस्किरिष्यामि' इति । एतदुक्तवन्तं तं मञ्जुमत्यभ्यधत्त-सा विकल्थिष्ठा, यदामौ तृपो नर्मदाम्भसि प्राहैराक्रान्तोऽभूत्तदैको मृगाङ्कदत्त एव तद्रक्षणाय समपस्यत्, तमजम्बघ । कथं न ख त तत्रैव तर्हि तर्हितुमभहुर शस्त्रम् उदैगृहिष्ठा, अपि तु भीतस्ततः पलायिष्ठा ? धीरा हि कर्मणि निपुणन्ति न केवलं वार्त्ताति ज्ञोपमास्यनाम् । मा कस्यचिच्छ्रुतिपथमेतद्व्यतरेद-यथा मृगाङ्क दत्ताच्छ्रुताच्छिव त न भवत् ।

- १ कुट कीटिल्ये । २-लिख अक्षर विन्यासे । ३ विद्वत्-रामे । ४ विश प्रवृत्तान । ५ ज्योतिषी भयचलनयो । ६ शृद् व्यापामे । ७ मृद प्राण त्यागे । ८ गुरी उद्यमने । ९ पुन कर्मणि शुभे । १०

जलमानुषा युगपद् गृहीत्वा निर्गन्तुम् ऐषिषु^१ । अतस्तत्परिच्छिन्तम् उज्जिम्भत्वा^२ त्रिभ्यदभ्यद्रवत् । तद् दृष्ट्वा ममाहृष्टस्वप्नो मृगाहृदतोऽन्तः प्रविश्य जलमानुषोस्तान् प्रत्यस्किरत् शयरश्च अमोचयत् इति तद्ग्राहनिग्रहा^३ सुक्त्रे निष्ठ राजोऽद्भ्य^४ उदमाह्वीत्^५, राजपुत्रपादयो पतित्वा च श्रैशाक्षीत्^६, 'भगवन्, कस्वम् यस्समानीतो धात्राऽत्रात्रास्त अस्तस्य मे प्राणान्? ज^७मना त्व क महानु भाव भूँहसि? रहसि त्वां का योपिज्जोष जुषने? क त्व भियैसि? मनमि किं वा महोद्देश्य धियैसि?' इति । एतदुक्तत्वेत्तरे श्रुतधेरशेषतश्च तद् घृतान्तं धृत्वा सुतरा प्रणत^८ शबरेन्द्रो यथादिष्टे तदभिवाञ्छिते सहायो भवितुं स्वम् अदिशत्^९, स्वगृहं तत्कृपोपस्थित्या पवित्रीकर्तुञ्च प्राधयमान स्वकीयां पल्लीमानोऽप स्ववि भूतिभि यथायत् आदिशत्^{१०} । मृगाहृदतोऽपि च तदनुरोधत तत्र कौश्रिद्वात रान् अधिषत्^{११} ।

एकदा तत्रैव स्थिते मृगाहृदत्ते शरेश्वरश्चण्डकेतुनाम्ना निजप्रतीहारेणाहै र्दीप्यन्नासीदिति नभसि मेघेषु गर्जत्सु प्रनृत्यतो मयूरान् द्रष्टु स उत्तस्थौ । धूतरमिक प्रतीहारस्तमभ्यधात् यद्वाजन्, असुशिक्षितताण्डवैरेभिनयूरैरल्म् । मदीये गृहऽतीमानभूतपूर्वो मयूरो घर्तते तदवलोकनरसिकश्चेन्नवान्, त श्व प्रदर्शयिताहे । एतदाकर्ण्य 'नून स त्वया प्रदर्शयितव्य' इति प्रतीहारमुक्त्वा खानाद्यर्थमुत्थिते तस्मिन्ध्वरेश्वरे मृगाहृदत्तोऽपि सानुगस्तत्सर्वमाकण्ठ्यात्थाय स्नानाहारादिविधीन् अभिधत् ।

अथ रात्रावन्धे तमसि कस्तूरिकानुलिप्तनीलवासस्त्वर्चिताङ्गो राजपुत्रो वीरचचार्य रजोद्देश्यादेकक पृथ सुसानुगात्स्वावासात् खड्गपाणिर्निर्जगाम । अमृतश्च मार्गे ध्रान्तयशादपरयतस्तस्य कस्यापि पुरुषस्यांशेनास्यांसोऽभ्यहन्य तेत्यतिक्रुद्धो राजपुत्रो युद्धाय तमाह्वयति स्म । किं त्वसेनाहतो निपुण पुमान्

- १ ऋ निगरणे ('घृतो वा', अचि विमापा') । २ दृष्ट्वा दृष्ट्वायाम् । ३ उज्ज उज्जर्गं । ४ कृ विधेये ('किरत्तौ रुवने', 'अहम्यासभ्यवायेऽपि०') । ५ दुमस्जो शुद्धी ('मस्जि नशोर्हलि') । ६ प्रच्छ शीप्तायाम् । ७ मृह सुग्वने । ८ जुषी प्रीतिसेवनयो । ९ छि निधासगत्यो । १० धि चारणे । ११ दिश अतिसर्जने । १२ दृष्ट्वा आदरे । १३ एह अवस्थाने । १४ त्वच्च सयरणे ।

कस्मिन् शास्त्रमलिपादपे निम्बात्ता गणेशप्रतिमामालोक्य कृततत्परिणूति तन्मूले परिश्रात ममुपाविशम् । कृतञ्च मनसि, यद् वृतालवृत्तान्त स्वामिने निवेद्य न मयोचितमाचरितम् । एव पारस्परिकपार्थक्येऽपराधिनमात्मानमालोक्य निराहारो देवस्याग्रेऽधुव देहमिम परित्यक्तुमधुवम् । गतासु चैवमयहुतिधीषु तिथिषु तेनैव पथा कश्चित्पथिकोऽपथीत् तस्यैव सरोरुद्धायायां च क्षण विध्रम्य 'किं स्व पुत्रात्र म्लानमुत्तरितमि ? किमिच्छति भवान् ? किं मिच्छति भवन्तम् ? इत्थ निरवज्ञात । तन्निर्यन्धेन च यथावत्स्ववृत्तान्त विनियेदितवन्त मां स घृद्धपथिक 'न धीरेषु भयादशेषु एवमात्मम्लानिहेतुभूतत्रिकारा शुभ्रमन्ति । धीरोद्योगिना हि सर्व मनोरथा यथाममय संमुम्भति, इति नापदि ते स्वधैर्यम् उज्जति ।' एवमुक्त्वा तद्वोधिका विविधा कथाश्च कथयित्वा मरणात्मां निवार्य यथेच्छम् अविच्छादीत् । [इति तुदादय]

मित्रवियोगजन्मतमिस्त्रावरुद्धबुद्धि किन्तु, सुगृहीतस्नेहोपदेशप्रदीपोऽप्येव खिले, यत्स्वमुपदेश्य विद्वानपि न स कृत्याकृत्य विन्दते । ज्ञानप्रकाशो हि न तस्य संमुच्छन्ते इति प्रियाप्रियतरमपि स परिचुन्ते । अतः प्रियापार्थक्ये कथ मां विधिर्मम प्रभुणा सयुर्नैकु येन स पुनरप्यस्मान् पृथक्त् (रुधादय) 'संभुनक्तु इति चित्तानिमग्नोऽह युष्मान् अन्विष्यन्नट्या स्तवाभिलषितामुज्जयिनीम् आजिपम् । पर सापि मे तव सयोगम् अर्धैर्जित् । एतच्च नैराश्य स्वान्त मदीयम् अभिर्नैत् इव, शरीरश्च प्राणेभ्य अविर्नैक् इवेति भवदनयाप्यवर्द्धमानसगतितिश्रान्त एकस्या म्रिय गृह प्रदत्तभोजनावासवज्जोऽह वासाय प्राविशम् । तत्र चावाप्तदायनासन क्षण

१ णू स्तवने । २ भु गतिस्वर्ययो । ३ 'मान्तप्रकृतिकसुयन्तादव्ययाच्च कथञ्च न' इति किम् शब्दात् कथञ्चो निषेध । ४ मिच्छ उत्पलेशे । ५ शुभ्र शोभायै । ६ उम्भ पूरणे । ७ विच्छ गती ('गुपूष्वविच्छ' इत्याद्यप्रत्यय) (इति तुदादय)

॥ रुधादय तनादयश्च ॥

८ खिद दैन्ये । ९ विद विचारणे । १० उत्तृदिर दीप्तिदेयनयो । ११ उत्तृदिर हिसानावरयो । १२ युजिर योगे । १३ मुज पालने । १४ अङ्ग व्यक्तिसंक्षुण्ण । १५ घृजी वर्जने । १६ मिदिर विदारणे । १७ विधिर पृथग्भावे । १८ रुधिर आवरणे ।

एवमुक्तो जार प्रतीहार सातिशय लेजे^१ । तदधिषेपदान्तिस्तदानीं तत्र
 श्रय न भेजे । अमपावेशभरोऽमुन्याधरो निर्णुणो^२ ।^३ चुशोर च मञ्जुमत्युक्तमेकै
 कमचर तद्दृश्यमिति क्रोधाग्निर्ज्वलद्वाङ्कपालपतितामिव तत्सवाङ्ग धर्मे^४ ।
 अतोऽमृत्यमाणा स उवाच--आ पापे, मृगाङ्कदत्तसवाम् अलुभत् इति मा
 तस्मिन् यद्वभावा, किन्तु तेन त्व यन्माम् अधिक्षिर्पसि तस्य फलमिदानोमेव
 विन्दस्व^५ । एवमुक्त्वा स्त्रीवधपापानवहित स स्वच्छुरिक्या तच्छिररछोरितुं
 मैच्छत् । पर तस्मिन्नेव काले रहस्यधारिणी चेटिकैका छुरिकां ताम् अवाष्टज्ञात्
 इति मञ्जुमती ततो निर्गत्यान्यत्रागमत् । प्रतीहारश्च विस्मितेन मृगाङ्कदत्तेन सह
 यथागत स्वगृह परावर्तत ।

प्रतीहारे तस्मिन् स्वगृह प्रविष्टे मृगाङ्कदत्तस्तमसि तमभिहितवान् 'ममासा
 दितस्वभयनो भवानधुना क्षिप्र गाढ निद्रातु अहमपि चात साधयामी'ति ।
 प्रतीहारस्तथेत्युक्त्वा तथोष्टाषट्कोक्तेच्छया तत्रत्य स्वभृत्यमेकनाहूय आदिशत्
 यास मयूरो यत्र वर्तते तत्र पुरपमेन नीत्वा क्षयनीयमस्मै प्रयच्छ । मृत्योऽपि
 च तथेति प्रतिपद्य मृगाङ्कदत्त सदीपक तद्गृह प्रवेश्य दत्तक्षयञ्च त विधाय
 वहिर्निर्ययौ ।

गते च भृत्ये सार्गलीकृतवह्निर्द्वारो मृगाङ्कदत्त पञ्जरस्थित त मयूरमालोक्य
 सोऽय प्रतीहारोक्तो मयूर इति चिन्तयन् कौतुकात्तस्य पञ्जरमुदाटयामास ।
 पञ्जरनिर्गतो मयूरश्च मृगाङ्कदत्त निपुण निरीक्ष्य तत्पादयोर्निपपात मुहुर्मुहु
 लुलोठ चेति ह्रुततन्त्रस्य कण्ठे मृगाङ्कदत्त बद्ध सूत्रकमबलोक्य मुदति एतदेन
 मित्यवगत्य मधु तद् अमुक । मुक्तवण्टसूत्रश्च मयूर पश्यत एव मृगाङ्कदत्तस्य
 भीमपराक्रमो मन्त्री समपद्यत । मृगाङ्कदत्तश्च तदीक्षुष्येनानत त समारिख्य
 किं न्वेतदिति विस्मयाविष्ट सर्वं वणयितु तम् असुषत् । तन्निवण्यातिप्रसन्नो
 भीमपराक्रमो लिम्पर्मनो तदीयां मृदुलतांतां जिज्ञामालतां स्ववृत्तान्तामूल
 घर्णनेनेत्यम् अमेशीत्--'देव, नागशापन भयदन्तिकाद्विभ्रष्टोऽहमप्या भ्रमसे

- १ ओलज्जी ग्रीवायाम् । २ स्फुर स्फुरणे । ३ चुशुर विह्वलेने ।
 ४, अस्त्र पाके । ५ ह्रुत्त विमोहने । ६ क्षिप्र प्रेरणे । ७ विद्वत् एवमे ।
 ८ छुर छेदने । ९ मुच्छ्र मोचने । १० पू प्रेरणे । ११ छिप उपदेह ।
 १२ ओमश्च छेदने ।

कस्मिन् शाल्मलिपादपे निखातां गणेशप्रतिमामालोक्य कृततत्परिणूति तन्मूले परिश्रान्त मनुपाविशम् । कृतञ्च मनसि, यद् धृताल्लुप्तान्त स्वामिने निवेद्य न मयोचितमाचरितम् । एव पारस्परिकपार्थक्येऽपराधिनमात्मानमालोक्य निराहारो देवस्याग्रेऽध्रुव देहमिमं परित्यक्तुमध्रुवम् । गतासु चैवमवहुतिथीषु तिथिषु तेनैव पथा कश्चित्पथिकोऽपधीत् तस्यैव तरोऽध्यायायां च क्षण विश्रम्य 'किं त्व पुत्रात् ग्लानमुत्तस्तिष्ठसि ? किमिच्छति भवान् ? किं मिच्छति भवन्तम् ? इत्थं निरवभात् । तन्निर्वधेन च यथावत्स्ववृत्तात् विनिवदितवन्त मां स वृद्धपथिकः 'न धीरेषु भवादृशेषु एवमात्मग्लानिहेतुभूतविकारा शुभ्म' इति । धीरोद्योगिना हि सर्वे मनोरथा यथासमयं सँमुम्भन्ति इति नापदि ते स्वधैर्यम् उज्ज्वलन्ति ।' एवमुक्त्वा तन्नेधिका विविधा कथाश्च कथयित्वा मरणान्मां निवार्य यथेच्छम् अविच्छादीत् । [इति तुदादयः]

मित्रवियोगजन्मतामिस्रावरद्वबुद्धिं किन्तु, सुगृहीतज्ञेहोपदेशप्रदीपोऽप्येव विवर्ते, यस्तत्सुपदेश्य विद्वानपि न स कृत्याकृत्य विवर्ते । ज्ञानप्रकाशो हि न तस्य संमुच्छन्ते इति प्रियाप्रियतरमपि स परितुन्ते । अतः प्रियापार्थक्ये कथं मां विधिर्मम प्रभुणा सयुनेत्तु येन स पुनरप्यस्मान् पूर्ववत् (रुधादयः) 'सँभुनक्तु इति चिन्तानिमग्नोऽहं शुष्मान् अन्विष्यद्वदया स्तवामिलपितामुज्जयिनीम् आञ्जिपम् । परं सापि मे तत्र सयोगम् अर्ध्वर्जित् । एतच्च नैराश्य स्थान्त मदीयम् अभिर्नैत् इव, शरीरञ्च प्राणेभ्यः अविर्नैत् इवेति भवदनवाप्यवर्द्धमानसगतिततिश्रान्त एकस्या स्त्रिय गृह प्रदत्तभोजनावासवस्त्रोऽहं वासाय प्राविशम् । तत्र चावाप्तशयनासनं क्षण

१ णू स्तवने । २ भु गतिस्थैर्ययो । ३ 'मान्तप्रकृतिस्तुपन्तादव्ययाच्च कथञ्च न' इति किम् शब्दात् कथञ्चो निषेधः । ४ मिच्छ उत्सलेशः । ५ शुभ्म शोभायै । ६ उम्भ पूरणे । ७ विच्छ गती ('गुपूषूषविच्छ' इत्याद्यप्रत्ययः) (इति तुदादयः)

ॐ रुधादयः सनादयश्च ॐ

८ सिद्ध दैन्ये । ९ विद विचारणे । १० उत्तृदिर दीप्तिदेयनयो । ११ उत्तृदिर हिसानादरयो । १२ युजिर योगे । १३ मुज पालने । १४ अञ्जु व्यतिश्रवण । १५ वृज्जी वर्जने । १६ मिदिर विदारणे । १७ विधिर शृणुभावे । १८ रधिर आवरणे ।

सुप्त प्रबुध्य च यावत्कौतुकास्मिभृतस्थितोऽवलोकयामि तावत्सा स्त्री गृहाम्यन्तर
भूमिम् औनैत् मुष्टिपरिमितान् यवांश्चादाय मन्त्रोच्चारणपूर्वक समन्तात्तान्
श्रवणैत्, तत्क्षणं चामुन्निद्य जातान्, फलितान्, पक्वान्, लूतान् कपाल
चैकस्मिन् अष्टान्, अवहतांश्च तान् सद्यः अपि नष्टं सत्तुरूपेण च व्यर्शिनम् ।
तांश्च सत्तून् एकस्मिन् भाण्डे सन्थाप्य मुष्टिग्रयपरिमितान्तेभ्यः समादाय
कांमपायामेरुस्या निधाय अद्धि ममस्कार्पात् पिधानेनैकं च तान् पिधाय
गृहस्थं सुव्यवस्थं विधाय आनार्थं गृहान्निरयासीत् । एतत्सर्वं तत्क्षण्य मदीयस्वाते
निरतिशयां विस्मितिम् अतनिष्ट येन चाह तां शाकिनीम् अमनिपि सत्वरञ्चो
त्थाय सक्तुभाण्डतस्तावत् एव सत्तून् समुद्धृत्य सुरक्षितमकर पूर्वं पिधाने
मस्थाप्य कांसपाया सत्तून् सक्तुभाण्डे निक्षिप्य पिधानस्थापितसत्तून् पुन
पूर्वपायां कृत्वा तथैव तावतीभिरेवाद्भिर्गुण्य यथापूर्वं पिधाय शयनीयेऽङ्गायत
निपि । आत्वाऽऽगता च सा मामुत्थाप्य पात्र्या सत्तून् अशनाय मह्यम् अर्घनिष्ट
स्वयं चाज्ञातमकृतयत्यया तस्मात्सक्तुभाण्डाद् गृहीत्वा अतर्णोत् इति भुक्तेषु
तेषु सक्तुषु सा तत्क्षणमेव छागी समपद्यत । ता तयामूतामवलोक्य तदीयं मवं
कृत्यश्च प्रत्यभिज्ञाय मदीयोऽमपाशि समधिकम् ऐर्घ्यं येनाह ताम् एकस्म
सौनिकाय अकैषम्” । [इति रुधाण्य तनादयश्च]

परेद्यवि मौनिकपत्नी मामुपेत्य अंगुष्ठात् यत्र मदीया सखीम् अप्याची
अतस्तस्य फलमवश्यं त्वं लप्स्यसे । पुन तया- तजितोऽहं तत पुरो यद्विगत्वा
, ममन्ताद्विततशास्रम्यैकस्य न्यग्रोधशाखिनो मूले धान्तोऽश
प्रियापार्थक्ये विपि । तदैव योगिनीदुष्टा सौनिकभार्या मामुपेत्य तथासुप्तस्य
(कथादय) मम गले सूत्रकमेकम् अमौन्सीत् । तथाकृत्वा गताया च
तस्यां यदाह प्राभुस्ति तदा स्थितस्मृतिरहं मधूरस्य प्राप्तमा

१ उन्दी कलेदने । २ (दु वप् धीजमन्ताने) । ३ पिप्पु सञ्चूर्णे ।
४ शिप्पु विशेषणे । ५ दु कृष् करणे (उपात् प्रतियक्ष) । ६ (तनु
विस्तारे) । ७ (मनु अवग्रोधने) । ८ (पणु दाने) । ९ (वृणु
जदने) । १० - जि-इन्धी दीप्तौ । ११ - दु क्रीम् द्रव्यविनिमये [इति
रुधादय तनादयश्च]

१२ गुध रोये । १३ व-अ धन्यमे ।

त्मानमपरयम् । तत कतिचिद्विनानि इतस्ततोऽत्युद्दिग्दोऽहमभ्रमिपम् इत्येक
स्मिन् दिने शौनिक एको जीवन्त माम् अग्रहीत् भिस्तराजप्रतीहारमुत्पायाम्मै
चण्डकेतव च समुपाहार्यत् । तत्पक्षी मामवलोक्य अपूर्वोऽय मयूर इति क्षिप्रम्
अप्रैषीत् । मधुपयुक्तेन च स्वादीयसा भोज्येन प्रोषित माम् अप्रैषीत् , मनो-
रञ्जकक्रीडनकरूपेण चैकस्मिन् सुन्दरे पक्षरे समतिष्ठित् ।

अग्रेह दैवानीतस्य मम कण्ठसूत्रकममुच इति पुन समयो नौ अखौनात्
अतो न चिरादस्मान् निर्गर्हणीयाव । रात्रिचर्याया दशकान् पापोऽय प्रतीहार-
स्वरहस्यभेदभिया प्रमीणाति त्वञ्चास्य रात्रिचर्यामद्यादर्श इति सर्वमस्याचरण-
रहस्य जानासि । अतो योगिनीनिर्मितमेतत्सूत्र स्वरुण्डे सिनीहि^१ मयूरीभूय
चामुना गवाक्षेण बहिर्निर्गर्हणीहि^२ । तत समुच्छ्रितात्तव कण्ठात् प्रसारितभुजोऽह
तत्सूत्र मोचयित्वा आत्मन कण्ठे भन्त्स्यामि तद्देवाहमपि च द्रुतमनु-
द्रोष्यामि तत्र च ग्वया मम सूत्रे मुक्ते आवा प्रकृतिस्थी भविष्याव । द्वार
हि बहिरगलितमिति ततो विनिगममावयो विष्कम्भ्नाति अतो गवाक्षमागर्गवाव
योगमन श्रेय^३ ।

चतुरस्य भीमपराक्रमस्य युक्तिरिय राजपुत्र निरतिशयम् अप्रोणात् इति
तत्कथनानुसारेण स ततो निगम्य मन्त्रिणा मह सचिवद्वय स्वायासमागात् ।
तत्र च प्रहृष्टास्ते सर्वेऽयोन्यवृत्तान्तवर्णनैस्ता निशामनेषु ।

प्रात मायाबहुभिस्तराजो निजप्रतीहारेण चण्डकनुना सह मृगाङ्कदत्तमुपा
घ्राजीत् । राजपुत्र विनोदयन् 'णहि, अक्षैर्दीयाम्' इति आवादीत् । एतच्छ्रुत्वा
मृगाङ्कदत्तस्य सखा धुतधिरभाषिष्ट, 'किमक्षैर्देवनेन । न तत्किमप्यपूर्वम्,
किं विस्मृत भवता यद् ह्य भवत्प्रतीहारोऽपूर्वस्य मयूरस्य नृत्यप्रदर्शन
प्रत्यजानात् । अतस्तेनैवाधुना मनो रञ्जनीयम् ।' धुतधरेतदाकर्ण्य शयरन्धरो
मयूरानयनाय त प्रतीहारमादिष्टत् । प्रतीहारश्च तदानीमचिन्तयत् यत्किमप्यमह
प्रमादाद्विस्मृत्य शिष्यिचयसिप्तमपि अपारहस्यसाक्षिण न तत्क्षणमैर्ष्यणिपम् ।

- १ ग्रह उपादान । २ मीन् तर्पण कान्तौ च । ३ पुप स्नेहनसेवनपूरणेपु ।
४ त्वच भूतप्रादुभाय । ५ अ गती । ६ मीन् हिंसायाम् ('दिनुमीना') ।
७ चा अवयोधने ('ज्ञाननोजा') । ८ पिन् बधने । -९ अ गती ।
१० स्कम्भु रोधने सौत्रो धातु । 'स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुं', -'ध स्वभावनित्यम् ।
११ एषु हिंसायाम् , व्यापादयमित्यर्थ (ह्ययन्तति वृद्धभाय) ।

तदस्मात्स्वरमित्यरो भूत्वा तथा करोमीति विचार्य शीघ्र गृहमगास्त । किन्तु प्रविष्टशिखिवेश्मा यावत् पश्यति न तत्र तावद्यौरो नापि मयूरोऽदर्शि । एष व्यतिकर प्रतीहारस्य चण्डकेतोर्हृदयम् श्रमृदनात् । स च गत्वा नृपतिं ग्राहयत् 'देव, रात्रौ कश्चिद्यौरो मनाय मयूरम् श्रमुष्णात् । यतो हि अतीतेऽद्वि प्रगेऽहं^१ तत्रेहम् श्रगे, तदानीं स आसीदिदानीञ्च नास्तीति भवदग्ने मिथ्यावादीदानीमहं सञ्जात । न मे षाक् प्रसरति किमपि, वक्तुम् । निश्चप्रचमेतद् यत् स आसीत् कश्चिद् गृहीतमयूरावतारो दिव्यावतार । अपूर्वं स आचरत् । अदृष्टपूर्वं साऽनर्त्तात् । पुरं पर्यवस्थापितजलो न-स यावत् अस्मात् न किञ्चित् श्रान्नात् । पश्याश्च मे स, आमीदपूर्वं क्रीडनकमिति चोरितेन तेन सा नितरां धुञ्जति । अनुनीयमानापि शिरो धुंभाति । तद्यौर्यहेतुञ्च मामवगत्य भृशं मृणोति । किं बहुना, वार्यमाणापि सा तथैव प्रेर्णाति इति । एतदाकर्ण्य 'यस्ते बहिर्गमपाहर्णात् स प्रसिद्धश्चौरो निशाचरश्च इति श्रुतधिनोक्ते मृगाङ्कवत्तर्दीश्चाप्यन्यो न्यदर्शिनो हसतो धीक्ष्य मायावद् किमेतदिति वक्तुं तान् निरयन्नात् । ततो मृगाङ्कवत्तो रात्रौ प्रतीहारमेलनमारभ्य भीमपराक्रममोचनं यावत्प्रतीहारवृत्तान्तं शयरेन्द्राय दाशस ।

तथा च तत्र प्रतीहारो राजपश्या गृहं गच्छन् यथा मृगाङ्कवत्तम् अभ्यचीत् , यथा च तत्र गत्वा कामुकः स राजमहिषीमचीकमत, शस्त्रकलहं वा व्यधात् , यथा च स्वकीयप्रतीहारगृहप्राप्तिर्भीमपराक्रममुक्तिश्चेत्येतत्सर्वं तथा शयरेन्द्रम् श्रङ्क्षित् यज्ज्वलत्क्रोधाग्निपरीताङ्गं स प्रतीहारमुद्बध्य निरकुपत्^२ अविनीतां राज्ञीं मञ्जुमतीञ्च तदानीमेव स्वदेशाद् व्यौच्छत्^३ ।

मृगाङ्कवत्तश्चाथ शयरसंस्कृत , शशाङ्कवत्पथिगमाय बद्धोद्यमोऽप्यवशिष्टमग्निरसहस्रमग्न्यपेक्ष , पुलिन्दपत्न्यां बहूनि दिनानि निनाय । [इति क्रपादय]

एव मिह्लाधिपतेर्मायावटोगृहे तिष्ठति विमलपुद्ग्यादिवहिते मृगाङ्कवत्ते,

- १ मृद सीदे । २ मुप स्तेये । ३ प्रातःकालेऽहं तद्गृहमगच्छम् ।
४ अदा भोजने । ५ पुम सखलने (जुझादिषु च) । ६ धूञ् कम्पने ।
७ भृ भस्सने ('प्रादीनां, ह्रस्व') । ८ ह्य आमीदृष्ये (पौन पुन्येन तथैव करोति) । ९ विलशू विवाघने । १० कुप निष्कर्षे ('निर कुप' इति षेत्) । ११ (उच्छ्वी विवाम) । [इति क्रपादय]

समेत्यात्मीयश्चमूपतिरेकदा क्षयराधीश व्यजिह्वपत् यत्त्वदाज्ञापिता भगवत्या

अपहार मार्ग्यमाणा वय पुरूपमेक तादृशम् आपिर्वाम । स

प्रियापार्यवये चास्माक वीरयोधाना शतपञ्चकेन असंमद्ग्रामत, वहुँश्च
(चुरादय) अचैम्बण्ट इति दण्डप्रहारविवशीकृतोऽस्माभि न इहानीत ।

तदाकर्ण्य पुलिन्देन्द्रस्त पुरपमाशु प्रवेशयितु दर्शयितुच्चादिदे

शेति गण्डसिन्दूरममृत्तसवरकटोन्मत्तयद्धकरटीव, शस्त्रचतुर्दसृगाक्तगात्र,

पाशैर्विबाधितं स यावत्प्रवेदितस्तावन्मृगाङ्कदत्तस्त निजमन्त्रिण गुणकर प्राय

भिज्ञाय प्ररुवन् धाविष्वा कण्ठे अजगृहत् । भिल्लेन्द्रश्च तन्मित्रेभ्यस्त गुणाकर

मवगत्य निजप्रभुपादलम् तमतिप्रहो मृशम् असंमामत् स्वनिकेतनञ्च ससङ्केत्य,

विविक्ते निनिष्ठे च तन्मिन्, वद्धघ्नपट्टक तमगदङ्कारप्रोक्तपथ्यै पानभोज

नैश्च अर्वावास्त । इत्थ समाश्वस्त त स्वमन्त्रिण मृगाङ्कदत्त ममागत्य, 'सखे,

कथय कस्ते वृत्तान्त' इति तमन्वयुक्त । तदाकर्ण्य रणमर्वागुणाकरो गुणाकर

मृग्वस्तु सर्वेषु स्वकीय वृत्तान्त समुपैकेतयितुम् पञ्चमुपाक्रमत—

'नागस्य शापेन भवद्भ्यो विरहितोऽह मोहास्तुदूर तामटवीं श्रमन्नपि न

किञ्चिद् अवीविदे' । अयिद् रणम् अयिच्छिद्रत्, इतरत्र भवद्भवेपणैश्रममोह

आन्दर्भत् । इत्थ नितरादु खिन चिरादवाप्तयुद्धिरहम् अविचितम्', 'अहोदुःखि

चित्तस्य वेधस्तोऽपूर्वो विलास' । यो हि मृगाङ्कदत्तो हर्म्यतलस्थितोऽपि विद्येत स

सन्तसलिकतायामस्यामटव्यां पदार्थमान कथ भवत् । कां वा गतिं तेऽस्मद्वयस्या

प्राप्ता स्यु । इत्थमन्तर्मुहुमुहुर्मावैर्यन्, विध्यवासिनीं वैवादवाप्य कृतान्तसद

नोपममहर्निशोपहारीकृतानेकजीव देव्या भवन प्रविष्ट यथोपलब्धोपचारैर्देवीमहम्

अममहम् । अपश्यञ्च तन्नैकमात्मोपहारिण क्षणान्तर्गतनिस्त्रिंशहस्त पुरपशवम् ।

ॐ चुरादयः ॐ

१ ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च । २ भाग अम्बेपणे । ३ आप्त् लम्भने ।

४ सप्राम युद्धे । ५ खट्ति भेदने । ६ यथ संयमने । ७ गृह ग्रहणे ।

८ साम सान्त्वप्रयोगे । ९ मङ्केत आमन्त्रणे । १० वास उपमेवापाम् ।

११ केत धावणे । १२ विद् चेतनाख्याननिधासेषु । १३ री गतिरेषणयो

(रेपण वृकशब्द) । १४ द्विद्र कर्णभेदने । १५ गवप मागणे । १६ अथ

ष्टष्टुपपाते । १७ चित्ति स्मृत्याम् । १८ पद गती । १९ सुयोऽवकने

(अववकन चिन्तनम्) । २० मह पूजायाम् ।

कुर्यात्' । एवमुक्त्वा राजपुत्र शृण्वंस्तत्रालक्षितोऽतिष्ठत् । प्रचण्डंशक्तिस्ततो वारण तमपृच्छत् 'महात्मन्, को भवान् ? कथं वा ते राजत्वम् ? कथं च समद स्यापि ते निर्मटा चागेपेति ?' पृतदाकर्ण्य सनि श्वासमामूलात् स्वकीय वृत्तान्त वर्णयितु राजो जगाद- ।

'पुरा एकलयायां नगर्यां श्रुतधराभिधो राजाऽभूत् । सिंहासनमारोहति च यस्मिन्, यस्य शक्तिं, पाङ्गुण्यं, त्रिवर्ग चारातयोऽपि अचीकृतन् (अचिकीर्तन्) ससुदिते च यस्य तेजोविभाकरे भीतिचाकचिख्याभिभूतानि विपक्षिचक्षुषि अचीक्रेणन्, दुर्हकुमुदानि च अययन् । य प्रजासु सर्वथाऽनाश्रितान् अप पक्षन् । अधमम् अदुर्दुलत् । चौर्यम् उर्दममुलत् । शौर्यम् अपर्पणत् । वधम् अबोधत्, प्रजाम्यश्चेत् सर्वथा सुखसौविध्यम् अबोधेजन् ।

तस्य चेन्नभूतस्य धर्मध्वजस्य, राजनीतिपरायणस्य च राज्ञोऽद्वयोर्भाययो शीलधरमत्यधरनामानौ द्वौ सुतावजनिपाताम् । शीलधरस्तयोज्येष्ठ सत्यधरश्च कनिष्ठः । कनीर्योस्तयोः । यौवनमदोत्पिक्तः एवम् अजगर्हत् यत्सोऽहानपि अजगर्हत् । न दवान् किञ्चिद् अजीगर्हत्, न वीनेभ्य पणमपि व्यशिर्धेणत् । दाया-दैरन्य सह तद् व्यवहार खालप्याल दिव याते एव भूपती स स्वौरस ज्यायां सञ्च शीलधरमपि राज्याद् ध्मोनिच्छत्^१ ।

'अमर्पणं चैतेनातिसमुद्भिन्नं शीलधरो वन गत्वा घोरेण तपसा सन्तोषित शिव वरार्थम् प्रार्थयत् । यदहं गन्धर्वो भवेय येनाग्रचरो भूत्वा दायाद सत्य-धरमवहेत्या हिंसयेयम्^२ । एतदाकर्ण्य शम्भुस्तमादिशद् यदतचे भावि किन्त्वद्य शत्रुन्ते-स्वय मृत इति स रादाया पुरि भूपतेरप्रभटस्य समरभटो नाम पुत्रो भूत्वा जनिष्यते । तस्य च त्व भीमभटो नाम विमातृजोऽग्रजो भूत्वा^३ निहत्य

१ कृत मशब्दने ('उपधायाश्च') । २ कण निमीलने । ३ यत्रि सकोचने । ४ पञ्च परिग्रहे । ५ दुर्ल उत्क्षेपे । ६ मूल रोहणे । ७ पर्ण हरितभाये । ८ वध समयमने । ९ मज विश्रानने । १० गर्वे नाने (आगर्वीयत्वादात्मनेपदम्) । ११ गहं विनिन्दने (आष्टपीय) । १२ गण सङ्ख्याने (इ च गण) । १३ अण दाने (प्रायेणाय विपर्य) । १४ उच्छ्ठी विवासे । १५ जेय उपयाज्या याम् (आगर्वीयत्याश्चित्य तद्) । १६ हिंसि हिंसायाम् (आष्टपीयः) ।

राज्य कौरविध्यसि किन्तु यतो हि त्व सामपम् अतपसी इति मुनिशापात्पद
अष्टो जातिस्मरो व्यक्तवाग् वन्यो वारणो भविष्यसीति । यदा च त्वमवसन्नमतिधिं
स्ववृत्तान्त सूचयिष्यसि तदा गजत्वाभिर्मुक्तो गन्धर्वो भविष्यसि । अतिथिरपि च
एवया तदोपकृत सम्पत्स्यते । एवमादिश्य तिरोभूते भव शीलधरश्चिरतप क्षीणा
स्वतनु विभास्य गङ्गाया ताम् पार्तयति स्म ।

अग्रान्तरे पूर्वोक्तायोग्रभट्टमज्ञाय राज्ञे मनोरमया मनोरमारयया पत्न्या
मसुख निवसते देशान्तराज्ञासको नाम नर्तक समागत्य यत्र स्त्रीरपिणा हरिणा
वैल्यानाममृत हृत तन्नाट्यप्रयोग प्रादर्शयत् । तस्मिन् नृत्यन्ती नर्तकस्य तनया
लास्यवती नृपोऽवलोक्य स्वरूपविशोभितविश्वे, विश्वे तद्रूपे अललुभत् इति
नृत्याते प्रवृत्तिगततरिपृप्रचुरधनस्तत्कालमेव स कन्या स्वकीयमन्तपुर प्राङ्-
विशत् । विहितोद्वाहया च तत्र तया नर्तक्या लास्यवत्या तमुखासक्तलोचनस्तस्थौ ।

एषदा सा यजुर्म्यामिमन् पुरोहितम् अचक्षत यत्पुत्रो मे नास्तीति पुत्रे
एषा त्व मामत्र सत्रयस्व । तदाकर्ण्य पूर्वाराधित पुरोहितस्तथति प्रतिज्ञाय विद्व
द्विब्राह्मणैर्विधिवत्तामिष्टम् अचोक्तैत् मन्त्रपूत चरुञ्च द्विधा विभाजयन् अग्न्य
भाग ज्येष्ठाम्, शेषञ्च लास्यवत्यै प्राशयत् । ततश्चोभयो राज्ञोरुदरयो पूर्वोक्त
शीलधरन्त्यधरनामानौ पुत्री समाजग्मतुरिति समय प्राप्ते महीपते पाणिगृही
ती भार्या मनोरमा कक्ष्याणलक्षण पुत्र प्राप्तविष्ट । तत्प्रभवकाले च दिव सुस्पष्टा
भारती समुद्रभूद् यदय भीमभट्टो नाम विद्यातकीर्तिनृपोऽजायतेति ।

अन्येद्युर्लास्यवता चापि सुतमसूतेति पिता त समरभट्टनामान कृत्वा
सुतद्वयोत्पन्नसमारोहे प्राचुयण यथाविभवम् अविध्यत् । यथासमयकृतयया-
वश्यकमस्कारौ महाहृदोल्यारान्दोष्यमानौ लाह्यमानौ पाक्ष्यमानौ च तायुभाचपि
समधिकमौकुमार्या कुमारी कौमारे कुमार्यमाणौ राजप्रासादेषु अवधिपाताम् ।

१ कृधातो स्वार्थे णिच् । २ तपोऽचर इति विग्रहे 'कर्मणो रोमन्थ
तपोभ्या घर्तिचरो' इति क्यटि (तपस परस्मैपदञ्च) (क्यस्य विभाषा) ।
३ सूच पैशुन्ये । ४ पत गती (वैभाषिकणिजन्त) । ५ लुभ धिमोहने ।
६ विश प्रवेदाने । ७ कथ वाक्यप्रव धे । ८ सत्र सन्तानक्रियायाम् ।
९ हुत्र् ञ् फरणे । १० भाज पृथक्कमणि । ११ अश भोजने । १२ स्यद
वित्तसमुत्सर्ग । १३ कुमार कीदायाम् ।

कौमुदी-कथाकल्लोलिनी

अहितानवगच्छसि तर्हर्केऽस्तगतेऽस्मिन्निविष्टमयेऽलक्षितो निर्गत्य स्वसिद्धयै
मातामहगृहमिहि । एव वादयद्भिस्तैः सद्रत्न स्वर्णपूर्णप्रेषित भाण्डमतमद्व
स्तेन गृहाण ।

तस्माद्विज्ञादेतदाकर्ण्य तथेत्यभिन च च गृहीततस्वर्णसद्रत्नभाण्डो मीम
भट प्रदत्तमातृवाचिकानुरूपप्रतिवाचिक त द्विज व्यसजयत् । अस्तमिते वाक्ये
कृपाणपाणिस्तत्तुरङ्गमष्टमध्यममध्याह्न्य गृहीतहेमरत्नेन पृथग् अक्षयता शङ्ख
दत्तेन सह श्वेतयमान तत् प्रातिष्ठत् ।

इति कौमुदीकथाकल्लोलि-यां गणनिर्देशात्मक पष्ठ कल्लोल ।

१ चद स-देशवर्णे । २ अश्वेनातिक्रामता ('श्वेनातिक्रामति') इति
गिजन्तात् शतृप्रत्यय । ३ श्वेताश्वेनातिक्रामतीति (श्वेताश्वश्चतुरगालोदित
हरकाणामश्वतरेतकलोपश्च) इति गिजन्ताच्ञानच् ।

अथ प्रक्रियानिर्देशात्मकः सप्तमः कल्लोलः

इत्थ ततो निर्गत्यातन् मवयस्यो राजपुत्रोऽतीतदविष्टाध्वा निशीथे महच्छ
खणमेकमापत् । तत्र च सवयस्यस्य तस्य पतद्वाजिसुरघुण्णशरशन्दप्रओधि
तम् उद्गर्जच्छावके सहोत्थाय मिहमिधुनमेकमधौ नखैर्रो
प्रियापार्थक्ये विदारमुपचस्कारेति समिग्र सोऽवाह्य यावत्तुरगावबलोक्ते
(प्यन्तप्रक्रिया) तावद्विगलितान्ध्रौ ताद्युभौ भूमावपतताम् । तवबलोक्य विपण्णो
भीमभट, 'कालो हि व्यसनप्रमागितकरो गृहानि दूरादपि'—
'प्रतिब्रूतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुमाधनता'—तथा—'वामे विधातुरि
कथ विपदा निवृत्ति'—इत्यादि गालोड्यमान शङ्खदत्तमभापत यद्विरद्वास्यज
नात्पलायिता अपि वय विरुद्धाद्विधे पलायितु कथ शक्नुम इति स ण्वहेकान्ते
कान्तारेऽश्वमात्रमहायानप्युत्मानसहायान् अबोधैवत् । अतर्कितोपनतैरेभिरात्म-
व्याघ्रप्रपरनत्परसुरैरस्माकमाशातन्तुम सानवितानान् अलीलैवन् । यतो हि,
एतावद्दूरमस्मान् ययो साहाय्यम् अशूणैवत् तौ ह्यावपि अमृपातामित्यमृपा
ता शिवोक्तिं कर्तुमिदानीं क सहयुज्यात् । कथमधुना नैशेऽस्मिन् तमसि पद्मया
मियमरग्याऽऽत्री गम्या ! ण्तदाकर्ण्य तस्मुद्गच्छद्दत्तोऽब्रवीत्, 'वयस्य, धैर्येण
विधुरोऽपि विधुर्जेतु शक्यते इति नास्माभिरपैर्यैर्भाव्यम् । णहि, समारुद्धधैर्या-
वावामग्रे व्रजाव इति' । ण्य वादिना शङ्खदत्तेन सह शनै शनैर्ष्वतिक्रान्तका
न्तार शरपाटितपाठ स राजसूनुस्ता विभावरा पर्यञ्जीहेपत् ।

प्रातरुदयाचलसानूदितभानुर्निविडतरुलताध्वा तच्छृङ्गान् मार्गान्, तद्विरहि-
ताटवीप्रदेशांश्च ममचीर्बकैःसत । सिंहादिमङ्गीणायामटप्या गमनानुपग्राहैरन्यै
कतिपयपाथै मह पुरोगच्छन् मध्याह्नेऽध्वक्लममपनिनीपु, सिंखासु, पिपासुश्च
रानसूनु शीतलमलिलमलीलैरुतेति नातिदूर गत्वा स तपस्विजनोदजमङ्गीर्ण
जङ्घुकन्यापुलिन स्वसहगामिभि प्रापिषत् । शीतै स्वादुमिश्र गात्रैर्वारिभिस्तत्र
स्नानश्च शङ्खदत्तानीतवन्त्यफलमूलादिस्वयमक्षत यानपि ममाशिशत । तदनन्तर
तत्रोत्तरीतुमदाकयाया पयःपूरपूर्णपुलिनाया समुच्छ्रितस्तरद्गहस्तरसदृग्विचार-
यन्त्या इव जाह्नव्या कूलेन गत्वा विजनोऽजाङ्गणस्थमेकत्र स्याप्यायसलम प्राप्ता

१ 'श्वेताश्वभरः' इति णिच् । २३ 'ओ पुण्यपरे । ४ 'गौ च
सध्वे' । ५ 'अर्तिहोली' । ६ 'नागोपिशाम्बुदिताम्' । ७ 'एल
ईप्पायाम् । ८ आप्त् एभने । ९ अश भोजने ।

तया वल्लापितं^१ अतर्कितं काप्यगात् । तदवलोक्य मानुष्यभीतोऽहं तदनुकूलमव
सर्वं विधातुं स्वभार्यां विशेषेण निरदिशमिति मञ्जीतया तयाऽपि सा सर्वं स्वानु
कूलमेव असौतेधत् । एतेनापि किन्तु मम भार्या कलहप्रिया स्वश्वश्रून् कथमपि
अतृणुयत् । तत्तूष्णीम् अवस्थानम् निजावज्ञानमिव, तदैन्यालापं कैतवकलाकलाप
मिव, प्रत्यायनञ्च स्वदोषविष्यायनमिव मन्यमानायास्तस्या दुराशयो न शुभं
पुच्छं इव वृश्चिकदश इव वा निजकौटिल्यम् अरीरपत् । अतः सा तद्विरुद्धाचरणै
तां तथा अपीपिदत्, यदस्याधिक्यवैधर्यं तां कापि अशीशर्दत् । नाद्याप्यहं जाने
तददृष्टं क्व ताम् अवीष्टत् ।

घटनयाऽनया नितरा स्त्रियोऽहं विदेशं गन्तुमुत्सुकोऽभवम् । किन्तु ज्ञातयो
मिलित्वा पुनरङ्गनामेका मया व्यववहन् । फलतो मात्रा मे मापिता मन्तापिता
च सापि भार्या पाशेनोद्ब्रूयात्मानम् अजीरतत् । एतेन ततोऽप्यधिकं स्त्रियोऽहं
विदेशं गन्तुमुद्यतस्तदानीं, निवारयतो यन्धून् स्वमातृदुष्टतां पितृप्रवामनादींश्च
कारणरूपेण सर्वम् अधमायम् । किन्तु यदाहं ताम् प्रत्याययितुं नाशकम् तदा
युक्ताया कारणा दारुणा पुत्तलिकामेकां निर्माप्य सृपैव तामहं पुनः पर्यगयम् ।
ताद्वानीय सागलेऽन्तर्गृहेऽन्यत्र अतिष्ठिपम् । कर्मकरीरूपेण च तस्या एकां सेविकां
पृथङ् न्ययूयुजम् अम्यामयावद यन्मूर्खदोषाऽप्रीडा श्वभूवाराधनादिकं न जानाती
तीयं पृथगिहं तिष्ठतु आवाञ्छायां पृथगास्वहे । इत्थं मातृकौटिल्यस्य मदीया बाध
वजनप्रत्याधिययिषा रहस्यमेतत्सर्वं मया न्यगूह्यत् ।

दिनेषु यातेषु सागलेऽन्तर्गृहे घर्तमाना कपटक्षुपां तां दूषयितुं कयापि युक्त्वा
यदा मे माता नापपारत् तदा प्रकारांतरतया तथा कर्तुम् अचेष्टयत् इति
स्वयमेकदा दुर्मना साऽऽत्मनाऽऽत्मनो मूर्धानमाहर्य स्वगृहाङ्गणे रक्ताकां तार
माक्रन्दीत् । धृताक्रन्दनप्रयिष्टैश्च मत्सहितैर्जनैः किमेतदिति पृष्टाऽस्तावित्थं सासूय
तानुल्लापयते स्म यदियं नदीनां क्षुपा समागत्य मदीयामिमाम् दशामकार्षीदिति

१ 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु०', 'स्त्रिय' सम्माननशालीनीकरणयोगः ।

२ 'सिध्यतेरपारलौकिके' । ३ 'शाच्छासाहाय्यावेषां युक्' । ४ रीहं च्ये ।

५ 'प्राजभासमापदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्' । ६ गत्यर्थत्वात् 'शदेरगतौ

तः' इत्यनेन न तोऽन्तादेशः । ७ 'उक्त' । ८ 'हनस्तोऽधिष्णो',

'होह'ते'रिति कुत्वम् । ९ 'ऊदुपधाया' गोहः । १० 'दोषो जी' ।

मरणेनैवेदानीं मम निष्कृतिः सम्भवति । एतच्च तद्गृहाणा मम बान्धवानां
क्षोपः नितरां स्फूर्तयति स्मेति ते तत्र तदानीं वर्तमानेषु किञ्चुत्तेष्वन्यतमं प्राजी
ह्यन् अन्यानपि च द्विघ्नान् भद्रपुरपान् ग्रामीणान् आजूहन् ।

इत्थं चेदा सर्वे ते पथ्यर्काधुस्तदा मातुर्मै तयाभूताया दशाया कारिण्या
तन्नवोदङ्गुपाया समीपे मया सह अगच्छन् । किंतु समुद्राटितागलान्ते यावत्पु
श्यति तावत्तत्र केवला काष्ठमयीं पुत्तलिकामेकामपरयन् । व्यतिकरश्चैप तै वस्तु
गतिं निरर्थोचयत् इति विदम्बितात्मानं विलक्षिताश्चाम्ना हसन्तो हृदयाभ्यारो
पित्तैर्तत्कौटिल्यप्रश्रयास्ते याधवा यथागतं गताः ।

परित्यक्ततद्देशोऽहञ्ज आन्ध्रक्षिप्रं देशं प्राप्य दैवाद् द्यूतशालां प्राविशम् ।
अत्र च, चण्डभुजाख्यम् पांसुपटम्, श्मशानवेतालम्, कालवराटकम्, शारि
प्रस्तरञ्चेमान् तुल्यपराम्भान् शूरान् अत्राचम् । 'विजितो जेतुदास स्यादिति'
मिथः पणं कृत्वेतैः सममक्षैरहमदीव्यमिति द्यूते विजिता इमे मम दास्य गताः ।
अहञ्चैतेषां गुणैर्जितं स्वयं दास्यमुपगतं, इतीमे स्वैः समं वसता मया सर्वं दुःखं
व्यसंसमरन् । एवमग्रस्योचितेन नात्रा प्रमिद्धोऽक्षरपणकनामाऽहम् । गूहिता
त्मभिः मत्कुलोत्पन्नैरिहैवमेतैः सह भाग्यवशान्मिलितो निवसन्नाहं पूर्वोपाजितं
पुण्यैरन्नभवतां मिलितं इतीदानीं त्वमस्माकं प्रभुः ।

अक्षरपणेनेत्येव द्यूतान्ते विनिवेदिते तेऽन्येऽपि यथाक्रममात्मोदन्तानवर्णं
यश्चित्प्राप्तुपक्षिप्रमाप्तान् तान् सखीन् मत्वा सर्वे सह विद्वस्य तद्दिनं नीत्वा अक्ष
रपणकाद्यैस्तैः यद्भिः सह तस्मादुद्यानान्नृपात्मजो भीमभट्टः समुद्रासमानशी
ताद्युतिलकालङ्कृताननपौरदरीं दिशमगात् ।

तैः समं तत्र तिष्ठति तस्मिन् प्रावृद्धपागमत् इति विपाशा नदी महाधारि
पूरेण पुलिनं प्रपूर्वोद्यप्रशातान्भोधिसम्मुखीव प्रोवाह । तस्मिन् काले तेन
जलौघेन समानीयात्र विस्तृ एको महामत्स्यो गरीयस्वाद्यदीतदे व्यासक्तेऽभूत् ।
त तयाभूतं दृष्ट्वा सत्राया जना विविधायुधैर्विहन्तु प्रधाप्य तस्य तिमिरदरपाट
यामासुः । पाटिताश्च तस्माज्जीवन्नेको युवा द्विजो निरगात् । अद्भुतेन च तेन

१ 'स्फायो व' । २ 'हेरषडि' । ३ 'ह सम्प्रसारणम्' । ४ 'समवाये
च' । ५. 'चिस्फुरीणै' । ६ 'रह' योऽन्यतरस्याम् । ७ 'अत्स्मृत्स्वर
प्रयमदस्तुस्पर्शम्' ।

विस्मापिता सर्वे लोका कोलाहलं व्यधुः । तच्च सर्वं श्रुत्वा मित्रैः सह भीमम-
टोऽपि तत्रागात्, मास्याद्विनिर्गतं तं निजमित्रं शङ्खदत्तञ्चापश्यत् इति समुप-
जातपरिचयौ तावद्विरलधाराश्रुभिरन्योन्यमुन्दयमानौ परमानन्दम् अन्ववोभव-
ताम् । ततो भीमभटेन पृष्टं शङ्खदत्तं सर्वं स्ववृत्तान्तमिस्थमवययत्—

• गङ्गोर्मियेगेन त्वदृष्टेरगोचरीकृतोऽहमशङ्कितमेकं न महीयमा मत्स्येन निगीर्णो
महावेरमसदृशं तस्योदरं प्रविष्टं क्षुधितश्छुरिकोत्ततन्मासमभ्रघ्नौर्जिजम् ।
सोऽयं तिमिरघ्नं तत्तं वृहानीय धात्रा विनिश्चितं इति जनैरभिर्हताद्विदारितोदरा-
च्चास्माद्वहमेव विनिगतस्तथा याहीकं प्रकाशश्च समवालुलोकम् ।

शङ्खदत्तस्यैषोक्तिर्भीमभटमन्यांश्चापि तत्रस्थान् सर्वांस्तस्मिन्निगरेण, मत्स्योद-
रस्थित्या, बहिरागत्या च निरतिशयं विस्मापयते स्म ।

तस्मिन् देशे शङ्खदत्तेन सहैव स्थिते ससुहृदि भीमभटे, नागराजस्य वासु-
केर्याग्रोत्सवस्य समयं समायात् । अघण्टितघटयितुं हि विधेर्विधानं यद् विदेशी-
येऽपि हृदयस्थलद्वये स्नेहलतामेकां जनयति, सपल्लवयति चेति भीमभटः शय-
दत्तादिः सह मिलन्महाजनं नागमुख्यनिकेतनं नागराजस्य वासुकेर्दर्शनायाया-
सीत् । दिव्ये हि यत्रत्ये वातावरणे सत्यं सर्वत्र अशशासत् । सत्यपि वासुकि-
सहस्रफणामप्यनवरतप्रकाशे, यत्रत्यदिभ्यजनहृदयानि आध्यात्मिकज्ञानदीपो-
दिनानि शम् अचचकासत् । सर्वे हि यत्रत्यो जनो निजशालीन्येनात्मचारिग्रमा-
लिन्यम् अममार्जत् । दुराचारविचारानि श्राम एव च यत्रत्यजनताहृदयम् अवी-
रयत् । दुर्भ्यसनवासनासन्ततिश्च यत्रत्यो जनः हृत्स्थलेष्वेव असंयुजत । परगुण-
पट्यालोचनदृष्टिं च निजबुद्धिम्, अशीरयत् । परसन्तापश्च यत्रत्यजनान्योन्य-
स्नेहं न व्यलील्यत् । ना माघ्वाचारो धन्वाभरणाद्यादयैः लपयते स्म । सत्यश्च
न दुःखम् उल्लापयते स्म । न कोऽपि कमपि कटूक्तिं बोदलीलपत् ।

भीमभट एव भूते प्रदेशे प्रान्ताद्राम्यन्तरस्थां मातृवामभिभृताम्, पणारद-
प्रभापुञ्जं भारक्ताम्बुर्जरिव चिताम्, विपासिभूमपटलैश्च मोलोत्पलैरिवाभृताम्,
तद्वासुकिमूर्तिं दृष्ट्वा तां तत्रत्यैयथावासपत्रपुष्पफलादिभिः आर्चयत् । स्तोत्रैश्चो-
पाशुरलोकत् । पतन्मिध्रेव समये रात्रौ राटेश्वरस्य चन्द्रादित्यस्य कन्या, कुवल्

- १ 'वो विधूने जुक्' । २ 'स्वापेयि' । ३ 'शाच्छासाडाव्यायेपो युक्' ।
४ 'लीलोर्गुल्लुकावन्यतरस्या स्नेहनिपातने' ।

यावत्प्राप्ता जाता शोभनसर्वाङ्गी कुरङ्गीदृग्, हसावली तत्र समायात् । सा च
दियानुसारिभि स्वकीयैरङ्गै कटाक्षविशेषादिभिश्च भीमभट्टममोहयत् । जगत्सौ
न्यतस्तस्मै मोऽपि च तिर्यङ्मनयनचर्चमनाऽन्तः प्रविश्य तस्या धैर्यहृत्कोपम्
अचूचुरत् । [इति ण्यन्तप्रक्रिया]

एवभूते यतिकरे मा गुप्तविमृष्टास्तचेटीमुखेन तस्मिन्नेभ्यश्च तद्युवकनामा
स्पदादिकं शिञ्जोसते स्म, प्राप्ततरपरिचया च तदुन्मुग्धदयाऽपि विवर्तितमुखी यथा
कथञ्चित् ज्ञात्वा परिजनैर्नयमाना स्वमन्दिरञ्च जिर्गमि
प्रियापार्थक्ये पति स्म । प्रियाप्रेमपाशबन्धस्त्वलङ्घतिर्भीमभट्टोऽपि च
(सञ्ज्ञन्तप्रक्रिया) सरिभि सह स्वावाम्भोरिरिपति स्म ।

गते च तस्मिन् भीमभट्टे राजकन्यका हसावली राज
प्रामादमान्वाद्य स्वेष्टित सन्देश दत्त्वा स्वकीया दूर्ती तस्मै व्यसर्जयत् । सा
चापि तत्र गत्वा एकान्ते हसावलीविषयकमनुरागं भीमभट्टमुक्तवती सोऽपि च
'नक्तमन्त पुरमभ्युपगम्य तां सम्भावयिष्यामि, विद्याच्छृणु विशन्त नहि कोऽपि
मामवलोकयिष्यति' इत्येतां प्रतिसन्दिदेशः ।

प्रणेपममये दियामरणभूपितो भीमभट्टो गङ्गावितीर्णविद्याया आनुलोम्येन
पाठतोऽङ्ग्यीभूय प्राग्निजिह्वीकृत तस्यान्त पुर समाविश्य हसावलीम् अदिष्टं
क्षिप्त इति प्रातिलोम्येन ता विद्या पठित्वा तस्या राजपुत्र्या दृश्यता गतो गान्ध
र्वविवाहविधिना हसावलीं स्वभार्या विधाय तयैव सह तां रात्रिञ्च नीत्वा पुनः
नक्तमायास्यामीति तामाश्वस्योपमि ततः सपद्यपद्यत ।

प्रातरन्तः प्रविष्टा महत्तरा अन्तःपुरे सम्भोगलक्षणेर्दुःका हसावलीमवलोक्य

१ निवृत्तप्रेषणाणि च ।

[इति ण्यन्तप्रक्रिया]

❀ सञ्ज्ञन्तप्रक्रिया ❀

२ ज्ञा अवशोधने, 'धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छायां वा', 'ज्ञाथुस्मृ' शा
सन' । ३ इण् गतो 'सनि च' इति गमादेशः । ४ ऋ गतो 'स्मिप्पूर्ज्ज्वरां
सनि' । ५ आप्लृ व्याप्ती 'आप्शृप्यधामीत्', 'अत्र कोपोऽभ्याप्रत्य' ।
६ दशिर् प्रेक्षणे 'ज्ञाथुस्मृदशां सन' ।

[२४१]

पर चस्ये । वरोऽपि तु यतोऽह पितृवत्पलतम नूनमहाय त्या तन्निकट निनीपा
मोति परिगणितैरेव दिवसैस्तत्रागत मामगुप्य महायात्रायात्रिको बुभु
कर्तव्य विचार-सोपानपरम्परां तितैनिप । अचिरेणैव च पितृसामीप्यमुपगत्य
तस्मै सुतसाक्षिप्यसुप्त सिसैनिप ।

एवमुक्त्वा विसर्जितप्रैष्यो भीमभटो जिगीर्षया सम्पन्नद्वर्माणितवीरभटो
दायाद समरभटम् अभ्यपिषेणैयिपीत् इत्यत्युज्ज्वले तस्मिन् राजेन्दावभ्युदयाचक
ममारुढे प्रवृद्धनाद सैन्यमहाम्बुधि क्षुभ्यन्नुदधत् । तत्सहयुयुक्षया प्रस्थितैर-
सहस्रै सामन्तै राजपुत्रैश्च महानिनदैर्नदैरिव ^१सञ्जिगसमानैर्निजस्वामिबल
सैर्मात्सुभिर्दिशा प्रवेशा र्मापिपरीपित । सम्पत्तदसङ्ख्यगजवाजिजवभ्यप्रा,
तद्भारविदलनत्रासात्सात्सा मेदिनी, रजोराजि-याजेन विभुधारणम् अभिभैषत् ।
समरभटोऽपि च भीमभटमेव राढाभ्यणमागतमवगत्य ^२सवभ्य, हर्म्यतलमुत्तान
वदितोऽहित सखदसेनोऽभ्युदृत्य युयुत्सयाऽप्रतो निर्गतो रणाय आजूहवदिनि
मिलितयोरुभयो राघो शूराणां परस्परसमरकौशलम् ईर्ष्ययिषु ^३ महानाहवप्र
लय प्रावर्तत ।

क्षणानन्तरमेव कुप्यत्कृतान्तदन्ताग्रदलनोत्थित इव शस्त्रसम्पातजन्मानल
समुज्ज्वलमानो नभोऽभ्याविवरोपत् । रेणुप्रिताना सेन्यतुमुलनादवादिता, नृत्य-
त्कवन्धा च रणाङ्गणरङ्गभूमिर्व्यरुचत् । हस्तयर्मौन पादयमान प्राण्यसृङ्गदी,
प्लवमानप्राणिनीत्र प्रत्यभासीत् । न चिरादेव च शङ्खदत्तेन, अक्षपणन, युद्ध
विशारदैश्चण्डभुजाद्यैश्च महाबलैर्दुर्मदैर्द्विरदैरिव धनुधरो भीमभट परमैभ्यमहा
तरुनभाक्षयत् । तस्य सैन्ये भट्टे रथस्थित समरभटोऽतिक्रुद्धो रणाघौ मन्दर
इवाचलोऽतिष्ठत् । तदा वारणस्यो भीमभटस्तमभिपत्य तस्य चतुरोऽश्वान् स्वशरा

- १ 'इको भलि', 'सनि ग्रहगुहोश्च' । २ 'तमिपतिदिरातिभ्य सनो
वा इद् घाट्य' । ३ सनीवन्तध इतीट् । ४ 'अज्जनगमां सनि',
'सन्निटोर्जे' । ५ सेनया अभियातुमैपीत्, 'सत्यापपाश०' इति ग्यन्तात्सनो
लुङ् । ६ 'समो गम्यच्छिभ्याम्' (अजादेशस्येत्युक्तेः 'अज्जनगमामि'ति न
दीध, नापि तडि इडागम) । ७ अष्टु वृद्धौ, 'भनीवन्तर्ध०', इति पार्श्विकेड
भाव 'आपृष्टपृष्ठाभीत्', अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ८ 'इद् सनि वा' ।
९ भजते सखन्ताल्लङ् । १० धर्मणा सखद्वा । ११ 'ईर्ष्यतेऽतृतीयस्य' ।
१२ 'णिङ्गाक्षिरसने' इति णिङ्गन्ताय्ङानच् ।

रुदरै रणभूमिशय्यायामसुपपत् इति प्रियोऽपि समरभटो घावित्वा तोमरेण तिलुहिपर्षा भीमभटविकटकरटिन प्राहार्पात् । इत्थ प्रहतवाहनायुभावपि विवाहनौ भूत्वा गृहीतचर्मखड्गौ पदानौ ण्यामर्पणौ तौ द्वन्द्वयुद्धेनान्योन्यम् अभ्युभू पिशाम् । क्षणाच्च सङ्गयुद्धविशारद प्रसह्य युध्यमानो भीमभटो नर्तकीतनयस्य शिरोऽधिच्छिद्यत् । सम्पन्ने चेत्य तस्मिन् ससैनिके समरभटवधे, मृधे चाप्य घमिते, सिद्धचारणोद्गीयमानकीर्तिर्भीमभट सखिभि सह राढापुरीं प्रविश्य चिरप्रवासोपयातो राम कौशल्यामिव मातरमभ्यनन्दयत् । स्वयञ्च पौरैरभिन- न्यमानो, गुणप्रियै सचिवैश्च पूज्यमान, पितु सिंहासने समुपाविशत् । तत् अक्षुण्णपणादिभ्यो निजमहायकेभ्यो यहुग्रामान् वसूनि च प्रदाय तै सह पैतृक पद प्रदासत् छाटेन्द्रसुतया देव्या हसावल्या सह चिर रममाणोऽपि मर्वा भूमिं वशीकृत्य समाहृतोत्तमराजकन्याभि सम्भोगैकमत्तः, पानादिव्यसने चानुरक्तः, सचिवेषु न्यस्तसमस्तराज्यभारोऽभ्यन्तराच्च निरजिगमिपोत् ।

एव सासारिकभ्यसनामनस्य तस्य दिदृक्षया यदृच्छया जातूत्तङ्को मुनि शवस्मादेशपविश्रमकाल इव तत्राजगाम । द्वारञ्च प्राप्ते तस्मिन् मुनौ द्वाभ्यै जैनैरावेदितोऽपि रागमनैश्वर्यमदा-धो नृपतिर्न तदा तदादिदरिपयौ लेशमप्य घाधात् इति क्रुद्धो मुनिरमुष्मं राने 'मदान्धस्त्वम् राज्याङ्गष्टो वन्यो हस्ती भय' इति शशाप । एतडाकप्य विगतमदो भूपतिर्मुनिचरणानतो दीनैवचनैस्त प्रासा दयत् इति प्रशान्तकोपो महर्षिस्तस्य वदिधोर्यौ इत्थ वक्तुम् अन्वर्जिष्ठत् यद्विकल्चक्षुषम्, प्रचण्डशक्त्याख्य नागशापावसादिनञ्जातियीभूत मृगाङ्गदत्त सचिव समाधार्य यत्रा स्व स्ववृत्तान्त प्रवक्ष्यसि तदैतस्माच्छापात्ते मोक्षो भविष्यति । गिरिशान्ति, स्व तदा, गन्धर्वरमवाप्स्यसि, अतिपिश्र ते चक्षु प्मान् सम्पश्यते । इधमुक्त्वोत्तङ्को मुनिर्यथागत प्रायात् । भीमभटश्च राज्य विद्युतस्तक्ष्ण मुनिशापकारणो धारणो यभूव । स चाह गजीभूतो भीमभटः, स्वञ्च प्रचण्डशक्तिरित्यधुना मद्भोऽयमावयो शापमोक्ष कालयसि ।'

- १ नृह हिंसायाम्, ऊदित्वाद्धेत् तेन 'हलन्ताश्च' इत्यस्याप्रवृत्तिः ।
२ 'हलन्ताश्च' इतिसन कित्त्वम् । ३ एड् आदरे, 'अग्नेष्टो दीर्घो नेष्ट' तेन 'किरध पचभ्य इति न दीर्घ । ४ भौवादिकष्टप्रधातो सनि 'अञ्जनगमा सनि' इति दीर्घादि । ५ 'रुदमिदमुपग्रहि०' सनिग्रहगुहोष्', 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणम् सन परवस्यासिद्धत्वाङ्गपमाव ।

यथा विधाधरेभ्यम् अर्जञ्जनिष्ट तत्सम्बद्धा मयोच्यमानां कथां निजश्रुतिपथमव-
तारयितुं स्वम् अवदेधायस्व—

‘अस्ति गोदावरीतीरे प्रतिष्ठानाभिधानो देशः । तत्र शम्भुपराक्रमस्त्रिविक्रम-
सेनाख्यो वैक्रमसेनो राजा यम्बूव । अधर्माय कोपिनोऽपि कोऽपि नो नानन्य-
यो यम्य राष्ट्रे साधारणोऽपि जनः । राजनीतिचतुरोऽपि धामिकचरो यो न प्रनाना-
विपदं पदं पदे अचरन्मन्यत । प्रतापशालिनो यस्य नामाकणनेनैवारयो रणे दुर्ग-
शरणं निजविजयनिराशा समासासद्यन्त । यदनुभावोऽरिगणयौवनयौवनवास-
न्तिकविभूतिमदम् अददैह्यत । कक्षविलम्बितकौक्षेयकाटोपमात्रेण आहितारि-
हृदयभयो यद्भुजो भुजङ्ग इव स्पृष्टानपि विपत्तान् अददश्यत ।

आस्थानमण्डपगतस्य तस्य सेवार्थं शांतिशीलाख्यो भिक्षुरेकः फलम्
उपानेनीयत । स राजा चापि तत्फलमादायासञ्चवर्तिनः कोपागाराधिकारिणो
हस्ते अर्पयित ।

इत्थं व्यतीतेषु दशसु वर्षेषु परमेकदा राजे द्रव्याऽऽस्थानतोऽपसृत भिक्षो
तत्फलं राजा रक्षिणां हस्तान्मुक्ताय दैवतस्तत्र प्रविष्टाय च क्रीडामकटपोताया
दायादादयन् । स च मकटो यावत्तत्फलम् अग्राहयत् तावदेभिधमाममभ्यात्तस्मात्
उत्तममनसं रत्नमेकं निरगात् । तद् दृष्ट्वा राजा तत्फलमागत्य भाण्डागारिकम-
प्राणीत् यन्निष्पत्नीतानि यानि फलानि मया तुभ्यमनुष्णिग्मर्पितानि तानि
स्वया कं स्थापितानीति तच्छ्रुत्वा सभयः कोपाभ्यक्षो व्यजिज्ञप्त् यत्तानि फलानि
गञ्जमनुद्धाव्यैव प्राचेभिपिपि गवाक्षतस्तत्राहम् । आदशश्रेदहं तत्र गत्वा गवे-
पये । एवमभिधानो गोज्ञाज्ञस्त कोपाभ्यक्षः तत्र गत्वा निरीक्ष्य पुनरागतो
न्यवेदयत् यत्तत्र फलानि तु न सन्ति किन्तु रश्मिज्वालोर्णोन्मयमानरत्नराशिः
दैदीप्यमानो दरीदृश्यते । तदाकण्यातितुष्टो भूपः तान् मणोन् कोशरक्षिणे द्रव्या-
पूर्ववदागतं भिक्षुमन्येधुरवदत्, ‘भिक्षो, एवमेतावन्नन्ययन् यत् स्व मां
मेदेभ्यमे किमेतेन ते प्रयोजनं करोष्यते इति न यावत् यदसि न तावदत् पर-
फलमहं ते करोष्ये’ । पृतदुःखवन्तं राजानं भिक्षुः रहस्यवादीत्—‘यं घोर-
साहाय्यसापेक्षं मन्त्रसाधनं मेऽत्र वसते प्रयोजनम् । तत्र च भवान् चर्चोऽप्यते

- १ ‘ये विमापा’ । ‘यस्य हस्तः’ । २ ‘सुमास्था०’ इतीत्ये ‘गुणो यद्-
लुको’ । ३ ‘सुपसदचर०’ ‘अपजभदहदशमलपशाश’ । ४ ‘सूचिसूत्रि०’ ।
५ ‘रीशुदुपधस्य च’ । ६ ‘कृपो रो ल’ इत्युभयत्र लक्षम् ।

इति मन्मात्रासाध्ये तत्र चेकीर्ण्यमाणं ते साहाय्यमहम् धौवश्ये । तन्निशम्य
'तथास्तु' इति प्रतिपनीयमाने राजनि तोतुष्यमाणं श्रमणं 'तर्हि आगामि-यां
वृष्णचतुर्दश्यां निशागमे महाश्मशानान्तर्वटस्याधः स्थितस्य ममान्तिकम्
भवताऽऽनातव्यम्' इति नृप वाचचाचक्रे । तदाकर्ण्य 'घाटम्, एव करिष्यामि'
इति महीभुजोक्तः सान्तिशीलः श्रमणो जरीद्विष्यमाणो निजागारमौरः ।

अथ निर्दिष्टाया चतुर्दश्या महासत्त्वो भूभुक् भिक्षवे प्रतिपन्ना प्रतिज्ञा
सास्मैर्यमाणं परिहितनीलवसनं, खट्वहस्तं, शार्श्वयमानं-सर्वजनपरिजनराज-
धानीतो निगत्य निविडध्वा-तप्रातमलीमसा बाधायमानकौशिकाम्, रेरीर्यमाण-
वृकाम्, रोह्यमाणपरिडोढीक्यमानजम्बुकाम्, परितोत्रौक्यमानश्चापद्वङ्गन्यमान-
निरातशवाम्, जेध्रोर्ण्यमाणं देध्मीर्यमानशववसामगन्धाम्, चित्यालोकोलोलोक्य-
मानाश्वशशिशाखाघटवन्धाम्, क्वचित् सचस्कैर्यमाणकफेखुलचोक्रुष्यमाण-
कुणपसनीस्रस्यमानान्तरन्त्राम् अन्यत्र ज्ञेयमानकापालिक-सामाध्यमानमन्त्राम्,
श्मशानभूमिमवाप्तवान् । जगाद च तत्रोपसृत्य वटतरोरधस्तिष्ठन्तं भिक्षुम्,
'भिक्षो, एषोऽहमागतः, ममाचक्षर कन्यां काष्ठार्यां तैष्टीयैः, कान् वा तद्य साधन-
विघ्नभूतान् त्वग्निप्रो "जेप्नीयै" ? इत्यमुक्तो हृष्टियुक्तो भिक्षुन्वाच, 'राजन्,
प्रसन्नश्चेद्वितो दक्षिणामुखं विदूरं गव्यैकाकिनिं शिशपातरीं समुल्लग्निरित्यत-
मृतमेकपुत्रमिहानीय साहाय्यं मे विदेधीयस्व । तन्निशम्य 'तथास्तु' इति
निजस्वीकृतिं देदीयमानः सत्यसङ्गरो राजा दक्षिणां दिशमवलम्ब्य समुपात्त-
प्रदीप्तचितालातलक्षितेन पथा गत्वा कथञ्चित् शिशपातरुमवाप्य चिताधूममलीम-
सस्य भूतस्येव तस्य तरो स्कन्धे लग्नमानः तं दाय समारुढतत्तरिद्विद्वज्जु-
भूमावपातयत् । पतितमात्र एव च तं शवोऽकस्माद् व्यधित इवोद्य अक्रोक्ष्यते
इति दयालुः राजा जीवशङ्कया ततोऽवल्लभ्य तदङ्गानि प्राप्राचीत् । तेन च शवोऽ-
दृष्टासम् अजाहस्यत । एतेन राजा वतालाधिष्ठितं तं मत्वा कथमेव चाकल्पमे,

१ 'रीङ्गत्', 'गुणो यद्लुको । २ न वश' । ३ 'नीवशुर्लमुष्व-
सुभ्रमुक्षपतपदस्क-दाम्' । ४ अञ्छतेर्लिट् । ५ 'यकिं च', दोषोऽङ्कित' ।
६ अयङ् यि क्श्चि' । ७ वाञ्छ शब्दे । ८ री गतिरेपणयो (रेपण-
वृकशब्दः) । ९-१० ईप्ताप्थो' । ११ 'नीवशु' । १२ 'अपजम' ।
१३ 'हन्तेर्हिसायां यकिं प्नीमावो वाच्य' । १४ कुङ् शब्दे 'न कवतेर्यकिं'
कथतेरिति शपा निर्देशादादिकयोर्न ।

रपधि केवलं विलब्धस्त्व वर्द्धहि ततो ययोपाय सर्वं सम्पादयिष्ये । मन्त्रिपुत्रेणैव
मुक्तो राजसुत अतोतोद्, समुपलब्धोपायश्च अमोमोत् ।

परेष्टुर्मन्त्रिपुत्रकृतमन्त्रणोऽश्वासो राजपुत्र प्रियार्थी मृगयात्याजेन स्वमन्त्रि
राशिराज्यं पुनस्तां दिशमुद्दिश्य स्वाश्वमशिश्वयत् । मध्येमागञ्चोद्गतवानूलविवचि
तसैनिको मन्त्रिपुत्रैर्महाय सन् कलिहविषयं प्राप । तत्र तौ राजसुतमन्त्रिपुत्रौ
कर्णोरपलमहीभृतो नगरे तस्य दन्तघाटकस्य भवनमन्विष्य तददूरे पत्रं प्रकस्या
वर्षीयस्या योपितो गृहं प्राविशताम् । तत्र प्रदत्ताम्बुयवसाधौ निभृतस्थल-
वस्थाप्यैकत्र स्थिते च राजपुत्रे मन्त्रिपुत्रो वृद्धां जगाम, 'अप्यग्त्र, सङ्ग्रामवर्धन
दन्तघाटक जानासि ?' तदाकर्ण्य सा जरद्योपिजगाद, 'आम्, अहं तस्य दुहितु
पद्मावत्या भ्रात्रीति सर्वं तत्परिचारं सम्यग्बुद्धिः । किन्तुपहतत्रसनमिदानीमहं
विभर्मीति नाहं तदन्तिकं गच्छुं चाहमि^१ । एतदाकर्ण्य स्वकीयोत्तरीयान्निदानेन
तां सन्तोष्य मन्त्रिपुत्रं पुनरब्रवीत्, 'मात, यवहं प्राथय तद्गुप्तं सम्पादास्म
त्साहाय्यं चर्हहि । दन्तघाटकमुक्ता पद्मावती गत्वा स्वमेव वद 'यद्यो राजपुत्र
सरसि तस्या जरीगृधयाऽदरीदृश्यत त्वदृष्टदरीशयदरीभूतोऽस्मावत्र वरीदृतीति ।
किञ्च, यदा प्रभृत्येव सरसि त्वं प्रेमदृष्ट्वा तम् अवर्षरी, हृदयेन च अर्पया,
तदा प्रभृत्येव स रमणीरूपस्यञ्जोगाघाऽनङ्गाघाऽगाघार्णवनिमग्नो निजजर्गहाम-
प्यात्मतोष्टूरूपेण जाग्रहीति । त्वन्नाममाग्येन पद्मास्तरेऽपि मोमोर्ति^२ । कर्पूरा
गुरुक्षीरादिशीतोपचारेणापि न शान्तिम् अभिजहमीति । अनुनेतोयमानोऽपि न
किञ्चित् चञ्चुरीति इति तस्य दशाया दादयती त्वा सूचयितुमहमिहायाता ।
प्रणोतवीमि, तयाऽचिरं चरीकृहि यन तव मयोगेन मयाम कामोऽपि तं पास्य
भ्यात्' इति । एतदाकर्ण्य दानवशीकृता आ घृष्टा पद्मावतीपार्श्वं गत्वा सज्जानन्तर
पुनः कर्पूरलिप्तपाणिद्वयाहुलिचिह्नितोभयगण्डा, परिभयोद्विग्ना रदती प्रत्यावर्तत ।
घृष्टा च मती जगाद यदितो गत्वा गुप्तं युष्मदागमनं मया तस्यै निवदितम् तेन
च तया निभत्स्य ह्याभ्या पाणिभ्यामहमाहतेति जाहेति न तदहुलिमुद्रा अद्यापि
मदीयगण्डी इति । तस्यैवमुक्ते सति नैराशयविषण्णं तं नृपात्मजं महाप्राज्ञो

१ विचिरं पृथग्भावे । २ हर्षं गतिकार्यो (कान्तिरिच्छा शोभा च) ।

३ घृष्टं धरणे । ४ गृधु अभिषङ्गायाम् । ५ गाष्ट प्रतिष्ठालिप्स्योप्रसन्नं च,
अप्रत्यये, टाप् । ६ मुष्ठां मोहसमुष्णाययो, 'राक्षोप', तियादीनामनार्धधातु
करणात् 'न भान्तोप आर्धधातुके' इत्यस्याप्रवृत्तिः ।

मन्त्रिपुत्रो जनान्तिकमुवाच, 'मा विपादमार्धि वाऽधिर्जहति, मन्त्र रक्षत्या तया निर्भर्त्स्य अम्या वक्त्रे यशाङ्गुलीर्निपातयत्या सूचितं यद्वल्गुपचीया इमा दश रात्र्यः सङ्गमानुचिता इति प्रतीदया । इत्यमाश्वासितराजसुतो मन्त्रिसुतश्च विपणित्रिक्रीतस्वाधितृप्तकिञ्चित्त्रणोपलब्धधनेन वृद्धया महार्हं भोजनं साधयित्वा तया सहोभावमुज्जाताम् ।

अथो न्यतियापितदशदिनो मन्त्रिपुत्रो जिज्ञासार्थं पुनरपि वृद्धा पद्मावत्यन्तिकं प्रेषितवान् । मिष्टान्नपानादिलुब्धा सा तदनुरोधतः पुनः पद्मावत्या वासगृहमभ्युपेत्य तूर्णानि स्थितापि तदवस्थामपराधरूपेण गणयन्त्या तया सालङ्काराभिरुत्तमभिरङ्गुलिभिः उरस्यमिहता तदन्तिकादायाता । ताञ्चावलोक्य मन्त्रिसुतो राजसुतमब्रवीत् 'एव जातेऽपि मान्यधैतज्जागृहि विनयस्तमालङ्काराङ्गुलिमुद्राग्रयया तयेत्य सूचितं यत्तिस्रो निशा सरजस्काहमित्येता अपि प्रतीक्षया वैवीर्यं ज्ञेयम् इति । [इति यद्वल्गुगन्तप्रक्रिया]

'यद्गते मन्त्रिपुत्रस्ता वृद्धा पुनः पद्मावत्यै ग्राह्यीत् । सा च तदानीं तन्मन्दिरमवाप्ता सम्मानपूर्वकं प्रीत्या सम्भोजिता पानलीलादिभिर्दिनं विनोदित्वा मातिशयम् अमुखायत । सायञ्च यावत्सा वृद्धा गृहं गन्तुं प्रियापार्थक्ये सुमनस्यते तावत्तस्यालोका भयानकं बहिर् अशब्दायत (नामधातुप्रक्रिया) यदलानाङ्गुष्ठो मत्तहस्ती जनान् मण्डन् धावतीति । तदा कथं पद्मावती वृद्धामेवमभाषत यद्वस्तिरुद्धमागणं तय गमनं माग्मतमसाग्मतम् । अतः पीठिकायाः समुपस्थाप्य गृहद्वाराद्यद्वारमित्रं रज्जुकां खा ततः प्रक्षिपामि । एव गृहोद्यानं प्राप्य वृद्धममुमाख्यां विलङ्घिताद-प्राकारां स्वगृहं गच्छ । एवमुक्त्वा सा चेटीभिर्गवाक्षेण ता वृद्धां रज्जुपीठिकाया

१ 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपम्याभीयरत्रेनामिद्वत्वात् हलुर् । २ अज गतिरपेणयो, यद्वन्ताद् यक्, अस्य यद्वल्गुक् नास्ति आधधातुक इति विषयसप्तमी तेन यटि विवक्षिते एव व्यादेशः । यद्वो लुकापहारे तु विषयत्वाभावेन अजेर्बन्धप्रपो' इत्यस्याप्रवृत्ते ।

(इति यद्वल्गुगन्तप्रक्रिया)

३ नामधातुप्रक्रिया ३

३ 'मुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति ययङ् । ४ 'यशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः' । ५ शब्दवैरक्तलहाप्रकण्वमेधेभ्यः करणे' ।

सुताऽऽज्ञापितंश्चैरगवेपिभिरधिकारिभिर्निगृहीत तत्क्षणमेव नगराध्यक्षसमक्षमा नीतः । तैश्च दन्तघाटककन्याया निशि हृतेय मुक्तावली कुतो लब्धति पृष्टो यपेण तापसः स राजपुत्रोऽथादीव यन्महामिय मदीयेन गुरुणा प्रदत्तेति स एवैतद्विषये पृच्छयताम् । नशकथं तदधिकारिणस्तमुपेत्य पप्रच्छुः, 'भगवन्, मुक्तावलीय कथं तव शिष्यहस्ते गता ?' तन्निश्चयं न धूर्तो रहसि रहस्य तस्याभापत यत् पत्नी अहमरण्येषु सदैवेतस्ततो आभ्यन् दैवाविहाद्य निशि श्मशानमार्शयिषम् । ह्येण स्थितश्चेतस्ततः समागत योगिनीगणमहमपश्यम् । तन्मध्ये एका योगिनी समानीत कञ्चिद्राजपुत्र समुद्रादित्ततद्दृष्ट्वा कमल भैरवायोपहारीकृतवती । ततो मधुपानोन्मत्ता सा मामवलोक्य विविधान् कामुकीभावानभिव्यजयन्ती, समु- द्धुमती, अश्वस्यन्ती घटवेध मामुपगत्य जपतो मेऽक्षमालिका मत्तोऽपाजिहीर्यते त्यतिक्रुद्धेन मया सा जघनम्यले मन्त्रप्रज्वालितायस्मशूलेनाङ्किता, तस्या कण्ठान्मयेय मुक्तावली चाहतेति तापसानहा सा मम विक्रेया वर्तते ।

एतन्निश्चयं पुराण्यक्षो गत्वा सर्वं तद्भूषणं व्यजिज्ञपत् । भूपोऽपि च तदानी- मेकामासवनितां दन्तघाटकसुताजघनस्थलमवलोकयितुं प्रेषितवान् । परावतिता याश्च तस्या मुक्तात्मस्य तज्ज्ञारवाऽनयैव डाकिन्या मदीय सुतो प्रस्तः इति समुत्पन्नमतिर्मन्त्रिपुत्रतपस्विन समीपे स्वयमेव गत्वा पृष्ट्वा च तत्क्षयनेन सुता- व्रियुक्तिदुःखोद्धारणायमाणचन्द्रभ्यां पितृभ्यां शोच्यमानामपि पद्मावतीं पुराधिर- वासयत् । सा चैव निवासिताऽप्यटम्या वतमाना तत्सर्वं मन्त्रिपुत्रकृतमुपायं सम्भाष्य प्राणाश्च जहाविति दिनान्ते परित्यक्ततापसं शिष्यवर्यं मन्त्रिपुत्रवृत्तात्मजौ समारूढाश्चौ मार्गं शोचन्तीं तामुपेत्य समाश्वासनपूर्वकं तुरगे समारोप्य स्वराष्ट्रे नीतवन्तौ । तत्र च तया निवृत्तो राजसुतः समुत्सव तस्यै । दन्तघाटकस्तु व्यतिकरेणैतेनारण्ये स्वसुतां आपदाशिता मत्वा यवीर्यासमपि तं ज्यौपयता, द्वीर्यासमपि तन्मृत्यु नैर्दयता, प्रतिविनश्च कन्यावियोगजन्यदुःखं द्रार्पयता महता शोकन र्यपादि, तद्भार्यां च तमवगमत् ।

१ श्रयतेर्लुङ् । २ 'अश्वभीर०' 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् । ३ 'वाष्पो धम्यामुद्रमने' । ४ वृद्ध कुर्वतेत्यर्थे णाविष्टमद्भावे 'वृद्धस्य च' इति ज्यादश । ५ अन्तिकं कुर्वतेत्यर्थे णाविष्टमद्भावे 'अन्तिकप्रादयो न दसाधौ' । ६ 'प्रिय- म्भिरस्फिर०' इति दीर्घस्य प्राधादश । ७ 'चिण् ते पद' ।

आग्यातैत्तत्कयो वैतालो नृपमग्रवीत्, 'स्व हि शुद्धिमता श्रेष्ठः पुरः' इति दम्पत्योरनयोर्मरणे किं मन्त्रिपुत्रोऽपराध्यति राजपुत्रो वा तत्र हतुरताहो पद्मा चत्यास्तत्र वर्ततेऽपराध इति सशय मेऽपनयस्व । जानानोऽपि यदि तच्च स्व न वदिव्यसि तदा शिरस्ते शतधा स्फुटिष्यति' ।

एवमुक्तवान्त त ग्रिविक्रमसेनो वैताल जानान शापभियैवमवोचत्, 'योगेश्वर, न किमप्यत्र दुर्विनेय वर्तते, नापि चान्यतमस्यापि तेषां त्रयाणामत्र वर्तते पातकमपि तु राजा कर्णारपल एवात्रापराध्यति । यतो हि प्रभुकार्यं कुर्यं न्मन्त्रिपुत्रो नाग्रासग्रायत । पद्मावती-राजपुत्रौ च कामशरामिना सन्तापिताविति स्वायसाधनोद्यतोऽविचारार्हो निर्दोषौ । राजा कर्णारपलस्तु धूर्तचरितेहिताद्य जानानो नीग्यनभिज्ञ इति निजप्रजाना तच्चगतिमनवगत्य निविचार यत्पद्मावतीं निरवासयतेन न सोऽपराधभागिति निविचिकित्सम्' ।

नृपमुखादेव समीचीनमुत्तरमाकर्ण्य तत्क्षणमेव नृपस्कन्धादुत्तीर्णं स वैतालो वै तालोत्पनत्पतन्निभिरशालोद्धूतितशास्त्र-सनसैनायमान-सदागतिना महाप्रत-कयोऽपरिलक्षितश्च क्वापीयाय ।

एवम-तर्हिते वैताले पुनरपि भूपतिरमुमन्वेपिपिपुस्तच्छिद्रपापादपातितकमा जगाम । यावच्च स चितालोकवशात्तत्रावलोकयति तावत्पूर्ववदव भूतले पतित कुवन्त शवमयालुलोके इति दधान्तभूतं त वैताल पुनरपि भूपो यदा निजस्कन्धे समारोप्य दूर्णीं जवाङ्गन्तु प्रवृत्ते तदा स वैताल स्कन्धाङ्गयस्त नृपमग्रवीत्, 'रानक्षेव गच्छन् त्व महान्त वलेशमनुभवसीति तव मनोविनोदायाश्चभ्रमापनो दाय च कथामेतां त्वा कथयामि—

'आसीत् कलि-दनन्दिनीकूले ब्रह्मस्थलनामको ग्रामः । तत्राग्निस्वामीनामकः एकः श्रोत्रियो ब्राह्मणो न्यवमत् । अपुत्र स पुत्रीयैश्चपि पुत्रीयैश्चन्तेवामिनः सुमन्तुष्टः स्वमन्त्रिकायामवात्रप्रायाम्, अग्राह्यादीयत् । सन्ततिकाभ्येत तस्य कालक्रमे

१ 'गाङ्गुटादिभ्यः'-इति द्वित्वम् । २ 'सत्रकक्षकष्ट०' इति सत्रशब्दाद्वा पापार्थे कथम् । ३ मन-मन शब्दादव्यक्तानुकरणं शब्धि, 'लोहितादिवाग्भ्य क्यप्', 'वा क्यप्' इति यैमापिकस्तद् । ४ 'सुप आत्मन क्यच्' । ५ 'उपमा नादाचारः' । ६ 'अधिकरणान्तेति कथ्यम्' । ७ 'काम्यश्च' इति काम्यच् प्रत्ययान्ताच्छृङ्गप्रत्ययः ।

णातिसुन्दरी मन्दारवतीनामकन्याऽजनि या स्वालौकिकसौन्दर्याधरीकृतविधिपूर्व
विनिर्मितसृष्टिर्योधने, यौवनेऽप्यप्योयत । सप्रातर्प्यातिनि च तदमूमपूर्वसौन्
र्ययशमि विशि दिशि, वान्यकुब्जतस्तप्रायाता सर्वगुणसम्पन्नास्वयो ब्राह्मण
पुत्रास्ताम् औदीर्यन् । किन्त्वेकस्मै प्रदानेन शोषाचात्महत्या मा कुर्वीयातामिति
भीतोऽग्निस्यामी न कर्मचिदपि तेषु यौवनसौन्दर्योदयां दयाश्रक मन्दारवतीम्
इत्यचिवाहितायामेव स्थिताया तस्यां तत्र ते त्रयो ब्राह्मणा अपि तद्वक्त्रचन्द्रा
सक्तचकोरदृष्टयो न्ययसन् ।

अतर्कितघटनासघटनपटीयान् किन्तु विधिर्हि बलीयान् । अस्यैव च बलन
बलीयमौतोऽपि भोजायते । घालिशोऽपि विद्वैत्यते । दरिद्रपि राजानंति । अपमेव च
सर्वनाशकीनाशपाशबद्धमपि विप्रांशयति । तिर्यञ्च सर्वाययति । मध्यञ्च तिराय
यति । दरिद्र श्रययति श्रीमन्तञ्च दरिद्रयति । अस्यैव बलेन मुदिनमपि दुर्दिनायते
दुर्दिन मुदिनायते । वीतरागतयाऽपरिगणितशीतवातातप, आत्मविकाशापसारि
ताज्ञानधरान्तस्वान्त तपस्यन् अप्येतत्परितो जनो दुजन इव कामिनीकाञ्चन
कामनाकृष्ट कथयते । त्रलोचयनायानामपि नायोऽय स्वहन्मोपात्तनाय नाय
हरिमिव प्राणिमात्र ययेच्छ चालयति, उत्थापयति, उपवेशयतीति कश्चिदिह
कथति^१ इतर कृणति अपरो रामायते अन्यो रावणायते । अतस्तद्विवशीकृत्वा
मन्दारवत्यपि समुत्पन्नामददाहज्वरेण पञ्चत्वमगात् । गतेन सच्छोकविक्रवास्ते
ब्राह्मणपुत्रास्तद्वान्धवं सम शमदान नीत्वा परासु ता स्वाभिलाषाभि सह
मस्मसाञ्चकु । एकतमञ्च तेषां विहितमटिकः, कृततस्मशय्योऽवाचितोपलब्ध

१ युवतीनां समूहे मपल्लीवाचरदित्यथ, 'कृत् क्यञ्चलोपध' इति क्यङि
यिवाहजन्यसम्कारविशेषनिमित्तकं पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वात्
'क्यङ्मानिनोश्च' इत्यस्वाप्रवृत्तिः । २ ऊढा विधाहितार्मच्छन् । ३ 'आचा
रेऽधपत्तमश्लील' इति क्तिप् । ४ भोजस्वी इवाचरति इति विमह क्तु^२
'क्यञ्चलोपध' इति क्यङ् स च भोजसोऽप्सरस—इति नित्यम् । ५ 'कृत्
क्यञ्चलोपध', इति क्यङि, 'न क्ये' इति ज्ञान्तस्यैव पदम्यात् मस्य राव न ।
६ 'राजा' इवाचरति, 'अनुनासिकस्य किम्बलो क्विति' । ७ पाश विमुञ्चति
'सत्यापपादा०' । ८ मध्यञ्च करोति । ९ तिर्यञ्च करोति । १० श्रीमन्त
करोति । ११ दरिद्र करोति । १२ 'मुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' । १३ 'कथय
कथणे' । १४ 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्तिप्' । १५ क्तु क्यञ्चलोपध ।

भक्षणेन प्राणिनिपत् । द्वितीयश्च तदस्थीन्युपादाय भागीरथीं ययौ । तृतीयश्च शिरो
मुण्डयित्वा सञ्जीवैरयमाणं शूद्राश्च प्रतयन् देशादेशान्तरभ्रमणप्रसङ्गेनैकै
करिम् प्रामे कस्यचिद्विप्रस्यातिथिर्वभूव । तस्य गृहे द्विजपत्नी यदा भोजन परि-
पचन्ती आसीत्तदा क्षीरैस्सुतसुतो रोदितुं प्रावर्ततेति श्रुत्वा सान्त्वयमानोऽपि
न स यदा व्यरसीत्तदा गृहीतवाहुगृहिणी त ज्वलद्गौ प्राक्षिपदिति क्षिप्तमात्र एव
स मृदङ्गो बालको भस्मीभावमभजत् । एतदवलोक्य समुपजातरोमाञ्च स तापसा
तिथिरचित्तयद् यदहं ब्रह्मराक्षसवेश्मनि प्रविष्टोऽस्मीति भूर्तं किल्विषमिवेदमी
यमन्नमधुना मधुना संपृक्तं विषमिवात्र नाहम् अर्शनायामि । तृपादितोऽपि च
नाग्राहम् उदन्त्यामि । एव चिन्तयित्वा तत् प्रतिष्ठमान त प्राधुनिकं गृहस्थ
प्रोवाच, 'भगवन्, अहृतभोजनो भवान् मद्भवनतो मा दयताम्, मार्दयता सर्वं
निजासन्तोषकारणञ्चेति' । तदाकर्ण्य तत्पत्नी-बालक-व्यतिकरमुत्तथन्त गृहस्थ
पुनरबोचत् यद् यद्येतदेव कारणं तदा जपसिद्धस्य मम मन्त्रस्य मृतसञ्जीवनी-
शक्तिं त्वमधुना पश्य । एवमुक्त्वा मन्त्रपुस्तिकामनुयाच्यामिमित्रितां धूलिं
तद्भस्मनि चिबेपेति तद्रूप एव बालकस्तस्माज्जीवन्नुत्तथौ । एतेन परां निवृत्तिं
मवाप्तो विप्रतापस्तरत्र बुभुजे । गृहस्थोऽपि च ता पुस्तिकां नागद-तेऽवस्थाप्य
मुक्त्वा पीत्वाऽशयिष्ट ।

तत्पुरितकाममन्त्रम्यैवभूतातिचमत्कारकप्रभावेणातिविस्मितो विप्रो गृहपतौ सुप्ते
सति, प्रियाजीवितार्थी, गृहीतनपुस्तिकस्ततो निर्गत्यातन् दग्धतप्त्रियश्मशान-
स्थलमवाप । गत्वा च तत्र तत्कालं त पुरुषमवालुलोके यश्च गङ्गाभसि मन्दार-
वत्यस्थीनि क्षेप्नु गङ्गा गत आसीत् । ततस्तत्कालं तत्र हृतमटिकं तद्भस्मन
उपरि शयान, गङ्गात परावर्तितं चेत्यमुभौ जगाद यद्दहमात्ममन्त्रशक्त्या
काता भस्मतो जीवन्तीमुत्थापयामीति मटिकैपापास्यताम् पुवाद्वापनरसमिति ।
एव निर्यन्धात्तावपास्य मटिकाञ्च निर्लोक्य समुद्रादितपुस्तको विप्रपुत्रस्तन्मन्त्रेण
धूलिमभिमन्य भस्मनि प्राक्षिपदिति जीवती मन्दारवती प्रतप्तकाञ्चनवर्णाभा,

१ उभौ साम्यासस्य । २ 'मुण्डमित्र०' इति णिच् । ३ 'पुच्छभाण्डची
वराणिह' चीकरादर्जने परिधाने च' । ४ 'प्रताड्भोजनतश्चिह्नस्यो' । ५ 'अश्च
क्षीर०' इत्यनेन 'क्षीरलवणयोर्लालयायाम्' इति सङ्कारेण स्वय्यमुगागम ।
६ 'अशनायोदन्यपनाया शुभुष्मापिपासाणघेषु' । ७ दय दानगतितरुणादिसादा-
नेषु, इत्यस्माहोट् (मा गम इति भावः) । ८ माम् जाचष्टाम् ।

कौमुदी-कथाकल्लोलिनी

णातिसुन्दरी मन्दारवतीनामकन्याऽजनि या स्वाँ
विनिर्मितसृष्टिर्यौवने, यौवनेऽसंपन्नोयत । सज्जान-
र्ययशसि दिशि दिशि, कान्यकुब्जतस्तत्रायाना-
पुत्रास्ताम् औढीयैन् । किन्त्वेकस्मै प्रदानेन श-
भीतोऽग्निस्वामी न कस्मैचिदपि तेषु यौवनसौ-
हृद्यविवाहितायामेव स्थितायां तस्या तत्र ते
मक्तचकोरदृष्टयो न्यवसन् ।

अतर्कितघटनासघटनपटीयान् किन्तु ि
फलीयमौनोऽपि ओजायते । यालिशोऽपि विट्-
सर्वनाशकीनाशपाशवद्धमपि विपैरायति ।
यति । हरिद्र श्रययति श्रीमन्तश्च हरिद्रयं
दुर्दिन मुदिनायते । धीतरागतयाऽपरिग-
ताज्ञानभ्रान्तस्थान्त तपस्यन् अप्येत
कामनाकृष्ट कैष्टायते । ब्रूलोक्यनाथा-
हरिमिव प्राणिमात्र यथेच्छ चालयति
कसति^{११} इतर कृण्वति अपरो रामाँ
मन्दारवत्यपि ममुत्पन्नम् ददाहउश्रेण
प्राह्वणपुत्रान्तद्वान्धवै सम रमशान
मस्मसाब्धु । एकतमश्च तेषां विहित

१ युवतीनां समूहे सपत्नीवाचर-
विवाहजन्यमस्कारविशेषनिमित्तकेन । २
'क्यह्स्मानिनीश्च' इत्यस्याप्रवृत्ति । ३
'रेऽवगल्मकली' इति क्तिप् । ४
क्यह्स्सलोपश्च' इति क्यह्स् स च ओज ।
क्यह्स्सलोपश्च', इति क्यहि, 'न क्ये ५
६ 'राजा' इवाचरति, 'अनुनासिकस्य
'सत्यापपाश' । ८ सध्वश्च करोति ।
करोति । ११ हरिद्र करोति । १२
क्रमणे' । १४ 'धर्वप्रातिपदिकेभ्य' क्तिप्

तेति तया धावित्वा तत्पादयोर्गृहीत । निजपत्नीं तत्रावलोक्य भीताय च तस्मै
तत्पत्नीं पितृभ्यां प्राग्वर्णितं सर्वं न्यवेदयत् । ततस्तया सह निर्भयं श्वाशुरशरणं
प्रविष्टो हृष्टा हृष्टाभ्यां श्वाशुराभ्यां समभिनन्दितश्च रत्नावल्या सह श्वाशुरश्रियं
मुञ्जानो यथासुखं कतिपयदिनान्यास्त ।

एव श्वाशुरयेऽमनि ससुखं निवसन्नपि स चैकदा निशीथेऽङ्गसुप्ता स्वभार्यां
निहत्यापद्धततदाभग्नो भुर्रणितनिजनृशसपाशववृत्तिरलक्षितो निजहृदयमक्षेपीत् ।

एव पुरुषा पापा । यामेव मूर्तिं निजहृदयमन्दिरे प्रेम्णा संपर्यन्ति तामे-
वार्थान्धा समर्यन्तीति यथाभिलषितं क्रौर्यं चेक्रौथिर्पयिष्यो नृशसा पुरुषा
प्रशसास्पदं कथं मन्येरन् ।

इति कौमुदीक्याकण्ठोलिन्यां कण्ठानिर्देशेऽष्टम कण्ठोल ।

१ भुरण धारणपोषणयो । २ मपर पूजायाम् । ३ अरर आराकमणि ।

४ करोतेर्यङन्तात्मन् ताण्यन्तास्सन् तादुप्रत्यय ।

(इति कण्ठवादय)

सम्पत्तिसन्ततिरसम्भूयसीत् । वार्धके तस्य धनदत्तो नाम पुत्रोऽजनि । उपरते च पितरि स युवा द्यूतादिव्यसनासक्तो विगतधनो दौर्गत्य गतः परित्यक्तनिर्देशो देशान्तराणि भ्रमिषु निर्यान् चन्दनपुरनाम्नि नगरेऽशनार्थं एकस्य वणिजो गृहमविशत् । स च वणिक् युवानमेनमवलोक्य पृष्ठान्वयादि कुलीनमवाप्य कृततत्संस्कारः स्वगृहेऽवस्थाप्य विविधाालङ्कारैरुपसृतां सुसज्जितां च रत्नावलीनाम्नीं निजकन्यां ददौ ।

अथ गतेषु केषुचिद्दिनेषु सुखविस्मृतदुर्गतिर्धनदत्तो वत्सूय^१त्या नवोदयावधा श्वशुरगृहहृतवसतिरपि व्यसनोन्मुखः सत्सुतैकसन्तानमवशः श्वशुरः कथमप्यनुमान्यैकया वृद्धया स्त्रिया सहारम्भना तृतीयो रत्नावलीमावाय तद्देशाप्रस्थितवान् । गच्छन् सोऽटव्यामेकस्याम्, मुक्ततस्करमयो भार्याभरणाभ्यादायार्थार्थी गुणवतीमपि भार्या जिघांसुस्तया वृद्धस्त्रिया सहैकस्मिन् गतः तां निश्चिप्य ततो गन्तुमचिन्तितम^२रुण्यत् । एव क्षिप्यत् तत्र तिरैस्यति तरिमन् वृद्धा तु व्यपद्यत किन्तु रत्नावलीमादिजालपतिता रत्नावली प्राणैर्न व्ययुज्यतेति विगतपु केषुचिदृणेषु आयुषः शेषतया सा तस्माद्गतादुत्थाय समवलम्बिततृणगुल्मादिविचिताङ्गी, कुरुण क्रोशन्ती, पदे पदे पन्यान् वृच्छती पितु पार्श्वं प्राप । अकस्मात्तत्र तथाभूतामागतामालोक्य पितृभ्यां ससम्भ्रमं पृष्ट्वा रुदती सा साध्वी एवमभाषत यन्मार्गं वयं चौरैरुच्छिन्ता । अहम् तैर्गर्भे निपातितापि न मृतेति कारुणिकनेत्रेण पयिकेन गतादुद्धृता दैवादिहायाता । तदाकर्ण्य नितरां द्रव्यैस्तौ तत्पितरौ तामाश्रय्य समुचितं भिषज्यन्तौ सातिशयम् अभिषिञ्ज्यताम् इति कतिपयैरेवा होमि सा पूर्ववदव आरैस्यत्, विमुक्तमर्तुसल्लसच्चित्ता च पितृवशमनि तस्यौ ।

अपतीतेषु केषुचिद्विसेषु स्वदेशमागतो धनदत्तो द्यूतप्रपिततद्विक्तो व्यचितयत् यच्छ्वशुरवशम गत्वा रत्नावलीं गृहस्थिताञ्जोक्त्वा श्वशुरात्पुनः किञ्चिद्वनमानेतुं वनीषञ्चानि । एव स हृदये कृत्वा समवाप्तश्चशुरवशमा दूरात् स्वभार्याऽश्रय-

१ सम्भूयस प्रभूतभावे । २ 'वस्त्रात्समाच्छादनं' णिच् । ३ वत्सु पूजामाधुर्ययो । ४ तुरण त्वरायाम् । ५ तिरस् अन्तर्धौ । ६ द्रवस् परितापपरिचरणयो । ७ भिषज् चिकित्सायाम् । ८ भिषाज् उपसेवायाम् । ९ उरस् वलार्थं ।

तेति तथा धावित्वा तत्पादयोगृहीत । निजपत्नी तन्नावृणोष्य भीताय च तस्मै
तत्पत्नी पितृभ्या प्राग्वणित्त सर्वं न्यवेदयत् । ततस्तथा सह निभय आशुरशरण
प्रविष्टो दृष्ट्वा हृष्टाभ्या आशुराभ्या समभिनन्दितश्च रत्नावल्या सह आशुरधिय
मुज्जानो यथासुख कतिपयदिनान्यास्त ।

एव आशुरवेशमनि ससुख निवसन्नपि स चेकदा निशीथेऽङ्कसुप्ता स्वभार्या
निहत्यापहततदाभरणो भुरेणितनिजनृशसपाशववृत्तिरलङ्घितो निजलयमसैपीत् ।

एव पुरुषा पापा । यामेव मूर्तिं निजहृदयमन्दिरे प्रेम्णा संपर्यन्ति तामे
वार्यान्धा समर्यन्तीति यथाभिलपित क्रौर्यं चेक्रौयिर्पयिषवो नृशसा पुरुषा
प्रशसास्पद कथ मन्येरन् ।

इति क्रौमुदीक्याकलोलिन्या कण्ड्वानिर्देशेऽष्टमः कलोलः ।

१ भुरण धारणपोषणयो । २ मपर पूजायाम् । ३ अरर आराकमणि ।

४ करोतेर्यङन्तास्त्र ताण्य तास्त्र तादुप्रत्यय ।

(इति कण्डवादय)

पद-वाच्य-लकारार्थनिर्देशात्मको नवमः कल्लोलः

एव पुद्गोपदक्षिणीमाग्यायिकामाख्याय तूष्णीकाम् आमानीयां मारिकायां
राजपुत्र स्वपक्ष पोषयितुं शुक्राय अतिष्ठत इति तथा
प्रियापार्थक्ये विप्रवेदमानो राजसुते तिष्ठमानं शुकदाकुनिरवं वक्तुं
(आत्मनेपदप्रक्रिया) प्राकर्मैत—

अस्त्येका हपवती नाम नगरी । तत्र घट्टकाटीश्वरस्य धर्मदत्तायवणिनो
घसुदत्ताभिधानयातिरूपमपत्त्या, प्राणेश्वरोऽप्यधिकप्रियया सुतया धर्भूवे । तां
च तेन ममानाय रूपयौवनमपत्तये, ताम्रलिप्स्या कृतवमत्तये, समुद्रवत्ताय
दत्त्वा निरतिताय वन्यापितृस्थानृण्यसुतम् अनुवभूवे ।

एकदा पितृघेशमनि कृतवमति, पत्यौ स्ववेश्मस्थे सति, दूरात् तत्रायात
कश्चिद् युवान दृष्ट्वा दुर्निवारमारमोहिता, सखीसाहाय्यानायित तं प्रच्छन्न
कामुक सा व्यस्यभजत । तदाप्रमृति च तदेकासक्तमानमा रहसि प्रतिनिशम्
अरस्त ।

अथ गणरात्रापगमे स्वदेहातस्तस्या पतिस्तत्रानुश्रीके इति प्रमुद्रितमानसा
तन्माता नक्त कृतमण्डनां तां तच्चिजपतिसमीपं प्रेषितवती । किन्तु घसुदत्ताया
अन्यामक्तमानसत्वात्तत्रैकत्र रहसिं धर्तमानावपि न तौ व्यस्यैहसतां नापि च
व्यस्यजल्पताम् । एवमेकत्र वर्तमानयोरपि पट्त्रिशत्सङ्ख्याकयोरिव विस्मृ-
दिष्णुवसन्मुखीनयोस्तयो, पतिमाक्षिप्येऽपि जार निष्यायन्त्यास्तस्या अथ
परिश्रान्त पतिरभ्यशयिष्टे ।

आत्मनेपदप्रक्रिया

१ अनुदासदित आत्मनेपदम् । २ 'प्रकाशनस्येयाध्ययोध,' इति प्रकाशने
तत् । ३ विभाषा विप्रलापे । ४ 'प्रकाशनस्येयाध्ययोध' तिष्ठन्त्यऽस्मिन्
जनः विवादपदनिणयाथमिति स्थेयो विवादपदनिर्णेतो अथवा तिष्ठति विधाय्यति
विवादपदनिणयोऽस्मिन्नित्यर्थं बाहुल्यं अधिकरणे 'अचो यत्' । 'स्थेयो विवाद
स्यानस्य निर्णेतारि पुरोहिते' इति मेदिनी । अतो राजसुत निर्णेतृत्वेनाश्रयस्त्रियम् ।
५ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । ६ भावकर्मणो । ७ 'कर्तरि कर्मव्यतिहार' ।
८ प्रतिषेधे हसादीनामुपसह्यानम् । ९ द्वित्वादात्मनेपदम् ।

मुक्त पीत-सुतेष्वथ सर्वेषु, निशि सन्धि मित्या चौर्याय क्रममाण
कश्चिच्छङ्कमणश्चौरो चामगृहाभ्यन्तरे न्यविशत । तत्कालमेव च तम् अजा
नाना वणिक्सुता निजजारकृतमङ्केता, मङ्गतिस्थानम् उपतिष्ठमानं मार्गेण
निकेतनासिन्धुतं प्रास्थितं । एतेन विघ्नितेच्छश्चौरो व्यचिन्तयत् यद्येपामाभर
णाना कृतेऽहमत्र प्रविष्टस्तंरामरणैर्युक्तैषा निशीथे निर्व्रजितेति निरूपयामि
तामस्त्वैषा प्रिमर्धत्येतदनुजिज्ञामन् स चौरौ गृहाग्निगत्यालक्षितस्तद्वृत्तदृष्टि,
ससङ्केतसङ्गीयुतां वणिक्सुता ताम् अनुसमार । सा च समवासमङ्केतस्थानोद्याना,
स्वकामुक् वृक्षं लभ्यमान रात्रौ सङ्केतस्थानागत नगररक्षिभिश्चौर्युद्धयोद्बध्यमान
पाशकण्ठ गतासु समवलोक्य विह्वलोद्भ्रान्ता स्वोर स्थलम् आर्द्राना 'हा ।
हतास्मि', इति धिलपन्ती भूमौ निपपात । क्षणानन्तर सरोक्ष तमथ गतासु
निजजारमवतार्य अङ्गरागेण पुष्पैश्चालङ्कृत्य रागशोकान्धमानसा सा निःसङ्ग
तन्मुग्धमुन्नमय यावन् निस्ते तावद्वेतालाधिष्ठित म परपुरयो दन्तैस्तस्या
नामिकां चिच्छिद् इति मयथाऽतिविह्वला सा तस्मादपासमार ।

एव विनतोऽपि सा त्रिस्त्रिंसासुरसौ स्मादिति बुद्ध्या पुनस्त निपुण
समपश्यत् किं तु वीतवैताल, निश्चेष्ट, श्रुतमेव तमवलोक्य भीता परिभूता च
सा रदती तस्माच्चाल । एतत्सर्वं परिच्छिन्नोऽवलोक्य किमेतया कृतमिति चौरौ
ऽचिच्छिरीयत, किमत परमिय कुर्यादिति द्रष्टु "जिज्ञासमानश्च कौतुकाद् दूरतश्च
ता भूयोऽनुजगाम ।

इत सा श्वरिणी तस्मादागत्य सुसंस्थितमनुक स्वक गृह प्रविश्य स्वकृत
सर्वम् अर्पणानाना प्रोक्ष रदती पतिमेवम् उदायत^१ यद्गर्भरूप "शत्रुरय नामि
काच्छ्वेन माम् अर्घ्यकृत । एव मुहुर्मुहुः स्व पतिम् अपवर्द्धमानाया मन्दन्या

- १ 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम' इति मर्गे (उत्साह) तद् । २ 'नेदिश' ।
३ अनुपमगाऽञ्ज । ४ उपादेवपूजासगतिकरणमिश्रकरणपथित्विति वाच्यम् ।
५ 'समवप्रविभ्य स्थ' । ६ 'सेधतेर्गती' इति पायामाव । ७ हाशुम्पृष्टां
सन इति प्राप्तस्तद् नानोर्ध्व' इत्यनेन निषिध्यते । ८ आहो यमहन ।
९ विगतया नामिन्त्योपलक्षितेत्यथादिह वंग्रहययोरभावः । अत एव 'यिनमा
हतयान्धवा' इति मष्टि । १० सम्पूर्वकात् 'अतिशुश्रुष्यधेति वचम्यम्' ।
११ 'हाशुम्पृष्टां सन' । १२ 'अपह्वये क्ष' । १३ 'यमो गन्धने' । १४ 'अधे
प्रसहने' । १५ 'विमापोपपदेन प्रतीयमाने' ।

स्तस्या सभृन्ना, सर्वे तत्परिवारिका परिजनाश्च प्राप्तुंभ्यन्त । तत्पिता
चायाद्रनामिका तामवलोक्यातिरुद्धस्तत्पति भार्याद्रोहिण सैमवेदिष्ट इति सकौयं
तमतीतवत् । तथाभिहन्यमानोऽपि न किंतु स सूक्वत् किञ्चिदपि समं ह्यत ।

एतत्सर्वमवलोक्य ततोऽपसृते चौरै, कोलाहलेन चावसिताया तस्या निशि,
आधर्ममाणे च तमोऽपहेऽहस्करे आस्थानमण्डपमध्यमार्कामति च भूमृति, तेन
वणिजा द्विजनासिकया सुतया सह निजजामाता न्यायालय नीत । राजा च
सर्वं तच्छ्रुत्वा तस्य नयमान, तेन स्वदारद्रोहिणश्चैन वणिक्सुत सर्जनानो
न्यक्तसद्वचा कृततद्रथविज्ञसिहन्तु प्रतिजज्ञे । परेद्यनि मदिष्टिभघोष वस्त्रभुव
नीयमाने तद्वणिक्सुते स चौरौ राजपुरुषानागत्य प्रोवाच—‘निरपराधमिम मा
भवन्त आहसत । यथा चैतद्वृत्त, सत्यमह तत् सविदे । मां राजाग्रे नयन्तां
सर्वमह तत्र उपवदिष्ये । इत्थ राजाग्र नीतो घृताभय स चौर आमूलास्सर्व
वृत्तान्त राने न्यवदयत् । अग्रवीक्ष यज्ञ मदीय प्रत्ययश्चेत्तदाऽद्यापि तच्छ्रवस्या
स्येऽस्या सा नासा दृश्यताम् । एवमाकर्ण्य प्रेषितप्रेष्यमुखेभ्यो राजा सर्वं तथैव
तद्वगत्य वणिक्पुत्रबन्ध निर्वास्यत । दुष्टाञ्च ताम् उदाकुर्वाण, तस्या कर्णावपि
च कृतयित्वा, देशान् निर्वास्यत तत्पितुश्च दण्ड धनेन उदेनयत । चौर प्रति
चातीव तुष्ट पुराभ्यश्च विधाय उपैनयत । एतेनेथ समायात यस्त्वकीयदुर्वृत्ति
दुराग्रहाग्रहिला महिला निसर्गैव शठा भवन्ति । नीताबुद्धानसमपि व्यतिर्च्छन्ति,
कौन्तिल्ये कौन्तिल्यमप्यतिक्रामति । निजप्रेमपाशैराकृष्य पुरुषान् व्यतिर्भ्रन्ति,
स्वकटाक्षदुरनिघपैरव पुरुषहृदय व्यतिलुनन्ते । अधरपयोधरमूख्यनैव जीवन

१ अतिश्रु० । २ अजागरु । ३ ‘विदिप्रच्छस्वरतीनामुपसप्त्यानम्’ ।
४ ‘निसमुपविभ्यो ह्’ । ५ ‘आह उद्गमने’ । ६ ‘ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्’
तेनेह न तद् । ७ ‘सम्माननोत्सञ्जन०’ इति ज्ञाने तद् । ८ ‘सम्प्रतिभ्यामनाध्याने’ ।
९ ‘हन सिच्’ इति क्त्वेऽनुनासिकलोपः । १० विदिप्रच्छ० । ११ ‘भासनो
पसम्मापा०’ उपमन्त्रणे तद् । १२ ‘उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वाच्यम्’ ।
१३ ‘गन्धनावक्षेपण०’—अवक्षेपणे (भर्त्सने) तद् । १४ ‘अस्यतिवक्ति०’,
‘अस्यतेत्युक्’, उपसर्गादस्यत्यूहो’ । १५ ‘सम्माननोत्सञ्जन०’ इत्युत्सञ्जन
(उत्क्षेपे) तद् । १६ ‘सम्माननोत्सञ्जन०’ इत्यादिना मृतौ तद् । १७-१८ ‘न
गतिर्हिसार्थेभ्य’ । १९ ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ ।

परिकीर्णते^१ । महतोऽपि धनुर्धारिण कुसुमशरशरैरेव पराजयन्ते । परिणाम जानाना अपि परपुरुषान् उपैतिष्ठन्ते । शैशवादेव प्रतारणे शिक्षन्ते^२ । यौवनेऽने कान् गर्धयन्ते । प्रतिज्ञातमनुष्येण मिथ्या कारयते । मनोरमा अपीमा दृष्ट्वा को न विकुङ्कते । तथापि विश्वस्तस्यानुरक्तस्य वधाय चेमास्तद्दृष्टदयपटल एव निजशस्त्र सत्त्वर्षते । आत्ममहत्त्वप्रदर्शनार्थं तु यत्किमपि एतां सञ्चरन्ताम् पर योपित- पापा इति सवित्तिशीला सर्व एव सविद्वते^३ ।

पुत्रपुत्र्यु योपिदनुपातेन स्वल्पमेव सन्मार्गम् उच्यते^४ । कुलीनो हि स शैशवे स्वभावतः सच्छिद्युषु सक्तीकृते^५ । कौमारे ब्रह्मचर्यपरायणो गुरुभ्यो विद्याम् आदत्ते^६ । ततो गृहस्थमाश्रित्य सत्सन्तत्या एदिधिर्माणा निजकुलवशानु रूपां भार्याम् उपैयच्छते इति न स कदापि परल्लना प्रकुङ्कते । पाताल- तलस्पर्शिनि श्वेतेऽतलस्पर्शिनि पयोधौ वा यथासमय परार्थं पतित्वा भौतिक क्षणभङ्गुर शरीरं प्रकुङ्कते । यथाशक्तिजीवनपर्यन्तं हरि-गुरु-जनम् उपैकुङ्कते । स्व यज्ञ कार्यमाण सत्पात्रविभ्रेभ्य कोटिशो घटोद्गीरष्टापदसुसज्जितशफट्फणा गा सयच्छते^७ । अद्वैततत्त्व समुद्र मुकायुतिष्ठते^८ । शरणसमागतसपत्नान् अधिपुङ्गवे^९ । हु-ग्निन उपैवदते । अन्यायञ्च अपैवदते ।

पुत्रमुभयपक्षे प्रत्यक्षे न्यायद्वष्टो भवानेव सिद्धान्तपक्ष निर्णयस्व । एतावदुक्त्वा क्षीणेन्द्रशापं शुक्र चित्ररथामिधो दिव्यरथाधिष्ठितो दिव्यरूपो गन्धर्वो बभूव । सारिका चापि तत्कालं क्षीणशापा तिलोत्तमा अप्सरा भूत्वा दिवमुत्पेदे ।

१ 'परिभ्यवेभ्य क्रिय' । २ 'विपराभ्यां जे' । ३ 'उपादेवपूजा सगतिकरण' । ४ 'शिष्येतिज्ञासायाम्' । ५ 'गृधिबञ्च्यो प्रलम्भने' । ६ 'मिथ्योपपदान कुलाऽभ्यासे' । ७ 'अकर्मकाश्च' । ८ 'सम क्षुब्ध' । ९ 'सम प्रतिज्ञाने' । १० 'विदिप्रच्छि' । ११ 'वैतेर्विभाया' । १२ 'उदधर सङ्घर्मा क्ता' । १३ 'कौडोऽनुसम्परिभ्यश्च' । १४ 'आद्यो दोऽनास्यविहरणे' । १५ 'पूर्ववत्सन' । १६ 'उपायम स्वकरणे' । १७ १८ अत्र 'गन्धनाश्च क्षीपण' इत्यादिना क्रमश्च साहसिक्ये, उपयोगे, सेवने च तद् । १९ 'विमायो पपदेन प्रतीयमाने' । २० 'समुदाहृत्यो यमोऽग्र-ये' । २१ 'उपसर्गाद्भ्रष्ट ऊढते' । २२ 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' । २३ 'अपे प्रसहने' (प्रमहन समा, अभिभवश्च) अत्र समायां तद् । २४ 'आवनोपसम्भाषा' इत्यादिना उप- भाषायाम् (उपसाम्बन्धे) तद् । २५ 'अपाद' ।

जलधर्मध्यभाग गते तस्मिन् प्रवहणेऽधौ जनान् विस्मापयमानोऽभ्रलिहो विचित्रवर्णविचलद्वैजयन्तीविराजितो जाम्बूनदध्वज एक समुदाजत् । तस्मिन्नेव काले सहसा समुन्नतघनावली वर्षितुमारेभे । तीयो वायुर्बवौ । पाथोधिरफेनायत इति वर्षवातैस्तैराधोरणैर्यलादादृन्येव तस्मिन् ध्वजालाने स पोतद्विष समास ज्यत । अतो धीचिचिप्लुते वारिधौ घहनेन सह स ध्वजो निमग्नः प्रावर्तत । एतस्मिन्नेव काले भयाकुला प्रवहणस्या विप्राः सम्प्रावदन्त भूपतिं चण्डसिंह मुदिरयाग्रहण्यम् । तदाकप्य स्वामिनोऽयशस्कर तच्छ्रोतुमसहिष्णुः सत्त्वशीलो गृहीतनिस्त्रिशो बद्धोच्चरीयको निरपेक्षोऽनुध्वजमात्मान महोदधौ तत्तगमक्षितेति तस्मिन्निमग्रे वातोर्मिदूरोत्क्षिप्त तत्प्रवहणमभज्यत । तस्यैवाश्च सर्वान् जनान् यादसां पति समैगिलन् । (इत्यात्मनेपदप्रक्रिया) ।

अग्न्यधिमग्न सत्त्वशीलश्च यावदितस्ततोऽबलोकयति सावदृष्टितो वारिधिरतिरस्यत् । दिव्या पुरी चैका समवालीक्यत । अधरस्थिताऽपि या स्वश्रिया सुर पुरम् अवैकरोत् । सौधनिर्माणकौशलिकायाञ्च विश्व प्रियापार्थक्ये विश्वकर्म-कर्मापि परावैकरोत् । न कोऽपि कमपि यत्र (परमैस्पद प्रक्रिया) अभिचिक्षेप । घर्षमानपरस्पररूपधिरारम्भं द्वि परिमृध्यत्सु यत्रत्येषु न कोऽपि कस्मैचित् ईर्ष्यां प्रोवाह । पुयाञ्च भयानि तत्रत्यमूपभयभीतानीष क्षणादेव उपारसिषु ^१ । आरमन्तो ^२ विभूतिं भाजो भृत्या अपि च यत्र सर्वथा परैरसिषु ।

तस्याञ्च नगर्यामितस्ततः क्राम्यन् ^३ सत्त्वशीलो मणिमयस्तम्भसुशोभितसद्म लवङ्गसोपानवापीकोष्ठानशोभाशालिनि, हैमे शोभनालये, रत्नचित्रोच्छ्रितध्वजे, मेरुमोक्षते एकस्मिन् देवगृहे प्रतिष्ठापिता भगवतीं कात्यायिनीं ददर्श । भूभृदुद्भूता ह्यद्रुपाऽपि या ह्यभृद्वयमपि दाषयति, नाशयति दुःखम्, जर्णयति सुखम् । हृष्टा

१ 'भीष्मोर्होतुमये' । २ 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' । ३ प्रतिज्ञानाभावाच्च तद् ।

(इत्यात्मनेपदप्रक्रिया)

ॐ परस्मैपदप्रक्रिया ॐ

४ 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' । ५ ६ 'अनुपराभ्यां कृत्' । ७ 'अभिप्रत्यतिभ्य क्षिप' । ८ 'परैर्य' । ९ 'प्राद्वह' । १० 'विभाषाऽकर्मकात्' । ११ १२ 'व्याप्परिभ्यो रम्' । १३ 'अनुपसर्गाद्वा' इति धैमायिकतडभावे परस्मै पदम् । १४ १६ 'बुधयुधनशजनेर्द्वाद्विभ्यो' ।

च तां तत्र कृतदेवीप्रणामोऽभ्यर्चितचण्डीचरण किमेतदिन्द्रजाल स्यादित्याश्रयण
तदप्रतो यावत्समुपविशति तावदुद्धादिताररा, रराज तत्रैका दि-या कन्यका ।
दृश्यप्रगतप्रभामण्डलोद्गता, प्रपुष्पान्जवदना, पुष्प्यत्पुष्पस्मिता, मृणालनालमृ
द्गङ्गी, सञ्चारिणी सरोजिनीव, स्त्रीसहस्रपरिवृता सा च देवीगर्भगृह सत्त्वशीलस्य
हृदयश्च सममेव प्रविवेश । विहितवस्त्रिण्या सा देवीगर्भगृहात्तु निरगात् किन्तु
सत्त्वशीलस्य हृदय निविश्य शूकशिखाग्रभक्तिरिव तत्रैव स्थितापि देवीप्रभा
मण्डलमाविशत् । सत्त्वशीलोऽपि च तत् पश्चात् तत्रैव प्रविष्टवान् इति तदन्त
सर्वासां भोगसम्पदा सङ्केतोद्याने इव अन्यस्मिन्नेवोत्तमपुरे मणिपर्यङ्गिकानिपण्णा
कन्यां तामवलोक्य समामादिततत्पार्श्वं तत्रोपविरय सौकम्पुलकैस्तदालि-
ङ्गनोत्सुकतामाविष्कुर्वन् चित्रलिखित इव तन्मुद्रासक्तलोचनोऽवृत्तत् । सा
कन्या च तदानीं साङ्गमपि तमेवमनङ्गाविष्टमवलोक्य चेटीमुखमद्राक्षीत् इतीक्ष्ण-
तज्ञास्तास्त तत्कालमब्रुवन्, 'त्वमस्माकमतिपिरित्यस्मस्वामिनीकृतातिथ्य
गृहाण, उत्तिष्ठ, नेनिग्धि, अज्ञान' इति । एतदाकर्ण्यविलम्बिताक्षं कथमप्यु-
त्थित स ताभिः प्रदर्शितामुद्यानवापिकामेका स्नातु गतस्तत्र निमग्नस्ताम्रलिप्त्या
चण्डसिंहनृपोद्यानवापीमध्यात्तरक्षणमुत्तरयी । तत्र चाकस्मादात्मानमवलोक्या
चिन्तयत् 'अहो किमेतत् क्रोधानम् ? क्व च दिश्य तत्पुरम् ? अमृतासारसम च
क्व तद्दर्शनम् । क्व च सद्य एव तद्वियोगगरलम् । अहं हि जागर्मीति नाय
स्वप्नोऽत पातालकन्यास्ता मां पर्यमूढात् एतद्ब्रुवन् । एव ध्यायन् तत्कन्या
वियुक्तः उमत्त इव, ब्रह्मगृहीत इव कामार्तस्तत्रैव आभ्यन् विललाप । वातोद्भूतै
पिशाङ्गैः पुष्परेणुभिः, विप्रयोगानलैरिव स परीताङ्गमवलोक्योद्यानपालकाश्चण्ड
सिंहमहीमृत ग्यजिज्ञपञ्चित न स्वयमप्यागत्य तत्र तदवस्थ तमदक्षत् । सारव
यित्वा च त सर्वं स्ववृत्तान्त समुदाटयितुमेव त निरवभात्, 'सखे, क्व प्रस्था
पितस्त्व क्व गत ? क्व चाय कुसुमशरशरसवयि निपतितो य एव तवासद्य
हु-स्थाय पर्यङ्कपत् ? तच्छ्रुत्वा मन्वशीलः सर्वं स्ववृत्तान्त तस्मै दाशत् । तस्मि
शम्य तदानृण्य गन्तु समुपलब्धावसर इव धीरो राजा त तेनैव मार्गेण तपि

१ 'शुद्धयो लुब्धि' (पुपादिष्वावह्) । २ अणावकर्मकाशितवत्कर्तृकात्
इति प्राप्त परस्मैपद 'न पादम्याभ्यसाभ्यसपरिमुहकचिगृतिवदवस' इत्यनेन
निषिध्यते । ३ पुतात्पित्वात् परस्मैपदे ध्येरह् ।

स्वदेशे ममुन्मज्ज्य सर्वसिद्धिकामेनाभावि । सर्वशीलेन च दैत्यकन्याजानिना
तत्पुरराज्यमशामि ।

तद्वाजन्, उच्यताम्, 'पयोधिपत्तनेऽनयो क सत्त्वाधिकस्त्वयाऽवगम्यते' ।
त्रिप्रिक्रमसेनेनोचे यदविज्ञाततत्त्वार्थो निस्पृहोऽम्बुधौ पतित सत्त्वाशील एव
मया सत्त्वाधिकोऽवागामि । राज्ञा तु तत्त्वार्थं विज्ञायैव तत्कार्याभिनिप्रिविषया
तत्रागामि इति न तत्सत्त्वाधिक्यम् ।

एतदाकर्ण्य भूपते स्कन्धात्पूववदेव चैतालेनान्वर्तीयं स्यात्पदं शिक्षपातरुधि
शिथ्रिये । राज्ञा चापि 'प्रारब्धे ह्यसमाप्ते शिथिलीभवन्ति किं मुधिय' इति
धिय धारयता पुन सोऽनुसह्ये ।

एव चतुर्विंशतिह्रस्वो गतागत कुन्त भूपतिमवलोक्य चैतालेन निरधारि
यदय सत्त्वाशिशिप्रलक्ष्मशक्य । परमस्माभि क्रीडता भिक्षुणा नैतावतैव स्वा
भिलाषा शोमिष्यते इत्यद्योपायत स दुरात्मा वर्च्यताम् । तत्सिद्धिश्च भावि
कल्याणेऽस्मिन् राज्ञि निवेश्यताम् ।

एतन्वधार्य चैतालेन तेन नृपतिर्निजगदे, 'भूपते, घोरायां तमिलायामस्यां
श्मशानेऽस्मिन् गतागत कुन्ता सुखार्हणापि भवता घोरेण श्रमेणैतावती रात्री
रज्जांगारि । पृष्ठेन शवोऽवाहि । स च दूरातिदूरमनायि । एव सुखशरीरसम्बन्ध
स्तृणवदभाजि तथापि मया परीक्ष्यमाणेन स्वया नाद्यावधि तत्फलं समुपलब्धि
अतो धैर्येण तेऽधुनाऽतिसन्तुष्टोऽहं शवादस्मान्निर्गच्छामि । स्वया चायं भिक्षु
समीपं नीयताम् किन्तु यन्मया ते हितार्थं बोध्यते । तद्वृत्तं स्वया विधीयताम् ।
यतो हि येनैतत्कृतुं त्वम् अयाचिष्टो, येन च स्वल्पतीक्ष्णायामद्यापि श्मशानमास्यते
स कुत्सितो भिक्षुरिति' मामस्मिन्नाहूयार्चयिष्येऽस्वामुपहारीचिकीर्तुर्ममो साष्टाङ्ग

१ उदात्तोपदेशत्वात् 'नोदात्तोपदेशः' इति निषेधो न । २ चिण्णमुलो
दीर्घोऽन्यतरस्याम् (चिण्वदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोप) । ३ चञ्चु
प्रलम्भने-अनिदिताम्-इति न लोप । ४ 'आप्रोऽविचिण्णल्लिट्सु' इत्युत्पन्न
शुण । ५ भञ्जेद्य चिणि । ६ विभाषाचिण्णमुलो । ७ प्रधाने कर्मणि प्रत्यय ।
८ हितार्थं बोध्यते इत्यपि साधु । ९ दुहादित्वाद्गौणे कर्मणि प्रत्यय । १०
अकर्मकाणां कालादिकमकाणां कर्मणि भाये च लकारः । [इति भावकमप्रक्रिया]

प्रणाम कर्तुं स्वामादेश्यति । तदा 'पूर्वं त्वं तथा कृत्वा मामादर्शय ततोऽहं करिष्ये' इति तत् त्वया वाच्यम् । कुर्वति च तथा तस्मिन् रमया तस्य शिरोऽग्निना छेद्यम् । एतेन तस्य धाम्निष्ठतया विद्याधरसिद्ध्या ते भविष्यते । तस्मादाख्येन च स्वयेय भूमिर्भोक्ष्यतेऽन्यथा तेन मिष्ठुणा घलिरूपेण स्वमुपहारीकारिष्यसे । एतदर्थमेवेयश्चिरं तेऽभिलषितं मया व्यधानि । अतः परं किन्तु सिध्यताम् 'सिद्ध्या ते भूयताम् ।' राजानमेतदुक्त्वा चैतालेन तेन प्रेतशरीराङ्गिणस्य स्वाभीष्टमार्गोऽप्राप्तिः । [इति भावकर्मप्रक्रिया ।]

नरपतिश्च प्रीताङ्गैतालात् क्षान्तिशीलं श्रमणमहितं विदिता गृहीतशवः प्रहृष्टस्तस्मात्प्रस्थितं असुगन्धिलसतल्लगौरास्थिचूर्णनिर्मितमण्डले, विन्यस्तशोणितं पूजकुम्भके, प्रज्वलत्तैलमहाप्रदीपे, हुतपार्श्वस्थहुतभुजि, स्वे प्रियापार्थक्ये दृष्टवत्पूजनसम्भृतोचितसम्भारे कृष्णपञ्चपादौघे शमशाने (कर्मकर्तृप्रक्रिया) तन्मार्गाभिमुखस्थितमेकाकिनं तं श्रमणं ददर्श । मिष्ठुन्तदानीं समुपानीतशवः राजानमवलोक्योत्थाय तं प्रशंसन् महतीं वृत्तज्ञतां तस्य तदनुग्रहकृतेऽभिनयानकं आशु च तस्य स्कन्धात् शवमवतारयामास । तथा अस्मोद्भूतितगात्रं, केशयज्ञोपवीती, सञ्जीवरितप्रेतचीवरं, क्षणं ध्यानस्थितो भूत्वा तस्मिन्क्षये मन्त्रबलादाहूतं च चैतालवरं प्रवेश्य कपालार्धपात्रेणार्घ्यम्, निर्मलैर्नरदन्तैः पुष्पाणि, सुगन्धविलेपनम्, मानुषनेत्रैर्धूपम्, मानैर्बलिं च ब्रमादिव परिसमापिततत्समयं पार्श्वगं राजानं भूतले तस्माद्वाङ्मनःप्रणामं कर्तुं निरदिशत् । तदाकर्ण्य स्मृतचैतालवचा भूपस्तमादौ तथा कृत्वा दर्शयितुमादिशदिति यावदेव स भिक्षुः, साष्टाङ्गो भूमौ निपतति तावदेव राजाऽसिंस्तस्य शिरोऽग्निनत् । उदराच्च तस्य समुत्पाटितं हृत्पत्रं तस्मै धैनालाय चोपाहरत् ।

एव मजाते प्रीणैर्भूतगणैः साधु । साधु ॥ इत्युच्चारिते सति मुष्टो घंतालस्तस्माच्छवादादीत्—'राजन्, त्वं हि मयाऽन्यथं क्लेशित इति तवायासविचारैणापि मदीयेन हृदयेन भिद्यते । किन्त्वधुना तवामिनिवेशफलमैवाधीति

ॐ कर्मकर्तृप्रक्रिया ॐ

१ अस्ते करणत्वेऽपि कर्तृत्वविद्ययायां प्रथमा । २ कमगं कर्तृत्वविद्ययायां मिथतेरकर्मकरणाज्ञात्वे प्रत्यये तृतीया । ३ 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इति कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा ।

मध्यसत्या यन्निचोरभीप्सितमासीत्तद्विधाधरेन्द्रत्व' भूमिसाम्राज्यभोगान्ते ते सम्पस्यते ।' एयमुक्त्वा तस्माच्छवाभिर्गत्य स्वकीयस्थितिर्जगाम ।

गते तस्मिन् वेताले, सुरै सह तत्र राज्ञः पुरो महेश्वरस्तुष्ट साक्षादाविर-
भूत् । आदिशच्च, 'वत्स, साधु एतद् श्रुतं, यत् विद्याधरमहाचक्रवर्तिताग्रहा
ग्रहितः पापोऽयं ब्रूतवापसः समुपायातविनाशावधिः स्वयमवावधिः । पुरा एव
ममांशतो विक्रमादित्यरूपेण सृष्टोऽभूरिति श्लेच्छरूपा असुरास्वया भवमिषत् ।
अद्य चोहामवृत्तिजनार्दनाय एव त्रिविक्रमसेनाख्यभूपतिरूपेणावतारितः इति
वशीकृतसद्वीपपातालभूमिस्थापितानश्वरकीर्तिना स्वयाऽचिराद्विद्याधराधिराजेन
भाविष्यते धिरानुभूतविभ्यभोगसुखेन च स्वेच्छयैव तत् उद्विग्नेनान्ते मम सायु-
ज्यद्वावाप्स्यते । अपराजितनामा खड्गोऽयमधुना भक्तस्त्वयाऽऽदीयताम् । अस्य
प्रसादाद्यथोदितं सर्वं त्वया तप्स्यते । एवमुक्त्वा प्रवृत्तखड्गरक्षो देवः शिवो
वाक्पुष्पाभ्यर्चितोऽन्तरधात् । त्रिविक्रमसेनोऽपि चाशेषं कृत्य समाप्तमवलोक्य
उपस्यन्त्यां निशि निजपुरं प्रविश्य क्रमावगतराजराशित्रिचिष्टिताभिः, विततोत्स-
वाभिश्च प्रकृतिभिरभ्यर्चितोऽखिलं तद्दिनं निनाय । स्वतःपरैश्च वासरैश्च
शिवोक्तं सर्वमवापेति तदपरिमितोऽर्थोऽर्थिजनपीडापहरणमङ्कारि । तद्गुणोपस्तुता-
श्च वसुधान्यसुसम्पन्ना वसुधाधेनुयथाप्रजाकामम् थोदोद्दि । चञ्चलापि राज्यलक्ष्मी
स्वयं तत्र श्रवाहृद् । कृतयुगशासने ह्य तदीयसाम्राज्येऽसृज्यैतं स्वपूजायै सृज-
भक्तः । अयुज्यत योगी योगम् । अतर्प्यत च निविन्नं प्रतिग्रहं तपस्तापसः ।
एतमुपमुक्तैर्हलौकिकैश्चर्या भूपवर्या भवसायुज्यमवाप ।'

इत्थं पथि ज्ञापयिप्रयोगाच्चिरमिलितो विक्रमकेसरी मन्त्री गृगाह्वत्त सर्व-
मभिधाय प्रकृतार्थमेवमुवाच यदेतां कथा तस्मिन् ग्रामे मामभिधाय स बृद्धो

१ यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेपु तण्डुलेषु तत्रैव
'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इत्यस्य प्रयुक्तेरग्र कृतस्थक्रिये तदप्राप्तिः । २ अच-
कर्मकर्तारि' इति वैकल्पिकश्छेद्विग्रहभावः । ३ हन्तेर्वधादेशो तस्मादित्य च्लेद्विग्रहः ।
४ 'अच' कर्मकर्तारि । ५ 'दुहृद' इति वैकल्पिकश्छेद्विग्रहः 'न दुहृदस्तुनमां यद्
विणौ' इत्यनेन दुहेर्यक एव निषेधात् । ६ 'न रुध' इति च्लेद्विग्रहभावः ।
७ 'सृजियुज्यो रयस्तु' इति यगपवादः रयन् । ८ 'तपस्तप' कर्मकस्मैव ।
९ प्रतिदिनम् ।

भूयोऽवादीत् यदङ्गीयः किल राजा त्रिविक्रमसेनो वैतालानुग्रहेण सर्वमिष्टं प्राप्नुवान् । तस्मात्त्वमपि मन्त्रमिभमन्तो गृहीत्वा निचिपादस्तमेव वैतालमुच्यमानेन मन्त्रेण प्रसादयन् प्रभुणा मृगाङ्गदत्तेन सङ्गममवाप्स्यसि । उस्ताहभाजां हि न किमप्यप्राप्यम् । भग्नोस्ताहश्च सर्वं एवावसीदति । त्वञ्च मदीय सर्पदश हर्तन्ति मे यन्पुरतस्त्वग्नीत्याऽहमेतन्निर्दिशामि । त्वमवश्यमेव कुरु ।

एवमुक्तवत्तस्माद्विप्रास्सक्रियमन्त्रमादाय प्राप्नोऽग्निनिरहं तत्र श्मशाने रजन्मा हृतशक्त्वापनादिस्तन्मन्त्राहृततच्छववैतालः यथायदभ्यर्चितवान् । स च तेनातीवसन्तुष्टोऽभीष्टं चरं मह्यं याचितुमकथयत् । अहञ्च 'यत्र मदीय प्रभुम् गाङ्गदत्तो वर्तते तत्रैव मां नय । नातः परमन्यो मे वरो वर्तते' इत्यकथयम् । वैतालेन चेत्यमाकर्ण्य मां स्वपृष्ठे समारोप्य प्रेततनुप्रविष्टेन ममोमार्गेण च गन्तुं प्रावर्ति । अहं च युष्मानवलोक्य श्रीमत्पादमूलेम् अनयम् । समाप्तकृत्यो भयाच्च विस्मृतः स एवायं वैतालः इदानीं यथेच्छं गतः । नागशापान्नवद्वियुक्तोऽहं यथाऽधुना श्रीमता समगसि तथा स इदमवधिर्वृत्तान्तः ।

एव श्रुतात्मासात्वादन्तो मृगाङ्गदत्तो निजकान्तानिमित्तमुज्जयिनीं गच्छन् पारायत्तायमुनिशापभ्रष्टक्रमिलितकतिपयासात्यः, सम्भावितभाविशेषसम्पत्तिमुमुदे । [इति कर्मकर्तृप्रक्रिया]

परेषुश्च विक्रमकेसरिणा, गुणाकरेण, विमलयुद्धिना, विचित्ररुधेन, भीमपराक्रमेण, प्रचण्डशक्तिना, श्रुतधिद्विजेन च युक्तः क्षापविश्लेषितान् शोषान् सुहृदश्चिन्त्यान् शशाङ्कवत्या सम्प्राप्यैवात्मनाऽष्टमं उज्जयिनीमिन्वचत् ।

प्रियापार्थक्ये ममाच्च स ग्रीष्मशुष्कतोयाम्, तरुताविरहिताम्, अहस्क (लक्षार्यप्रक्रिया) रम्यरकरातिमन्तस्यालुकाम्, जनरहिताम्, भस्मरीचिभिश्च दूदुःखानलज्वालामालाभिरियावृताम्, उच्छुष्कमर्मरैरुजैर्विकीर्णकेनामिषावलोक्यमानाम्, आतपहान्तोदन्यन्मृगारघै रुदतीमिव प्रतीयमानाम्, विशङ्कताम् विन्ध्यादर्वीं श्रुत्पादितैः सचिवैः मार्धं परस्पर-स्मरसि विक्रम

१ मां श्रीमत्पादमूले अनयत् इति विवक्षायां मुख्यकमणं यत्तुल्यविवक्षयाऽपि गौणकमणो वर्तमानग्यात् 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति यगात्माने पदयोर्निषेधः । [इति कर्मकर्तृप्रक्रिया]

केसरिन्, केसरिण ह्यो हनिष्याव । अभिप्रानासि शुणाकर, यद्दनेऽभुञ्ज्वहि, पुध्यसे भीमपराक्रम, स्वात्म्ये निर्वैस्यावस्तत्र स्वप्न द्रक्ष्याव' एवमादिपन्तुदलक्षयत् । गत्वा चाग्रे ददशार्कतापगलितामृतांशुद्रवमिव स्वच्छशीतजलम्, दिगन्तयापि विस्तारम्, आरमन प्रतिविम्बमालोकयितुम् विनिर्मित त्रैलोक्यलक्ष्म्या मणि दर्पणमिव स्थित सुमहत्सर एकम् । तस्य च सरस पश्चिमे तीरे सप्तविधो राजपुत्रो वायुविधूनि तविस्तारिशास्त्राभुजकदम्बकम्, मूर्धंलमसुरसरितम्, नृत्यन्त शङ्करमिव अभ्युक्षतेन व्योमपृष्ठावगाहिना शिरसा नन्दनोद्यानशोभामवलोकयितुमियोद्यतम्, दि-यरसं ज्ञात्वावलम्बिमिर्दिन्यै फलै शोभमानम्, -महान्त दिव्यपादपमेकमवलोकयति स्म । तज्ज्ञावलोक्य यावत्ते त सुचिर निरूपयति तावत् क्षुत्तृपादितास्त-मन्त्रिण प्रधाप्य तद्दृष्टफलानि भोक्तुमारूढास्तानि हृष्टैव पदपि फलत्वमुपगता । मृगाङ्कदत्तश्च तदानीं तानपर्यवृत्तिविह्वलस्तरौ तस्मिन्नेकैरु नामग्राहमाह्लास्त । यदा च न ते प्रतिवचन ददुर्नापि चाहरयन्त तदा एतत्तद निवासिना भूतेन केनचित्ते भक्षिता इति विचिन्तयन् नैराशयविधुर स मूर्च्छितो महीतले न्यपतत् । त तथाविधमवलोक्य बुभुक्षारूढ पार्श्वस्थ श्रुतधिविजस्त माश्वस्य तत्क्षणमुवाच-'देव, एव विशेषणोऽपि भवान् परित्यक्तधैर्यं कथमव सीवति ? विविधकर्मसूत्रसम्बद्धो नरः कदा (कहिं वा) निजकृतकर्मणां फल भुङ्क्ते, स्वसयोगेन वियोगेन वा क भ्रातर कर्तार पितर वा तरफल भोजयति एतद्बुद्ध्वा यो व्यसने न मुह्यति (मोक्षयति मोग्धा वा) शास्त्रीयज्ञानानुकूलञ्च आचरति (आचरिष्यति, आचरिता वा) स एव कल्याण प्राप्नोति (प्राप्स्यति, प्राप्ता वा) भतो नागशप्तानां त्वत्सहायकानां वियोगोऽधिकाधिक त्वां दुःखां करोति चेद् धैर्यं मयान । मुहूर्तादुपरि मन्त्रिणधेदाग्रेच्छेयुरप्य (आगच्छन्ति, आगमिष्यन्ति, आगन्तारो वा) सत्वर त्वमस्मादुच्चयिनीं गच्छ । अचिरेणैव समवाप्तशशांकवतीसयोगश्चेति ।

ॐ लकारार्थप्रक्रिया ॐ

१ अभिज्ञावचने लट् । २ 'न यदि' इति लृट् प्रतिपद्य लृट् । ३ 'विभाषा साकाङ्क्षे' । ४ 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' । ५ विभाषा कदाकर्मो । ६ 'किंयुक्ते लिप्तायाम्' । ७ 'लिप्स्यमानतिष्ठौ च' इत्युभयस्याभुभयत्र भविष्यति लट् । ८ वियोगदुःसाकरण लोटर्थाय धैर्यधारणप्रैपस्य लृङ्गणम्, तेन दुःखाकरणे धैर्यं चन्धन त्वया कृतव्यमित्यर्थे लोटर्थावस्थे च' इति लट् । ९ 'लिङ्चोर्ध्वमौर्ध्वतिके' ।

एव श्रुतधिनाऽऽश्वासमानोऽपि राजपुत्रस्तच्छ्रुत्वाऽभिभूत वारयत्यपि श्रुतधौ
'एषोऽहं सरस्यात्मानमुज्झितुं गच्छामि' इति समुत्तस्थौ । एतस्मिन्नेव कालेऽदारी-
रिणी वागागनादुद्गता, 'पुत्र, साहसेनालम्, प्राणोश्चेत्य धारयसि सर्वं स्व'त ते
भवति । अस्मिन् हि वृत्ते स्वयं देवो गणपतिर्निवसति । स च त्वत्सचिवैरैतैरद्या
वमानितो यतो हि अञ्जालितकराङ्गयोऽनाच्चाता सुधातर्तास्ते फलानि लिप्सवोऽ
स्मिन् वृत्ते समारूढा इति फलस्पर्शसमकालमेव, 'यच्चित्ता भव'तस्तद्गतिं गच्छ
निरति' विघ्नेशवाप्तशापा फलता गता । अन्येऽपि येषाञ्चान्यमुपलब्धास्ते
चत्वारो मन्त्रिणस्तेऽपि अनेनैव पथाऽऽगता एवमेव वृक्षमिममारूढ्य फलत्वमिता ।
अज्ञानवशाच्च तैस्तथाकृतम् । जानन् हि को नामैव गणपतिर्भवमानयेत्^१ । त्वं तु
मया सचेतीन्द्रियेऽतो नाह सम्मानयामि त्वमपि तथैव भगवन्त गणाधिपमवमा-
नयिष्यसीति त्वरितं तपोभिस्त्व गणनायक सन्तोषयिष्यसि चेच्छीघ्रं सिद्धिस्ते भवि-
ष्यति' इति ।

एवमुक्तो मृगाङ्कदत्तो जातास्था 'गणेशेक्षुष्येत् आशसे मन्त्रिण समुपेयाम्'
इति विचारयन् देहत्यागान्निवृत्त सरसि कृतस्नानस्समभ्यर्चिततत्तत्तन्मध्यगणनायको
निराहार श्रुतधिपरिचरितस्तस्मिंस्तद्वृत्ते एकादशदिनानि विघ्नेशाराधनमकरोत् ।
द्वादशेऽहनि तुष्टो गणेशो निशि स्वप्ने वभाये, 'पुत्र, तुष्टस्तवाहमिति योऽयं निक
टतमपक्षभागामी तस्य यदधरमादिमसप्ताहात्तत्र युक्तस्थं युक्तशापान् सर्वांरममन्त्रिण
समवाप्यसि । तै सह गत्वोज्जयिन्यामवासशशांकवतीक पुनस्स्वनगरीं प्रत्यागत्य
पृथ्वीराज्यञ्च करिष्यसि अतो गौरस्तव तद्वियोगलिप्सोऽपि मार्गे धैर्यं त्यजति जात्वा
तमहत्यां 'चिकीर्षसि गर्हितमेतदिति कथं त्वं शूराभिमतमार्गाद्विचले ।

एव गणेशादिष्टो मृगाङ्कदत्तो निशाचये प्रमुदस्तत्त्वमावेश श्रुतघयेऽभ्यधात् ।
तेनाभिनन्दितश्च प्रातः कृतस्नानोऽभ्यर्चितगणनायको यावत्तद्वासवृक्षप्रदक्षिणा
कुरते तावत्तत्तोरवतीथ फलत्वमुक्तदशा दशापि तत्सचिवास्तत्पादयोर्निपेतु ।
स च तेष्वेकैकमधिकाधिकप्रेम्णाऽवलोक्य परिपस्वजे । तेऽपि च कृततपसमात्म-

१ वर्तमानसामीप्य वर्तमानवद्वा । २ 'आशसायां भूतवच' । ३ किंरुते
लिङ्लुटौ । ४ अनावकलृप्त्यमर्पयोरकिंरुतेऽपि । ५ निप्रवचने लुट् । ६ आशसा
वचने लिङ् । ७ 'नानशतनवन् क्रियाप्रवचसामीप्ययो' इति क्रियाप्रवच-
(मातस्ये) मप्रिप्यत्यनशतननिपेधे लुट् । ८ 'नानशतनवद्' इति सामीप्ये
लुट् निपेधे लुट् । ९ गर्हायां लङ्निजात्यो । १० विभाषा कथमि लिङ् च ।

केसरिन्, केसरिण ह्यो हनिष्याव । अभिज्ञानासि गुणाकर, यद्वनेऽमुञ्ज्वहि, पुच्यसे भीमपराक्रम, स्वाल्पे निवैत्स्यावस्तत्र स्वप्न द्रक्ष्याव' ण्वमालपन्नुदलङ्घयत् । गत्वा चाग्रे वदशार्कतापगलितामृतांशुद्रवमिव स्वच्छशीतजलम्, दिगन्तयापि विस्तारम्, आत्मन प्रतिविम्बमालोकयितुम् विनिर्मित त्रैलोक्यलक्ष्या मणि दर्पणमिव स्थित सुमहत्सर एकम् । तस्य च सरस पश्चिमे तीरे सप्तविधो राजपुत्रो वायुविध्नितविस्तारिशाखाभुजकदम्बकम्, मूर्धलप्रसुरसरितम्, नृत्यन्त शङ्करमिव अश्रुक्षतेन ज्योमष्टपावगाहिना शिरसा नन्दनोद्यानशोभामवलोकयितुमिवोद्यतम्, दिव्यरसैः साखावलम्बिभिर्दिव्यै फलैः शोभमानम्, महान्त दिव्यपादपमेकमवलोकयति स्म । तच्चावलोक्य यावत्ते त मुचिर निर्हपयति तावद् भुत्तृपादितास्तन्मन्त्रिण प्रधाय तद्बृहत्फलानि भोक्तुमाख्यास्तानि इष्ट्वै पठपि फलत्वमुपगता । मृगाङ्गदत्तश्च तदानीं तानपर्यस्ततिविद्वलस्तरो तस्मिन्नेकैक नामग्राहमाह्लास्त । यदा च न ते प्रतिवचन ददुर्नापि चाहयन्त तदा पतत्तत्त निवामिना भूतेन केनचित्ते भक्षिता इति विचिन्तयन् नैराशयविधुरः स मूर्च्छितो महीतले न्यपतत् । त तथाविधमवलोक्य दुमानारूढः पाशस्थ श्रुतधिविजस्त माश्वस्य तरुणमुवाच-‘देव, एव विशेषज्ञोऽपि भवान् परित्यक्तधैर्यं कथमय सीदति ? विविधकर्मसूत्रसम्बद्धो नर कदा (कर्हि वा) निजकृतकर्मणां फल भुङ्क्ते, स्वसयोगेन वियोगेन वा क आतर कर्तार पितर वा तत्फल भोजयति पतद्बुद्ध्या यो व्यसने न मुच्यति (मोक्षयति, मोक्षया वा) शास्त्रीयज्ञानानुकूलञ्च आचरति (आचरिष्यति, आचरिता वा) न एव कल्याण प्राप्नोति (प्राप्स्यति, प्राप्ता वा) अतो नागशप्तानां स्वस्महायकानां वियोगोऽधिकाधिक त्वा दुःखा करोति चेद् धैर्यं यधान । मुहूर्तादुपरि मन्त्रिणखेदागच्छेयुरथ (आगच्छन्ति, आगमिष्यन्ति, आगन्तावो वा) सत्वर त्वमस्मादुज्जयिनीं गच्छ । अचिरेणैव समवाप्तशशाकयतीसयोगश्चैधि ।

ॐ लकारार्थप्रश्रिया ॐ

१ अभिज्ञावचने लट् । २ ‘न यदि’ इति लट् । प्रतिपद्य लट् । ३ ‘विभापा साकाङ्क्षे’ । ४ ‘यावत्पुराणिपातयोरलट्’ । ५ विभापा कदाकथो । ६ ‘किञ्चित्ते लिप्सायाम्’ । ७ ‘लिप्स्यमानसिद्धौ च’ इत्युमाभ्यामुभयत्र भविष्यति लट् । ८ वियोगदुःखाकरण लोढयस्य धैर्यधारणप्रैषम्य लक्षणम्, तेन दुःखाकरणे धैर्य-यन्धन एवया कर्तव्यमित्यर्थे लोढयलक्षणे च’ इति लट् । ९ ‘लिङ्चोर्ध्वमौर्ध्वसिद्धौ’ ।

एव श्रुतधिनाऽऽश्वास्यमानोऽपि राजपुत्रस्तच्छ्रुत्वाऽभिभूत धारयत्यपि श्रुतधौ
'एषोऽहं सरस्यात्मानमुज्झितुं गच्छामि इति समुत्तम्यौ । एतस्मिन्नेव कालेऽशरी-
रिणी वाग्गगनादुद्गता, 'पुत्र, साहसेनालम्, प्राणैश्चेत्तु धारयसि सर्वं स्व' त ते
भवति । अस्मिन् हि वृक्षे म्वयं देवो गणपतिनिवसति । स च स्वत्मचिवैरेतैरद्या
वमानितो यतो हि अक्षालितकराद्ग्नयोऽनाचान्ता कुधार्तास्ते फलानि लिप्सवोऽ
स्मिन् वृक्षे समारूढा इति फलस्पर्शममकालमेव, 'यश्चित्ता भवन्तस्तद्गतिं गच्छ
न्ति' विघ्नेशावाप्तशापा फलता गता । अन्येऽपि येऽद्यावद्यनुपलब्धास्ते
चत्वारो मन्त्रिणस्तेऽपि अनेनैव पथाऽऽगता एवमेव वृक्षमिममारूढ्य फलत्वमिता ।
अज्ञानवशाच्च नैस्तथाकृतम् । जानन् हि को नामैव गणपतिमवमानयेत्^१ । त्वं तु
मया मचेतोऽस्मिन्पेक्षो नाहं सम्भावयामि त्वमपि तथैव भगवन्तं गणाधिपमवमा-
नयिष्यसीति त्वरितं तपोभिस्त्व गणनायकं सन्तोषयिष्यसि चेच्छीघ्रं सिद्धिस्ते भवि-
ष्यति इति ।

एवमुक्तो मृगाङ्गदत्तो जातास्थो 'गणेशधेनुपेत् आशसे मन्त्रिणं समुपेयाम्'
इति विचारयन् देहत्यागाद्वृत्तं सरसि कृतज्ञानस्समभ्यर्चिततत्तत्स्थगणनायको
निराहारं श्रुतधिपरिचरितस्तस्मिंस्तद्वृत्ते एकादशदिनानि विघ्नेशाराधनमकरोत् ।
द्वादशेऽहनि तुष्टो गणेशो निशि स्वप्ने वभाषे, 'पुत्र, तुष्टस्तवाहमिति योऽयं निः
दृतमपक्षमागामी तस्य यदवरमादिमसप्ताहात्तत्र युक्तस्त्व मुक्तशापान् सर्वात्ममन्त्रिण
समवार्प्यसि । तैः सह गत्वोजयिन्यामवाप्तशशाङ्कवतीं पुनस्त्वन्नगरीं प्रत्यागम्य
पृथ्वीराज्यञ्च करिष्यसि अतो वीरस्त्व तद्वियोगखिन्नोऽपि मार्गे धैर्यं त्यजसि जात्वा-
हमहत्यां 'चिकीर्षामि गर्हितमेतदिति कथं त्वं शूराभिमतमार्गाद्विचले' ।

एव गणेशादिष्टो मृगाङ्गदत्तो निशाचये प्रयुद्धस्तस्त्वमादशं श्रुतधयेऽभ्यधात् ।
तेनाभिनन्दितश्च प्रातः कृतज्ञानोऽभ्यर्चितगणनायको यावत्तद्दामवृक्षप्रदक्षिणां
कुरते तावत्तत्तोरवतीर्य फलत्वमुक्तदशां दक्षापि तत्सखिवास्तरपादयोनिपेतुः ।
स च तेष्यैकैकमधिकाधिकप्रेम्णाऽवलोक्य परिपस्वजे । तेऽपि च कृततपममारम

१ 'वर्तमानसामीप्यं वर्तमानवद्वा' । २ आशसायां भूतवचः । ३ किं कृतं
लिङ् लुट् । ४ अन्नमश्लुप्त्यमर्पयोरकिङ् कृतेऽपि । ५ क्षिप्रवचने लुट् । ६ आराधा
वचने लिङ् । ७ जानघतजवत् क्रियाप्रवचसामीप्ययो' इति त्रियाप्रव-
(सातस्ये) भक्ष्यत्यनघतननिपेधे लुङ् । ८ 'जानघतजवद्' इति सामीप्य
लुटो निपेधे लुट् । ९ गर्हायां लट्पिआप्पो । १० विभाषा कथमि लिङ् च ।

महाकालश्मशान समतिक्रम्य राज्ञा कर्मसेनेन परिपाणिताम् , गृहीतविविधायुधै-
रक्षिभिरधिष्ठितप्रतोलीकाम्, गिरीन्द्रशिखराकारप्राकारपरिवेष्टिताम्, अविज्ञात
जनदुष्प्रवेशाम्, अतिदुर्गमपरिखापरिरक्षिताम् उज्जयिनीमाससाद । ताश्चाव-
लोक्य विमना मृगाङ्गदत्त स्वानुगानुवाच 'प्रियाप्राप्तेस्तु गतिरेवैकत आस्ताम्
प्रवेशोऽप्यत्र नास्माक भवेत्' इति, एतदाकर्ण्य ते तमवोचन् , 'देव, अपि पशोषि
स्वबाहुभिरुत्तरेषुर'यवसायिन । अपि गिरिं शिरोभिर्भिन्यु^१ विजिगीषोत्साहवत् ।
अतः कथमेकदैव स्वस्वप्यस्मादृषेण सहायकेषु नैराशयमिष्य भवत ? पुरीषमस्माक
यलसाध्या किन्त्यत्रोपायोऽवश्य विचेतव्य । एतद्विषये तु बहुशो देवताभिरपि
भवानुपदेशित इति । एव सचिवै प्रोत्साहित स कतिपयदिनानि बहिरे
वातिष्ठत् । तन्मन्त्री विक्रमकेसरी चैतस्मिन् समये वासभवनात् तत्प्रियाकर्षण
भिलाषया यावद्द्विताल^२ ध्यायति तावत् कृष्णच्छवि प्रांशु , उद्गम्रीव , गजानन ,
महिषाहिम्न , उल्लकाच्च , खरकर्णो वैतालस्तत्र प्रादुरभूत् । किन्तु शम्भोर्वरात्ता
नगरां तथाविधा नाक्रमतीति तत्प्रवेशासमर्थोऽसौ जगाम । एतेनातिविघ्न
प्रभुसबलोक्य नीतिज्ञ श्रुतधिरुवाच, 'आश्चर्यं देव, नीतिज्ञोऽपि भवानजानन्नि
वैव मोहमेप्यैति । स्वपरान्तरमनवेष्य कोऽत्र प्रवष्टु विक्रमेत । नगर्यां ह्यस्यां
चतुर्ध्वपि द्वारेषु पृक्कैफस्मिन् कुञ्जरसहस्रद्वयी, वाजिना , च पञ्चविंशति,
रथाना दशलक्षम्, एतद्वृक्षार्थं सन्नद्धमास्ते । अतो धीराधिष्ठितपुण्यां परि
गणितामस्माकमस्यां प्रविष्टिर्नार्यसिद्धयेऽपि तु पतङ्गचूत्तय एव सम्पद्येत । न
सम्भवामि स्वल्पेन सैन्येन प्रविश्यापीमां पुरीमत्रत्य राजान पराजयेत भवान् ।
अतः कौमये, दारुणनर्मदानक्रयासञ्ज्ञातेन मायागुना तत्र पुलिन्दराजेन,
तन्मित्रेणातिवलीयसा मातङ्गराजेन, तत्सम्यन्धानुरागिणा दुर्गपिशाचेन बाल
सम्रह्यचारिणा परमपराक्रमशालिना क्षकिरक्षितमञ्जेन चैतै सर्वै सजलै समेत्य
सम्यक्सहायसम्पन्न एतत्समीहित साधयेत् । एव करिष्यति चेद्द्रवाधून विजेष्यते ।
दूतागमनमप्रिवृक्ष भवन्त प्रतीक्षमाण किरामराजोऽपीहैव समीपे स्थितो
मातङ्गराजादेशा मायावदुरपिमज्जो ध्रुवमागतो भवेदिति सर्वमिहितैरज्जयिनीपति
रभिप्रेष्यतेति मव ममुशति । तस्मात्तस्य मातङ्गपते करभग्रीवनामक निवास

१-२ 'सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे' । ३ शेषे लृट्यदो । ४ अनव
वल्लभमर्पयोरकिञ्चिदपि । ५ इच्छार्थेणु लिङ्लोटौ । ६ 'हेतुहेतुमतो लिङ्' ।

कोट्ट गच्छाम । तत्रैव च कैरातो राजा शक्तिरक्षित आकार्यते । सत एव च सर्वे सम्भूय सिद्धये समुद्योगो निधेय । सम्भावयामि, स्वीकुर्यादेतद्भवान् ।

श्रुतधरेतत्प्रज्ञापूर्णवाक्यमाकर्ण्य सामास्यो मृगाङ्गदत्तस्तद्वाक्ये श्रदधात् । अन्येषुश्च धृतोदय, प्रदर्शिताश, विम्बनभोनिस्पाश्वग मिश्र नमस्कृत्य ससचिवो दुर्गपिशाचस्य मातङ्गेन्द्रस्य निकेतन गन्तु समुच्चाल । तत्र पूर्वं विन्यादि मारुत दूरतो दक्षिणपार्श्वं च तस्यावस्थ दत्तिदन्ताजिनचिता भित्तपल्लीरबलो-कयन् कुत्र तस्य मातङ्गाधिपतेरास्पद स्यात् । कुतश्च घय सज्जास्याम इति मृगाङ्गदत्तोऽन्तर्दध्यौ । तदैव च मुनिकुमारक एक सम्मुखमायादिति कृता नति सहामात्यस्तमपृच्छत्, 'अपि जानामि त्व मातङ्गमूपतेदुर्गपिशाचस्य गृह क वर्तते ? त हि घय दिदृक्ष्व ।' एतदाकर्ण्य स तापसपुत्रक उवाच, 'इतो नातिदूरे वर्तमानस्य विष्यस्य सानुनि करभग्रीवनामा कुटिलदुर्गम कोट्यो वर्तते तत्रैव प्रचण्डविक्रमो दुर्गपिशाचो मातङ्गपतिर्निवसति । स हि धनुधराणां लक्ष स्याधिपति । तैर्दस्युमि स द्विषा सार्धं दलयति । महादर्वी चैता भुनक्ति । इच्छामि, अनेनैव पथा तेन सङ्गच्छतां भवान् । मुनिकुमारकादेतदाकर्ण्य सानुगो मृगाङ्गदत्तस्तेनैव मार्गेणारवत प्रमेण च करभग्रीवस्य मातङ्गराजकोट्टस्य भित्त पल्लीसमाकुल निकट प्राप्नोत् । तत्र स इतस्ततो धावतो बहिर्बहुभदशनया प्रचर्ममृगामिपान् शयरीधानबलोक्याचिन्तयत्, 'अरण्यवृत्तयो ह्रीमे तिर्यञ्च इव जीवन्ति । तथापीमे दुर्गपिशाच निजप्रभु भुवते । प्रजासु न कापि किञ्चि दराजक वतते । निर्बलो हि जीव सयलस्य जीवन न भवेदिति राजशब्दो दवैविनिर्मित' । एव विचिन्तयन् स यावरकरभग्रीवकोट्टमार्गं विविदिपति तावत्तत्रागतस्य मायावटोश्चरै समगतेति ते चारास्तस्यागमन मायावटवे न्यवे दयन् । तदाकर्ण्य ससैन्य पुलिन्दराट् तत्रागत्य निकटीभूय परित्यक्ताश्वो राजसूनोस्तन्य पादयो पपात । पृष्टकुशलो राजा चापि सामास्य बाह्नास्त्रं त निजकटकमनैपीत् । तदागमनशमिन प्रतीहार च शयराधिपो मातङ्गराजाय प्राहिणोत् इत्यचिरादेव स्वदेशतो—यथायनामा शिलावूटकठोरशरीरावयव, तम्रगोऽपि क्षपिताशेषवया, कृष्णोऽप्यनन्यसेवी, मातङ्गराजोऽपि भूमृत्पादोपनीवी, नूननजलधर इव मायूरपिच्छचित्रधनुर्धर, हिरण्याक्ष इव चराहस्तयिग्रह,

१ 'विभाषाधातो सम्भावनवचनेऽयदि । २ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ।

न योग्यं कन्यायास्तु कथैव केति दूत, स्व याहि याहीति याहि तव स्वा-
चात पर यत्समुचितमाकलयतां तद् विधत्स्व विधत्स्वेति विधत्ताम् ।

राज्ञा कर्मसेनेनेत्यमुक्तो दूत सुविग्रहः क्रमायातमित्थमभापत—‘राजन
राजपुत्रमपश्यश्वेव स्वमेधमोजायसे । न सर्वसामा-योऽस्मरस्वामी । न जीर्यति
तस्य यश शरीरम् । न जर्णोति तस्य शक्तिः । नो जूर्यते तस्य भुजबलम् ।
जिर्णोति तस्य तेजः । न तेजोभिरेवारिजगदार्णोति । यथाहर्धनैर्ज्ञातीन् वरोति
सर्वत्र सत्कीर्तिं वृणोति । सर्वया चेम धरैर्यति, जीयते च यशः । युद्धे निर्वारयति
विद्विपः । निर्वरते चानीतिशत्रुभीतिप्रजोपद्रवम् । यद्यप्याश्रितानां स गुरुमप्य
पराधं मर्यति तथाप्युद्धृतानां नृपाणामणुमात्रमप्यनुचितव्यवहारं न कुर्याति ।
युद्धे स निजविपक्षसैन्यप्रक्षिप्तनिशितशरसहस्रैरन्तरिक्षमाच्छादयति । विदिपा
रुण्डमुण्डैराहवभूमिं छंदति । निजालौकिकगुणनिर्मितयशस्यै स सुरलोक
छंदयतीति सख्ये सुरयुवतिविमुक्ता पुष्पवृष्टयस्त समाच्छादयन्ते । अतस्तस्मि
न्निहागते त्व स्वपरान्तरमवभोत्स्यसे’ इति ।

सर्वसमक्षमित्थं तत्त्वमानृतमुच्चैर्दोरमाचक्षणे, द्रुवाणे चेतरे नीचैश्चारु-
तस्मिन् वैदेशिकनैदशिके, सकलैव राज्ञेसमा निरतिशयचोभमवाप । क्रुद्धो
नृपोऽपि दूतमवध्य ज्ञात्वा नाम्ने किमप्यभ्यधात् । अन्ये च तत्रत्या धीरा

१-२ ‘क्रियासमनिहारे लोट्लोटौ द्विस्वी वा च तत्त्वमो’, ‘यथाविध्यनुप्र-
योग’ पूर्वस्मिन् । ३ ओजस्वीव आचरामि, ‘कस्तु क्यङ् सलोपश्च’ । ४ जृप्
वयोहानी दैवादिकः । ५ जृ वयोहानी क्रैयादिकं व्यादि । ६ जूरीहिंसावर्षा
हायो दैवादिकः । ७ ज्या वयोहानी क्रैयादिकः । ८ धृज् वरणे, स्यादिः ।
९ धृज् वरणे भ्यादि । १० धृज् वरणे क्रयादि । ११ वर इच्छायाम्, सुरा
द्यन्तः । १२ नृज् वरणे दिवादि । १३ वृङ् सम्भक्षी गिजन्तः । १४ धृज्
वरणे भौवादिकः उभयपदी । १५ मृष तितिष्ठायाम् भ्यादि । १६ दिवादि ।
१७ छद् अपवारणे सुरादि । १८ छद् आच्छादने भ्यादि । १९ छद् व्याप्तिकरणे
सुरादिरवन्तः । २० छद् सवरणे सुरादि । २१ ‘अभ्ययेऽयथाभिप्रेताख्यमाने
वृज् पखाणमुलौ’ । २२ ‘सभाराजाऽमनुष्यपूवा’ इत्यत्र राजपयायस्यैव
ग्रहणात्पुसकराभावाः ।

‘न धृष्ट्यमहे न मर्पयामहेऽस्मासु सत्त्वपि किंकिल अयमेवमस्मद्भूपतिमवमानयिष्य-
तीति दन्तदष्टौष्टा करैः करान् मृद्वन्तोऽधुनैव गत्वा किं न स हन्तय’ इति
मिथोऽमुवन् । वाचाटोऽय चटुर्याहु, किमस्य गिरा कुप्यते, यद्दृश्यते तत्समुचित
प्रतिविधास्यते इति धैर्यतोऽपरे निजगदु । दूतोऽपि च विमनास्ततो विनिर्गतो
निजशिविरमन्वचलत् ।

(इति लकारार्थप्रक्रिया)

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्या पदवाच्यलकारार्थनिर्देशात्मको नवम कल्लोल ।

प्रकीर्णकनिर्देशात्मको देशमः कल्लोलः

कर्ममेनसमातो विनिर्गतो दूतो निजकटकमासाद्य कर्मसेनोक्तं सर्वं समि
 द्राय मृगाङ्गदत्ताय व्याहार्यम् । सोऽपि च सुविग्रहोक्तमागृह्य विग्रहाग्रहग्रहिलो
 यानमादिच्छदिति तदादेशप्रवल्पवनापातविद्युतो नर-नुरङ्ग-
 प्रियापार्थक्ये मातङ्गमकरो यलाम्भोधि सपत्नाणा भूयता मनसि परितोष
 (प्रकीर्णका) विपद्याणाञ्च प्रतिभयकर सोम समुत्पादयन् समासीमान
 मतिचक्राम । क्षिप्रमेव च क्षितिं वरगाविगलदक्षलालो
 न्मत्तरटिरुटकदर्शितां, कुयन् त्रिभुवनञ्च रणवाद्यघोरपर्यधिरयन् विजया
 योजयिनीं प्रतस्थे ।

कतिपयेरेवाहोमिर्विन्ध्यमुल्लङ्घ्य सन्नद्धसैनिक सुहृद्युक्तो मृगाङ्गदत्त
 उज्जयिनीसीमानमनुप्राप्तवान् । अचिरेणैव चोजयि-यवौहद । कर्मसेनोऽपि चैत
 त्सर्वमनगरं न्यन्दो युद्धाय नगर्यां निरगात् । निकटीभूय च व्यतिष्ठत्त्या
 युभयोः सेन सम्प्राहृयताम् । उभयत्रत्या वीरा भयानकमससङ्ग्रामन्त । पञ्चदिव
 सान् यावत् प्रवहच्छोणितनिम्नगेन शूरान्तक्रेण रणेनास्थीर्यत । पञ्चमेऽद्वि
 श्रुतधर्मगाङ्गदत्तसमीपमागत्योवाच—युष्मासु समरासक्तेषु इतो घृतमिष्टुरूप
 स्वविद्याप्रभाषतो निकटादप्यदृश्यो यदहमजगवप तत्तुभ्यं वदामि कृपया
 कर्ण्यताम्, 'यदैवासी राजा कर्मसेनो युद्धाय निरगच्छत् तदैव मातुरनुजया
 शशाकवती स्वगृहाग्नित्वा समरे स्वपितु श्रेयोऽर्थं द्वावीमाराधयितुं पुरीषर्ति
 गौर्यायतनमशिथ्रियत् । तत्रस्था च रहसि ण्कामासां चतुरिकामिधेयां सस्त्रीमादि
 शत्, 'सखि, तातेन सह भयं विग्रहो मदर्थमुपस्थित । बलिना चानेनाक्रान्तोऽयं
 ममै राजसुतायावश्यं मां प्रदास्यति । यतो हि राजानो राज्यार्थमपत्यजेह न
 गणयन्ति । राजसुतश्चायं ममानुरूपो वर्तते न धेति नाहमवगच्छामि । तस्मी
 ण्ययं वर्तते, कीदृशस्तत्त्वभाव, कियच्च तच्छ्रीयाधिकमिति सर्वं तद्विषयकं
 गुप्तरूपेणावगत्यागच्छ । चतुरिकानामा त्वं स्वकीयनामानुरूपं चातुर्यमिहकर्मणि
 सधुपयुङ्क्व' इति ।

ॐ प्रकीर्णका ॐ

१ कमकर्तृरूपम् 'न ह्य' । २ 'न गतिहिंसामाधम्य' । ३ 'हरतेर
 प्रतिषेध' । ४ भावकमणो । ५ गयेपमार्गणे इति चौरादिकानुद् ।

एवमुक्ता सा सखीममुपेतास्मत्कटका भवन्तमवलोक्यान्यच्च सर्वं ज्ञातव्यं
गुप्तरूपेणाघगत्येतो निवर्तिता राजपुत्रीमजपत्, 'सखि, राजपुत्रस्याभिरूपताम-
शेषा शेषरसना अपि न वंदेयुस्तथाप्येतावन्मात्रं मया वक्तव्यं यदसौ सौन्दर्ये
त्वत्तुलामेवाधिरोहति । गुप्तरूपेण तच्छ्रीलशौर्यादिविषयेऽप्यहमेवमवबोधिता
यस्य पोष्यति विप्राणा मनासि, पुष्यति च यथासि धर्मप्रचारेण, पोष्यति निजा-
नुजीविनो यथेष्टदानेन, न स पुष्यति स्वाननुगुण्यकृष्णां वृष्णाम् इति तस्य
स्नाहाद्यप्यकरविक्रमं प्रतिक्षणं पूषति । वृष्णंति वृजिनै सह स सङ्गम् । वृष्णे धर्म-
प्रतिकूलै सहयोगम् । वर्जयति चानर्जवोपेतै सम्पर्कम् । वर्जयति च दुर्जनानां
सङ्गम् । 'महति स नित्यं भक्त्या माहेयीम् । महयति महाजनान् इति महीयमा
नस्य तस्य लक्ष्मीरन्वहं महते^१ । यद्यपि स स्वद्विपतां बलं मिनोति^२ तथापि
समरे नि शब्दान् न न्य मीनाति^३ । मीयते^४ मान्ये मायाम् । मीयते च धर्मेण
धनम् । लुब्धयति सोऽविश्वन्तान् निजसेवात् । न लुब्धयति कस्मिन्नपि कार्ये, न
च विलुब्धयति स्वयमरीनतिरिच्यापरधनमिति य एव तस्यानुजीविषु परस्वम्
अभिलुब्धयति तस्य शिरोऽसौ सद्यो लुब्धयति । एकोऽपि स न रिपुषु^५ क्षुभ्यति ।
न^६ क्रोभतेऽनुप्राद्येषु । महाहवे च न तस्य मनो मनागपि^७ क्षुभ्नाति । नीच-
सङ्गत्या स जिहति^८ । अनृतभाषणाद् ह्रीच्छति^९ । स्वरिणीनां^{१०} च कथाश्रवणा-
देव हणीयं ते । अयशस्करकृतिसम्भन्त्रणेनापि^{११} लज्जते । ग्रीडाजनकविचारेणापि

१ 'शक्ति लिङ्ग' । २-३ पुष्य पुष्टौ भ्वादिर्दिवादिश्च ।

४ पुष्य धारणे चुरादि । ५ पुष्य पुष्टौ क्रधादि । ६ पूष वृद्धौ । ७ वृजि-
वर्जने । ८-१० वृजि वर्जने क्रमशः अदादि, चुरादि, भ्वादि । ११ माहेयीम्
गाम्, महति पूजयति, मह पूजायाम् भ्वादि । १२ मह पूजायाम् चुराद्यदन्त ।
१३ महीद् पूजायाम् कण्ठ्यादि । १४ महि पुष्टौ भ्वादि । १५ ह्रुमिन्
प्रक्षेपणे स्वादि । १६ मीम् हिंसायाम् क्रधादि । १७ मीम् हिंसायाम्
दिवादि । १८ मेद् प्रणिदाने भ्वादि । १९ लुब्ध अपनयने भ्वादि ।
२० लुचि जालस्ये । २१-२२ लुब्ध स्तेये । २३ लुब्ध अपनयने अस्य
गिजन्त रूपम् । २४-२५ क्रुम सखलनेयस्य क्रमशः दिवादि भ्वादि क्रधादि
रूपाणि । २७ ह्री लज्जायाम् लुहोत्यादि । २८ ह्रीच्छ लज्जायाम् भ्वादि ।
२९ 'भ्वादीरेरिणो' इति साधु । ३० हणीद् रोपणे लज्जायाञ्च कण्ठ्यादि ।
३१ ओहस्त्री ग्रीहायाम् तुदादि ।

प्रकीर्णकनिर्देशात्मको दशमः कल्लोलः

कर्मसेनसभातो विनिर्गतो दूतो निजकटकमासाद्य कर्मसेनोक्तं सर्वं समि
 त्राय मृगाङ्कदत्ताय व्याहार्यत् । सोऽपि च सुविग्रहोत्तमागृह्य विग्रहाग्रहग्रहितो
 यानमादिक्षदिति तदादेशप्रचलपवनापातविद्युतो नर-तुरङ्ग-
 प्रियापार्थक्ये मातङ्गमकरो वलाम्भोधि सपत्नाणा भूमृतामनसि परितोष
 (प्रकीर्णका) विपत्ताणाञ्च प्रतिभयकर ह्योभ समुत्पादयन् क्षमासीमान
 मतिचक्राम । क्षिप्रमेव च क्षितिं वल्गाविगलदश्रलाहो
 न्मत्तकरटिकटकर्मितां, कुयन् त्रिमुवनञ्च रणवाद्यधोपैर्यधिरयन् विजया
 योजयिनीं प्रतस्थे ।

कतिपर्यरेवाहोभिविष्यमुल्लङ्घ्य सज्जदमैनिक सुहृदयुक्तो मृगाङ्कदत्त
 उज्जयिनीसीमानमनुप्राप्तवान् । अचिरेणैव चोजयिन्यर्वाहद । कर्मसेनोऽपि चैत
 र्त्सर्वमगम्य मन्त्रद्वो युद्धाय नगर्यां निरगात् । निकटीभूय च व्यतिग्नत्या
 धुमयोः सेने सम्प्राङ्मुखाताम् । उभयत्रत्या वीरा भयानकमससङ्ग्रामत । पञ्चदिव
 सान् यावत् प्रवहच्छोणितनिम्नगेन शूरान्तकरेण ररेनास्थीर्यत । पञ्चमेऽङ्घ्रि
 श्रुतधर्मृगाङ्कदत्तसमीपमागत्योवाच—युष्मासु समरासङ्गेषु हतो धृतभिष्णुरूप
 स्थविद्याप्रभाजतो निकटादप्यहदयो यदहमजगैवप तत्तुभ्यं यदामि कृपया-
 कर्ण्यताम्, 'यदैवासी राजा कर्मसेनो युद्धाय निरगच्छत् तदैव मातुरनुज्ञया
 शशाङ्कवती स्वगृहाद्विगत्य समरे स्वपितु श्रेयोऽर्थं दधीमाराधयितुं पुरीयति-
 गौर्यायतनमक्षिभियत् । तत्रस्था च रहसि एकामासां चतुरिकाभिधया सरीमादि
 शत्, 'सखि, तातेन सह भय विग्रहो मदर्थमुपस्थित । वलिना चानेनाक्रान्तोऽय
 मस्मै राजसुतायावरय मां प्रदास्पति । यतो हि राजानो राज्याधमपरदब्धेह न
 गणयन्ति । राजसुतश्चाय ममानुरूपो धर्तत न वेति नाहमवगच्छामि । तरकी
 हगय वर्तते, कीदृशस्तरस्वभावा, कियच्च तच्छ्रौयादिकमिति सर्वं तद्विषयक
 गुप्तरूपेणावगत्यागच्छ । चतुरिकानामा त्व स्वकीयनामानुरूप चातुर्यमिहकमणि
 मदुपयुक्तं इति ।

ॐ प्रकीर्णका ॐ

१ कमकर्तृरूपम् 'न ह्य' ।- २ 'न गतिर्हि सासार्थम्य' । ३ 'हर्तेर
 प्रतिषेध' । ४ भावकर्मणो । ५ गयेपमार्गणे इति चौरादिकास्तुह् ।

‘देव, अत्र काचित्कन्यका पाशेनोद्भ्याग्मान जिघांसति । तत्केय स्यादिति पश्य ।’
तच्छ्रुत्वा राजपुत्रस्तामवलोक्य तदलौकिकरूपापहतहृदय केय भवेदिति जिज्ञा-
सया यावत्सवस्यश्छन्नस्तिष्ठति तावदुद्विग्ना शशाङ्कवती देवी व्यजिज्ञपत्, ‘देवि,
अस्मिन् जन्मनि मदीयप्राग्दुष्कृतैर्यदि स राजपुत्रो मृगाङ्गदत्तो न मे पतिर्जात-
स्तदा श्वप्त्रमादेन सोऽन्यस्मिन् जन्मनि मनीषो भर्ता भवत् ।’ एव देवीं विज्ञाप्य
सा राजपुत्री कृतदेवीप्रणतिर्वाग्वाद्रलोचना पाप कण्ठेऽर्पयामास । एतस्मिन्नेव
च क्षणे प्रमुद्धान्तस्मयस्तददर्शनोद्विग्नास्ता चिन्तयत्यस्तदन्तिकमुपजग्मु ।
शशाङ्कवती च तस्या दशायामवलोक्य, ‘हा । सखि, किमेतत्प्रया समारब्धम् ?
माहमेनानेनालम् । आगमयस्व क्षण तावत्’ इत्युक्तवत्यो व्यपाशयन् । एव सञ्जाते
यावदत्युद्विग्ना शशाङ्कवती तत्र तिष्ठति तावद्गौरीगभगृहान्तराक्षरतीयमभूयत्
‘शशाङ्कवति, विपाद मा गा । स्वमे उक्त मदीय यद्यो मृषा न भावि । स एवाय
मृगाङ्गदत्तस्ते पूर्वभक्ताऽत्र प्राप्तस्तव समीपे वर्तते । अतोऽनेनैव सह प्रजित्वाऽ-
खिलमैश्वर्यं मुद्ध्यन् ।’

एवमुक्ता सा यावत्किञ्चित्कुम्भनायमाना तिष्ठति तावन्मृगाङ्गदत्तस्य मन्त्री
विक्रमकेसरी तामुपगम्य समम्यधात्, ‘दवि, सत्य भवान्या समादिष्ट स
पुयाय ते पतिस्तव प्रेमपाशाकृष्टोऽग्रायात् ।’ तच्छ्रुत्वा साचीकृतलोचना सा
कान्त, तेजस्विन, महचारिणा मध्यवर्तिनश्च स दृष्ट्वा यावत्पतद्वनङ्गशरपुङ्खपद्म
चितैरिव कण्टकितैरङ्गैः स्वग्भनिश्चला तिष्ठति तावन्मृगाङ्गदत्तस्तामुपेत्य प्रेमपूण्या
गिरोवाच यत् तवगुणपाशाकृष्ट परित्याजितनिजवधुराज्यदश, अनुभूतानेका
रण्यवासवसुधाशयनवलेख, वामीभूतोऽहमहमिहायात् । तत्ते मयि खेहानुरो-
धश्चेदस्मत्पुरपुरन्ध्रीनयनोत्सव प्रवर्धय । सङ्ग्राम शान्त्यनु पचद्वय श्रेयश्चानुभवतु ।

मृगाङ्गदत्तेनेत्यमुक्ता शशाङ्कवती भन्दाक्षमन्दाक्षरममाचचचे ‘स्वत्पर इदानी
मय जनस्वश्लिष्ट इति यथा कुशल भवेद्यद्य तेऽभीष्ट स्यात्तयैव सिधीयताम् ।’

शशाङ्कवत्या वाक्सुधयेत्य सिको मृगाङ्गदत्तो गौरीं प्रणम्य राजपुत्रीञ्च
तामभे स्वपृष्ठतः समारोप्य अश्वसमारूढैश्चक्षुःशशाङ्कपाणिभिर्धरैः सच्चिवै सह
एतायुधो रात्रावुजयिन्या निगत्य श्रुतधिप्रदर्शितयुक्त्या शशाङ्कवतीसदितो
मायावटोर्गृहमागमत् ।

१ ‘अज्जनगमा सनि’, ‘अभ्याप्ताश्च’ । २ ‘आगमे समायाम्’ । ३ पाश
प्यमुञ्चन् । ४ ‘भृषादिभ्यो भुग्यच्चेर्लोपश्च हत्’ ।

मोक्षयति । अर्दते दुरितोदयम् । अर्दयति च द्रविणदानेन दीमाना शरि
द्रयम् । वितनति स नीतिधमकृत्यम् । वितनोति च विद्विड्यनिताहृदयवियोगस्य
याम् इति कृत्यैरेतं सत्कीर्तिं वितानयन् सर्वतोभावेन स राजकुमारस्तवानु
रूपतामावहति ।^१

मत्सीमुपनेत्यमुक्तायास्तस्या शशाङ्कवत्या मानस त्वत्प्राप्त्यभिलाषापाशोऽ-
मौमोन् । तत्तृणादेव च तव स्वपितुश्च श्रेयस्कांस्या सा त्वद्विरहण तनीयसीं तनु
विभ्रती मदनाता मोमूर्च्छति । अतो गुप्तमद्य निशि गत्वा निजनाद् गौर्याधमा
दपहृत्यालक्षितस्य तामिहानय । इमे राजानस्तावदस्य दुर्गापिशाचस्य मायायद्ये
गृहे तिष्ठन्तु । पश्चाच्चेमे मया साक तत्रैष्यति । एष कृते, निवृत्ते चास्मिन्नायो
धने संन्यसन्नयो न भवेत् । तव, त्वदीयभाविविश्वशुरस्य च सवधा कल्याण भवत् ।
शुद्धरूपोपायो हि प्यर्थमेवाकाले यदीयस्मैन्यासून् जाग्रहीतीति युधान्तं जगृहति ।

श्रुतधिनैवमुक्तो मृगाङ्गदत्तोऽश्वानारुह सचिवै सह ततश्चलित्वा श्रुतधि
प्रप्ताभिज्ञानै सुलक्षित पुष्पकरण्डाख्योद्यानातरे वर्तमान सत्कालोपचक्ष्णाक
रश्मिप्रकाशित गौर्याश्रममवापत् ।

इतश्च परिचयादिपरिश्रान्ते सखीजने निर्निद्रा शशाङ्कवती व्यचिन्तयत् यत्
मदर्थं राजानो राजपुत्राश्चायहमाहये हयते । अभियकया देव्या च स्वमे मदया
यिताहय स राजपुत्रो मदीय पूर्वभर्ता समादिष्ट । किन्तु लेखादघेत्यमयगत
यरिप्ता पूर्ववैरादृषां च मन्दपुण्या मां न तस्मै दित्सतीति विधातरि यामे कथ
स्वप्नदेवतादेशनिश्चय क्रियेत । अतो शवदशो तातस्य तस्य मम प्रियस्य बाहित
न भूजोमि तावद्ताशमात्मान किं न त्यजामि । एवमवधार्य गौर्या पुरो गत्वा
स्वोत्तरीयविरचितपाशा साऽशोकपादपे मत्तुमप्यवास्यत् ।

एतस्मिन्नेव काले मृगाङ्गदत्तोऽपि सवयस्यस्तग्रागस्थोद्यानतत्त्वबभूवुरन्नमो
गौर्याधममगमत् । तत्रावलोकितराजपुत्रिणा विमलनुदिना च निगादिन,

१ मीढ रज्जायाम विवादि । २ अर्द हिंसायाम् भ्वादि । ३ निजजन्त ।
४-५ तनु विस्तारे भ्वादितनादी । ६ तनु अङ्गोपकरणयो पुरादि ।
७ मय य-धने यद्भुक्ति लङ्, ज्वरस्वर० इत्युपधावकारयोरुठिपिति गुण ।
८ 'काम्यच्च', 'अप्रत्ययात्' टाप् । ९ मुच्छा मोहसमुच्छ्राययो 'यद्यो या' ।
१० ग्रह उपादाने । ११ गृह गृहणे 'अवभ्यस्तात्' इति क्षस्यात् । १२ 'याय
पुरानिपातयोल्' ।

रभ्य कर्मसेनीयसन्ध्यन्त विविधान्तु सर्वं स्वप्रमुवृत्तान्त निवेदयन् इत्थ प्रकृत
सुप्तान् यत् तव सुनुना मृगाङ्कदत्तेन स्ववीर्यत कर्ममेननृपतिसुता शशा
ङ्कवती समुपालम्भि । तद्विवाहश्च देव्या देवेन च विना शोभनो न प्रतिभासते
इति युष्मान् प्रतीक्षमाण स शयराधिपतेमायावदोग्रुहे वर्तते । तेन विसृष्टश्चाहमिह
भवन्त सर्वं विज्ञापयितुमार्यितोऽमार्यित ।'

तदाकर्ण्य सुतकल्याणे कृतमतिरमरदत्तस्तदानीमेव देव्या सार्द्धं मतङ्गजा
रूढोऽत्युत्सुक सचिवै सह हस्त्यश्ववलयुक्त पुत्र प्रति प्रीणास्त । अल्पैरेव च
प्रयाणकै स शयराधिपदेशस्थ सुतकटकमवाप । पितुरागमनमाकर्ण्य समग्रै
राजभि सह चिरोत्सुको मृगाङ्कदत्तोऽपि च निगत्य पितरौ हृष्टा दूरादेव तुरङ्ग-
मादवतीर्णा राजावरूढयो पित्रोश्चरणाननमस्यत् । सर्वे तत्सहायकनृपाश्चापि
अदेवीकममरदत्त प्रमश प्रणेमुरथ मायावदो राजधानीं प्रविश्य तत्र पादावनता
रुपा शशाङ्कवतीं चावलोक्य ततो निर्गतोऽमरदत्त स्वकटके वसतिं विधाय
पुत्रेण सर्वं राजभिश्च सह भुक्त्वा विविधोत्सवैस्सुख तद्दिन नयानो भाविना
चक्रवर्तिपुत्रेण मृगाङ्कदत्तेनात्मान गौरवान्वित च मन्वानस्तत्रातिष्ठत् ।

एतस्मिन्नेव समये कर्ममेनप्रहितो दूत समागत्योवाच, 'देव, अस्मत्स्वामी
मन्मुलेनाभिधत्ते यद्ब्रह्मात्मपुत्र सुपेण तत्र प्रेषयामि । स च विधिना निजभगिनीं
तुभ्य दास्यतीत्यस्मत्त्रेहानुरोधश्चेत्तामविधिना नोद्वेहे । राजोचितमेतत्सन्देशमा
कर्ण्य नृपतेरमरदत्तस्य हृदयमतितुष्टाऽविर्चैदिति स प्रतिसमदिच्छद् यदस्मासु
त्वदीयप्रमोरेष स्नेहश्चेत्तर्हि स सुपेणमिह प्रेषयतु वय निजेन पुत्रेण तत्सुताया
स्तथा विवाह करिष्यामो यथा सर्वथा स सर्वेषां सन्तोषहृद्भवेत् ।

दूतमुलेन कर्मसेनमेव प्रतिसन्दिश्यामरदत्त, श्रुतधिम, निजपुत्रम्, नृपती-
श्चान्यानेवमुवाच, 'अधुना वयमयोष्या गामहे । तत्रैव विवाहः शोभते । सुपेणस्य
यथाविधि सत्कारश्चापि तत्रैव सम्बोभवीति इति दुर्गापिशाचो मायावदुद्देश्य सुपेण
सम्प्रतीक्षमाणो तिष्ठताम् । आगतेन च तेन महेमौ पश्चादयोष्यामुपारिष्यत ।'

राज्ञ एतद्वच आकर्ण्य सर्वं राजभिरनुमतोऽमरदत्तोऽन्येषुर्देव्या सैन्यैश्च सह
असन्धिचमृगाङ्कदत्त, सुपेणागमनावधि तत्र मायावदु सस्थाप्य शशाङ्कवत्या सह

- १ अय गतावित्यस्मात् स, आगत इत्यय । २ माया सजाता अस्येति
मायितस्तथाभूतो नेत्यमायित (मायारहित इति भाष) । ३ गाह् गती ।
४ 'अहं हृत्पुत्रश्च' । ५ विप्ल व्याप्ती (व्याप्तमभवत्) ।

अणानन्तरमथ प्रद्युक्षेषु रक्षिषु राजसुतामपहृतामवगत्य राजमहिषी तदानीं स्फन्धावारस्थित कमसेन तद्वृत्त नगराध्यक्षेण अवागमयत् । स च तदाकर्ण्य रहसि सेनापतिमाकार्य शूराधिरूढैः पञ्चभिः शतैरश्वैस्तत्र गत्वाऽन्विष्य मृगाङ्कदत्तं हन्तुं यद्बुधु या समादिदेश । सेनापतिश्च यथामिदिष्टयत्पुष्कः कटकादात्रा बुजयिनीमागात् । तत्र च मिलिताच्चगराध्यक्षास्तोऽश्वणोत् यदन्यैर्वारैरिव कैश्चिद्वीरैरेवापहृता राजपुत्रीति न्यर्थोऽवस्कन्द । तच्च स राजभवनमासाद्य कर्म सेनं विज्ञापितवानिति राजपुत्रीप्राप्तिं प्रयत्नासाध्या मत्वा विनिवृत्तावस्कन्द-विचारास्ते दृष्णीमेव तां निशामनयन् । मृगाङ्कदत्तसैन्यसिविरेऽपि च मायावदु-प्रमुखा नृपा श्रुतधे कथनानुसारेण युद्धमष्टदा एव तस्यां निश्यजागरुः ।

प्रातःकाले चारैरन्विष्टवृत्तात् कमसेनो मृगाङ्कदत्तकटके दूतं सम्प्रेष्य सर्वान् राज्ञो विश्वस्रवान् पदं यद्यपि मृगाङ्कदत्तेन मदीया सुता हृलेनापहृता तथापि त तस्या उपयुक्तं पतिं मन्वानैरस्माभिरित्थं विज्ञाप्यते यत्स युष्माभि सह मम गृहमायातु येन मत्सुतायास्तेन सह सविधि विवाहो भवेत् । तत्सन्देश-माकर्ण्य मृगाङ्कदत्तसहिता सर्वे राजानः कर्मसेनसन्देश परस्परं विचारयन्तः एकमन्येन निरचैपुर्यत्तदीया सुता प्राप्तेवेति तद्ग्रेहगमने कुशलममन्यानां नामस्माकं तत्र गमनमश्वेयस्करम् । एतदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तः श्रुतव्यभिमतमजिज्ञासत । स चाह 'कमसेनस्य गृहेष्ववश्यं गन्तव्यमित्येषा मदीया मतिः यतो हि सर्वमेतं वशाज्येन तेन सन्दिष्टमन्यथा सुतायामपहृतायामपि सोऽज्ञेयो बली युद्धं त्यक्त्वा कथमेवमुदासीत । सत्यस्य च ते तद्ग्रेहगतस्य स किं कुर्वीत ? मन्ये, तव तत्र गमनं तेन सहाज्यं सगतं स्थापयिष्यति परस्परप्रत्ययञ्च स्थावयिष्यतीति दुहितृस्नेहेन सोऽग्रे सहाय एव भवेत् । स हि अवैधविवाहः न वष्टि तेनेत्य विशिनष्टीति तत्र गमनं श्रेयः ।

एतदाकर्ण्य सर्वे राजानः साधु ! साधु !! इति ध्रुवाणां श्रुतार्थं ध्रुवाय तद्वच्च प्रशशंसुरिति मृगाङ्कदत्तस्तानवोचत् 'सर्वमेवमस्तु, किन्तु तातमग्याञ्च विना न मे विवाहो रोचते इति तयोराह्वानाय कश्चिदितो यजतु । विज्ञाततदभिप्रायश्चाह यथोचितं विधास्ये ।' पृथमुक्त्या न तत्रस्थ एव भीमपराक्रमः स्य मन्त्रिणं पित्रोः पार्श्वं प्रैषयत् । स चाप्ययोध्यामागम्य मुत्तवियोगक्षामतनो सपत्नीकन्यामीष्टमुतोद-तथयणसमुत्सुकम्य राज्ञः पादयोनिपत्य गृहनिर्गमनादा

रम्य कर्मसेनीयसन्ध्यन्त विविधान्तु सर्वं स्वप्रभुवृत्तान्त निवेदयन् इत्य प्रकृत
मुक्तवान् यत् तव सुनुना मृगाङ्गवत्तेन स्ववीर्यत कर्मसेननृपतिसुता शशा-
ङ्गवती समुपालम्भि । तद्विवाहश्च देव्या देवेन च विना शोभनो न प्रतिभासते
इति युष्मान् प्रतीक्षमाण स शशराधिपतेर्मायावटोगृहे वर्तते । तेन विमृष्टश्चाहमिह
भवन्त सर्वं विज्ञापयितुमार्यितोऽमार्यित ।^१

तदाकर्ण्य सुतकल्याणे कृतमतिरमरदत्तस्तदानीमेव देव्या सार्द्धं मतङ्गजा
रूढोऽत्युत्सुक सचिवै सह हस्त्यश्ववलयुक्त पुत्र प्रति प्रांगास्त । अल्पैरेव च
प्रयाणकै स शशराधिपदेशस्थ सुतकटकमवाप । पितुरागमनमाकर्ण्य समग्रै
राजभि सह चित्रोत्सुको मृगाङ्गवत्तोऽपि च निर्गम्य पितरौ दृष्ट्वा दूरादेव तुरङ्ग-
मादवतीर्णा गजावरूढयो पित्रोश्चरणाननमस्यत् । सर्वे तत्सहायकनृपाश्चापि
मदेवीकमरदत्त ब्रमश प्रणैमुरथ मायावटो राजधानीं प्रविश्य तत्र पाद्मवनतां
स्तुपां शशाङ्गवतीं चावलोक्य ततो निर्गतोऽमरदत्त स्वकटके धसति विधाय
पुत्रेण सर्वे राजभिश्च सह भुक्त्वा विविधोत्सवैस्समुरा तद्दिन नयानो भाविना
चक्रवर्तिपुत्रेण मृगाङ्गदत्तेनात्मान गौरवान्वित च मन्वानस्तथातिष्ठत् ।

एतस्मिन्नेव समये कर्मसेनप्रहितो दूत समागत्योवाच, 'देव, अस्मत्स्वामी
ममुखेनाभिधत्ते यदहमात्मपुत्र सुपेण तत्र प्रेषयामि । स च विधिना निजभगिनीं
सुम्य दास्यतीत्यस्मत्स्नेहानुरोधश्चेत्तामविधिना नोद्वेहे । राजोचितमेतत्सन्देशमा-
कर्ण्य नृपतेरमरदत्तस्य हृदयमतिदुष्टयाऽविर्षेदिति स प्रतिसमदिचद् यदस्मासु
त्वदीयप्रभरेव स्नेहश्चेत्तर्हि स सुपेणमिह प्रेषयतु वय निजेन पुत्रेण तत्सुताया
स्तथा विवाह करिष्यामो यथा सर्वथा स सर्वेषा सन्तोषकृद्भवेत् ।

दूतमुखेन कर्मसेनमेव प्रतिमदिदरयामरदत्त, श्रुतधिम, निजपुत्रम्, नृपतीं
श्चान्यानेवमुवाच, 'अधुना वयमयोष्या गामहे । तत्रैव विवाह शोभते । सुपेणम्य
यथाविधि सत्कारश्चापि तत्रैव सम्बोभवीति इति दुर्गपिशाचो मायावटुश्चेह्य सुपेण
सम्प्रतीक्षमाणो तिष्ठताम् । आगतेन च तेन सहेमौ पश्चादयोष्यामुपारिच्यत ।'

राज्ञ एतद्वच आकर्ण्य सर्वे राजभिरनुमतोऽमरदत्तोऽन्येषुदेव्या सैन्यैश्च सह
ससधिवमृगाङ्गदत्त, सुपेणागमनावधि तत्र मायावटु सस्थाप्य शशाङ्गवत्या सह

१ अय गतावित्यस्मात् क., आगत इत्यर्थ । २ माया सजाता अस्मेति
मायितस्तथाभूतो नेत्यमायित (मायारहित इति भावः) । ३ गाद् गती ।
४ 'अह हृत्यतृचश्च' । ५ विष्णु स्यासी (व्याप्तमभवत्) ।

क्षणानन्तरमथ प्रबुद्धेषु रक्षिषु राजसुतामपहृतामवगत्य राजमहिषी तदानीं स्फ-धावारस्थित कर्मसेन तद्वृत्त नगराध्यक्षेण आवागमयत् । स च तदाकण्य रहसि सेनापतिमाकार्य शूराधिरूढै पञ्चमि शतैरश्वैस्तत्र गत्वाऽन्विष्य मृगाङ्क दत्त हन्तु यद्बुध वा समादिदेश । सेनापतिश्च यथानिर्दिष्टवलयुक्त कटकाद्या-बुजयिनीमागात् । तत्र च मिलिताश्चगराध्यक्षास्तोऽशृणोत् यदन्यैर्वीरैरिव कैश्चिद्वीरैरेवापहृता राजपुत्रीति व्यर्थोऽवस्कन्द । तच्च स राजभवनमासाद्य कर्म सेन विज्ञापितवानिति राजपुत्रीप्राप्तिं प्रयत्नासाध्यां मत्वा विनिवृत्तावस्कन्द विचारास्ते तूष्णीमेव तां निशामनयन् । मृगाङ्कदत्तसैन्यक्षिविरेऽपि च मायावदु प्रमुखा नृपा श्रुतधे कथनानुसारेण युद्धसङ्घट्टा एव तस्यां निश्यजागद ।

प्रातःकाले चारैरन्विष्टवृत्तात् कर्मसेनो मृगाङ्कदत्तकटके दूत सम्प्रेष्य सर्वान् राज्ञो विश्वसवान् यद् यद्यपि मृगाङ्कदत्तेन मदीया सुता छलेनापहृता तथापि त तस्या उपयुक्त पतिं मन्वानैरस्माभिरित्य विज्ञाप्यते यत्स युष्माभि सह मम गृहमायातु येन मसुतायास्तेन सह सविधि विवाहो भवेत् । तत्सन्देश-माकर्ण्य मृगाङ्कदत्तसहिता सर्वे राजान कर्मसेनसन्देश परस्पर विचारयन्त-एकमत्येन निरचैपुयत्तदीया सुता प्राप्तेवेति तद्देहगमने कुशलममन्वानानामस्माक तत्र गमनमध्येयस्करम् । एतदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्त श्रुतध्यभिमतमजिज्ञासत । स चाह 'कर्मसेनस्य गृहेष्ववरय गतव्यमित्येषा मदीया मति यतो हि सर्वमेत दृशाद्येन तेन सविष्टमन्यथा सुतायामपहृतायामपि सोऽजयो बली युद्ध त्यक्त्वा कथमेवमुदासीनः । सयस्य च ते तद्देहगतस्य न किं कुर्वीत ? मन्ये, तत्र तत्र गमन तेन सहाज्यं सगत स्थापयिष्यति परस्परप्रत्ययञ्च स्फावयिष्यतीति दुहितृत्वेहेन सोऽग्रे महाय एव भवेत् । स हि अवैधविवाह न वष्टि तेनेत्य विशिनष्टीति तत्र गमन ध्येय ।

एतदाकर्ण्य सर्वे राजान साधु ! साधु !! इति प्रुवाणा श्रुतार्थि श्रद्धाय तद्वच्च प्रशशसुरिति मृगाङ्कदत्तस्तानवोचत् 'सयमेवमस्तु, किन्तु तातमग्याञ्च विना न मे विधाहो रोचते इति तयोराह्वानाय कश्चिदिनो व्रजतु । विज्ञाततद मिप्रायश्चाह यथोचित विधास्ये ।' एवमुक्त्वा स तत्रस्थ एव भीमपराक्रम स मन्त्रिण पित्रो पार्श्वं प्रैषयत् । स चाप्ययोध्यामागत्य सुतवियोगघामतनो मपत्वाकस्याभीष्टसुतोदन्तध्वजसमुत्सुकस्य राज पादयोर्निपत्य गृहनिर्गमनादा

रम्य कर्मसेनीयसंघ्यन्त विविधानुत सर्वं स्वप्रभुवृत्तान्त निवेदयन् इत्य प्रवृत्त
मुक्त्वान् यत् तथ सूनुना मृगाङ्कदत्तेन स्ववीर्यत कर्मसेननृपतिमुता शशा
ङ्कवती समुपालम्भि । तद्विवाहश्च देव्या देवेन च विना शोभनो न प्रतिभासते
इति युष्मान् प्रतीक्षमाण स शबराधिपतेर्मायावटोर्गृहे वर्तते । तेन विसृष्टश्चाहमिह
भवन्त सर्वं विज्ञापयितुमायितोऽमायित ।'

तदाकर्ण्य सुतकल्याणे कृतमतिरमरदत्तस्तदानीमेव देव्या सार्द्धं मतङ्गजा
रुद्रोऽस्त्यस्तुक सचिवै सह हस्त्यश्ववलयुक्तः पुत्रं प्रति ग्रीगास्त । अल्पैरेव च
प्रयाणकै स शबराधिपदेशस्थ सुतकटकमवाप । पितुरागमनमाकर्ण्य समग्रे
राजभि सह चित्रोस्तुको मृगाङ्कदत्तोऽपि च निर्गत्य पितरौ दृष्ट्वा दूरादेव तुरङ्ग-
मादवतीर्णा राजायरुद्रयो पित्रोश्चरणाननमस्यत् । सर्वे तत्सहायकनृपाश्चापि
सदेवीकममरदत्त क्रमशः प्रणेमुरय मायावटो राजधानीं प्रविश्य तत्र पादावनतां
स्नुपां शशाङ्कवतीं चावलोक्य ततो निगतोऽमरदत्त स्वकटके वसतिं विधाय
पुत्रेण सर्वे राजभिश्च सह भुक्त्वा विविधोत्सवैस्सुखं तद्दिनं नयानो भाविना
चक्रवर्तिपुत्रेण मृगाङ्कदत्तेनात्मानं गौरवान्वित च मन्वानस्तत्रातिष्ठत् ।

एतस्मिन्नेव समये कमसेनप्रहितो दूतः समागत्योवाच, 'देव, अस्मत्स्वामी
मन्मुखेनाभिधत्ते यदहमात्मपुत्रं सुपेण तत्र प्रेषयामि । स च विधिना निजभगिनीं
नुभ्य दास्यतीत्यस्मत्स्त्रेहानुरोधश्चेतामविधिना नोद्धे । राज्ञोचितमेतत्सन्देहमा-
कर्ण्य नृपतेरमरदत्तस्य हृदयमतिगुह्यं विच्छेदितं स प्रतिसमदिच्छद् यदस्मासु
त्वदीयप्रमोरेष स्नेहश्चेत्तर्हि स सुपेणमिह प्रेषयतु घय निजेन पुत्रेण तत्सुताया
स्तथा विवाहं करिष्यामो यथा सर्वथा स सर्वेषां सन्तोषकृन्वेत् ।

दूतमुखेन कमसेनमेव प्रतिसन्दिश्यामरदत्तः, श्रुतधिम, निजपुत्रम्, नृपतीं
श्चान्यानेवमुवाच, 'अधुना वयमयोष्या गामहे । तत्रैव विवाहं शोभते । सुपणस्य
यथाविधि सत्कारश्चापि तत्रैव सम्बोभवीति इति दुर्गपिशाचो मायावटुश्चेद्देव सुपेण
सम्प्रतीक्षमाणो तिष्ठताम् । आगतेन च तेन महेमौ पश्चादयोष्यामुपारिष्यत् ।'

रात्रौ ण्तद्वच आकर्ण्य सर्वे राजभिरनुमतोऽमरदत्तोऽन्येषुर्देव्या मैन्यैश्च सह
ससचिवमृगाङ्कदत्तः, सुपेणागमनावधि तत्र मायावटुः सस्थाप्य शशाङ्कवत्या सह

१ अयं गतापित्यस्मात् क्त, आगत इत्यर्थः । २ माया सजाता अत्येति
मायितस्तथाभूतो नेत्यमायितः (मायारहित इति भावः) । ३ ग्राह्यं गती ।
४ 'अहं कृत्यत्तुश्च' । ५ विष्णु व्याहृति (व्याप्तमभवत्) ।

एव तस्मान्मुनीन्द्रोदाराशयात्क्षणनलिकाद्वारेणापीतामृतस्यचा नरवाहन
 दत्तो मदनमञ्जुकावासावाहिसृष्टिर्मलयगिरौ एलितलोचनामन्वि यन् यावद्वि
 चरति तावदेव तस्य गोमुखप्रभृतयश्चिरमितस्ततस्तम
 प्रियासमागम न्विप्यन्तो बम्प्रम्यमाणा सचिवा, समवचितकुसुमा एलि
 तलोचना च तत्रागौसतेति निजचरणनर्तस्तान् सर्वान्
 अभिनन्द्य तै सह स स्वपुरीमाजये । तत्र च सर्वपरिवानकजनमिलितो निज
 प्रियतमा मदनमञ्जुकां समवाप्य जहर्षतमाम् ।

इति कौमुदीकथाकलोलिन्या प्रकीर्णकनिर्देशात्मकः दशमः कलोलः ।

अथ कृदन्तनिर्देशात्मक एकादशः कल्लोलः

कौशाम्यामित्यमात्मपरिवारेण सङ्गतो वत्सेश्वरसुतो नरवाहनदत्त भाग्या
मदनमञ्जुकयाऽन्याभिश्चापि दियाभिर्वनिताभि सह परिक्रीडमान पितृविभू
तिभि सम्पूगकामो गोमुखादिभि मह निवर्धन् स्वाभी-
मदनमञ्जुकापहार एवधूलङ्गमनोरमान् सौर्यग्रिकम्लापरम्यान् दिवसान्
(हृत्यप्रक्रिया) व्यतियापयामास । अथैकदा स तामग्र्यां कान्ता
मदनमञ्जुका सपरिजनां निजावराधस्यान्तरनालोक्य
श्रुपसि रजनीविरहापगतस्मृतिर्निशाकान्त इव विरगतां गतोऽचिन्तयत्, किं
मदीय चित्त जिज्ञासमाना मदीया प्रिया क्वाप्यतिरस्यत् जाहोस्वित् मम कस्य
चिदपराधस्य ऐशात्कापि कुपितैव गता । केनचिन्माययाऽपहृताच्छ्रद्धा वा
कुत्रचिरस्थापितेत्यमनेकसङ्कल्पविकटपपरम्पराविह्वल किंकर्तव्यविमूढ समजा
यत् । तस्य तथानूतामनवलोकितैव्यां दशामवलोक्य तस्य पिता वत्सेश्वरो मातरो
मन्त्रिणो भृत्याश्चातिविह्वलतां गताः । निजसुतया विहीना कलिदत्ता चापि
सममुहत् ।

अथैकातपुररक्षिकाऽऽकर्णयत्सु सर्वेषु नरवाहनदत्ताग्रेऽग्रवीत् यद्धर्म्याग्रे
सतीं मदनमञ्जुकामवलोक्य नभमोऽवतीर्ण ण्को विषाधरयुवा यच्च 'मानसवेग'
इति स्वनामोक्त्या कलिङ्गसेनामभ्येत्य मदीया सुता दातव्या इति तामयाचत्,
तदानीञ्चैनया निषिद्धो यथागत गात्वा गुप्तमिदानीमागत्य स मायया किं न
तामपहरेत् । परदारान् यद्यपि दिव्या नैव कामयन्ते तथापि रागाध जन
सदसद्विवेको रह्यतीति सर्वं सम्भाष्यते । तदाकण्य नरवाहनदत्तस्य विरहो
स्पृष्ट चेतो वीचिविचोभितमम्बुजमिवाजनि । रमण्वास्तग्राग्रवीत् 'इय पुरी
भभितो रचिता वर्तते इतीहाममस्तुतस्य कस्यचिदपि प्रवेशनिगमौ न भरली ।
हरप्रसादाद्यास्या अन्येनानिष्टेन न सम्भवेनीयमिति प्रणयरोपात्तयदैव इचि
स्थितया भुंवेलिमम् । प्रणयकुपिता हि कामिन्य एव प्राय कुर्वन्तीति यहुप्र
प्रसिद्ध वर्तते । तथाहि—

ॐ हृत्यप्रक्रिया ॐ

१ 'धातुमग्न्यन्धे प्रत्यया' । २ 'स'यत्तव्यानीयर' । ३ 'स'यत्तव्यानी
यर' । ४ 'केलिमर तपसस्यानम्' ।

चलिं दत्वा सत्यवैद्यगीस्ते भामिनीभूय गता भूयोऽपि एतदभिलषित सम्पादयेयम् । स्वयाऽपि च मदीयो नवोऽनृतोद्यादीनवो भूज्यो भवेत् ।” एतत्तद्वाक्यमाकर्ण्य गिरहकातरो नरवाहनदत्तस्तत्क्षणमेव स्तुत्यमाहृत्यम्, घृतविषयमेवलाङ्गे शिष्यैर्जुत्य विगतविनीयम् च निजपुरोधस शान्तिसोम सम्भृत्यभृत्य समाहूयापरि मितकुप्याकुप्यधामा, क्षणाभ्यन्तर एव प्रयोजितनियोज्योपयमनसम्भृतसम्भारो ‘भूज्यां तां मायामदनमञ्जुकां वस्तुतो वेगवर्ती विद्याधरीमुपायते । सा च भूज्य-पिशितादिभि र्वहस्तेन यद्येभ्यो यलिं ददा । नरवाहनदत्तश्चाथ वासभवनगधां रुच्यया तया सह तत्कथनानुसारं मेरेयं पेयं पयी । परिवर्तितरूपया च तया सहच्छायायां सूर्यं इव श्रव्यैभ्यशक्तिर्जिवलोकसुखमुपाभुङ्क्त ।

एकदाऽनया नरवाहनदत्तो रहसि निगदितो यत्सुसाह समुद्राद्वितमुखी न कृत्यैकायैणापि त्वया कदापि विलोकनीया । एतदाकर्ण्य किमर्थमनयत्थमुक्तमिति नकौतुको राजपुत्रस्तोपकोत्तरास्तरसुसायां तस्यामन्येधुर्यावत्तस्या मुखमुद्राद्या वलोकयति तावत् स्वापवेलावशेनापगतं भव्यं-मायारूपा सा काचिदन्वयं, न भूयतारोदीतमुखी मदनमञ्जुकेत्युपलभ्य जाग्रदेवावतिष्ठमानं प्रबुद्धा ताम् ‘का, स्वम् ? सत्यं सर्वं मे मुग्धे त्वमभिधेहि’ इति पप्रच्छ । समुपजातप्रतिभेदा मापि निजे रूपे वर्तमाना निर्निद्रोपविष्टा नरवाहनदत्तमेव यथावस्तु वस्तुमुपपन्नमे ।

प्रिय, अस्ति हिमगिरिमानौआपाढपुरनाम विद्याधरपुरम् । तत्र कुलपरम्परा गतराज्यधीशकटियुग्मै-वर्यं, अन्वमौवोस्य स्वादिष्टौपाक्यफलसुमग्पादितपितृकामं, पूयमानावश्यपाच्यदैवैर्हृष्य, सत्याद्वयमग्पाधमानौर्वाभ्यं, सकलसङ्को-

१ वदं सुपि क्यप् च’ इति वद । २ ‘भुजो मावे’ । ३ वदं सुपि क्यप् च’ इति क्यप् । ४ ‘भूजेविभापा’ इति क्यप् । ५ शब्दाण्यायां ण्यति कुत्वम् । ६ एतिस्तुराष्टृद्व्युप क्यप् । ७ विषयविनीयजित्या- । ८ सम्भ तैव्यकर्मकरं ‘भूयोऽसन्नायाम्’ ‘समथ बहुलम्’ । ९ ‘राजस्यसूर्य-’ । १० ‘प्रयो ज्यनियोज्यौ शक्यायै’ । ११ ऋदुपधाद्यात्रलुपियुते । १२ विभाषोपयमने । १३ ‘गदमद-’ । १४ राजस्यसूर्य-’ । १५ ‘अचो यत्’, ‘ईयाते’ । १६ १७ ‘राजस्यसूर्य-’ । १८ ‘विभापाकृष्टो’ ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ । १९ ‘गभ्य गेय-’ । २० पुष्पसिद्धिषी नभत्रे’ । २१ ‘मुग्धं च पत्रे’ । २२ अमावस्यदन्मतर स्याम्’ । २३ २४ ‘ऋहलोर्ष्यत्’, ‘यजो कृ धिण्यतो’ । २५ ‘ण्य आवरयके’ इति कृत्य न । २६ ‘आसुसुवपिरपिप्रपिचमथ’ इति ण्यत् ।

लाप्य , नगरनि सारितनि शेषनिस्त्राप्य , प्रणाय्यजनानधिष्ठितनिकाय्य , आना-
य्यमानानाय्यै साक्षाय्य कियमाणकुण्डपाय्यामायसोमस्तोम , परिचाय्यघाय्यै
सधुदयमाणचित्त्रै , समयोचितसम्पाद्यमानामिचित्त्रै , अत्रधीयमानगेयोपस्थानीय
प्रवचनीय , ^{११} निजभुजोपार्जितकरप्रचेयोच्छ्रितफलम्पत्तिर्निर्जर^{१२} अयसङ्गतिविद्या-
धराधिपवेगवत पुत्रो मानसवेगाय्यो राजाऽस्ति । वेगवतीनामा तस्याह कनी-
यसी स्वसा । स च मदीयो आता मामतिद्विपन्ननिरसिद्विपन् ^{१३} प्रणोपणीया विद्या
दातु नैच्छदिति मया महता वलेशेन तपोवनाश्रितात् ^{१४} अर्च्यात् पितु सकाशात्
सर्वाधिकबला विद्या प्राप्ता । साऽहमापादपुरीयोद्याने रक्षिभिरावृता वीनां मदन-
मञ्जुकामधलोकिवती । सा च त्वदीया ^{१५} भार्या मदीयेन भ्रात्रा माययाऽपहृता ।
सा हि साध्वी स्त्री अनिच्छन्तो च तेन पराभवितुम् अशक्या इति कुभ्रात्रा तेन
तदनुनयने नियुक्ताऽहमेकदा त्वत्पलापपरां ^{१६} प्रीतिं तामगे । तत्प्रयोधनप्रसङ्गाच्च
तया साध्व्या सह त्वन्नाग्न्यभ्युदीरिते सति मम मनस्वदेकाग्र सज्जातमिति
'यन्त्रानि श्रुते त्व स्मरपरवशा भवे स ते पति' इत्याद्यो देवीस्यमादेशो मया
स्मृत । अत तत्स्मृत्य तां मदनमञ्जुका इति धारयित्वा तस्या रूपेण त्वमु-
पायत उपैयत । तदेहि, यत्र ते प्रिया मदनमञ्जुका वर्तते तत्रैव तत्कृपाविष्टा
त्वा नयामि । यतो ह्यात्मनिरपेक्षा मदीया कापि त्वत्प्रेमवश्यता वर्ततेऽत
सपत्न्या कैङ्कर्यमपि मेऽभिरोच्यम् । एतदाभास्य स्वविद्यावलेन सा वेगवती
तस्यामेव निशि प्रियावियोगानुभूयमानहृच्छोकमोक्ष^{१७} कोकमिव नरवाहनदत्तमादाय
समुदपसत् ।

एव चक्षुषामगोचरतां गतयोस्तयोस्तद्वृत्तमाकर्ण्य नरवाहनदत्तपरिवारोऽ-
तिक्षोभ प्रापत् । यौगन्धरायणादयो मन्त्रिणोऽपि मरमूर्तिमुखै पुत्रै सह व्यङ्गल

१ प्रणाय्योऽसम्मती । २ 'पाय्यसाक्षाय्यनिकाय्ययाय्या' । ३ 'आना-
य्योऽनित्ये' । ४ 'पाय्यसाक्षाय्य' । ५ ऋतौ कुण्डपाय्यसचाय्यो । ६ अमौ
परिचाय्योपचाय्यसमूह्या । ७ 'पाय्यसाक्षाय्य' । ८ ९ चित्त्रामिचित्त्रे च ।
१० 'मय्यनेय' । ११ 'भुजन्मुञ्जौ पाण्युपतापयो' । १२ 'अजयं सङ्गतम्'
निररैर्देवै सह अजर्यां सगतिर्यस्य । १३ 'हृत्प्रेतुपधात्' । १४ 'यजयाच-
रुचप्रवचर्चय' । १५ विभक्त्यर्थत् । १६ प्रात काले सामगच्छमिति भावः ।
१७ उपायेन विवाहित इत्यर्थः । १८ यजयाचरुच- इति कुम्भाभावः ।
१९ 'ओक् उच के' (ओक् शकुन्तवृषलौ, तेन कोकपक्षिणमिवेति भावः) ।

कुर' इति । तदाकर्ण्य तदुत्तरस्य दूदो वीणावत्तस्तग्रथराजपुत्रीपरिचयप्रमहा-
वतानो नरयाहनदत्त जगाद-'अस्यत्र रिपूदेजय, परमधनुवदेदय' सत्यन्या-
यान्त्यायं, विद सर्वशास्त्राणाम्, 'वितृदोऽन्यदु खदानाम्, सागरदत्ताख्यो गन्ध-
वाणा राजा । स्वकीयसौन्दर्याधरीकृताप्मरोरूपा तस्य गन्धर्वदत्ताख्या दयोदया
धर्या गांधर्वे परमोत्कर्षं प्राप्ता क्षौरिणा स्वयं प्रदत्त स्वगीतक जेगीयमाना 'य-
कश्चिद्गान्धर्वविदस्त्रिभिर्ग्रामै सम्यग्वैष्णव स्तुतिगीतक वीणायां वादयति स मे
पतिरि'ति निरचयीत् । अस्या राजपुत्र्या एतस्मिन् अस्वा सर्वे वीणासु शिर्षमते
किन्तु नाद्यावधि कोऽपि तयाभूतो वीणावादनपारयोऽभूदिति गृहे गृहे प्रदेर्ण
आविष्टानामिव सर्वपां हृदि तदवाप्तिदायोऽज्ज्वलो 'ज्वालोऽवलोकयते' । वीणा
दत्तादेतदाकर्ण्य समासादितसकलकलावैदुष्यसार्थं नरयाहनदत्तस्त प्रत्युयाद,
'अहं सर्वासा कलानां स्वयवरवृत्त पति' । ग्रैलोक्ये वर्तमान यावद्गांधर्वं, तस्य
नार्य' ।' एतस्मिन् अस्या वीणावत्तो नरयाहनदत्त सागरदत्तातिक नीत्योयाच, 'अय-
यात्सराजिनरयाहनदत्तोऽशेषगान्धर्वप्रपीण, 'नर्तक-गार्थक-गार्थ' नी-नायक न-दक
न-दन, स्वकीयापूर्वसौ-दयसमाकर्षितपोदशहार्थनीगण, विद्याधरीहस्तादिह नगरे
विभ्रष्टस्त्व सामीप्य सर्वैक सञ्जात । गन्धर्वाचार्योऽयं केशवस्तुतिगीतक वेत्ति'
इति । एतदाकर्ण्य राजाऽप्रवीत् सत्य सर्वमेतत् । गन्धर्वाणां मुग्यान्मयैतच्छ्रुत-
मित्ययमस्माक मान्याः । 'जीवकोऽयं भूयात् । नात्र विचिकित्सा' शोऽपि यदयं
देवाशोऽन्यथा विद्याधरीं सन्नय कथमिह मानुषो गन्धर्वनिकेतममुगेन ।

॥ इति निरूपपदकृत ॥

- १ 'ददातिदधात्योर्विभाषा' । २ 'तनोतेरुपसङ्ख्यानम्' इति ण ।
३ 'श्याद्व्यधास्तसृतीणवसावहलिहृष्टिपथसश्च' इति अतिपूर्वकाविण्घातोर्ण ।
४ 'इगुपज्ञा०' । ५ कन्या, 'पाद्याम्मा धेट्०' । ६ 'शिचेजिज्ञासायाम्' । ७ 'नेहे
क' । ८ 'विभाषा प्रह' । ९ १० ज्वलितिकृत्-तेभ्या ण' इति पाणिफो ण,
पठेऽच् । ११ 'अनुपसर्गाक्लिम्प०' (स्याति सुरार्य सीधो हेतुमण्यन्त) ।
१२ नेता, 'दुन्योरनुपसर्ग' इति ण । १३ 'शिरिपिनि 'लुन्', 'श्रुतिस्तनिर
जिभ्य एष' । १४ 'गस्यक्ल' । १५ 'ष्युट् च' । १६ हृद्य मीदिहृदालयो' ।
१७ 'प्रसुन्व समभिहारे युन्' । १८ आशिपि च' । [इति निरूपपदकृत]

एतत्कथनानन्तर राजाज्ञया महत्तरिकाभिरानीता गन्धर्वकलाकलापैश्च
गन्धवदत्ताद्वा राज्ञ्या निजपितु पाश्व समुपविश्य तद्वचसा उपवीणयन्ती
मतिप्रह्वाम् शैमदा माह्वीं ध्रियमिर्वह्नुलित्रेण स्वरान्
मदनमञ्चुकापहारे श्रुतिषु योजयन्तीं दृष्ट्वा नरवाहनदत्तो विस्मितकार
(सोपपदकृत) तद्गीते रूपे च नितरां मुग्धोऽप्यवदत्, 'तन्त्रीवादन
पटिष्टर्पितकामे, कल्याणाचारे, राजपुत्रि, सैमस्यस्ते
वीणास्वर इति विविधस्वरवादनैर्बहुक्षामाया अपि भवत्या जाने, कुत्रचित्तया
यालो घर्तते ।' एषमुक्त्वा यावत्तमा निरीक्षते तावत्तथैको बालस्तयाऽवापीत्येतद्
वगत्य सर्वेऽपि ते स्वोच्छ्वायस्वैर्गङ्गायमिवापादपुरगिरिमधिवसन्तो गन्धर्वा विस्म
यमाप्नु । विरतिमञ्जितायाश्च तद्विपञ्च्या दिविष्टं—प्रष्ट—परमेष्टीव गन्धर्वपति
सागरदत्तो गन्धर्वन्ताहन्तास्ता वीणा भूमिष्ठ-पुञ्जिष्ठगन्धर्वकलामूर्त्तेरिव नर
वाहनदत्तस्य हस्ते समर्पयन् 'राजपुत्र, इमा गृहीत्वा स्वकीयस्वरामृतरमेना
स्मान् श्रुती मन्तव्यास्मन्छोकापनुगे^१ भव' इत्युवाच । नरवाहनदत्तश्चापि तथा
नुनात उपवीणयैस्तथा विष्णोर्गीतकमगायद् यस्मैव ते गव्यार्थाश्चित्रलिखिता
इवातिष्ठन् । गन्धवदत्ता चापि स्वप्रतिनानुसार सवधा सन्तोषप्रद, प्रफुल्लकुमुद
मालयव प्रणयार्द्रया दृष्ट्वा तमनिभृतममृत । तदालोक्य तथाभूतां तत्प्रतिपा
स्मरन्, समार्गप्रह्वैस्तद्वाक्सह्यैश्च नरपतिर्गन्धर्वदत्ता सुता सट्टियातोद्यके
विवाहोत्सव निष्पुगीतसङ्गीय-नरवाहनदत्तसङ्गाय वदाविति नयोढया गन्धर्व

ॐ अथ सोपपदकृत ॐ

१ 'आतोऽनुपसर्गे क' । २ कविधी सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो ङ' अत
'आतथोपसर्गे' इति क वाधिग्वान्नेन ङ । क तु सम्प्रसारणे प्रहुच इति जायन ।
३-४ 'आतोऽनुपसर्गे क' । ५ 'कमण्यण्' । ६ शीलिहामिभक्ष्याचरिभ्यो
ण' । ७ 'सुपि स्थ' । ८ ईक्षिमिभ्याघ । ९ हावामश्च' इत्यणि 'आनो
युक् चिण्कृतो' । १० 'मुपिस्थ' । ११ 'अभ्याम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशोद
क्षुमञ्जिपुञ्जिपरमेर्हिर्दिभ्यमिभ्य स्थ' । १२ 'मुन्दगाकयो परिमृजापनुदो' ।
१३ 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसह्यानम् । १४ 'प्रे दाक्ष' इति णापवान्
क । १५ 'समि द्य' तद्वाच सचष्टे इत्यथ चसिह र्यात्रि क । १६ उप
सृष्ट्यान् 'कर्मण्यण्' 'आनो युक्—' 'गापोष्टक्' इत्यस्यानुपमष्टे ण्व प्रयुक्ते ।

वत्तया दिव्यान् भोगान् भुञ्जानो यथावमर शीधुषः स शीधुषी ताम् अनुकीडन्
चिर तत्र तम्यौ ।

एकस्मिन् दिने ऋचैर्द्वौ वत्तेशांशहरो, मनोहरां नगरभिय ममवालुला
कयिपुर्नगराद्यिगत सुखाहरोस्तामतां प्रदशानाल्लोष्य भ्रमणाहं पुरोद्यान ममद
स्तम्भेरैम इष प्रविवश । तत्र च दुहित्रा सहाकाशादवतरन्ती, 'पुत्रि, साऽय
वत्तराजस्ते भावी पतिरिति' निजमुता जल्पन्तीमनभ्रेऽपि खंशयां सवृष्टि
त्रिद्युनमिव व्योमैवरा योपितमेकामपश्यत् । समुपागताञ्च 'का रथम्, किमथञ्च
हागतेति' तामन्वयुक् । तदाकर्ण्येन्मितोपक्रमणी दिव्या यापित्तमप्रवीत्, 'द्व,
अह हि मिरिशैप्रभावण "भिन्नाचरीकृतनिजारिगस्य, शत्रुसेनाचरमधूर्जनप्रमात्रि
तभर्गस्य, धार्मिकपुरस्मरैस्यापि सयुगपूर्वसरैस्य तपस्विनोऽपि सहासिधनु
रादायचरस्य सत्पथोच्चरणभीरोरपि च रणविभीतेर्देवसिंहाभिधानस्य विद्याधर
पतेर्यशस्करो" विद्येव" वचनकरी जीवनमहर्चरी भार्या धनवती नाम । ग्पा
चाजिनौर्वतीनामधेया पतिर्वरा मदीया कन्या करप्रतापेन "दिवाकरस्यत्र, शरीर
धात्रा च विभाकरस्येन, स्वपक्षमप्यदामादिकरस्यापि विपक्षमप्यदाम-तकरस्य,
निजप्रजानरुकरस्यापि महाघनुकरस्य, निजकुलकुमुदनिशाकरन्याप्यज्ञानतमा
ऽहृकरस्य, द्विकरस्यापि बहुकरस्य, कमरैरायमाणादिरुल्लसाम तम्यापि शत्रु
रीकृतशामनारिनाहरीनिस्सिन्दूरीकृतमीम-तस्य चण्डगिहस्य पुंमेनुजा भगिनी ।

१ 'पिबते सुराशोघोरिति वाच्यम्' इतिसहकारेण 'गापोष्टक्' ङीप् । २ अना
वृत्तीयाथ कर्मप्रवचनीयतेति 'क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च' इत्यस्याप्रवृत्तिः । ३ 'वममि च' ।
४ 'हरतेरनुयमनेऽच्' । ५ 'आडि ताच्छीत्ये' । ६ 'अह' । ७ 'स्तम्बकर्णयोरमि
जपो' 'हस्तिसूचकयोरिति यक्व्यम्' । ८ 'अधिकरणे' शेते । ९ 'वरेष्ट' त्रिषान्
ङीप् । १० 'गिरी ररछ-दसि द्रव्यस्य लोकेऽप्रपृष्टया गृधातो 'इक्' 'यान्तिभ्य'
इतीकि निष्पन्नाद्गिरिशब्दादस्यर्थे लोमादित्वाच्छ । ११ 'भिन्नासेनादायेपु
च' । १२ 'पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सत्त' । १३ 'पूर्वे कतरि' । १४ 'कृयो हेतुतो
च्छीत्यानुलोम्येषु । १५ 'विदन्ति अनय'ति विग्रहे 'मन्नायाम्'—इति पपप् ।
१६ पचात्रिषु चरद्विति पाठान्, सिद्धिः । १७ मन्नायाम्, 'मत्तां पक्षच—
इति दीर्घः । १८ सहायां भृतृजि०—इति ष्यच्, 'अर्हाद्रिपदत्र-तस्य मुम्' ।
१९ 'दिवाविभानिशा०' । २० 'कर्मणि भृती' । २१ 'अनी कमणि' ।

यस्या प्रियदूरो भता गगनोद्गतया गिरा भवानादिष्ट इति वेगवत्यात्र निक्षिप्त
भाविधिद्याधरेभर भवन्त निवविद्याधरेनावगत्य स्वच्छदमभिधातुमिहायाता ।
स्वैर वैरकौरा विद्याधरा हि नैमगिकमानवद्वेपेणैकक स्वा स्तम्भकरि-कडङ्कर
कुम्भिमरि-यलि-नाथहरिमिष मा मृत्युदेवतायायुपहारीकुर्वन्निविति विद्याधरैक-
गम्येऽत्र स्थाने तव स्थानमस्थाने । तदागच्छ, आवामन्यत्र न याव साम्प्रत
मस्मात्त्वा तदगम्यां शुभ नयाव । अवमरे सम्प्राप्ते स्वमेता मटीया सुता परि
जेप्यसि ।^१ एवमुक्त्वा धनवती तमावाध मसुता, दिवमुद्रस्य धावस्या उपगने
च त निक्षिप्य भजिनाव्या महातिरस्यत् ।

एतस्मिन्नेवान्तरे वानमर्जान रजयै न दूरागतो राजा प्रसेनजि^२ उदाराकार
रक्षण हस्तिप्रचलोपपन्नमपि प्रियवैद त राजपुत्र दृष्ट्वा सकौतुक तमुपसृत्यानुयुक्त
तत्कुलनामधामाऽतिप्रीत स्वभवन नीत्वा तच्छ्रीलक्ष्मीर्यादिगुणवशबदो भगीरथ
यशोऽभिधा निजकन्यामर्जजायाग्नस्यापि जायाग्नस्य तस्य अपतिप्रीतिमपि^३ पतिग्री
चकारेति तद्विज्ञोदाय धाया मृष्टया मूर्तिमत्या लक्ष्म्या इव तथा महार्हभिभो
नरवाहनदत्तस्तत्र चिरमरस्त ।

१ 'क्षेमप्रियमद्रण च । २ न शब्दल्लोककलहगायावैर०' इति टर्क्य निषेधे
अण् । ३ 'स्तम्भशक्रतो रिन् व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' । ४ कनेप्रहिरात्म
म्भरिष्य एत्यत्र चात्कुचिम्भरि । ५ 'हरतेर्हतिनाययो पशौ' । ६ वातशु
नीतिलशर्धेषु — इत्यादिना एव । ७ 'रज्ज्वेगो मृगारमणे नलोप' । ८ शक्तौ
हस्तिकपाटयो' । ९ 'प्रियवशे वद खच्' । १० अविद्यमानो जायाग्नस्तिरलो
यस्येत्यजायाग्नस्तस्येति बहुव्रीहि, न जायाग्नोऽजायाग्न इति तत्पुरुषो वा ।
जाया हन्तीति जायाग्नस्तस्यापि अजायाग्नस्तस्येति विरोधः । जस्य = पितु अयः =
शुभावहो विधिस्त न हन्तीति जायाग्न स्तस्येति परिहारः (निजजन्मना पितु
समृद्धिकरस्यति तस्यम्) लभणे जायाप-योष्टक्' । ११ 'धमनुष्यकर्तृक च'
अविद्यमाना पतिग्री पाणिरेव्या यस्या मा अपतिप्रीतिं बहुव्रीहि, न पतिग्री
इत्यपतिग्रीति तत्पुरुषो वा । अत्रत्यो विरोध द्वितीयस्य पतिग्रीशब्दस्य पातीनि
प=रचकस्त तिगनुषति जास्कन्दते इति पतिगो द्वेषिण तान् हन्तीति पतिग्न
शत्रुघाती (मूलविभुनादित्याकः) तस्य स्त्री चकारेति द्युपपत्त्यावयय' ।

अयं कदा लोकलोचनानन्दरूपिणि रजनीरमणे प्राचीद्विगुणमुपमण्डने, मानि
नीमानवण्डने, निरभ्रनिर्मलव्योमदर्पण भगीरथयशोचक्र इवामृतनीधिनी
द्विगुणमिनीभालविचारिदाबुद्धिते सति, कौमुदीमुवाचोत इत्याग्रे, प्रियया सह
तदिच्छयाऽप्यात्मावीत । मेरितापानलीलश्च सोऽभ्यन्तर गतो भगीरथयशोयुक्तः
शयनीयक भेजे । तत्र च तस्यां प्रियाया सुखाया सुखविनिद्रकाऽप्यावकम्माद्
चिचिन्तत, 'भगीरथयश प्रीतिमप्यद्' मामिह रमयन्तीत्यन्या मामकीना
भामिन्यो न स्मरेयन्ति । सर्वेश्वरो विधिरवाग्र हेतु । सत्प्राप्तपनिष्ठरासत
तस्मिन् विचयितुमात्माहितरिषिर्विश्वम्भराभारमुपैक्षमोऽपि वाचयन्म । स एव हि
शुनिर्धेय स्त्रिर्न्येय स्तनेऽप्यानप्युपपश्यन्महामहिमशालिनाम् 'आत्मनिष्ठान्
मुष्टिर्धेयान् करोति । प्रियैरानपि च प्रियस्य पृथक् करोतीति' श्रुतिकरे काष्ठ
द्विपत्तया अपि मप्रियकृग मधिवा मरभूत्यादयो मत्ता नियोजिता नाहमद्या
प्यस्य दुःखस्य अन्तर्ग । सवास्यस्यान्त्यस्मात्सुखसा चतुरो गोमुण्योऽधुना
दूरग इति न सोऽपि यत्तमानीद्विगुणाधतममपूणपाणिधमे जीयनाध्वनि
'इरमद् इय मां मार्गं निदिशति' ।

एतच्चित्तयज्ञेव न निद्राद् भयुर मृदु च हा । दुःखमिति कयाधिज्ञायवो-
दीरित यच्च शुभ्राव । धृत्या च तद् दोषप्रदीप स्वकायजनेभ्योऽप्यमस्तुत
जनदुर्गोऽथ भयनेयावदितस्ततोऽध्वलोकयति तावद्गवाला तस्तदानीतनेतमोऽ
पह नाया दिव्य मुग्धचन्द्र परयन्त्रपि शेषमन्नमपरयस्तद्दर्शनोत्सुकताकेशा
पहतद्रुपाकृष्टनयना दोलायमानचता क्षणमनिष्टम् । एतस्मिन्नेरान्तरे गवा

१ आध्याने शेरणा'वित्यस्याप्रवृत्ति (नोत्कण्ठापूरकस्मृतिविषयीभवन्ती-
त्यर्थः) । २ 'मर्वकूलाभ्रकरापेय कप' । ३ 'असूयललाटयोर्हंशतपो' । ४ सहाया
मृतपूजि० । ५ 'गमे' सुपि वाच्य 'खच्च डिङ्गा वाच्य' । ६ 'वाचि यमो मते',
'वाचयमपुरन्तरी च' । ७ वातशुनीतिल०, 'स्त्रित्यन्ययस्य' । ८ घटोक्षाराख-
रीपूपसम्पानम् । ९ 'नासिकास्तनयोष्माधेटो' । १० टपपरयरमदपाणिन्धमाध' ।
११ 'कर्त्तरि भुव सिण्णुब्लुक्चौ' । १२ 'नाडीमुष्टयोश्च' । १३ 'क्षेमप्रियमद्रऽण्
च' । १४ कष्टप्रव्रसमये 'मिषतिभयेषु कृष्ण' । १५ द्विपत्परयोस्तापे, 'स्त्रिच
हस्व' । १६-१७ 'अ-तात्य-ताध्वदूर०' । १८-१९ 'उपमप्येयरमदपाणि
न्धमाध' । २० 'अमनुष्यकमुक् च' । २१ 'सुदुरोरधिकरणे' । २२ 'अपे
कलेशतमसो' ।

ज्ञात् सा दि-या स्त्री प्रदर्शितनिजपाणिपल्लवतल्लजा 'इत एहि' इति सूचक
विरहितवर्णसंज्ञादमहुत्याऽमसकेतत् । तदवलोक्य ससुसदयितान्निरामभवनात्
स्यैर निर्गत्य तद्विषययोपितमुपागतघति समुत्वे तस्मिन्नित्य साऽशब्दायिष्ट
'हा मन्त्रमञ्जुके, अन्यद्वदयः' इत्येव पति प्रशमन्ती ख हतासि' तन्नाकर्ण्य
मृतप्रिय, प्रजलद्विरद्वरद्विनरवाहनदत्तस्ता दिव्यमामिनीमभाणीत्, 'मुभगे,
प्रियकरणेनानेन रूपेण सुभङ्गभावुक मां दर्शनमिह ददती का एतेतादृशी दुर्मद'
मदगङ्गानार्मणीनिचममपृष्टा । 'वाचा मा विस्माययसि । कुत्र वा खया मदीया
प्रिया मदनमञ्जुका समवलोकिता ? किमर्थञ्च युवजनकामप्रसूत्वं ममोपनिपद्'
अवलोक्यमे एतत् सर्वं यविस्तर भावय' इति । एतन्निशम्य मा त तन्निविड
निशि ततोऽतिदूर नीत्वा, 'भवनाशंभोग्, शृणु सर्वम्' एवमुक्त्वैव वक्तुमारभत ।

अस्ति विविधप्रतिभितशिल्पनिर्मितप्रतिभिर्यत्रलिङ्गप्रासात्पुष्करावस्था पुरि
प्रातिष्ठलिकपृथनामरित्वैर्लुमुदुजोद्भव्य^१ इवायोध्य, प्रत्यह खारिम्पचपात्रपाचित
नर्त्तस्वचपायममपादिताशनायिताशितभैरव, सपत्न्यासूर्यम्पश्यदारमुखविभुविभु-
न्तुदाहन्तुद, मन्दुरानन्दपरिमितनुरङ्गम भित्तमोऽपि कुलायिकापरिपालिता
गणितकृजघञ्ज सामग विहैर्म, जनमेजयै इव द्विपद्भागसहर्तापि भुजङ्गभीर,
भैरवभूम्भुद्भगदेर पुरन्दरै, मद्गुणप्रामेगोऽपि सवर्गगविचार, शत्रुशीर्षपाती,^२

१ कर्मणि समि च' इति सम्पूर्वकादन्तेरन्टकारश्चान्तादेश । २ शक्तौ
हस्तिकपाटयो । ३ 'आह्यमुभगस्थूलपलितनमा' धप्रियेषु ध्वयैध्वयौकृम करणे
स्पृन् । ४ 'कर्तरि भुव शिणुच्छुक्यौ । ५ 'त्यदाविषु दृशोऽनालोचने कथ' ।
६ 'सत्सुद्विपदुह' । ७ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्, दृग्दृश्यतुषु । ८ 'अप्र
प्रामाभ्यां नयतेर्णो वान्य' । ९ 'स्पृशोऽनुदके क्तिन्' । १० 'क्विवचि' ।
११-१२ 'सत्सुद्विप । १३ भजो जिव' । १४ 'वद्वाप्रे लिह' । १५ यदि कूले
हन्तिवहो' । १६ भिद्योद्ध्यौ नदे' । १७ परिमाणे पच' । १८ मितनये
च' । १९ 'आशिते भुव करणभावयो' इत्यनेन भाव सच' । २० 'असूर्य
ललाटयो' । २१ 'विष्वक्पोस्तुद' । २२ 'गमे' सुप वाच्य' । २३ 'गापो
ष्टम्' । २४ 'सद्य डिङ्गा वाच्य' । २५ 'एजे खश्' । २६ 'वेधति-
भयेषु कृय' । २७ 'भगे च दारे' इति कानिका' । २८ 'पू सर्वयोर्दारि-
सदो' । २९ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्' इति द् । ३० 'मर्धत्र
पक्षयोऽपसध्यानम्' । ३१ कुमारशीर्षयोर्णिनि' ।

राजधराजवर्चस, अग्न्याराधनपिङ्गल^१ पिङ्गलगाधारो नाम विद्याधरेश्वर । मित्रेशीरपि समवातगुरुजनशुभाशी^२, सत्यशीलतनु-हृत्^३ स वटविदामोरपि धर्मसूत्रच्छिदी^४ मू, इन्द्रियसयैताम् 'अग्नेगू अपि कामादिपङ्कगर्गिपुधू,^५ सञ्चाल्यमानागणितजनोपकृतिसम्थोऽपि शम्भ^६, सयसाधुर्धारी अनेजीविभिरपि मधुर्व्यवहारो, प्रातःसायी,^७ स्यण्डिलशायी, क्षीरपायी मद्रवादिनाम् आदेशानुसारम् अग्निशोभयोजी, सोमयोजी च भूत्वा श्येनचित्रैश्चक्रचिदादिषु प्राज्याज्ययोजीजिविविधाग्निर्कर्मकृत्^८ अग्निचित्सोमेसु^९ स्यात्सिमवाप । तस्माद्व समाराधनप्रसन्नस्य हुतोदो घराद् विजावा^{१०}, निजोपजीविप्रजौजनकामदुर्धृत्ते सर्जन्मराभिलष्यमाणशर्मणोऽपि^{११} कन्यादा^{१२} सुशर्मणस्तस्यास-तानसाधिप्रशाम^{१३} प्रतान् प्रभावतीनामा कन्याहम् । एकद्राचापावपुरे स्वाभिन्नहृत्^{१४} यमानिनी^{१५} निजमन्वीं वेगवतीं द्रष्टुमहमगमम् । किन्तु सा कापि येनैवतिनी तपमि स्थितेति तामप्राप्य तन्मातु पृथिवीदेव्या मुत्वात्त्वष्ट्रियां मदनमञ्जुनामग्रस्थिता ज्ञातवती अतः तामलोकयितुमग्रायाता । सा च त्वद्विरहविधुराऽनशनकृशा, पाण्डुरधर्मरा, वद्धकवेणी, त्वद्गुणगायनी, तद्वदुग्रवृत्तितोदधु त्रिधाधराधीशकन्यावृन्देन परिवारिता, तव स्वरूपपरिचय मष्टमदवादिति विद्याप्रभावादिदानां त्वामिह

- १ राजध उपसर्गानाम् । २ 'किप् च' शास हृत्० इतीत्वम् । ३ 'आशास कायुपधाया हृत् वाच्यम्' । ४ 'इत्मनश्नङ्गिपु च' । ५ ६ 'उत्तरत्वर०' । ७ गमादीनामिति, वक्तव्यम् । ८ 'ऊर् च गमादीनामिति वक्तव्यम्' । ९ 'राज्ञोप' । १० 'स्य क च' । ११ 'साधुकारिभ्युपसर्गानाम्' । १२ 'सुप्यजातो णिनिस्ताच्छात्ये' । १३ 'कर्तृपुपमान' । १४ १५ 'प्रते' । १६ 'बहुलमाभीक्ष्ण्य' । १७ 'वद्गणि वद' । १८ १९ 'करणे यञ' । २०, 'कर्मण्यग-याण्यायाम्' । २१ आङ्पूर्वादौ संज्ञायामुपसर्गानाम् । २२ सुशर्मणापम-प्रपुण्यपु हज । २३ आतो च' । २४ 'सोमे सुग' । २५, हुतमृत्तीति हुताद् अग्नि तस्य, 'अदोऽनले' । २६ 'अन्यभ्योऽपि दृश्यते' विज्ञानोरनुनासिकस्यात् । २७ उपसर्गे च सज्ञायाम् । २८ 'बुह कन्धश्च' । २९ 'मथ्ये च' । ३० क्षृ हिम्यायाम् अस्मात् अन्येभ्योऽपि० इति मनिनि नड्वशिकृति' । ३१ अनुनासिकस्य कि० इति दीर्घः, 'मोनो धातो' । ३२ मन', 'क्यङ्मानिनोश्च' । ३३ 'प्रते' ।

स्थित विनाय खदानयनाय त्वत्प्रियतममन्यां तामाश्वास्य तदर्थसिद्धये तवाम्या
शमाशु मर्माशूनास्मि । किन्निवह प्रेमिर्नरमन्य खामन्यचिन्तानिमग्नमवलोक्य
'हा दुःखम्' । इत्युक्त्वास्वदीयस्त्रिमन्या साऽनुशोचिता । एतन्निशम्यात्युत्कण्ठितो
वासवदैक्षस्तं जगाद यदमयि कृपालुश्चेत् तदा अदृष्टं जन्मतिक्वरेणोपलब्ध
साक्षात्कृतिस्त्वम्, यत्र मे प्रिया मदनमञ्जुका घर्तते तत्र नीत्या, मा तद्वियुक्त्य
पारपरिखौपारर्हश्चानकुर । [इति सोपपदकृत]

एतदाकर्ण्य समादाय स्वमुत्पतन्ती प्रभावती बिहगेन मार्गेण ज्योतिष्मत्या
निशि गन्तु प्रवृत्ते । यातो चैकत्र ज्वलन्तमग्निमवलोक्य, करधृतनरवाहनदत्त
हस्ता, तत्पदक्षिणा कुर्वाणा, प्रौढा मा, युक्तव्येवोद्वाहरिधि
मदनमञ्जुकापहारे निर्वर्तितवती । नभस्तलादुन्नतावनतां पृथिवीम् आशी
(निष्ठा निर्देश) विपगतिसदृशी सरित्, अभङ्गपान् पर्वतान्, अन्यानि
च कौतुकानि पदे पदे प्रियमसु दर्शयन्ती समुत्पतम
धमेण चातिदूरमाजगाम । तत्र चाकाशगमनश्रान्ते नरवाहनदत्ते पिपासौ,
व्योममार्गाववतीर्य चन्द्राशुधवलाम्भस सरस समीप घनान्ते चैकस्मिन्तमया
सारयत् । तत्र पीताम्भस, क्षीणवदध्वजा तेस्तस्याश्रितैः कान्तलतोर्णुतैररमणीये
कानने, कान्तासम्भोगलालसा समुत्पन्नवतीति नरवाहनदत्तेन हठादयिता प्रभावती
कृताश्वासां मदनमञ्जुका चिन्तयन्ती कृच्छ्रादनिश्चया सम्भोगे प्रवृत्ता तस्मै
स्वाभिप्राय सूचयन्ती कथामिमामकथयत्—

आसीत् पुरा पाटलिपुत्रे काचिद् दूनर्दयितैकसुनुरतिरूपयती पुनर्धनता

१ 'आत्ममान खद्य खित्यनव्ययस्य' । २ आङ्पूर्वकाच्यते क्तः,
'स्त्रीदिनोनिष्ठायाम्' इतीडभाव 'ओदितश्च' इति न, यजादिस्वात्मप्रसारणे 'हल
इति वीद्य' आगतास्मीति भाव । ३ आत्मानप्रेमिनर मन्यते इत्यर्थे आत्ममाने
खद्य इच एकाचोऽप्रत्ययवच्च । ४ 'इचएकाच'— । ५ 'सप्तम्या जनर्ह'
इत्यापो सत्ता० । ६ 'पद्यम्यामजाती' । ७ 'अन्येष्वपि दृश्यते इत्यत्र
अपि शब्द सरोपाधिव्यभिचाराय । तेनात्र परिपूर्णत्वात् खन्धातोऽ टाप ।
८ दृशे क्तिप् । ९ 'इ च विहायमो विहादेशो वक्तव्य' । १० 'निष्ठा ।
११ कतरि कृत । १२ 'निष्ठायामग्यदयै' 'क्षियो दीपान' । १३ 'श्रयुक्त
किति' । १४ कण्ठतिर्णुवद्वाचो वाच्य' तेन एकाच्यत्वात् । १५ रदाभ्या
निष्ठातो ऽ पूर्वस्य च द' । १६ दु गतौ, ते 'दुग्धोर्दोर्वध' विधवग्यर्थ ।
१७ 'पूजो विनाशो', निर्धनस्यध ।

धनीका । समुच्छ्रुतकामचामना सा चात्मतोपायानुनिश परपुरपसहस्यै 'पुत्र,
मोदकास्तेप्रातरानेतास्मृति' शून्यभवनग्रहीण सुत समाश्वास्येतन्मतो याति
स्म । यतो ह्यन्वद्वर्गस्य सा मोदकानानीय चालकाय ददाति स्मेति स तथाशया
गृहऽद्वन्धतास्तूष्णीमितिष्ठत् ।

एकदा विस्मृतिवशान्मोदकाननानीयमाना सा मोदकान् याचमानाय
बालकायाकथयत्, 'पुत्र, अह ॥ स्वकामुकरूपमोदकमतिरिच्य नान्य मोदक
जाने । तन्निशम्यान्यामकयाजनया मदर्थं मोदका नानीता इति श्रोताश्चामनाया
ऽऽशीनस्यान्त स शिशुनिरसुस्तज्जात' ।

इत्थं ह प्रिय, त्वया सह सर्म्भऽह सुतरां त्वा स्वीकरोमि चेन्मयैव त्वत्न
ज्ञमाय कृताश्वासाय अपीदानीं श्रृङ्गाशाया मदनमञ्जुकाया कुसुमसुकुमार हृदय
परिस्फन्दीकृत भवेदिति प्रतिस्तब्धाह दक्षितमप्यशून्यमदक्षित
मदनमञ्जुका- र्थां नाभिलषामि । प्रभावस्थेत्यमुक्तो नरबाहनदत्तस्तस्या
(नमागम) श्रारिप्रौदार्यं नृपा प्राशसत् । नवनयाश्चर्यनिर्माणकौशलञ्च
विधरनुचिन्तयन् 'यत्र मदनमञ्जुकाऽऽस्ते तत्र मा नयति'
च पुनस्ताममयीत् । तच्छ्रुत्वा प्रभावती तमादाय ज्योममागणापादपुर प्राप्य
स्नेहन विना "निर्वाणोन्मुखी दीपप्रभा रक्षित्री स्नेहेनेव, ग्रीष्मे "शुष्कजीयनां नदीं
प्रावृट् वृष्टिपूरेणेव विरहाधिभ्रामो"^{१३}, शुष्यत्तनु मदनमञ्जुकां तेन सङ्गमयामासेति
शर्वरीशर्वरीशयोरिव तयो सङ्गोऽन्योन्यानन्दाय समपद्यत । सत्रोभावपि तौ
प्रभावती प्रभावोपनतानि मुपैकानि फलान्यन्यानि स्यादिष्ठभोज्यानि^{१४} चाभुजा

१ स्त्री । २-३ 'ओदितश्च' । ४ 'स्वादय ओदित, अतः दृष्ट् परि
तापे अस्य ओदितश्च' इति निष्ठानत्व दून । ५ 'विभाषाऽभ्यषपूर्वस्य',
हल, 'स्योऽस्पश' । ६ 'अधोऽन्गदादि, 'अस्य विभाषा' सगतेत्यर्थ ।
७ ओमश्चू छेदने, 'स्वरतिसूति-इति चेदकत्वात् यस्य विभाषा 'ओदितश्च'
तस्यासिद्धत्वात् निष्ठादेश पत्वस्वरप्रत्ययेद्विषयिषु सिद्धो वाच्य' । ८ 'परिस्फन्द
प्राच्यभरतेषु' । ९ 'प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च' । १० 'दिवोऽविभिगीषायाम्'
अक्षीणकान्तमिति भाव । ११ 'निर्वाणोऽयाते' । १२ 'शुष्प क' ।
१३ 'क्षायो म' । १४ 'पचो व' । १५ 'भोज्य भक्ष्ये' ।

ताम् । तद्विधावलेनैव च मन्मथमङ्गकामपहाय न कोऽप्यन्य प्रेस्तीमेवपि जनेषु
द्रष्टुं तमशकम् ।

प्रातः काले विरहकृशयास्तम्या पृथ्वेणीं मुञ्चन्त निजप्रियमत्यमर्पपरवशा
मदनमङ्गका जगाम, 'क्षीये^३ मानसवेगे हते पृथ्वी हर्षोत्फुल्लनेत्रेणार्यपुत्रेण
तदसूक्तमृषहस्तेन मोक्षध्या, मृताया मर्मणा मया सहैवमेव बद्धा वा दग्धव्यनि
समधिकदुःखपुत्रया मया विषमासीत् किं स्वसावन्निपर्वते वेगवत्या निषिद्धोऽप्य
दृष्टेन प्राणो न म्लान इति विदितमेव भवतस्तथापि जीवत्येव तस्मिन्नक्षीपा त्वया
मुचेति हीणाया मे मनो दोदूयते । माध्या पत्न्येत्यमुक्तो नरवाहनदत्तन्तामिथ
मान्त्वयन्नुवाच, 'विद्या भ्रमानाद्याचिरादेवासु शत्रु हत्या पूर्वतत्त्वदभिलाषवित्तै
कृतकृत्य शान्तचित्ता त्वा करिष्यामीति चेद् मा गा' । एव मदनमङ्गकां
समाश्राम्य नरवाहनदत्तो वैयाधर पुरे उवाच । प्रभावती च प्यातस्यविद्याप्र
भायत प्रातनरवाहनदत्ता स्वयम-तर्हितैव तदीयमेवमप्रतर्क्य रूप कृतवती यत्
द्रूपेण म्यातोऽपि राजपुत्रो नि दाह यथामुक्त विविधान् भोगान् भुञ्जानस्त
श्रामाज्जके तथापि, इय मदनमङ्गका वेगवत्या वयस्येतीमा वित्तीकृतनिजसखी
सरयैकचित्तीभूता प्रभावती, निजसखीमिव सर्वथा परिचरति, एवञ्च 'अय
भित्तीकृतसकलमपक्षस्थात प्रच्छन्नोऽनङ्ग इव मूर्तो, नरवाहनदत्त' एतस्मै
जानाना आपादपुरवामिनो मानसवेगत, तद्वहस्यमुदाटयन्तो निजकृतया-
नृप्य^१ जग्मु ।

एकदा पारस्परिकयाताप्रमद्रेण मदनमङ्गका, मानसवेगकृतस्वापहरणवृत्तान्त
निगदितवती यल्ललितललनालुब्धो^{११} गृध्यागुधितो^{१२} मानसवेग^{१३} भुधितो^{१४} हर्षभो

१ 'स्य प्रपूर्वस्य' प्रत्ययोऽन्यतरस्याम् (स्यै दादमघातयोः सर्वाभू
तेष्वपि जनपु इत्यथ) । २-३ अनुपसर्गात् फुल्ल क्षीबकृशोल्लापा ।

४ 'वत्फुल्लसम्फुल्लयोऽपस' यानम् । ५ 'उदविदोन्दप्राप्ताहीभ्योऽन्यतरस्याम्
श्रुदितो निष्ठायाम्' । ६ 'धगुक् किति', न ध्यायापमूर्च्छिमदाम्' ।
७ 'वित्तो भोगप्रत्यययो' । ८ 'भित्त शकलम्' । ९ 'न प्यात्प्यापमूर्च्छिमदाम्,
'राज्ञोप' । १० 'आणमाधमण्ये' । ११ 'लुभोऽविमोहने' गार्घ्ये लृग्य ।

१२ उदुपधाभावादिकमणोरन्यतरस्याम्, 'शशिहरणेभ्य एप्यते', (गुधित
परिवष्टित इत्यथ । गुध परिवेष्टने, दिवादि) । १३ वनतिष्ठुधोरिद' ।

हरिणीमिवाभिभूय स्वमायया मामवहस्य क्रूरकर्मभिर्भाययन् मावदेवानुचकृल
 यिपति तावदेवार्मपितेन, समुद्वृतामिना, एलजिह्वेन,
 मत्नमञ्जुकाया भक्तजनादितैषाम्बिद्वेतेन, भैरवाकरेणाऽयिर्भूय भगवताभैर
 (स्वापहरणवृत्तान्त) वेण सहुङ्कार प्रधेयित 'किमिय विद्याधरेद्राणां भाविचक्र
 वर्तिनो भार्याऽस्मासु स्थितेऽवध परिभूयते' ? भगवतस्य
 मुक्तः पापो मानसवगो मुखाद् रक्त वमनमन्यां क्लेशितो निपतितवान् । तत्तस्मिन्
 रोहिते देवे, निर्धुषिततद्वपुङ्कारभयशय्य, चणादवासाश्वासन, स मयि प्रीयां
 सिद्धानो निजगेह गत । अतः पुरचन्यश्च तदानीमतिभीतां, त्रियोगविक्रया, प्राण
 त्यागोन्मुखीं मामुपगम्य मनुस्फीताभिर्वाग्मि सात्यकस्य पद्ममुक्तवन्धो यत्पुरा
 पूर्तचरित्रा काञ्चिद्वृत्तवतीं मुनिवन्द्यामवलोक्य काममोहितो दृढात्तमपहरन्त्य
 मानसवगन्तव्यन्धुभिर्जतो यदनिच्छन्तीं परनारीमभिजिगमिपोस्ते, मूढा शतधा
 पिडलिष्यतीति बलादयं परदारान् गन्तु नैव शक्नोत्यस्य मा भैषी, 'यादशो
 नाचिरमेव ते भर्त्रा सह सङ्गम सैम्भावित इति प्रमोदिता' भव । एवमुक्तवतीप्येव
 तासु तत्स्यसा वेगयतीं मामाश्रममितुमिहागस्येतो गता त्वा प्राप्तेत्यतः पर न
 किञ्चित्ते निगूढम् ।

तदनन्तरमेव ज्योत्स्नासितैपक्षैरमला चाद्री तनुरिय स्वकीयेन सौम्येन दश
 नेनामृतेनेय मा सिञ्चती दुरात्मनोऽस्य साध्वी धात्री पृथ्वी दवी तत्रैरागन्धेथ
 मामवधोदितवती यन्मददुहितुवगस्या अत्रास्मिन् राज्ये पितृकल्पितो भागो
 वर्तते । सा च, स्वकीयेन भर्त्रा परिणीतेति स्वकीया मखी । अतस्तद्धनमास्मीय
 स्व समाकलय्य समुपभुञ्जाना 'शत्रुहस्तनिपतिता तदक्ष कथमद भुञ्जीय' इति
 विचारपरा शुभोदक परित्यक्ताहारमात्मान मोपेक्षस्य । स्वविद्याबलेन मयमेतद्

- १ 'मृपस्तिशायाम्' । २ 'अन्धे पूजायाम्' इतीदृ 'नाम्ने पूजा
 याम्' । अद्भु विज्ञेपणे इति चौराविकाद्र के निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः ।
 ३ निष्ठाशीङ्' 'आदिक्रमणि निष्ठा वक्तव्या विभाषा भाषादिकर्मणे ।
 ४ क्लेश कृत्वा निष्ठायां' । ५ 'तनिपति- इति बट्कस्वाभिपेदे प्राप्ते 'द्वितीया
 धितानीतपत्तित-इति निर्दशाविद् कृन्तव्यादीनामीदृश्वन 'यस्य त्रिभाषेऽपस्या
 नित्यत्वाद्देत् । ६ 'इणिष्ठायाम्' । ७ स्फास्य स्फी निष्ठायाम् । ८ 'पूढ' ।
 ९ 'निष्ठायां सेटि । १० 'उदुपधाव्- इति चैमापिक्रित्वाभावे गुण ।

हमवगे^१ तुम्यञ्चारितथमभिदधे । एवमुक्त्वा सक्षपथ सुतासम्बद्धोद्गोर्गोहभाव
याऽहमवम्योचिताहार कारिता । त्यया महागर्त्यप आता वेगवत्या पराजितस्त्व च
रक्षित । अत पर न किञ्चिद्दह वेदि । यौदमेतत्किन्तु यन्नैराश्यध्वान्ताका^२ तस्वा
न्तापि वेगवतीमिद्विम् अम्लिष्टविरिध^३ तद्वैवतवचश्च स्मरन्ती स्वप्राप्त्याशा
सल्लर्नान् प्राणान् प्रष्टुं न पर्यत्याक्षम् इति महानुभावाया प्रभावस्या प्रभा
वाद हृदशत्रुसङ्कटेऽप्यत्र मम प्राणपरिग्रहे मयोपलब्धस्त्वमिदानीम् । तथापि
मदीये स्थान्ते कष्टमेतच्चिन्तया वर्तते यत्प्रभावस्या अनुपस्थितौ तत्र तद्रूप विनटे
काऽऽवयोदशा स्यान्ति ।

इत्यमुद्घुपितवैषयां मदनमञ्जुका परिसात्वयति नरवाहनदत्ते तत्र
तिष्ठति, प्रभावस्याञ्च स्वपितुर्भवन संमर्णवया तदनभ्यर्णतया विनष्टतद्रूप नर
वाहनदत्त कमपि तत्र हिणत पारदारिक मरुक्कटा सर्वाऽपि राजकुलपरिजनो
भयाद्राजकुल गत्वा न्यवेदयदिति भयभीता वार
नरवाहनदत्तस्य निग्रह यन्तीमपि मदनमञ्जुकामपचार्य स्वचलावितो राजा
मानसवंगो नरवाहनदत्त पर्यविवेष्ट । तदानीमेव
तन्माता पृथिवीदेवी सत्वर तत्रागत्य राजानमग्रवीत्, 'पुत्र, नाय पारदारि
कोऽपि तु परिपीतस्कीर्तयुत्तमकलशास्त्रकलाकलापक्षीरमागारावगाहनोद्भूतामृत
यश श्रुतेक्षीर, दात, प्रशांताऽऽस्वात^४ स्वदादष्टष्टैतनूह विद्याधरैरहितम

१ अवगच्छामि । २ श्रौदितो निष्ठायाम् । ३ 'क्षुब्धस्वान्तश्चान्तलप्र
म्लिष्टविरिधकाण्डबाढानिम' यमनस्तम सत्ताविम्वष्टस्वरानापासधृशेषु । ४ म्लिष्ट
मविस्पष्टम् तद्विरुद्धम्; स्पष्टमित्यथ । ५ विरिध स्वरस्तेन स्पष्ट
स्वरमित्यथ । ६ सल्लर्नान् ससक्तान्; निष्ठा नत्य निपातनात् । ७ घृपि
शसी वैया य' । ८ 'हृद स्थूलबलयो' । ९ 'प्रभौ परिग्रह' । १० 'हृत्पुत्र
हनयो कय' । ११ घुपिरविशङ्कने, हृत्पुत्रेन अविशङ्कने घुष्टा रज्जुरित्यादायत्र
नियधेऽत्र शब्देन प्रकटाकृताभिप्रायाथ इट् । १२ अदतिरिह गम्यर्थकस्मन
ममणप्रत्यामित्यस्य 'अर्द्धे सञ्चिवि' इतीप्तिपेध मगनवत्यामित्यर्थः ।
१३ शमेनाविद्वेत् । १४ शेरधयनं ग्लम् (अधीतमित्यथ) । १५ श्रुत
पाके' (सुपफटुग्धम्) । १६-१७ वा दातशात — । १८ इत्यमत्वर
मधुपाऽऽस्वनाम् । १९ हृपेलोमसु ।

पचित^१, वरराजात्मजो नरवाहनदत्त इदानीं निपभार्यामुपायात् । जामाता चायमस्माकम् इत्येतद्विद्यावचनाह मयमवगच्छामि । मात्रेणमुक्त समुपपन्न पानामर्ष प्रप्यौनस्वेदो, नातिप्रदक्षो, मानसवगो जगत्, 'त्वया सहैहान्ति' 'स्थित मयाऽविदित शत्रुरितीदानीमयनिदय दित, निश्चितै शस्त्रैरिष्टतोऽश्वसितोऽधापीन^२ मित ऋष्यादां पुरो धा निहितः समवलोकित स्यात् ।' एतद्विशम्य जामातृच्छेता माता पुनरभिहितम्, वैद्याधर लोकेऽधमा न एभ्यतेऽतोऽत्र विद्याधराणा धा धर्माधा सभा धर्तते तत्प्रधानस्याग्ने प्रसङ्गाऽय समुपस्थापनीय । तेनैव हि य समुचितो निणय प्रदत्तो भवत्य शोभतेतराम् । मातृश्लोत्तरयच एतदिति गौर चात्तन्मानसवेगेन प्रतिपन्न किन्तु चदध्वा न तत्र नेतुमादेशोऽनून^३ इति ध्रुति नलिकाधीतैर्तैर्तैर्देवायिणोन्मत्त इव हस्त्रिज्ञातकुन्ताघातसमसञ्जातामर्षो नर वाहनदत्तस्तोरणस्तम्भमुत्पाट्याणणितांस्तत्रत्यान् भृत्यानतर्दीत् । इतस्त्य चैकस्य हस्ताद्विमिमेकमाहृत्य दिग्पराग्रम सोऽन्यानपि जघन्याश्लिजमन्युवद्विदग्धान्त-
न्तकप्रर्धानंकार्पात् । नरवाहनदत्तीयमेतत्पराक्रममवलोक्य मानसवगो विद्य-
या निजविद्यया बद्ध भार्यानुगतञ्च त ता मभामनैपीत् इति भेरीमहाशब्दसमा हूता इतस्तत् शब्दकारा विद्याधरा सुधभाया देवा इव समागत्य सम्मिता ।

विद्याधरै परिवृतस्तद्राजो वायुपयो रत्नसिंहामन समुपाविष्ट इति दृष्ट्वा दुष्टा मानसवगस्तदग्ने स्थित्वेत्थमग्रवीत्, 'मत्वाऽपि स्वसुरन्त पुरे चारित्रविध्वंसकोऽय वध्य' इति । एतद्विशम्य राजा स्वाभियोगे प्रत्युत्तरीतुमुक्त आमुको धीरो नर वाहनदत्त प्रतियानुत्तरमेतत्, 'मा एय मभा यत्र सम्यो भवत्, स एव च मम्यो यो धर्मं धवेत्, स एव च धर्मा यत्र सत्य स्यात् ; तद्व च सत्य सच्छ्रुतिमुक्त प्रतीयेत । अह ह्यत्र सायया बद्धो भूमौ च स्थित । मत्प्रतिवादी मानसवगश्च मुक्त भ्रामने चोपविष्ट इत्ययमपि यावथावनावशस्थितो, विवाहस्तावन्नावशस्थित ।

- १ 'अपचितश्च' । २ 'प्याय पी' । ३ 'सोपसर्गस्य प्यादेशो न ।
४ 'ह्रादोनिष्ठायाम्' । ५ 'यतिस्यतिमास्थामिति किति । ६ 'शाच्छोरन्यतर-
स्याम् । ७ 'आहूपूर्वकस्य प्याय, अ-धूघसो (अघयो) प्यादेशोऽतोऽत्र
अ-धापीनेऽधकूप मित प्रसिप्त इत्यथ । ८ 'दधमेर्हि' । ९ 'दो ददो' ।
१० 'अय उपसर्गात्' । ११ 'अनुपूर्वकाद्वाते के दस्ति' । १२ धट्
धातो 'धुमास्या-इतास्वम् । १३ पशुदाने इत्यस्य के 'जनमनसनां समस्तो ।
१४ 'अदो जग्धिर्त्यसिकिति' ।

वायुपथ एतदाकर्ण्य तमपि मोचयित्वा, मानसवगमपि क्षितावुपावेशयत् ।
ततः सर्वेषु शृण्वत्सु नरवाहनदत्तोऽभ्यधाद् यदनेनाहृत्य समानीता स्वभार्या
मदनमञ्जुकामम्भय प्राप्तवोश्चेत्तदा यस्य शुद्धान्तो-
नरवाहनदत्तस्य मुक्तिः मया ध्वसितः ? अस्या म्वध्या चाह वगवत्या मम
पत्न्या मदनमञ्जुकाया रूपेणाभ्युपगम्य स्वकीयो
भक्ता विहितश्चेत्तदा का मे प्रक्षीणधारित्रापराधिता ?

एतत्सर्वमाकर्ण्य राजा वायुपथोऽग्रीत्, 'भग्नियन्महोदयो महात्माय धर्म्यं
वदतीति नायमधमकलकपट्टेनाङ्गनीयः । एतमुक्तोऽपि मानसवेगो मोहाधोऽ-
धर्माच्च यत् न्यवर्तत तदा धर्मानुरोधिनस्तस्य सन्नद्ध
मानसवेगस्य परिभ्रमः सेनिको महान् सन्नोभः समजायत । तत्रत्यत्रि-
कन्यका विलोक्यन्नरवाहनन्तश्चाचकथत् यन्माया
विहाय मया सह युष्यम्ब, एकेनैव च प्रहारेण क्षितोयुभूत्या क्षतविहृतं चित्तौ
निक्षिप्ते युद्धकलानिष्ठातस्य, नेकदा जन्मनिहतसपत्नासूक्ष्मरितप्रतिस्नोतस्य
मम पौरवद्भावलोकेस्व । एवमन्योऽयसमुपजातकलहेषु विद्याधरेषु मभातरस्या
त्महर्मेव विर्णस्तम्भान्भेरवपुरज्जननिभो व्यासाम्बरो, विनिहृततरणि, विद्युल-
तातरलप्रणीतलोचनाचिं, प्रलयमहामेघ इव एव एक आविर्भूय 'न कथमपि
भग्निरिद्याधरचक्रवर्तिन कुण्डलेऽत्र पराभवो भवदिति' गजन्मानसवगमुत्थाप्या
धोमुग्रीचकार । नरवाहनदत्तञ्चाशु भुजाभ्यामानाय सरक्षणार्थमृष्यमूकपवत
परिष्ठलं प्रापय्य तत्रैव च तं स्थापयित्वा तिरोन्धी ।

इत्थमपनीते ततो नरवाहनदत्ते शांते च विद्याधरसम्भ्रमे वायुपथं म्यैरपरैश्च
सहितं ब्रह्मन्माजगाम । मानसवेगोऽपि च हृष्यविपादानुलिता मदनमञ्जुका
पुरस्कृत्यापादपुरं प्रत्यावृत्तवान् ।

सुखदुःखयाश्चक्रं विधिविधानानुकूलमनिवाधं परिवरित्वनीतिः । तत्रैव च

१ 'निष्ठायामन्यदर्थे' भियो दीपात् । २ 'वा क्रोशदैन्ययोः ।

३ 'निनदीभ्यां स्नाते कौशले' । ४ सूत्रायाभावात् 'सूत्रं प्रतिष्ठातम्' इत्यस्य
प्रत्युदाहरणम् । ५-६ विदुशमिपरिभ्य म्यत्म् ।

प्राणिनां धीरव्यपरीक्षिरिति विजयलक्ष्मीभारिलेष्ट, शिवमुपासित एकोऽपि नर
वाहनदत्तस्तैस्तैदारैः सञ्जोडो मुहुमुहुर्वियोजित ।

अथैकदा श्रव्यमूकादिमधिष्ठित त प्रभावती ममागत्योत्पत्ती यममासन्नि
धानात्पाप चिकीर्षुणा मानसवगेन भवान् सभां नात हृष्येतद्विज्ञाय विद्याप्रभावेण
भैरवनेत्राविर्भावत्रिद्वयन कृत्वा तत्पापपाशान्मया द्वि^३णो भवानिह समानीत ।
एतद्वि समिद्ध सिद्धचक्रम् इति बलवतां विद्याधराणामपि मते^४, विदिते, जुष्टे,
रक्षिते चात्र गिरौ कपामपि मायाप्रपञ्चा न प्रभवति । ममापि विद्याविभवो
नात्र प्रमरतीति कथं स्वमत्र चन्द्यारारण यत्स्यमीति मे दुःखम् ।^५

एतदुक्तवत्या प्रभावत्या सह काल प्रतीक्षमाणो नरवाहनवत्तो मदनमञ्जुकं
ध्यायँस्तद्गोवास । तत्पर्वतासञ्जे पवित्र पम्पासरमि सञ्जी । स्वादूनि फलानि
मूलानि च पप्सौ । मृगमासोपदशश्च तीरतरुपतितै मरस सुराधि च पय
पयी । एव तत्र निवसतो रामाश्रमानालोकयतश्च तस्य मनो विनादार्थं प्रभावती
यस्मिन्निद्रासायणनृत्तान्तमवणयत यद्वि ससौमित्रिमीतस्य, रामस्य तापस
मह तस्मूले कृतोदजम् आशितम् इव तस्य मुक्तम् इवञ्च यातम् इत्यादि ।
एवमत्र कतिचिद्दिनानि स्थितो रामोऽधि यदूष्ण विमानीकृतलक्ष्मरोऽनर्तव
पया त्रिमानेन जानकीमानिन्य । एवमेव भवानपीह कञ्चित्काल स्थित्वा गतो
मदनमञ्जुकामवाप्स्यतीत्यादिकथयन्त्या तया सह सनस्पित सहसितैश्च निघमन्न
वाहनवत्तो दिनानि निनाय । (निष्ठानिष्वासमाप्ति)

एकदा धातव्यजिनावत्याबुभे विद्याधर्यौ—याम्या स गन्धर्वपुरात् धावस्ती
प्रापितो भगीरथमशस परिणयतिस्म—दिनोऽवतीर्य पम्पायां सुत्वानौ तमुपगमतुः ।
स्वकीयया सख्या प्रभावत्या मह तत्र भजिनावत्या मिलिताया धनवती नर
वाहनदत्ताय प्रास्तायीत्, एषा भजिनावती प्राङ् मया माया तुभ्यदत्तेत्यासन्नाभ्यु
द्येनाधुनैषा त्वया परिणेतव्यति^१ । एतद्धनवतीवाक्य प्रभावती नरवाहनदत्तश्च
सर्वास्नेहादमुमुमुदाते इति धनवती यथाविधि वत्सेश्वरायाजिनायता ददाना
निजविद्यारूपितदि यसम्भार सुतोद्वाहमङ्गलोत्सव निवर्त्यान्येषु नरवाहनदत्त

१-२ 'गत्ययाक्रमकरिलपशीडस्यासवसजनरुद्वीर्यतिन्य-२' । ३ 'त्रिचिद्रा
स्नेहनमोचनयोः, वीत फ' । ४ 'मतिगुर्दिपुजार्येभ्यश्च' । ५-७ 'तोऽधिकरणे
च धीव्यगतिप्रत्ययसानार्थेभ्य' । ८-९ 'नपुसके भावे क' । १० 'सुयजोर्ध्वनिप' ।

यभापे, 'पुत्र, यत्र तत्र चिर स्थातुमसारप्रतम् । मायाधी हि विद्याधरवग इत्य
धुना सभार्यस्त्व निजपुरीं कौशाब्धीमुपह्रीकस्व । अहमपि निजसूनुना षण्डमेनेन
मह तत्रैवागमिष्यामि । धनवतीत्यमुक्त्वा दिवमुद्ययौ । प्रभाजत्यजिनावत्यौ च
नरवाहनदत्त नभस्मा कोशाग्र्यं प्रापयामासतु ।

इत्थ कौशाब्ध्या उद्यानेऽधतारितो नरवाहनदत्तस्तत्रैव सर्वेजैर्दर्शी
त्यतिभाग्यशालिनो यय ये दिष्ट्या राजपुत्र पश्याम इत्थ द्रुवाणाना यूना जर्ताश्च
समन्ततो । महान् कोलाहल ममजनिष्ट । नगरोपकण्ठे समुत्तिपेदिबाम^१ त
शुश्रुवौ न वत्सराजश्चाथाकाण्डसुधामारससिक्त इव वामवदत्तया, पद्मावत्या, रत्न
प्रभादिभिर्वर्धूभिः, यौगन्धरायणादिभिर्मन्त्रिभिः, कलिङ्गमेनया, गोमुरादिभिश्च
मह प्रीप्तेऽवगो ह्वमिव तमुपेयिवौ । तत्र यत्सेशो दध्यौ च निजसुत तिराद्
दक्षिवासेऽन्मालिङ्गधामन्दानन्द विविदिवासे^२ समुच्छुल्लङ्घ्मिवात्सल्यसारमिव
विविशिवासे^३ हर्षरुष्टकितेज्वलेषु प्रोतमिव त मोक्तु न शक्नु । ततो मिलितेषु तेषु
मधपु प्रवतमाने महोत्सवे, मिद्धत्रिद्याप्रभावत सर्वमथगत्य मानसवगन्ध स्रग्मा,
नरवाहनदत्तस्य पत्नी वगवती, ध्योममागण तत्रावतीर्य निजपतिश्वश्रूषशुश्रूत
पादानतिर्नरवाहनदत्त जगाव, 'भयदर्थं दुर्जलीभूता सवा विद्यान्तपोवने भाथ
यित्वा कल्याणिनस्तवातिक पुनरह प्राप्ता । ण्तदभिधाय सा प्रभाजत्यजिनावत्यौ
सग्यायभिगत्य ताभ्यामाश्लिष्टा यावत्ताभ्यां तत्रोपवश्यते तावदजिनावती माता
धनवत्यपि तैस्तैर्विद्याधराधिपै समाच्छादितन्योमतलैरिव तद्वलैर्युतै मह तत्रैवा
जगाम । ततस्तस्या सुतो महाभुजो वीरश्चण्डर्मिहस्तद्वन्धुमितगति, प्रभाजत्य
पिता पिङ्गलगाधार पूर्वप्रतिपन्नसभापतित्वो वायुपथस्तथा वज्रप्रभेण पुत्रेण
मह राजा हेमप्रभो गन्धर्वदत्तया सुतया सहितो गन्धर्वराजस्तथा चित्राङ्गदन
युक्तस्पागरदत्त, एते भव तत्रोपगता सपुत्रेण वत्सराजेन च सम्मानिता यथो
चितासनेपूपाविशन् ।

तत्रैव सर्वेषूपपिष्टेषु सत्सु पिङ्गलगान्धारो राजा मदमि तिष्ठत्त जामानः
नरवाहनदत्तमुवाच, 'देवादि स्वचक्रवर्तिन भवन्त पश्यन्तोऽतिस्नेहवशांमय

१ 'जीयतेरतृन्' । २-३ 'भाषायां मदधमश्रुव । ४ उपेयिवानना
श्वानन्धानथ' । ५-७ विभाषा गमहनविदविशाम्, दशोध' । ८-९ 'लट'
शतृशानचौ०' ।

वयमिह समवहिता समाहयिता । नियतग्रता, दिव्यज्ञानवती, दधानाऽष्टसूत्रम्, वसाना कृष्णाजिनम्, स्वामभिरक्षन्तो सर्वदोषुक्ते । विद्याधरोत्तमपद्मनीया, सिद्ध विद्या सावित्री साक्षाद्भगवतीवय ते श्वधूधनयतीति त्वदीयकायमिहो न मन्दह स्तथापि यदह यस्मि तत्त्वमाकर्णय 'अग्र हिमाचले विद्याधराणा स्थितेर्हो भागो वनेते, उत्तरो दक्षिणश्च । कैलाशादर्वाग्दक्षिण, तत्परतश्चोत्तर । तत्रैपोऽमितगति रत्तरभागाधिपत्यार्थमिदानीं तत्सुदुश्चरतया परितोपितेन शङ्करेणोक्तो यच्च वतिनरवाहनदत्तस्ते समीहित साधयिष्यतीत्यय तवातिष्कमुपयात । इदानीं तत्र यमिहामने समासान मन्दरदेवाख्यो दुर्मतिमुख्यो राजा यतत । स चैव यल्लघान् यदवासविधेनापि स्वया विजेतुमसाध्य । यस्तु दक्षिणभागे गौरिमुख इति विधुतो राजा घनंते सोऽतिदुर्जयो दुरात्मा च । स च विविधमाया विद्वतो विदितस्य तय शत्रोर्मानसवगस्य परमः सुहृदिति यावन्न स साधितस्तावन्न ते कार्यं मेरस्यति । अतस्त्वमचिरेणैव सोत्कर्षं महाविद्यावल साधय । पिङ्गल्गाद्या रेणोऽथमुक्त धनवरयस्यनुमुमुहै । विद्यासिद्धयधर्मीश्वराराधनायञ्च यथानिर्दिष्ट सिद्धक्षेत्रं गत्वा तत्प्रसादात्प्रकर्षासये च समादिष्टो नरवाहनदत्त । एतस्मिन्नेव प्रसङ्गे चित्राङ्गोऽग्रवीत्, 'देव, मिलिता इमे सर्व राजानो भवन्तमभिरक्षतीति सर्वेषामग्रयाधी एष विजय क्रियताम् ।

इत्य तैत्ति. वृत्तनिश्चयो महाविद्यायलम् अर्जयिष्यन् नरवाहनदत्तो विहित माह्निकक्रियोऽमितगतिप्रज्ञाकक्षितोत्तमशिविकामारुह्य कल्पान्तपन्नोद्भूतमाग राभोनिर्भनजत्रलं परिवृतो नम स्थगयन् क्षणादथ गन्धर्वपतिविद्याधरेश्वरैश्चन वत्या च मिद्वक्षेत्रपर्वतकमानीयत । तत्र च मिद्वैरादिष्टमस्तुधजलैरात्मान पर्वमानो हविषा शिव यजमान, स्थण्डिलमधिशयान, सर्वदा विविधान् भोगान् भुज्जानोऽपीदानीं फलैरुत्ति कुषाण, स्वानुभायनैव च तपोविघ्नान् निर्घ्नान्, च्योम चराधिपतिपरिवृतस्तै सर्वधाकृतरक्षो रक्षोभिरक्षोभितहृदयो दिशमिशमतद्रित शङ्कराराधनाभार्यन्तमतपसीत् ।

१ हय गतौ; समागता इत्यथ । २-३ आत्मनपदत्वाच्छानच्; 'आने मुक्' । ४ लक्षणहेत्वा क्रियाया ॥ ५ 'ईदास' । ६ 'विदे शतुर्वसु' । ७ 'तौ सत्', 'लुन् सत्वा' । ८ पूज्यजो शानन्' । ९ 'ताच्छीत्यवयोवचन शक्तिषु चानश्' ।

तथा तपस्यन्त तमतिमृत्सुका पञ्च विद्याधरकन्यका मदनपरवशा मिथ
समय चकुर्यत् अयमस्माभिर्मिलिताभिर्युगपत्पतिर्वरणीयो विद्याहश्चानेन करणीय
इति । यन्ति चैरामुना मह पृथग्विद्याह कुर्यात् तदा सरसीद्रोहिणीं तामुद्दिश्य
शेषाभिरग्निप्रवशो त्रिधेय । तमवलोकयैव दिव्यकन्यकासु तासु क्षुब्धन्तीषु तट
वासिप्रियक घत च धारयन्तीषु तत्राकम्मात्तपोवने महोत्पाता प्रादुरभवन्,
तथाहि—पतिथ्यता शूराणा गतिं बोधयन्निव उच्चैस्तमतरून् समुमूलयन्महारौद्रो
वायुर्वधौ । किमत्र भवेदिति भयादिव भूमिश्चरन्त्ये । भीतावकाशदानार्थमिवादि-
सानवोऽस्त्वमिषत् । हे विद्याधरा प्रभुममु रक्षत । रक्षत ॥ इति वदद् इवानभ्र
नभस्तल घोरघोषमकरोत् । किन्धेव भूतेऽप्युत्पातसम्भ्रमे नरवाहनदत्तोऽर्हन्त
भगवन्त त्रिलोचन ध्यायन्निष्कम्प एव तस्यौ । अनिष्टाशङ्कितो गन्धर्वराजविद्याध-
रेश्वराश्च सावधाना सन्नदाश्च द्विपदभ्यस्तमवन्तोऽवस्थितवन्त । व्याधूतलता-
सीदङ्गकोटिलङ्गानि जनानि अहिताग्नशसिन उत्पातान् भर्त्सयन्ति इव सिंहना-
दान् मुमुक्षु ।

अन्येषुश्चाकस्मात् आकाशे कल्पाताम्युन्मेदुर घोरनाद विद्याधरबल-
मदृश्यत । धनवती च तदानीं स्मृतनिजविद्यारलेन सप्त विज्ञाय मुन्वद्भुभिजर-

न्निश्च विजुगुप्स्यमानेन मानसवगेन महाय गौरिमुण्ड तमा
मानसवेग—यात इत्यभ्यधात् । तदानीमुद्गूर्णविविधायुधान् सयान् विद्या
युद्धम् घरान् प्रति समानमवेगो गौरिमुण्डोऽभ्यधावत् । क्वाय मानव ।

क च वय युचम इति तद्गृह्याणा युष्माक दपमहमिह सणेनैव
अपनेतो भवामीति यान्ति ॥ निराकूरिणुश्चिन्नाह्वोऽपि क्रोधादभ्यद्रवत् ।
गन्धर्वाधीश्वरो राजा सागरदत्तस्तथा प्रचण्डद्वोर्दण्डो वायुपथ, पिङ्गलगाधार-
श्चैते सर्वे विद्याधरश्वरमहारथा परतेजोऽसहिष्णव मयला मिहा इवाभिगर्जन्तो
द्विपदद्विपमनोभीतिं प्रजनिष्णव समुन्मदिष्णु मानसवगमन्यधावन् इति चित्रा
हृदाभ्य सैवरेणुधनाक्रीर्ण, शस्त्रज्वालातडिस्तते, निपतनस्रगम्बुनि तस्मिन् घोरे
समररुद्धिने सगरिष्णव शोणिताम्रमम्पूर्णं प्रकीर्णशतुशिरोयलि महायागमित्र
चक्रुः । कथं धमकरमङ्गीणा, यद्दवायुधपन्नगा, मिलन्मिदोऽडिण्डीरा रधिरापगा

१ 'इष्टायो शत्रुकृच्छ्रिणि' । २ 'अर्ह प्रशसायाम्' । ३ 'द्विपोऽमित्रे' ।
४ 'सुगो यज्ञसयोगे' । ५ 'तुन्' । ६ 'अलङ्कृत निराङ्गम्—

जनकृपालुर्हरो विजयपृथ्यालवे थदालने तस्म प्रदद्वे । तत 'किमादिशसी'ति तदाज्ञागृह्यालव इव सविग्रहा सर्वा विद्यास्तस्याविरभूयन् ।

इत्थ नरवाहनदत्तोऽज्ञातसिद्धिवरो, निजविनयनि-सशैयलु परमेश्वरी प्रणम्य तदभ्यनुपातो दिय पञ्चविमानमधिरुद्ध मिदचारणोद्गीतामितगीत प्रथमममित गतेयकपुरसज्ञ पुरमागतवान् इति तत्र सद्गुरु रमितगति स्वनिवेश त सन्निवन्ध, कृतातिध्याय वर्णितनिजसिद्धये च तस्मै कृतप्रणतिरंदाहरपि नरवाहनदत्तोपायनी कृतसुलोचनाख्यम्बुतो दास्तामन्वमवत् । नरवाहनदत्तोऽपि चापरविद्याधर लक्ष्मीमिव प्रेमपादासेह तामवाप्य मधुर्धाहस्तदहस्तप्रैवानेपीत् ।

अपरेष्टुवकपुरीयास्थानवर्तिन नृपचक्रवर्तिन नरवाहनदत्तमन्थरतलाद्वतीय आष्टमैर, भार्गुरेकातस्वरसवर्णोणीपपरिवष्टितशिरोभागोऽमहुर-मेदुरवेधकर, विदुर इव राजकुलनीतिविदुर, एक पुमान् च राजलिरव स्यनिज्ञपत्, 'द्व, अह क्रमागत पौररुचिदेवाख्यश्चक्रवर्तिप्रतीहारो जित्वैरस्य धीमत सवार्धमिह आगत्वर' । एतदाकर्ण्य सप्तकर्तव्यपार्श्वैको नरवाहनदत्तोऽमितगतेमुखमैक्षत । तेन च देव, सत्यमेतदिति विज्ञस्तस्व स्वचृत्तस्व न्ययोजयत् ।

अथ विद्याप्रभावतः सर्ववृत्तमाकलय्य धगवयादिभिस्तरपत्नीभि सह धन वती, निजौदार्यमन्तोपितागणित-याजयूक, स्वानुभाषापसारितनिजदुर्हृदशूक, तत्सुतश्चण्डसिंहश्च, दीप्रप्रभावोऽपि विनम्रो धायुपथान्वितो राजा पिङ्गलगाधार, इमेण मागरवत्तेन स्मेराननहेमप्रभादिभिश्च सह चित्राङ्गद एते सर्वे समागत्य चक्रवर्तिनस्तस्य पादयोनिपतु । सोऽपि च अधूगौरवादनवयाश्चरणौ प्रणम्य समागतसदयुर्भौशु स्वागतेन मर्धान् सम्मानयामास । धनवती चापि जामा-तृशुभोदकमिच्छुरीशीभिस्तमवदयत् । ततो विज्ञापितारमसिद्धिवृत्तान्तास्ते चण्ड

१ 'कृपा लातीति 'भृगव्यादयश्च' इत्यौणादिकुप्रत्यये माधु । २ 'शीहो वास्य' । ३ 'दाघेट्सिद्धदसवोरु, सद्गुरु स्थित इत्यर्थ' । ४ वारु काष्ठम् (वारुशब्द पुनपुसकोभयलिंगः) दाता च तेन दारमिञ्च, न वततेऽन्यो-धारदाता यस्मादेव, भूतोऽपि वा दातृतामन्ववभवदित्यर्थ । ५ पिन् वन्धने । ६, घेट् पाने । ७ 'लघस्यद वमरध्' । ८ भजभासभिदो घुरच्' । ९ 'विद्धिभिदिच्छिदे कुरच्' । १० इन्नसन्मिर्तिभ्यः कुरप्' । ११ 'गावराश्च' । १२ 'जागुरक' । १३ 'यजजपवृक्षा यड' । १४ 'नमिकम्पितयजसूकम-द्विसदीपो र' । १५ 'सनाशसमिञ्च उ' । १६ 'विदुरिच्छु' ।

निहादय सव नितरा प्रमुमुदिरे । पार्श्वोपमर्षितपत्नीकेन चक्रजतिना च 'मदी
यास्ते मधिवा व धर्तते' इति पृष्टा धनवती 'मानमवेगेन क्षिप्तास्ते मया
सुमरस्य विद्याप्रभावेण पृथक् पृथक् स्थापिता इत्यभिर्दधिस्त पय्यतौपयत् ।
ततो वत्सेशसुतो रूपिणीं विद्यामान्श्रिय तान् सवानानाययत् । तत्र समाजग्मीन
पृष्टकुशलान् पादानेमीत्र तान् सवान् 'विभिन्नपरिस्थितिर्पापतिभिरगणितसुख
दुःखसाधहिमिर्भग्निरियतो दिव्या कातिवाहिता इत्येकैक पृच्छन् वयन्तु चादि
षत् इति गोमुख आदावेव निजस्था वक्तुमारभत—

'देव, तदानीं द्विपा मानसवेगेन क्षिप्त मा कापि देवी हस्तयोगृहीत्या
समाश्वास्य च दूरेऽरण्ये स्थापयन्ती तिरोदधे । तदानोमतिदुःखितोऽहमापातत
स्तृष्णक प्रपातत स्वदेह परित्यक्तु धृष्णमवमम् । तच्चावलोक्य कोऽपि तापसरत
धानीमुपेत्य 'गोमुख, मैवम्, सिद्ध्यर्थं बन्धोऽज्जनमवार स्वप्नु त्व पुनर्द्रव्यमि'
ह्युक्त्वा न्यवारयत कस्व कयञ्च तद्वेत्सीति पृष्टश्च त शिवक्षेत्र रजकीयाश्रम
मा नीत्या कृतातिथ्योऽप्रवीत, 'कुण्टिनाड्यपुरीयो नागम्बामी नामा द्विजोऽहम्
पितरि स्वगते तत पाटलिपुत्रक गत्वा विद्योपादानार्थं जयदत्तमुपाध्यायमुपा
सदम् । किन्तु शिक्ष्यमाणोऽपि न यदाहमचरमप्यविद तदा सर्वं छात्रा मामु
पाहतश्चित्तवमानप्रस्तोऽह विन्यवामिनीं प्रस्थितो मध्येमार्गं यत्रोल्लाभिध
पुर प्रापम् । तत्र च भिक्षार्थं प्रविष्टाय मल्लमेका गृहिणी गृहादेकस्मान्निज्या
सहैक रत्नरमणे प्रादात् । तद्गृहीत्या यावदहमपर गृह प्राप्नोमि ताव मामव
लोक्य तत्रत्या गेहिनी, 'हा धिक्' । भवान् योगिन्या विप्रलम्भितो यतो हि
तया रक्ताब्जयाजन तुभ्यं नरहस्तोऽयं प्रदत्त इति पश्येत्थमदशयत् । एतदा
वप्य यावदहं धीक्षे तावन्न तदम्बुजमपि तु नरपाणिरेवेत्यनिमीरह तस्यवत्वा
नत्पादयो पतित्वा 'मात, तथा कुर यथाह प्राणिमीनि तामबोचम् । तर्णिग्न्य
सा मामादिशत् 'इतो यौननश्रय गच्छ । तत्र करभके ग्रामे द्वरक्षितनामा
द्विजोऽस्ति । तस्य गेह साक्षात्सुरभिरत्तमा कपिला धनते साऽथ नरण प्राप्त त्या
मम्यां निद्रायामवश्य रक्षिष्यति । तयेत्यमुक्तो भीर्लुकोऽह तस्मादायन् दिनस्ये
करभग्रामे तस्य द्विजमनो गेह प्राप्य प्रविष्टस्तत्र कपिलामथलोक्य कृतप्रणामो

१ २ 'आहममदनपन'—इत्यत्र 'भाषायां धात्रु कृमृगमिजनिनमिभ्य' ।

३ 'मासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसग्यानम्' । ४ स्वपिनृपोनजिह्व ।

५ 'शृव-घोरार' । ६ ७-भिय कुक्कुक्षौ ।

यान्थ दधि, मोरुकोऽह तय क्षरण प्राप्नोऽस्मीत्यवाचम् तावदेवान्यामि सह
तनयती सा योगिनी मन्मासरधिराथिनी नभोमहाण तन्नागात् । तामवलायय
स्थावरैर्जङ्गमैश्चणश्चरा सा कपिला निजखुरमध्य मा सन्निवश्याविला निशा
ताभिर्योगिनीभिर्युष्मा मामावीत् । प्रातस्तु मा तामु गतामु कपिला मामवोचत्,
'पुत्र, अथाह त्वामभिरक्षितु न शक्नोमीतीन पञ्चयोजन्यामेरुस्मिन्नरण्यस्थशि-
षालयेऽधुना भूतक्षियो नामोत्तमो यैयावरापुगामी शैवो ऋतते मोऽर्चनी रात्रि
क्षरणागत एव रक्षिष्यसीति ता नमस्कृत्य तत प्रस्थितोऽह समवासभूतक्षिप्त
समाश्रिततच्छरणोऽतिष्ठम् । रात्रौ च तत्रापि सा योगिन्यस्तथैवागमक्षिति-
मोऽन्तर्गृह मा प्रवेश्य त्रिशूलहस्तो द्वारस्थो योगिनीनिरभर्त्ययत् ता सवा
जित्वा च मामादिशत् । प्रातश्च सोऽपि मामभ्यधात् यद्वप्रत्यक्षत पर पुनस्त्वा
मभिरक्षितुमह न शक्नोमीतीतो दशसु योजनेषु मध्यावासाख्य ग्रामे वसुमति-
नामा विप्रोऽस्ति तदन्तिक एव ग्रज । तत्र सेन तृतीयस्यामभ्यां निशि सुरक्षितो
मुक्ते भविष्यसि । इत्थ तेमोक्तो विहिततत्प्रणामस्ततोऽनुप्रस्थित किंत्वध्वनो-
दैर्घ्यात्सध्यावासमनवाप्तस्यैव मे मध्येऽध्य सूर्योऽस्त गत इति नक्त पृष्ठत
समुदितास्ता योगिन्यो मामागत्याकम्माद्विष्टुर्द्वयया यावत्समुत्थाप्य विहायसा
यान्ति तावत्तासां पुरोऽन्या अधर्षा योगिन्य परापतक्षिति ताभिस्सह तासाम
पूर्वोद्भूते युद्धे सम्प्रवृत्ते तासां हस्तादेकस्मिन्नतिनिर्जने देश पतितस्वत्रापावृत-
द्वारेण 'प्रविश' इति अन्त प्रवश दददिवैक महामन्त्रिर्मपरयम् । दहदह च
पलायमानस्तत्र प्रविरय नारीक्षतसमावृतामनुताकारा प्रभया प्रदोषप्रज्वलिता
मध्वनुकम्पया क्षुद्रा महीपधिमिव सुश्रिदैर्भेकां नारीमपश्यम् । समाश्रन्तेन च
मया जणास्पृष्टा साऽभापत मदह सुमित्राख्या यक्षिणी क्षापाद्वमिह स्थिता वर्ते ।
मदीयशापशान्तये च मानुष सङ्ग ममादिष्ट इत्यशङ्कितप्राप्तस्य मा भजस्व ।
पृवमुक्त्वा मा क्षिप्र सामुपावेश्याज्ञापिताभिर्वासीभिश्चब्राह्मणैरुपाचारयदिति
तया यक्षिण्या सह मसुख कतिचिद् दिनानि तत्राहमासम् ।

१ 'कृकक्षपि' वाच्य । २ 'स्येशभाषपिसकतो' वरत् । ३ 'यथ यत्' ।
४ राजसूयसूर्य० । ५ 'प्रासभासधुर्विधुतोर्जि०' । ६ 'येभ्योऽपि हरयते'
इत्यत्र दक्षिप्रहण विध्यन्तरोपसम्प्रदायम् । तेनात्र दृ भवेऽस्मात् किपि घातोर्द्वि-
हस्त्वथञ्च । ७ किञ्चक्षिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुग्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च ।

एकना सा स्वैर मामित्यमग्रवीत् यदिनाना क्षीणशापाऽहमितो ब्रजामि ।
मत्प्रमादाच्च समवाप्तविष्यज्ञान, ग्रंथी, सिद्धभोगो निभयस्तपस्वी एव भवित्यसि ।
इहमथ किन्तु एव मध्यम पुर मा द्राक्षी । एवमुक्त्वा तिरोभूताया तस्या ममु
त्पन्नकोतुकोऽह मध्यम पुरमारुढस्तुरङ्गमेकमन्त्रम् । तदभ्यर्णं चरणितश्चाधेन
तेन स्तुरणाभ्याहन क्षणादस्मिन् शिवालये स्थितमात्मानमपश्यम् । तत
प्रपन्नत्यत्रैव स्थितोऽह क्रमास्तिसिद्धिं गत इति मनुष्यस्यापि मे जगत्त्रिकालज्ञान
वर्तते । निन्दयश्च मत्स्यापि क्लेशबहुला इति स्वमिहास्व सवप्रतिभू विभु^१,
शम्भुस्तत्राप्यभीष्टसिद्धिं त्रिधास्यतीति ।

ज्ञानिनेत्यमुक्तोऽह त्वरपाटप्राप्तिसिद्धिज्ञानाम्यस्तदाश्रमे एतावन्ति दिनाय
नैपम् । स्वप्ननिदिष्टभावकसिद्धिश्चाद्य धौग्यव कयाचिद्विष्यया स्त्रिया गृहीत्वाऽ
हमिहानीत इत्येष, देव, मदीयो घृत्तान्त^२ ।

एवमुक्त्वा तूष्णीकामामीने गोमुखे नरवाहनदत्ताग्रे मरुभूतिरवोचत्, 'मान
सवरोन तदानीं चित्त मा कापि देवता निजपाणिभ्यामादाय दूरे चाटम्या विन्यम्य
निरोऽभवत् । अतिदुःखातस्तत्राह मरणोपायचिन्तया आत्म्यक्षदीपरिचित्त
माश्रममेकमवलोकितवान् । तत्र च गन्वा न प्रविश्याह शिलातले समुपनिष्ट
ज्वलन्नेत्र जटाल तापसमेकमवलोक्य तमुपागत कृतनतिविहिततस्तोत्रं कस्वम्
कथञ्चेमाममानुषीं भूमिं विषयप्रहरितोऽप्यायात इति तेन पृष्ट सर्वं तस्मादवर्ण
यम् । तच्चाकण्य, 'ग्रंथी म त्व मात्मानमधीरोऽधीरिव वधी । प्रभोर्धात्तां त्व
ज्ञाम्यसि । तत पर यैश्चक्षु क्षम स्यात् तत्त्वया करणीय'मित्युवाच । एव भाव
त्कधात्तांजिन्नामया तत्र मयि स्थिते ता नदीं छातु दिव्या स्त्रिय समाजगुरिति
तापसो मामवदत् यत्तासां क्षान्त्या एकस्यास्मदभ्यापितवस्त्रमानय । तेन च त्व
प्रभोर्धात्तां ज्ञास्यसि । तच्छ्रुत्वाऽह तर्धवाक्रामम् । इतवसना च सा शरीरविपक्तो
श्रवमना मामन्वगात् नरवाहनदत्तस्य वार्त्तामाप्ताय 'निजवामसी गृह्णाणेति'
तापसेनोक्ता चावोचत्, 'नरवाहनदत्तो ह्यथ हरमाराधयन् कैलामपर्यते यतत

१ 'प्यायते सम्प्रसारणघ' । २ 'युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' । ३ भुव
सञ्ज्ञातरयो' । ४ विप्रसभ्यो दुषसहायाम्' । ५ 'मितद्रवादिभ्य उपसर्गानम् ।
६ 'घ' कर्मणि घृन्' । ७ 'दात्रीरासृषुयुजस्तुतुद'-इति घृन् 'तिष्ठप्रतय'-
इतीदमप्य ।

कपिपयैरेव च दिव्यं स विद्याधरमन्नाट् भविष्यति । इत्थं तत्कथासस्तवात्मा
वनिता विमुक्तशपा दिव्या भाया समपद्यत । तथा माक च मा तापसस्तन्मौ ।
अहमपि च चिन्तापवित्रतत्कथनसंज्ञातत्त्वममागमान्यस्तैश्च न्ययमम् ।

गतेषु कपिपयन्विमेषु सगर्भा सा दिव्या स्त्री श्रूणं प्रमूयाचोचत 'बाय,
स्वत्सङ्गत्या मम शापं शान्तं । पुनरपि मय्येप्सा चेत्तदा तण्डुलं संहतन्मम
गर्भं श्रात्वा श्मशाने ममदानं । एयमुक्त्वा प्रयातायां तस्यां स तापसस्त
ण्डुलं तद्गर्भं श्रात्वा प्सात्वा च खमुत्पत्यैनामन्वगात् । अहमपि च सर्वदुर्लालि
त्यलक्षित्रं स्वन्तिसवित्रं, पवित्रं सिद्धसिद्धं तद्विज्ञाय पाकभाण्डान्नक्तमिष्यद्द्वय
ममक्षयमिति यद्राहमष्टीयं तत्रैव काञ्चन ममजायत । एव कुचग्रहं आन्यश्वेक
पुरं प्रापम् । तत्र च वंश्यागृहे निवसतो मे एका कुट्टनी छलाद्गमनं कारितवनीति
वमतो मे मुत्ताद् भाम्बत्पद्मरागनिभे उभे प्राग्भुक्तसिद्धे निरगच्छताम् । निगत
एव च ते कुट्टन्या तयोपात्ते भचित्ते चेत्येतेन नष्टां मदीया हेममिद्धिं सा कुट्टनी
अगृह्णात् । तेनातिग्लानोऽप्यहं सन् तच्चन्द्राधक्षिपरस्य शिरस्य विधानमवधार्या
पारस्याकृपारस्यव नसारस्यास्यापरिमितं बहुच्छूलत्वं च विचार्यातिविघ्नस्त्र प्रा
प्तये तपसा देवीभाराधयितुं चण्डिकागृहमागच्छन् ।' त्रिरात्रोपोषितं च सा स्वप्ने
देवीं मामादितां यत्त्वदीयं स्वामी मिदुकामं मज्जात इति गम्या त परम ।
तदाकर्ण्य प्रबुद्धोऽहं प्रातः कयाचिद्देव्येह स्वपान्मूलमानीत । एतावती, वयं
मदीया कथा' । (पूर्वकृदन्तममासि)

इत्थं कुट्टनीनिष्ठमनरूपं र्माधोर्मरुभूतेर्भूतमाकर्ण्य शत्रुतरुन्मूलतर्वायूर्जं
स्वलो नरवाहनवत् सपार्श्वगो जहास । हरिशिखश्च तत् इत्यमाग्मीयां कथां
वक्तुम् आरभत—'भीष्मेणै शत्रुणा मारणमवगोम तथा
उत्तरकृत्प्रत्यया प्राप्तं मामेका देवता ममादायोऽज्ञविन्यामकम् सुरचित
न्यधात् । तत्र चाहमतिदुःखिता निशागमे दहं त्यक्तुमि
च्छन् श्मशाने काष्ठैश्चितामारचयम् । तत्राग्निं प्रज्वाल्य पूजयन्तं मामागामिनैर्मप्यथं

१ अतिलूधूसूखनसहचर इति । २ पुन सञ्ज्ञायाम् ।

(पूर्वकृदन्त-ममासि)

॥ उत्तरकृदन्तप्रत्ययाः ॥

३-४ 'कृत्वापाजिमिस्वदिसाध्यशून्यं उण्' । ५ भीमादयोऽपादाने ।

६ 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' । ७ भविष्यति गम्यादयः ।

ज्ञातुं पद्यासस्तालजङ्गनामा भूताधिपतिरभ्यधात्, 'मा वह्निं प्रवेष्टुं धृष्णहि । नेप कालस्ते मर्तुम् । तव प्रभुरथापि प्राणिति । अतः पूर्णसिद्धिकाम त दर्शकस्त्वं नून प्राणान् धारयेति' । तेनेत्य मरणाश्लिवारितोऽहं तव सयोगाय देवाग्ने तपस्यन् स्थित कयाचिद्देवतयेहानीत ।

हरिशिखेनेत्यमारमकयायामुक्त्यामन्यैरपि चोपवर्णितेषु क्रमादात्मवृत्ता म्तेषु, नरवाहनदत्तोऽमितमतेगिरा धनवती प्रेर्य सर्वेभ्यस्तेभ्यस्स्यमधिबभ्य मया विद्या अदीवपदिति सर्वेष्वपि तेषु विद्याधरी मानसवेगगौरिमुण्डवध भूतेषु 'अधुना स्वशत्रून् पराजित्याम्नाक प्रमोदं दायो भव' एव शुभेऽहनि धनधरयोक्तो नरवाहनदत्त शिरोरागैस्त्रिंशद्दशस्योऽपसारयितुं गोविन्दकूटारय, गौरिमुण्डपुर प्रति स्वयं प्रयाणारम्भमादिशत् । अतः 'स्फारीभघच्छन्नाकविद्याधरधलमकालोदितशत्रु विनाशकधूमक्रतुभीकाशमाकाशे समदृश्यत । नरवाहनदत्तोऽपि च शत्रुसङ्घाहन "स्यदोपशर्मशास्त्रिणीं स्वकीयकरेणुकामारुह्य, सवाश्च स्वभार्यां बहोषु समारोह्य, चण्डसिंहादिकेषु च पुर सरपु नभसा विजयाय प्रतिष्ठमानोऽध्वनि धनवती निके तमासाद्य स्वीकृततदर्थं मातङ्गपुरादाहवाह्याय विद्याधरेशयोर्गौरिमुण्डमानसवेगयो एकं दूतं व्यमर्जयत् । अन्येषुश्च मवान् दारान्^३ मातङ्गपुरे सम्थाप्य दिव्यं रात्रिं मह गोत्रिन्धूतं सम्यगभ्यपेणयत् । तत्र च प्रतिभट्टयोर्धैर्यार्थं निर्गतौ गौरिमुण्ड मानसवेगयो, चण्डसिंहान्योऽग्रतः प्रत्यगृह्णन् । प्रवृत्ते चोभयतः सगररागैरक्षे सङ्ग्रामे, पतस्तुभटपात्रप, स्रग्धुरधिरनिक्षर स गोविन्दकूटादि शुशुभे । शराणां जीविताक्षर आहवकालो रक्ताबोर्दं विलम्बस्त्वद्गलताजिह्वो जृम्भते स्मेति रणे एकं दुर्जननिर्घातमिदं मम्मुखागतं मानसवेगं स्वयमेव युद्धविद्योपाध्यायो^४ नरवाहन

१ 'पद्यासस्तालजङ्गनामा' इति तुमुन् । २ 'शकृपङ्गाला' इति तुमुन् । ३ काल समयवेलासु तुमुन् । ४ तुमुन् प्युलौ क्रियाया क्रियायांयाम् । ५ भाव-वचनाश्च । ६ 'अण् कर्मणि च । ७ 'पदकविशस्पृशो षच्' । ८ मृत्सिरे' । ९ भावे' । १० स्फुरतिस्फुलत्यो धमि इत्याकार । ११ 'स्यदो जवे' । १२ धमि 'नोदातोपदेश' इति न वृद्धिः । १३ 'दारजारी कर्तरि णिलुक् च' । १४ 'अबोर्दधौप्रप्रथदिमथथा' (ओघवर्धनायति भावः) । १५ अकर्तरि च कारके सङ्गायाम्, 'धमि च भावकरण्यो' । १६ 'अबोर्दधौप्र' । १७ परिमाणाख्याया सर्वेभ्यः दुर्जनरादिभिवेत्पथ राक्षयेकत्वन ममुदायिना परिच्छित्तिर्याद्रिम्यतेऽनश्निनोते परिमाणाख्यायां धञ् । १८ 'इच्छ' ।

ततोऽभ्युत्पत्य तत्क्षणमेव च भग्नशिरस्त्राण कशेषु मनामृत्यु पाप्मनस्तस्याकृत
नाशार शिरोऽसिना चिच्छेद । तद् दृष्ट्वा प्रहृष्टमनुचै कृतमरौव, प्रधावित च
गौरिमुण्ड कशेषाकृ य गृहीततदग्निगुम्भोऽभे भ्रामयित्वा शिलाया पातयन्ननुवध
मिन नमभिनिर्गतामनयत् ।

एव गौरिमुण्ड मानसवेगयार्हतयोराश्रितसर्प्रावे च शेषे भीति तद्वले, गगनस्या
सप्त सुरा माधु साधयति ध्रुवतो विद्याधरप्रायस्य चक्रवर्तिनस्तस्यापरि पुष्पवृष्टि
कुर्वन्तो निजसमदभाव प्रकटीकृतवन्त । इत्थ निजविजय
मदनमञ्जूकावाप्ति विधार्थगौरयमनुभवचरवाहनदत्तस्तै स्वकीयोर्जाय
सहायकनृपतिभि सह तत्प्रस्तावेन कृताभिलाषस्य गौरि
मुण्डस्य राजधार्मी प्रविश्य, तत्त्वम्बन्धानां विद्याधराधीशाना प्रणतिपूर्णहृदयसौज
म्योद्गार^१ मृश शसन् अनभीष्टोत्फार रजोत्फरपरिमह, पुष्पनिकरकराणां तेषा
पूजोपहार प्रतिपञ्चवान् ।

ततो निहतसकलसपत्नराज्यावासिकृतसमुत्सव नानादिदेशसमागतागणित-
विद्याधरोद्गीयमान निजविजययश सस्तावे^२ छन्दोगकृतसस्तावमिव^३ शृण्वन्त न
सम्राज धनयती समुपेत्य 'देव, गौरिमुण्डस्य गन्धर्वविद्याकृतापूर्वसस्तवा, श्रेलो
पयसुन्दरी ज्ञात्मनिकानाम्भी कन्याऽस्ति ता त्वमुपयच्छस्य । पथमुक्तो राजा ता
नग्रानाट्य तदहन्येव तामुपयेमे । प्रातश्च वेगवती प्रभावत्यौ सम्प्रेष्यापाडपुरात्म-
दनमञ्जूकामानाययदिति सग्रानीता सा निजपरिभावकमानसयगवधोत्पद्य-
निर्भरमानसा शूर स्वपतिं निरह्वान्ते सम्प्राप्यानिर्वचनीय समदमन्वभवत् ।
नरवाहनदत्तोऽपि च चिरोत्सुकस्तस्यै सर्वा विद्या दत्ता प्रभावता सम्प्रेष्य भगी
रथयशस्यमप्यानाट्य गौरिमुण्डपुरोद्यानधर्ता सवाभिर्भायांभि सह कृतपानादि
विविधलीलाप्रस्तार^४ चिर चिक्रीड ।

- १ निष्प्रावरणम् । २ 'सपसर्गे' क्व । ३ अभिनिस स्तन शब्द-
सशायाम् । ४ 'समि युहुहुव' । ५ त्रिणीभुषोऽनुपसर्गे । ६ यौ क्षुधुव ।
७ 'अवोदीनिय' । ८ 'प्रे दुस्तुलुव' । ९ 'निरभ्यो पून्यो' ।
१० 'उन्न्योप्र' । ११ क धान्यो । १२ यज्ञे समिस्तुव इत्यनेनाधिकरणे
यज्ञे इत्यर्थ । १३ सस्तुतिमिव । १४ 'प्रे सोऽयमे' ।

एकस्याऽऽस्थानवर्तिन चक्रवर्तिनमुभो विद्याधरचारौ समागत्य त्रिनक्षत्रन्तौ
यत् देव, भवामितो धनवतीगिरा मन्दरद्वयस्य दिस्तारभाज चेष्टा शान्तु गताव
भून् । तत्र चाम्थानगतोऽनुभूयमाविद्याधरैश्वर्याद्ग्राह
मन्दरत्वेवपराजय शङ्खवायाभ्यामाग्राभ्यामेव स युवश्चाकर्णितो यन्नरवाहन
दत्तेन विद्याधरश्रीमग्राह कृत्वा गौरिमुण्डादयोऽगिरा
परिर्णयेन शारा इव पैर्यायेण निहता इत्यस्माभिरद्भवत्परिर्णयेद्य एषोऽत्र
न्याय । तदारुण्य दिने, तत्रच्छन्नाप्रितस्ततोऽटतौ वृत्तनिशोर्षशायौ च सर्वथाऽ
नुमिततच्चिकीर्षावायामिह देव विनसुमागतन्तौ ।

द्विपक्षिकायागतचारमुराधनदारुण्य कोपाकुलीभूता नरवाहनदत्तसमाऽनि
लाहना पद्मिनीव सञ्जाता । चित्राङ्गदस्य बाहू निजवलयमिस्वने न्यप्रभोर्युद्धा
देशमिवामागत्यताम् । क्रुधा श्रमतोऽमितगतेर्धक्षमि समुत्फलन् हार 'वीर,
उत्तिष्ठ, उत्तिष्ठ इति यदस्त्रिव प्रतिवभौ । करेण सशब्दक भूमिं ताडयन् पिङ्गल
गान्धारो वैरिनिर्क्षयचूर्णनोपक्रममि व्यधित । वायुपथस्य मुखे कोपेनारोपिता
चापलतेव विद्विषामन्ताय पदमादध । मक्रुद्धश्चण्डसिंह पाणिना पाणिं सम्मर्द
यनेवमह शत्रून् निर्मिमन्थिपामीत्यभिदधदिवाल्क्षयत । सागरदत्तस्य बाहुव्योमि
मूर्च्छता हस्तास्फालनजन्यशब्दन रिपुमिवाह्वयत । नरवाहनदत्तस्तु कोपाविष्टोऽपि
प्रवृत्तिम्य एवानाकुलस्तिष्ठन् 'असौभ्यस्तव महता महत्तलक्षणमि'ति सूचयन्
शत्रु जेतु यात्राय निश्चिन्वान सचित्रान्वितो भार्याभि सह विमानमारुह्य गोपि
न्तकृत्त प्रतस्थे । सर्व गन्धवराजविद्याधराधिपा अपि चैन चन्द्र ग्रहा इव
परिषाय सह जग्मुरिति धनवत्या पुर मरम्या नरवाहनदत्तो हिमाचलमामाद्य
सितपद्मोच्छ्रिततच्छत्र, समुल्लसद्भमचामर मन्त्राहुपयुक्तमुपायनमिवादाय समुपस्थित
महामर एक प्रापत् । तत्र 'चक्रवर्तिन, भवताऽस्मिन् मरसि स्नातग्यमि'ति वायु
पथनाकस्तत्र स्नातुमवातरत् । तदानीं विद्या वागुद्भयेत्यमसूचयत्-यदत्र मरमि

१ प्रथमे षावशब्दे । २ 'उदि ग्रह' । ३ 'समि मुष्टौ । ४ 'परि-
न्योर्नीणोर्गृताभ्रेपयो' अश्रेपो यथाप्राप्तकरणम्, तत्राथ घञि, न्याय ।
५ 'परावनुपात्यस इण' । ६ 'व्युपयो शेते पर्याये' । ७-८ निवासचित्ति-
शरीरोपसमाधानेष्वादेश क', एकत्र निवासेऽन्यत्र समूहेऽनेनैव घञ् । घेरिनिकाय
इत्यत्र 'सधे चानौत्तराधये' इति या घञ् ।

अचक्रवर्तिनः खान न सिद्धयति । अतोऽद्य प्रमृतिः स्वदीयः चक्रवर्तित्वे मिदं
संज्ञातम् । नदाकर्ण्य जलाम्बुतरे प्रविष्टश्चक्रवर्ती धौताज्जनाकृष्टः, शिथिल-
तर्कशपाशा, अङ्गससत्ताद्र्वाससश्च मिथा परमन्तपुरं सहाम्बुधौ पाथस्पतिरिव
चिक्रोद । तदानीं तस्मात्सरसः समुत्पतन्त्य पतन्निपङ्क्त्य, प्रत्युद्गतानां धियां
रसना इव प्रतिबभूव । तत्रस्थानि विकसितान्यपि कमलानि च नरवाहनदत्ताव,
रोधयध्वन्तःतमोज्ज्वलाण्यविजितानि इव जलोर्मियु निमग्नानि । तत्र कृतखानश्च
तस्मिन्नहनि तस्यैव सरसस्तटेऽसौ स्परिच्छद उवाच । सभायामचिवश्च नमः
कथालार्पस्तत्रैव स्थितोऽन्येषु प्रातर्विमानस्य मयलस्ततः प्रतम्ये । मार्गे च
वायुपथस्य पुरमवाप्य तदनुरोधेन तं वासरं तत्रैव निनाय । अपरेषु न तत्पुरी
यांघानादिनिहारार्थं गतो हेमसिकतिलमरिचटोद्याननिहारिणीं सौम्यसलापमनो
रमामपशामिव रमा वायुपथस्यसारं वायुवगयशोनाम्नीमपश्यत् । सापि चागत
तं वीक्ष्य तद्वारकचित्तेन तेन ध्यावन्मार्गं समाश्रित्य ततोऽन्तन्व इति सलक्षित
विलङ्घ्य स, हेतुतरपराङ्मुखीं तां मत्स्या निजाधाममागतवान् । ततो गामुच्य
वैदग्ध्यवशेन रात्रिं सहस्रधनं महामृतिनाऽवगतेऽपि, वृत्तान्ते तन्मन्त्रगया वायु
वेगयशश्चित्तं जिनासुर्गोमुखस्तत्पुरमयासीत् । वायुपथश्चाकस्मात् पुरं द्रष्टुमिवागत
तं प्रीत्या सत्कृत्यैकान्ते तीरस्था जगाद यद्वायुवेगयशानाम् कन्या मदीया भगिनी
वर्तते । सा च सिद्धैर्भायिनी चक्रवर्तिपत्नी उक्ता । प्रामृतरूपाञ्च तामहं चक्रवर्तिनः
नरवाहनदत्ताय दित्वा मि तत्र तव साहाय्यमपचते । वायुपथोक्तिमेतामाकर्ण्य
गोमुखोऽब्रवीत्, यद् यद्यप्यस्माकमेव प्रमुररिविनिगीपया प्रस्थितस्तथापि नदु-
चित्तं यत्तद्यावच्छक्य माधयितुमहं प्रयतिष्ये । एवमुक्त्वा तमाम्बु प्रचलितो
गोमुखोऽभ्यधनं विनैव सिद्धं कार्यं नरवाहनदत्ताय न्यब्रवीत् । अन्येषु च तमे
वार्धं वायुपथे जिनापयति धीमान् गोमुखो राजानमब्रवीत्, 'देव, वायुपथोऽयं
तव भक्त इत्येव यद् ब्रवीति तत्तवया नूनं कर्त्तव्यम् । एवमुक्तस्तथति प्रतिपश्यो
राजपुत्रो वायुपथेन दत्तामनिच्छन्तीमपि तदनुजां स्वीचकार । तदानीं विराज-
माना साऽचोचत् अकामयमानाऽप्यहं आया मदीयन्, दीयं इति मदीयस्मिन्
कर्मणि लोकपाला यूयं साधिणः' इति । प्रुषत्याश्च तन्म्यान्तद्वचो, धतनाने
तत्रत्ये वायुपथात् पुराङ्गनाभोरविशे, न कोऽप्यन्यः शुश्राव । गोमुखश्च किन्तु

१ 'कर्मव्यतिहारे णच् छियाम्, णच् छियामन्', 'न कर्मव्यतिहारः' ।

२ 'अभिविधौ भावे इनुण्' ।

नन्दुग्या तद्वास्याशयं युमुत्सुरितस्ततोऽभ्रमदित्येका तेऽग्निप्रवशं कर्तुमुद्यताश्च-
तस्रो विद्याधरकुमारिका ददर्श । तेन तथाकरणस्य कारणं पृष्ट्वाश्च ता वायुवगयश-
कृन् समयोह्यङ्गनरूपास्मावग्राह तस्मै तद्धेतुं निजगदु । तदाकर्ण्य गोमुग्गो राज्ञ
समीपं गत्वा नरवाहनं तान्भ्यम्भ्यं तन्वयवेदयत् । तच्चाकर्ण्य विस्मितो राजा
ता कुमारिका रचितुं वायुवगयशमा प्राथित सर्वं सह तत्र गत्वा पुरं प्रज्वाल-
ितानलाश्च तत्त कुमारिका पश्यन् वायुपयराजाऽनुजया निजगदे, देव, ष्यैका
कालकूटपते सुता कालिका नाम, द्वितीया च विद्युत्पुञ्जारम्भा विद्युत्पुञ्जा, तृतीया
चैषा मदरस्य सुता मतङ्गिनी, चतुर्थी च पद्मप्रभा नाम्नी महाद्विजसुता, पञ्चमी
अहश्चेति वयं पञ्च सिद्धचेष्टे तपस्यन्त भवन्त मारमोहिता मिथं समयं व्यन्धम
यत्पद्मभिरस्माभिरयमेव प्रियं पत्नीकरणीयम् । भिक्षया च न कयाचिद्व्यात्माऽस्मै
समर्पणीया । कुर्वन्त्याश्च तथैकस्यामन्याभिः सखीद्रुह तां मुहिरयं बद्धिं प्रवेष्टव्यम् ।
एतत्समयमाताह पृथक् परिणयं नेच्छामधुनापि न शुभ्यमात्मा समप्यते इति
लोकपालाक्षिणि मदीयेऽस्मिन् समये सवा एता मम निर्वराः सन्तीरूपयभ्यैताभिः
सहाहं निर्वृद्वावोच्छ्रयवता भवताऽनुग्रहणीया । इत्थं तयोक्ते मरणविरता
कुमार्य परस्परं ममाश्लिष्यन्त्यस्तुतुषु । राजा चापि निरतिशयं जहर्ष । तस्मिन्
रोऽपि च तत्सर्वमङ्गल्य तत्क्षणं तत्रागतास्तस्मै नरवाहनदत्ताय यथाविधि सर्वा-
स्ता ददुरित्येव पञ्च गजाप्लौषविद्याधरात्मजा समवाप्य बल्लेशसुतं परमाहा-
त्म्यमुपगतवान् ।

एव तत्र ताभिः सह चिरवर्तमानं नरवाहनदत्तं हरिश्चित्रं सेनापति-
रेकदोवाच, 'नैय, शास्त्रेणोऽपि भवान् कथमधुना समुल्लङ्घितनीतिनियमो विप्र-
हावमरेऽनर्घप्रहृष्टहाय कामाय भोगप्रसरावसरं ददाति ? कं मदरदेव जेतुं
एतदीयो यात्रोद्योगं क्रुच्यन्ति दिनानि इहान्तं पुरं सह ते विहार ? हरिश्चि-
त्रेनेत्यमुक्तो महाराजो जगात्, 'हरिश्चित्र, युक्तमुक्तं भवता किन्तु न मेऽत्र
कोऽपि भोगाद्योद्योगः । अयं हि भायाप्राप्तिकरोऽधुनाऽस्मिन् सहायक इति

१ आश्विनोऽवन्त्योग्रहः । २ अविवाहिता, 'नौ वृथाये' इत्यनेन धान्यं
एव यन् विधानादिह 'प्रहृष्टनिधिगमय' इत्यम् । ३-४ 'उदि श्रयति यौतिर्
द्रुव' । ५ 'विभाषादिप्लुको' (गजाप्लौष गजगामिनी) । ६ 'अवे प्रहो
वर्षप्रतिवे' । ७ 'पुंसि यज्ञायां च प्रायेण' इत्यधिकरणे च ।

मयाऽभिनन्दित । अद्यैव च प्रप्राहवन्तो धणिज स्वकीयप्रयसिद्धये इव विमुक्त
प्रप्राहाश्वा मदीयसैनिका हरिपरिर्भावाय, निजविजयमिद्धये च साधयन्तु । एवमु
क्तवन्त राजान श्वशुरो मन्दरोऽवदत्, 'देव, दूरदुर्गमभूमिष्ठोऽय मन्दरदेवोऽमि
द्धचक्रवर्त्यङ्गसर्परेखेन न कनापि जेतु शक्यते । अयं हि देवमाय महावीरसुर
रक्षितद्वारदेशायां त्रिशीर्षाख्यगुहाया सुरक्षितो वर्तते । सत्र च द्रव, चक्रवर्तिरक्ष
चन्दनपादपो वर्तते । तस्य च तरोर्निकट न शम्भोत्यघमर्त्या जनो गन्तुम् इति
ख त स्नाभीष्टसिद्धये समाराधय । मन्दरादिस्थमाकर्ण्य निराहारो भिक्षोर्वारो
यतव्रतो नरवाहनदत्तो रात्रौ त चन्दनतर गच्छन् सुदाह्णेभ्यो विघ्नेभ्यो विघ्ना
स्यमानोऽपि तस्य तरोर्मूलमवाप्य नियद्भोक्तुर्नवेदिक महारक्ष त सोपानैरध्यास्य
यजन्दे । तत आतिप्रमन्नस्तत्तर चक्रवर्तिन्, अयमह ते सिद्धश्चन्दनवृक्षः,
स्मृतमात्र एव चाह त्वां मन्निधास्ये । त्वमधुनेतो गोविन्दवृष्टं व्रज, तत्राया
न्यपि रत्नानि ते सेत्स्यन्ति यनापिरमेव त मन्दरदेवविजयनिर्धय । रात्राववस
शरीरिण्या वाचोक्तो नरवाहनदत्तोऽनिहृष्टस्तपेयुक्त्वा सिद्धिमान्, दिवपाद
पकृतप्रणतिर्निजकटकमायातस्तां निशां नीत्वा प्रातरान्यानेऽखिलेभ्य साधित
चन्दनतरवृक्षात्तमाचल्यौ । तत मगभि स्वदयिताभि सर्वेनिजसचिधादिभिश्च
सह सम्मन्य मन्दरद्वयवर्पं यिजेतुकामश्चन्दनतरप्रतिपादिताम्यरत्नसिद्धये दिव्यन
दिमानेन गोविन्दकूटगिरिं समासमाद ।

तत्र चैकदाऽऽस्थानमण्डपगत चक्रवर्तिन नरवाहनदत्त ध्योमभागणामृत
प्रमसज्जको विद्याधरो, यश्चाग्निपर्वते शत्रुक्षिप्तमेन भैयाद् रक्षितवान् आसीत्,
समागत्य दत्तनिजपतिचय संप्रतिस्वीकृतराजातिध्यादरातिशय प्राप्रवीत्, 'देव,
दक्षिणदिग्बतां मलयाख्यो महागिरिरस्ति । तत्रैकस्मिन्नाश्रमे वामदेयनामा महान्
श्वपिरस्ति । स रवा कस्यचिच्छकार्यस्य हेतोरेकाकिनमाद्धयति' इति तेनाहमिदं
प्रेषित । त्वञ्च मदीय पूर्वार्जित प्रभुरित्यहमिहायात् । तदेहि, तस्य मुनेर
न्तिक शीघ्रं सिद्धयै साधयाव । तेन विद्याधरेणैवमुक्तस्तत्रैव भायाः सेनाश्च
सस्थाप्य तथैवभ्युपगत्य नमोभागण क्षिप्रं मलयाचलमग्राप्य वामदेवमभ्युप
गतो जरसा पाण्डुर, प्रांशुशरीर, नेत्रकुहरस्फुरत्तारकमणियुग्मम् विद्याधरेन्द्र

१ 'प्रे वणिजाम्' । २ 'रस्मौ च' । ३ 'परौ भुवोऽवज्ञाने' । ४ 'एरच्' ।

५ 'वृणोतेराच्छादने' । ६ 'प्रहृष्टनिधिगमध' । ७ 'भयादीनामुपसह्यानम्' ।

८ 'एरच्' ।

रत्नस्थान, ममुल्लमज्जटालतम, सिद्धिसाहाय्यहेतो महापत हिमाद्रिमिवावलोक्य
तन्मुनिचरणौ घषदे । सोऽपि च प्रदर्शितात्यातिथ्यादगो राजानमेवमभापत,
'पुरा, पुरारातिना कामरूपेण त्वग्धोऽपि त्व रस्या तोषितेन शम्भुना सर्वविद्याध
रेन्द्राणां चक्रवर्ती विनिमित्त । मम चैतस्मिन् गम्भीरात्तर्गुहात्तरे आध्रमे
विविधानि रत्नानि सन्ति, मदादिष्टानि तानि साधयित्वा त्व गृहाण । एव
सिद्धस्य ते मन्दरदेवो जेतव्यो भवेदेतदर्थमेव गिरिशशय्या त्व मयेह समाहृत ।

तेन मुनिनेत्यमुक्तो नरवाहनदत्त प्रहृष्टस्ता गुहां प्रविश्य विजिततत्रत्य-
विघ्नौघोऽभिधावन्त मत्तगजेन्द्र दृष्ट्वा प्रवृत्ततन्मुखमुष्टिप्रहार, दन्तस्थापितपादो
लाघवेनैत्र त मत्तगजेन्द्रमारुह । तदानीमेव 'साधु, सिद्ध चक्रवर्तिनस्ते महा
हस्तिरत्नमित्येषाऽशरीरिणी वाणी गुहामप्यादुदभूत्' ततोऽहीन्द्राम खड्गमेक-
मवलोक्य स तम्बह्वरत्न चक्रवर्तित्वलक्ष्म्या केशपाशमिवाग्रहीत् । येन 'साधु भो
जैत्र खड्गरत्न ते मिदमित्यशरीरिणी वागमूयो गुहाभ्यन्तरे समुदभूत् । तत
स चन्द्रिकारत्न, तदनन्तरञ्च कामिनीरत्नमेव विष्वसिनीनाम्ना प्रसिद्ध विद्यारत्नञ्च
सोऽप्याधयत् । इत्थ माधितकार्यकालोपयुक्तमाहात्म्यप्रदर्शनं स गुहाया निर्गत्य
तस्मै वामदेवर्षये सिद्ध सर्वं प्रशशसेति प्रीतो मुनिस्त मिद्धमहाचक्रवर्तिरत्न
जगाद, 'पुत्र, कैलाशोत्तरपार्श्वस्थित मन्दरद्वयमपुना त्व विजित्योर्जितमाम्नाज्य
श्रिय मुद्ध्य' इति ।

तेन मुनिनेत्यमुक्त. सिद्धकार्यो नरवाहनदत्त कृततन्मुनिस्तैव, अमृत
प्रमेण सह व्योम्ना प्रस्थायाह्वय गोविन्दकूटस्थ श्वध्वा महाप्रभाववत्या धनव
स्याऽभिरक्षित स्वशिरि प्राप । तत्र गृहीतविष्टरैश्च पृच्छद्भ्यो जनेभ्यो वाम
देवर्षिदशनम्, तदादत्तेन गुहाप्रवेशम्, रत्नानां मिद्विद्ध सर्वं शशसेति याचमान
तूर्यो नृत्यद्विद्याधरीकस्तत्र महोत्सवाभिनन्दितो जनोऽजायत ।

पर्युविजयाशमिनि लग्ने द्विजेभ्य प्रदक्षितादैर, कृतमङ्गलो ब्रह्मनिमित्त
शार्दूल विमानमारुह्य मन्दरदेव विजेतु ससैन्यान्तःपुरसमन्वितो नरवाहनदत्त
सेनापतिहरिशिखादेशानुविधायिभिश्चण्डसिंह पिङ्गलगाधार-वायुपथ विष्णुत्वादि
भिर्निजानुचरै सह रणाय प्रतस्थे इति प्रचलद्विद्याधरसाम-तचैव सेनाच्छगगने

१ ऋदोरप् । २ 'वृक्षासनयोविष्टर' । ३ प्रहृष्टनिधिगमध' ।
४ वरिशरण्योरुपसहयानम्' । ५ द्वित्वप्रकरणे के वृक्षादीनामिति वक्ष्यम्' ।

तत्तेजानिहुतप्रभ प्रभाकरो रजयेव निमज्ज । ततो दक्षपिगणसुसेवित
दिव्याङ्गनोद्यान गण्डशैलमतिक्रम्य स्फटिकापाण्डुरखिप कैलासभूमृतो मूलम
वाप । तत्र च मन्दाकिनीतीरे स्थापितनिजसेनापरिच्छद त विद्याधराधिपधीमान
मन्दर उवाच देव, अनेकविघ्न कैलामग्रेस्य समुल्लङ्घ्याप्रतोऽगन्तु न योग्यम् ।
हरास्पदस्यैतस्य हि हृद्गुणेन विद्या नश्यतीत्यस्य त्रिशीपगुहामुत्तरेण गन्तव्यम् ।
सा च गुहा देवमायाभिधानेन राणाऽभिरक्ष्यते । न च राज्ञाऽतिहस्य इति
तुमज्जिहा पुरो गमनमयोग्यम् । मन्दरेणैवमुदितो धनवत्या चानुमोदिनो नर
वाहनवत्सस्त पासर तत्रैव स्थित आदौ सामप्रयुक्तये कृततत्कुरयोपजापाय देव
मायाम दूत प्राहिणोत् । देवमायश्च किन्तु सात्त्विक तच्छासनमप्रतिपद्यमानो
युद्धाय समनद्धात् । अतोऽपरेषुस्सन्नद्धैस्तैस्तै स्वकीयराजे सह स चाक्रवर्तौ
त देवमायारिपांस समूलमुन्मूलयितुं प्रतिप्रायात् । देवमायोऽपि च तत्सर्वं
धुब्ध्वा योद्धुमश्रद्धो वराहवज्रमुष्ट्यादिभूरिभूपतिसमन्वितोऽभ्युज्जगामाभ्यमित्रम्
इत्युभयसेनामहातसमाच्छादिताग्न्यरिष्वन्नभूरिशिर श्रेणिकरकावर्षभीषण सखी
रगजतो घोरो रणघनागम समजायत । तत्र चण्डसिंहो देवमायस्याप्रयोध
सेनाभ्य वराह जघान । अमायिना नरवाहनदत्तेन मायी देवमायश्च शरैः सर्व्यघो
रघे मूर्च्छितो यद्वोऽक्रियत । यद्धे च तस्मिन् वज्रमुष्टिमहाबाहुप्रभ्रतिभि सह
तत्सैवमभज्यतेति निमानस्था 'साधु ! साध्विति स्वार्मन्तो दवा विजयिन्
स्तस्य जयस्वैनं चक्रुः । अथ सयतानीत तमाप्तासननिर्गदैः सान्त्वयित्वा नर
वाहनदत्त ससङ्ग देवमायमनुगृह्यामुञ्चत् । सोऽपि च तद्बाहुजितो वज्रमुष्ट्या
दिभिः साङ्गं प्रणतस्तस्य शासननिर्यमान् प्रत्यपद्यत ।

अथैव प्रवृत्ते सप्रामनिवृत्तिसूचककोणाघातनिष्कारणे^{११}, शान्ते चोभयसंयाहव^{१२}
हव^{१३}, व्यपगते च तन्मिहहोरात्र, प्रातरास्थानमायातो देवमायोऽधीश्वरेण तन
त्रिशीपगुहान्नाय पृष्टो यथातथ्यमेयमर्णयत्, 'देव, पुरा विद्याधरवराधिते भिन्न

१ २ 'धमर्थे कविधानम्' । ३ 'व्यधजपोरनुपसर्गे' अप्, अत उपसर्गे
घञि, उपजाप । ४ 'धमपोध' इति अदो घस्त्वदेश । ५ 'व्यधजपोरनुपसर्गे'
इत्यप् । ६ ७ 'स्वनहमोवा', घञ्, पञ्च अप् । ८ 'नौ गहनदपठस्वन ।
९ 'सघोक्षी गणप्रशसयो', सवलमित्यर्थ । १० 'यम समुपनिविष्टु च' ।
११ 'हणो वीणायाश्च' । १२ 'आदि युद्धे' । १३ शब्दे, 'भावेऽनुपगमस्य'
इतिहयतेरपसम्प्रसारणश्च ।

साम्राज्ये कैलासस्य दक्षिणोत्तरे द्वे पार्श्वे अभूताम् । तत्र सयम्पूर्वककृततपस्तुष्टेन शम्भुना ऋषभान्यश्चक्रवर्ती भवितुं प्रदिष्टः । स च जायुज्जर पार्श्वं गच्छन् कैलाशमुदरहृद्यदित्यध्वस्थितहरक्रोधाद् भ्रष्टविद्यो दिवोऽपतत् । ॥

ततः स द्वाशादोऽपि सदानीम् श्रान्यादो, ^१निर्निगदोऽपि समाकणितकाननपतन्नि-श्रापदनिजादो निर्निगदोऽपि श्रुतिविषयीकृतसशिष्यमुनिगणनिर्गदोऽस्तुष्टेन तपसा पुनहरमाराप्य सन्तुष्टात्तस्मादुभयो पार्श्वयोश्चक्रवर्तित्वमयाचदिति पिनाकभृत्तत्स्योत्तरदक्षिणोभयपार्श्वगमनसौलभ्याय कैलासं भिक्षा महागुहा विवरं चक्रे । एव विद्धं कैलाशं समुद्दिष्टं 'भगवन्नेतमदीयमुत्तरपार्श्वं मानुषागम्यमिति गुह्याऽनया पार्श्वं तत्तेषां गम्य सञ्जातमिति 'देव, तथा कुरु येन मदीयैषा मयादा न भिद्येत' । कैलासेनेत्य विज्ञप्तो हरो दिग्दन्तिदृग्विपाहीन्द्रगुह्यकान् रक्षकान् गुहायां स्थापयामास । दक्षिणे विद्याधरेश्वरम् महामायम्, उत्तरे चापराजिता चण्डिका कालरात्रिं स्थापयन् कृतगुहारक्षो हरो महारत्नानि समुत्पाद्य तत्र व्ययस्थामादिदशयदिय द्विपार्श्वं मिद्वरदस्य चक्रवर्तिनं सद्गतानां मदाराणां तदनुज्ञातानां राज्ञाञ्च गम्या भविष्यति, नान्येषाम् । श्र्यष्टे इत्यमादिष्टवति समये समये विद्याधरीसार्यमाणवीणाप्रहर्णमाकर्णयैस्तत्तर्पभक्तां साम्राज्यं कुर्वन्नपि दर्पमूलकपर्षणानिव निजप्राणान् वक्षिणे ददौ । एष च त्रिशीर्षा स्वगुहायां अस्या आगमो यो च सुस्मारचैर्विना धनजनमैर्दैरभ्यैरगम्या । तस्य चैतद्गुहाद्वारदक्षिणो महामायस्य कुले कालानुक्रमेण जातोऽहं देवमायनामा । मम जन्मनि दिव्या मरस्वती सप्रमर्दाय सप्रमर्दाय मदीयजनकाय व्याजहार यद्विद्याधरेषु जातोऽयं मृधे रिपुभिर्दुर्जयः । यश्चामु जेष्यति नूनं स चक्रवर्ती भविष्यतीति । तेनास्य स्वामिनाऽमुनाऽनुवर्त्येन प्रभुणा च भाव्यम् सोऽहं त्वया जितोऽतो भवान् कैलाशोभयपार्श्वैकचक्रवर्ती प्रभाववानस्माकं प्रभुरिति त्रिशीर्षगुहामेता तीर्त्वा निजयत्नवत्कीकृत शोषाहितसमाजमत्र स्वमर्मैर्मुदजेनैव समर्जितुः ।

१ यम समुप० । २ नितराम् अवनम् न्याद् 'नौ ण च' तद्वहितो निरक्षान इति भाष । ३ 'नौ गदनद०' नि शब्दः इत्यर्थः । ४ 'नौ गदनद०' निगादो, वचनम् । ५ 'कणो वीणायाश्च' । ६ 'नित्य-पण परिमाणे' । ७ मदोऽनुपसर्गे । ८ सपत्नीकाय । ९ 'प्रमदप्रमदौ ह्ये' । १० 'समुदोरजं पशुषु' (समजं पशूनां मङ्गः, उदजं पशूनां प्रेरणम्) । ११ अत्र गतिष्वेपणयो इत्यस्माक्षोऽट् ।

देवमायेनेत्यमुक्तश्चक्रवर्ती जगाद 'यद्वयमद्य गुहाद्वारमासाद्य तत्र भग्याम
प्रातः कृतसमिधयश्च ता गुहा प्रवेष्टास्म' इति । एवमुक्त्वा नरवाहनदत्तोऽन्यो
न्योर्पहवैराहवैसम्मिलितैः सर्वै राजभि सह तत्र गत्वा गुहाद्वारमावसन् निरालोका
न्तर्भागां पुञ्जीभूतकृष्णान्तघनतामिस्त्रामिव स्थितामनर्के दुरश्मिप्रवेशां तां गुहा
मालुलोके । द्वितीयेऽहि कृततत्सपर्योऽध्यातोपनतसद्रत्नसहायः, सपरिच्छदः स
चन्द्रिकारश्मैस्तत्रत्यतमासि, चन्दनेन चाहिद्विषान्, हस्तिरत्नेन दिग्गजान्
खड्गरत्नेन च गुह्यकान्, अन्यै रत्नैरन्यान् विभ्रौश्च निवार्य सेनया सहामुमुत्ती
र्णवान् । ततश्चोदग्द्वारेण विनिर्गच्छति तस्मिन्, 'चक्रवर्तिन्, रघुप्रभावात्मना
हास्येन त्वया गुहेय तीर्णंति' दिवो यमुदभूत् । अयं धनवती देवमायश्च त
प्रभुमूचतुर्देतद्गुहाद्वारे सर्वदा कालरात्रिः मश्रिधत्ते, सा चाचूत जिहीषून्
दानवेन्द्राणां वैधकारिणी विष्णुनाऽभूतमयने पूर्वमुत्पादिता । सैषा गुहामेतां
रक्षितुं शर्वणं समादिष्टा येन ययोक्तैस्त्वाहशैविनाऽन्यो न कश्चित्तेत् इति ।
चक्रवर्ती सिद्धरत्नस्त्वञ्च गुहामिमां तीर्णवान्, इत्येषा विजयसिद्धये त्वयाऽवरयम
र्चनीया । पृथ धनवती देवमायोक्तस्य तस्य नरवाहनदत्तस्य वासरस्तप्राप्तैषीत् ।
कैलासोत्तरसानधश्च समासञ्जमग्रामरुधिरोक्षिता, ह्रुव सञ्चारुणा, अराजन्त ।
राजस्तस्य सर्वं यत् समुपलब्धबलस्तदोर्ध्वतो गुहागृहरूपं मयो वैरमिव स्मरंस्त
दानीमावृणोत् । आयसोऽहं नघनोरस्कभूतादिगुणं कालरात्रिक्रोधाङ्कुरं, इवाविर्ब
भूवेति शर्णेनैव नरवाहनदत्तमतिरिच्य, सर्वं तत्सैन्यं क्षीतलीभूतापर्धनं नि सज्ज
सज्जने । तदवलोक्यानर्षादुर्मनायमानकालरात्रिविजृम्भितं तत्सर्वमवगाय नरवाहन
दत्तस्तदगुहाद्वारोपप्रघणस्तत्रत्यभूभृदुपपन्नं निर्वैतत्तत्पक्षिभिरभूमात्रिम-पक्षिप्रमफ-
लपुष्पैस्तामचयगिरिषु तृष्टाय, 'देवि, त्वं हि प्राणिनां प्राणशक्तिः, तेषां सञ्जीवनी
चेति त्रिभुवन-स्वमेवाश्वासयामि । द्रुष्टदुरितद्रुमस्तम्बैर्दुर्धर्मे-प्ररिष-पाणिदुरा
स्वमेवेति जगदुत्पत्ति स्थिति नाशहेतवः शुभ्यं नमः । किन्त्वित्यं स्तुतापि यदा

१ 'ह सम्प्रसारणञ्च' 'यम्भुपविषु' । २. 'वाहि युदे' । ३ 'हनय यय' ।
४ 'मूर्तो घन' । ५ 'उद्धनोऽस्याधानम्' । ६ 'अपघनोऽहम्' । ७ अगा-
रैर्द्वेष्टे प्रघण प्रघाणश्च । ८ 'उपपन्न आधये' । ९ 'निधो निमित्तम्' (समा
रोहपरिणाहयत इत्ययम्) । १० 'द्वित-मित्र' 'वनेर्मस्तिरयम्' । ११ 'स्तम्भ
क च' १२ 'करलोऽयोविहृषु' । १३ 'परी घ' ।

कालरात्रि सा न सुतोष तदा स्वमूर्द्धोपहारेण स तामार्चिचिपत् इति स्वशिर
शङ्केत्तु ममुपात्ताद्दहासोद्घ' सुष्टा देवी तत्क्षणमयोचत्, 'पुत्र, माहस मा कार्पी ।
पपाऽह ते सिद्धा अचिरेणेव सवैतद्वत्' प्रकृतिस्थ भवतु । विजयश्च त्वमाशु
प्राप्नुया । एव तस्यामभिदधत्यामेव सर्वं तन्नरवाहनदत्तयत् पत्न्यैः सुसप्रबुद्ध
मिव सजातमिति मवास्तद्भार्या, धयस्या, अन्ये विद्याधराश्चावाप्तसमानन्दैयव-
श्चक्रवर्तिनस्तस्यास्मीयजनरक्षणं-यज्ञविशिष्टं त प्रभाव सुहुर्मुहु प्राशसन् । धीरो
नरवाहनदत्तश्च तदानीं विहिताहारपानाद्यावश्यकक्रियोऽनुभूततद्वाग्निप्रियत्वेन,
कालरात्रिं प्रातर्विधिनाऽनाधिरम्यर्च्यं पञ्चोधिगाम्भीर्यनिधिर्विरुद्धविद्याधरानिरुद्धा
ध्वान धूमशिख प्रतिप्रायात् इति मन्दरदेवीयप्रधानेन तेन सह चक्रवर्तिनस्तस्य
तादृश जयमजनि यत् सर्वतो व्योम, खड्गमयमिव, मही च शूरमूधमयीव,
आहवहवध 'जहि जहीति जहि, मा जहिहि, जहीहि, जहाहि इत्युप्रवीरवाक्यमय
इवामवत् । आमायकालं प्रवतमाने एव मेनयोरुभयोर्युद्धे चक्रवर्ती, धूमशिख युद्धे
यद्वा शान्तधूमशिखोद्रेकमग्निदग्ध-घनमिव कृत्या निजशामन प्राहयामास ।

द्वितीयऽह्नि चाग्रतो योद्धुमाया त मन्दरदेव चारेभ्यो ज्ञात्वा किञ्चिद्दूर
गतोऽग्रे यदुराजगणसैन्य-सङ्घिर्ति, रचितध्यूहमग्रत ममागत तमवलोक्य स्व
पत्नीयराजन्यककारितप्रति-यूहरचनो नरवाहनदत्तोऽर्ज्वलमभ्यधावत् इति प्रलय
कालोद्वेलजलधिस्तुभितजलौघानुकारिणोरुभयो सेनयोराहवो भयावहोऽचर्तत ।
एकतश्चन्द्रसिंहाद्या महारथा, अन्यतश्च काञ्चनदद्वाप्यप्रभृतयश्शूरा, युध्यन्ते
स्मेतिविज्ञोभितकुलक्ष्माभृत्कम्पितत्रैलोक्योऽवलोक्यो विजजृम्भे सग्राम ।

तत्र सर्वविद्याधरसैनिकानां अग्रेर्स्थांय युध्यमानसस्य नरवाहनदत्तस्य
प्रथमत स्थित्वा प्रतियुध्यमानस्य मन्दरदेवस्य च, परस्पर भीर्हृष्टारम् आम्रोश
ताम् 'अलमेवकार' पलायितेने'ति म्यकारपूर्वकम् अरिवेद' प्रहरताम्, योवैद्वेद
माहतानाश्च सैनिकानां निर्भरभरितसकलग्रिभुजोद्वरो महानुदभूद्गणार्थं । त च

- १ 'सपोक्षो गणप्रशस्यो' । २ 'परेष घाह्यो' । ३ 'द्वितोऽधु' ।
४ 'यजयाधयतविच्छप्रच्छरकोन' । ५ 'स्वपो न' । ६ 'उपसर्गे पो कि'
७ 'कर्मण्यधिकरणे च' । ८ 'विभाषाऽग्रे प्रथमपूर्वेषु' । ९ 'कर्मण्योकोशे कृत्
समु' । १० 'अन्यथैवकयमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' । ११ 'कर्मणि दृशिविदो
साकन्ये' । १२ 'यावति वि-दजीवो' । १३ 'विभाषाणि कप्लवो' ।

देवमायेनेत्यमुक्तश्चरती 'जगात् यद्भयमग्नं गुहाद्वारमासाद्य तत्र वयाम-
 प्रात कृतसन्निधयश्च तां गुहां प्रवेष्टास्म' इति । एवमुक्त्वा नरयाहनदत्तोऽन्यो
 न्योपैहवैराहवैसम्मिलितै सर्वै राजभि सह तत्र गत्वा गुहाद्वारमावसन् निरालोका
 न्तर्भागां पुञ्जीभूतकल्पान्तघनतामिसामिव स्थितामनर्केन्दुररिमप्रवेशा तां गुहा
 मालुलोके । द्वितीयेऽङ्गि कृततत्सपर्यो- ध्यातोपनतसदससहाय, सपरिच्छद स
 चन्द्रिकारत्नैस्तत्रत्यतमामि, चन्दनेन चाहिदग्निपान्, हस्तिरत्नेन दिग्गजान्
 रत्नरत्नेन च गुह्यकान्, अन्यै रत्नैरन्यान् विभ्रांश्च निवार्य सेनया सहामुमुत्ती
 र्णयान् । सतश्चोदद्वारण विनिर्गच्छति तस्मिन्, 'अभ्यर्त्तिन्, रत्नप्रभावासमा
 हास्येन स्वया गुह्ये तीर्णति' दिवो वागुदमूत् । अथ, धनवती देवमामश्च त
 प्रभुमूचतुर्यदेतद्गुहाद्वारे सर्वदा कालरात्रि मन्त्रिचत्ते, सा चासृत जिहीषूण
 दानवेन्द्राणा वधकारिणी विष्णुनाऽमृतमन्यने पूर्वमुत्पादिता । सैषा गुहामेतां
 रक्षितु शर्वेण समादिष्टा येन ययोक्तस्वाहशैर्विनाऽन्यो न कश्चित्तेत इति ।
 चक्रवर्ती सिद्धरत्नस्त्वच्च गुहामिमा तीर्णवान् इत्येषा विजयसिद्धये ध्याऽश्वग्यम
 र्चनीया । पृथ धनवती देवमायोक्त्य तस्य नरयाहनदत्तस्य वासरस्तत्राक्षैपीत् ।
 केलोत्तरसानवश्च समामन्नमन्नमरुधिरौचिता, इव सप्त्याख्या नराजत ।
 राजस्तस्य सन्नं घल समुपलभयत्सन्तोर्षतो गुहागृहरूप मद्यो वैरमिव स्मरंस्त
 वानीमायुणोत् । आयासाद्धनधनोरस्कभूतादिगण कालरात्रिकोधादुर इवाविद्य
 भूयेति ज्ञेनेन नरयाहनदत्तमतिरिच्य, सर्वं तस्मैन्य शीतलीभूतापर्यन नि सन्न
 सज्जे । तदवलोक्यानर्थादुर्मनायमानकालरात्रिजिहृत्सिम्भत् तत्सर्वमवगम्य नरयाहन
 दत्तस्तद्गुहाद्वारोपप्रर्षणस्यतत्रत्यभूमृदुपपन्नं निर्धे-तरूपलक्षिर्मानुषिम-पक्त्रिमफ-
 लपुष्पैस्तामचयन्नित्य तुष्टाव, 'देवि, त्व हि प्राणिनां प्राणशक्ति, तपां सञ्जीवनी
 चेति त्रिभुवन त्वमेवाश्वासयसि । दुष्टदुरितद्रुमस्तर्म्भार्द्रुपर्णपरिधे-पाणिदुरां
 त्वमेवेति जगदुत्पत्ति स्थिति नाशहेतव, तुभ्य नम । किन्त्वित्थ स्तुतापि यदा

- १ 'ह सम्प्रसारणञ्च न्यभ्युपनिषु' । २ 'आङ्गि युद्धे' । ३ 'हनघ घघ' ।
 ४ 'मूर्तो घन' । ५ 'उद्धनोऽस्याधानम्' । ६ 'अपघनोऽङ्गम्' । ७ अया
 रैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च । ८ 'उपान आश्रये' । ९ 'निधो निमित्तम्' (समा-
 रोहपरिणादवत् इत्यर्थ) । १० 'द्विषत्-क्षित्र' 'कत्रेमग्नित्यम्' । ११ 'स्तम्भ
 कच' । १२ 'कस्त्योऽयोविहपु' । १३ 'परौ च' ।

तद्वत्तोविन्यस्तचरण, समावृष्टकेशोऽसिना विद्विपस्तस्य शिरश्छेत्तु यावदुवयुक्क
तावदेव मन्दरदेवी, नाम्ना, कन्या तस्त्वमा तमभ्युपेत्य तद्विदासन निवारयन्त्य
प्रवीत्, 'तपोवनस्थस्त्य दृष्टयैव प्राङ्मया भर्ता कल्पित इति राजन्, मदीय
भ्रातर निजभ्रशुयमिम मा यधी । तयैरथमुक्तो नरवाहनदत्तो मन्दरदेवमुवाच,
'विद्याधरेण, तमधुना मया मुक्त इति रणे शूराणा जयपरानयमो प्रतिष्ठाचाञ्च
ह्यमवधार्य मा लज्जिष्टा । राज्ञेत्यमुक्तो नातिप्रहृष्टमिन्दरदेवो जगाद, 'आहवे
स्त्रिया रक्षितस्य गर्हितेन मनीयेन जीवनेनेदानीं किमिति वनस्थस्याह पितुरन्तिक
यामि । त्वमेव चाग्रत्यक्षकवर्ता निर्मित इत्ययमेवार्थो

मन्दरदेवस्य मदीयेन पित्राऽप्यसूच्यत । इत्थमुक्त्वा कृतप्रसिद्धौ
तपोवनगमनम् मानिनि मन्दरदेवे, सयद्वर्मातौ, गगनस्थेषु च देवेषु
प्रयुक्ताया चक्रवर्तिविजयोपलक्षितसहस्रपञ्चनिकीर्तिः-

"स्तुतिसप्तती^१ घनवती निज सुतमुभे सेने च स्वशक्त्या सचेतनयति स्मेति
सुसप्रतिबुद्धा इव सर्वे ते सचियादयो द्विपन्त विजितमवगत्य नरवाहनदत्तमभिन
नन्दु । काञ्चनदष्टादयश्च मन्दरदेवीया राजानस्तस्य शासन जगृहुः । इत्थमवा
सशपाचलोभयपार्श्वमम्पैश्चरवाहनदत्त परां मुदमापन्नोऽरिविजयोत्सवाहृततार
वृत्, प्रजामचिवराजवृन्दवन्दितो रिपुप्रतापमिव मधु पिवन्ननुभूतनिजप्रियजन
सर्मज्यामिपुम्यानन्द शय्यासलमलमकरोत् ।

प्रातश्चान्यौ चक्रवर्ती सम्पादिताहर्मुखकिंयो, निजबलान्वितोऽभ्युध्यायाम्र
गामिन काञ्चनदष्टस्य वचनात् कैलासमानुतो विमलसप्तक मन्दरदेवीय पुर
प्रयातु समुद्धोषितमिजप्रज्येच्छो^२ भभूव । तत्र गत्वा चामितगतिं राजान
मन्दरदेवस्य राज्येऽभिपिच्य काञ्चनदष्टादीन् तदीयान् महीभृतश्च तस्मै समर्प्य
स्त्रीकृतनकृतपरिचर्या नयोदया यथेव कैलाशोत्तरदिक्पार्श्वलक्ष्या समाक्षिप्तो
महर्द्धिषु तत्पुरीयोद्यानेषु रममाणो पिपाधरमहीचितां चक्रवर्तिवनासाद्याप्य

१ 'हाद -' इति योगविभागात् किन् इत्थं । २ 'स्यागापापचो भावे' ।
३-४ 'उतिमूतिजुतिसातिहेतिकीर्तयध । ५ 'श्रुयजीपिस्तुभ्य करणे । ६ स्या
गापापचो भावे' । ७ 'मम्पदादिभ्यः विचक्ष्यत्तल्य' । ८ 'सङ्गायां समजनिपद्',
'अजे कयपि वामावो तेति वाच्यम्' । ९ 'कृय' श च' । १० 'प्रप्रयजोर्मावे
कयप्' । ११ 'इच्छा' । १२ परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाटपानामुपसत्प्यानम् ।

प्रलयकालविजृम्भितमहाभैरवाट्टहासभैरवमारुमाकथ्य रणरसेन यद्वधिकरोमाञ्च
कवचेन प्रेर्यमाणो विजृम्भितासिभीषणअकुटिसङ्कटायमानललाभित्तिर्नरवाहन
दत्तोऽमर्षदष्टदन्तच्छेद, उत्पाततद्विषतानुकारिणा कृपाणेन काश्चिदरिसैनिकान्
समूलघात निहस्येतरान् पादघातम् अवधीत् । चण्डसिंहेनापि च युध्यमानेषु
प्रतिभरेषु दानानलावलीवद्भुम इव तत्क्रोधानलावलीव कश्चिदूर्ध्वशोर्षमशुषेत्,
अन्यो हस्तप्रोह गृहीतोऽजकनार्शमनशत् । कश्चिच्च स सरिष्पूरो दुममिव समूल
कार्षेमकपत् । इतरञ्च जीवप्रोह गृहीत्वा महोपलमयोधन इव कृपेर्षमपिन्द ।
कार्षीय यद्वर्ध कश्चिदूर्ध्वशोर्षमपुष्पात्, पृतनानिष्काम, यष्टिप्रोहम् अस्पर्ष
गोर वोरप्रतिपेप केशमाहर्ष युध्यमानानन्यान् दधहूलोरकर्षमच्छिन्नेत् ।

इत्थ घोरे तस्मिन् रणेऽभिधावितश्चण्डसिंह काञ्चनदष्टेण भीमया गदया
मूर्धन्यभिजज्जे इति गदाहतिर्पतित त दृष्ट्वा धनवती विद्यानलेन शण्डोभे सेन
निश्चेतने अकार्षीत् । नरवाहनदत्तो मन्वरदेवश्चेमाधेवोभौ तदानीं सचेतनावतिष्ठ
ताम् । इत्थ धनवतीं तदानीं क्रुद्धां जगत्प्रीणि-ज्जुनि धूनेन समामर्शमां वीष्य दिष्ट
देवा अपि हुहुहु । मन्वरदेवश्चाथ चक्रवतिनरवाहनदत्तमेकाकिन दृष्ट्वाद्गूर्णायुध
स्तमभ्यधावत् । अतो नरवाहनदत्तोऽपि विमानादवतार्योत्थातस्वद्गरजो जवात्त
प्रतिजग्राह । मन्वरदेवश्च तदानीं मायया जयमिच्छन् मतोन्मत्तमातङ्गरूप चक्रे
इति विद्यातिशोतिशाली नरवाहनदत्तोऽपि तज्जनै स्वमायया मुमहर्त्सिहाकृति
रद्वयत् । क्षणानन्तरञ्च मुक्तमातङ्गवपुषा मन्वरदेवेन परित्यक्तसिंहाकृतिर्नरवाहन-
दत्तो युध्यमानः साक्षाजयमिव स्वद्ग मन्वरदेवस्य कराद् युक्त्याऽहरत् इत्थप
शस्त्र बाहुभ्यां युध्यमान मन्वरदेव गृहीतगुल्फो नरवाहनदत्त क्षितौ निपात्य

१ पुंसि सहाया यः प्रायेण, छादेर्घेऽद्भुपवर्णस्य । २ 'समूलाकृतजीवेषु
हनकृग्प्रद । ३ 'करणे हन' । ४ 'ऊर्ध्वे शुषिपूरो' । ५ 'हस्ते वर्तिप्रहो' ।
६ 'उपमाने कर्मणि च' । ७ 'निमूलसमूलयो कथ' । ८ 'समूलाकृतजीवेषु' ।
९ 'शुष्कचूर्णरूपेषु पिप' । १० 'अधिकरणे च-य' । ११ 'स्वे पुष' ।
१२ अपादाने परोप्यायाम् । १३ 'क्षितीयायाय' । १४ 'अपगुरो णमुलि' ।
१५ 'परिक्रियमाने च' । १६ 'समासत्तौ' । १७ 'प्रमाणे च' । १८ 'क्षिया
फिन्' । १९ 'श्रत्वादिभ्य सिन् निष्ठावद्वाच्य' । २० 'विक्रिदादिभ्योऽष्ट'
(पमारहिताम्) ।

तद्वञ्चोविन्यस्तचरण, समारुष्टकेशोऽसिना विद्धिपस्तस्य शिरश्छेत्तु यावदुदयुक्तं
ताम्रदेव मन्दरदेवी, नाश्रा, कन्या तत्त्वमा तमभ्युपेत्य तद्विज्ञानेन निवारयन्त्य
प्रवीत्, 'तपोवनस्थस्त्व दृष्टवैव प्राङ्गया भर्ता कल्पित इति राजन्, मदीय
भ्रातर निजश्वशुर्यमिमं मा वधी । तयेत्यमुक्तो नरवाहनदत्तो मन्दरदेवमुवाच,
'विद्याधरेश, त्वमधुना मया मुक्त इति रणे शूराणां जयपराजययो प्रतिष्ठाचाञ्च
ह्यमवधार्य सा लज्जिता । राजेत्यमुक्तो नातिग्रहक्षिर्मन्दरदेवो जगाद, 'आहव
स्त्रिया रक्षितस्य गर्हितेन मदीयेन जीवनेनेदानीं किमिति वनस्थस्याह पितुरन्तिक
यामि । स्वमेव चात्रत्यश्चक्रवर्ती निर्मित इत्ययमेवाप्यां

मन्दरदेवस्य मदीयेन पित्राऽप्यसूच्यत । इत्थमुक्त्वा कृतप्रस्थितौ
तपोवनगमनम् मानिनि मन्दरदेवे, सयदवमातौ, गगनस्थेषु च देवेषु
प्रवृत्ताया चक्रवर्तिविजयोपलक्षितसहर्षध्वनिकीर्ति-

“स्तुतिसन्नीता” धनवती निज सुतमुभे सेने च स्वशक्त्या सचेतनयति स्मेति
सुसप्रतिबुद्धा इय सर्वं ते सचिवाद्यो द्विपत्त विजितमयगत्य नरवाहनदत्तमभिन
नन्दु । काञ्चनदृष्टादयश्च मन्दरदेवीया राजानस्तस्य शासनं जगृहु । इत्थमवा-
सशवाचलोभयपाशवर्षसम्पन्नरवाहनदत्त परां मुदमापन्नोऽरिविजयोत्सवाहृततार
द्वयं, प्रजासचिवराजवृन्दवदितो रिपुप्रतापमिव मधु पिवन्नभूतनिजप्रियजन
समर्ज्याभिपुम्यान् द शय्यातलमलमकरोत् ।

प्रातश्चासौ चक्रवर्ती सम्पादिताहमुखकिंयो, निजबलान्वितोऽभ्युत्थापाम-
गामिन काञ्चनदृष्टस्य वचनात् कैलामसानुतो विमलसज्जक मन्दरदेवीय पुर
प्रपातु ममुद्रोपितनिजप्रज्येच्छो” धमूय । तत्र गत्वा चामितगतिं राजान
मन्दरदेवस्य राज्येऽभिपिच्य काञ्चनदृष्टादीन् तदीयान् महीभृतश्च तस्मै समर्प्य
स्वीकृततत्कृतपरिचर्यां नवोदया वष्येव कैलाशोत्तरदिक्पाश्वरस्या समाश्रितो
महर्षिषु तत्पुत्रीयोथानेषु रममाणो पिद्याधरमहीक्षिता चक्रवर्तिनामायाप्य

१ 'हाद -' इति योगविभागात् किञ्च ह्रस्व । २ 'स्थापापापचो भावे' ।
३-४ 'कृतिपूतिजृतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ५ 'श्रुयजोपिस्तुभ्य करोते' । ६ स्या
गापापचो भावे' । ७ 'मम्पदादिभ्यः कियञ्चत्तल्य' । ८ 'सहायां समजनिपद्',
'धनं क्यपि बाभावो नेति वाच्यम्' । ९ 'कृय' श च' । १० 'वज्रयजोर्गवि
क्यप्' । ११ 'इच्छा' । १२ परिवर्थापरिसर्यामृगयाटाटपानामुपसदयानम् ।

धिकप्रभुत्वकाम्यो मन्त्रिभिर्वारितोऽपि सुराश्रयविद्याधरात् इव्यभूमिविजिगीषया
तत्र गन्तुं प्रवृत्ते इति नारदस्ततोऽभ्युपेत्यैवमभाषत, 'नीतिज्ञस्यापि तेऽविषयो-
द्यमोऽयं दर्पणं कैलासो मूलनेहृदयं दशास्यस्येव, राजन्, अयुक्त । शर्वणं हि
ते विद्याधरेन्द्रताऽऽदिष्टा न सुरेन्द्रतेत्यर्कचन्द्राभ्यामपि दुर्लभ्यो मेरुनतेऽति
क्रान्तिविषय । विद्याधराणां भूमिर्हिमवान् हि त्वया विजित इति देवभूमौ मेरौ
दुर्महं सुपत्न्या शिवमिच्छता भवता मन्दरदेवस्यारुम्पनसञ्ज्ञक पिता द्रष्टव्य'
नारदमुनिरेवमुपत्वा तथेति प्रतिपन्न तच्चक्रवर्तिनमामन्त्रय यथागत जगाम ।

इतश्चक्रवर्ती, देवमायाच्छ्रुतमृषभस्य तथा श्वश्रुकृतनाश स्मरन् बुद्ध्या
सर्वं विमृश्य परित्यक्तदेवभूमिविजयोपलब्धिस्यादृहीतिर्विनिवर्त्य तपोवनस्थित
तमरुम्पन राजर्षिं द्रष्टुं, निर्विकल्पकसमाधिर्जागराप
नरवाहनदत्तस्यान्य- रायणै योगनिष्ठमहर्षिभिरधिष्ठितं ब्रह्मलोकमिव
कन्यापञ्चकप्राप्तिं भूजावत्तत्तपोवनसवापत् । दर्शं च तत्र जटावस्त्रल
धारिण, ब्रह्मदुःखभिर्द्वैविदावजिज्ञासां, ब्रह्मज्ञानोपलभा
प्रभाशीलै, कर्पामात्रैकधने, विविधशास्त्रवेदां कुर्वन्नि, मुनिजनैरुपासित
महाद्रुममिव कृतद्विजोपासनमरुम्पनम् । उपसृत्य च तत्र भ्रष्टया तपस्विनोऽस्य
पार्श्वे दनां चकार । कृतातिष्णोऽसावपि च राजर्षिस्त जगाद, 'राजन्, इममाश्र
ममागच्छता रथया समीचीनमाचरितम् । भाविनी चात्र महती ते वेदज्ञा ।
समुल्लङ्घ्येममाश्रमं गच्छते च ते 'सम्बलितसम्पत्तयो महपयो नूनं शपेरन् । त
च्चक्रवर्तिन राजर्षाविव मुषति गृहीतमुनिवृत्तस्तत्तपोवने तिष्ठन् स्वत्ना कुमार्या
मन्दरदेव्या सहितो मन्दरदेवोऽपि तत्र पितुरन्तिकमाससाद । नरवाहनदत्तश्च
त दृष्ट्वा कण्ठेऽग्रहीत् । अथ आत्रा समुपागतां मन्दरदेवीमवलोक्य राजर्षिरुक्च

१ काम्यच्च', 'अ' प्रत्ययात् । २ गुरोश्च हल । ३ 'तिष्ठेत्प्रमहादी-
नामिति वाच्यम्' तेनेह किनीट् । ४ 'जागर्तोरकारो वा' । ५ भिदादित्यादह् ।
६ भेदनम्, दूरीकरणम् । ७ 'प्रतिवर्णमनुपलब्धे' इति भाष्यप्रयोगात्किञ्चपि
याहुलकाद्भोष्य' । ८ 'कपे सम्प्रसारणश्च' । ९ 'चिन्तिष्यजिज्ञासिदुष्मिचर्चश्च' ।
१० 'ण्यासधन्यो युच्' । ११ श्रद्धन्तरोरुपसर्गवद्दृष्टि, अतो दधाते 'आत
धोपसर्गे' टाप् । १२ 'षट्पिबन्दिविदिभ्यश्चेतिवाच्यम्' । १३ लाभ, लाभार्थस्यविने-
रग्रग्रहणात् । १४ ज्ञानम् । १५ सम्पदादिषु 'किञ्जपात्यते' ।

नमस्तत्राजमुवाच, 'राजन्, दिष्ट्या परीष्टिमन्तरेणैव मवभीष्टसिद्धिं सञ्जाता
यद्विरावस्मिन् कृतासैक मा ख समुपलब्धवान् । मन्दरदेवीय मम सुता दिव्यया
वाक्ता चक्रवर्तिनो महिषी भवितुमुक्तेति मयाऽपितामिमां स्वमुपयच्छस्व ।
राजर्षावेवमुक्त्वति तदात्मजा जगाद, 'इह मम वयस्या चतस्र कन्या वर्तन्ते
एका तासु काञ्चनवद्वजा कनकरयाण्या । द्वितीया च कालजिह्वस्य सुता
कालवती । तृतीया दीर्घदंष्ट्रस्य तनुजा शुभा । चतुर्था च पौत्रराजस्य पुत्री
अम्बरप्रभा । विद्याधरेन्द्रकन्यानां तासामह पञ्चमीति वय पञ्च पूर्वं तपोधने
नार्यपुत्रमिममवलोक्य मिय समय व्यदध्म यदस्माभिः सममेवाय भक्ता कर्तव्य ।
पृथक् तु येम भजेद् 'अञ्जोवनिस्तस्या शठाया भूयाद्' इति तामाक्रोशन्तीभिः
धन्याभिराभ्याऽऽशु हन्तव्य । अतस्तासां सखीनां परिणय विना स्वकीयोपयमन
कृत्वा तत्समयोत्सहने नाग्रगोभिका कर्तुमहमिच्छामि । एव तपोक्तरत्पिताऽक
म्पनस्तेषामपि चतुःकन्यापितृणामाकर्णार्थां कृत्वा यथातथ्य तेभ्यस्तत्क्षणं वण
धित्वा करणीयमपृच्छत् इति कृतार्थमन्यास्ते स्वकन्या समानीय सह मन्दर-
देया नरवाहनदत्ताय परिणये तासां दानमनुमोदितव्रत । -

इत्थं परिणीतान्यकयापञ्चकश्चक्रवर्ती बहूनि वस्तराणि सपरिच्छदो
राजभोजन-पय-पात्रादिजन्येन महताऽऽनन्देन तत्र स्थितस्त्रिसन्ध्यसृपीन् प्रणमन्
देयमायेनाकम्पेन चोचे, 'राजन्, प्राकृता अपसकादय
नरवाहनदत्तस्य श्वभ्रवर्तिनो श्रपमाद्रावभ्यपिष्यन्तेति त्वमपि स्थमहामिपे
कार्यं ससेनापरिच्छदस्तमेव राजाभिषेचनगिरिं गन्तु पर
म्परयाऽनया प्रार्थप्रोजनो भव । एतदेवोद्भूतया वयया
प्यापि अनुमादितमिति नरवाहनदत्तोऽकम्पेन सहान्या
नपि श्रपीन् नत्वा शुभेऽहनि तस्मात्प्रतिष्ठमानोऽमितगतिप्रष्टे स्वशासननिष्टे
सवन्निद्याधरेश्वरैस्त्रिशीर्षाख्यगुहाया उत्तर द्वार प्राप्य सम्पूजितकालरात्रिस्त

- १ 'परेर्वा' इति पैकलिपक्युजभावेच्छिनि तीपसह०-इति धट् ।
२ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुक्कण्य' । ३ 'आक्रोशे नठयति' । ४ 'पर्यायाह-
णोत्पत्तिषु ण्वुक्' । ५ 'प्यासश्रन्यो युक्' । ६ 'स्युट् च' । ७ कृत्यस्युटो
षडुलम । ८ 'कर्मणि च येन सम्पर्शात् कत् शरीरसुखम्' । ९ राजा अभि
पिष्यतेऽस्मिन्नित्यर्थे 'करणाधिकरणयोध' । १० वा यौ' इत्यत्रेष्टुटि पैकलिप-
क्यादेशाभावात् ।

दग्गुहात्तर प्रधिरय दक्षिणेन निरतैरयण निगसधान् । देवमायेन चाम्ययितस्त
स्मिन् दिने तदालय एव विश्रम्यान्वेष्टु स्फुरन्मयूरप्रकरध्वान्तविनाशनविवि-
धमणिरक्षाकरे कैलासे सन्निहित हरमनुचित्य गोमुखसखस्तद्दर्शनार्थं गतो
चिह्नितद्वा स्थसुरभि वृषभ नदिप्रणतिरग्लम्बिताभ्य तरसैररो देवीसहित वृषभ
ध्वज दृष्टिगोचरीकुर्वस्तत्पादयो पपात । देव्या शैलमुताया द्वि प्रदक्षिणञ्च
चकार । ततः, वत्स, त्वयेहागच्छता साधु कृतम् । अधुनेह कामावतारस्य तेऽभ्यदुरा
विद्या भविष्यतीति निदुश्चेन्नमृपमाचल गच्छ । तत्र एव यथाकालमाशु महा
भिपेकैर्भवाम्यसीति^१ देवनेत्यमादिष्टकवर्तो तथेति प्रतिपद्य कृतप्रणामो वयना
यन्य मन्दिर पराट्टप्य देवी मदनमञ्जुकामुचतत्त्वाधनानन्दयत् ।

। अन्येषुश्च साधरोध समन्त्रिषश्च विमानवरमास्त्वेकैलोक्यसद्रहोद्वरणप्रखर-
प्रभावाद्यनिकैः, सर्वगन्धर्वविद्याधरवलान्वितोऽरिरुत्सर्हारानां यो निजाश्रिताधरो
नरवाहनदत्तो निजतेजसा द्विभास्करमिव व्योमपद कुर्वन्, ततोऽयजनमन
सापि^२ दुर्लभमृपमाचल प्रतस्थे । अचिरादेव च सापसेरिव विकीर्णपुष्पैः, यातविधृत
जटालतै पादपैरुपलक्षित त गिरिं प्रापत् । तत्र च ते ते विद्याधराधिपा बल्यी
कृतवासुकिमयप्रभायसुविलयीकृतारिवर्गस्य भगवतो निजप्रभो प्रभावसदृशान्
दुर्धर्लमानपि महाभिपेकसम्भारान समाजहु । आययुष्मास्याभिपेके प्राप्नुतपागय
सर्वदिग्यो दुराढयभर्षा भक्ता, स्वाह्योद्वारा विद्याधरा,^३ दुरूपस्थानेऽपि तस्मिन्
स्थाने दुर्धर्पणा^४, दुर्मर्पणा, दुर्योधना^५ वर्या, सादेशावश्यह्वारिणो भीता जिताश्च
चैरिण ।

- १ 'अयनय' । २ 'पुति सहायो य प्रायेण' । ३ 'गोचरसञ्चरवर्धनजभ्यपापण
निगमाश्च' । ४ 'अये तृत्रोर्धम्' । ५ 'हृत्' । ६ 'मनेष्टरेकेक्यका वाच्या' ।
७ 'अभ्यायन्यायोद्यावमहागद्य' । ८ 'भालमोनाय' । ९ 'अग्रद्वाराधारावाया
नामुपसन्नानम्' । १० 'ईपदु सुपु०', 'उपसर्गात्पल्यगो', 'न सुदुर्भा केवला
न्याम्' । ११ 'निमिमोतिर्या ग्वलचोरात् नति वाच्यम्' । १२ 'ग्रनो य च'
दृश्य प्रधिरकरणस्य आखन इत्यर्थमनात्रयकत्वात् 'अन्यतोऽप्ययमिति' साप
नाथत्वेन भजतेष 'चपो'—इति कुत्वम् । १३ 'उपमर्गा कल्पगो' ।
१४ १५- 'कर्तृकर्मणोय भूकनो', 'कर्तृकर्मणोऽप्यर्थयोरिति वाच्यम्' ।
१६ 'आतो युच्' । १७ 'भापाया' शासियुधिहरिशृषिभ्यो- दुज्वाण्य' ।
१८ 'आवश्यकाधमर्ण्ययोजिनि' ।

सज्जाते च सर्वस्मिन्निषेकायोजने 'देव, महादेवीपदेऽत्राद्यासनेऽवश्य
कतमाऽभिषेक्येति विद्याधरास्तमनुयुजिरे । तेन च मया सह देवी मदनमञ्जु
काऽत्राभिषेच्येति राज्ञोदिते सर्व खेचरा यावत्किंचिद्वि
श्रुतमाचले नरवाहन पारयन्ति तन्तिस्ताम्रगने गगनगम्या इत्थ सज्जाता
दत्तस्य गान्धर्व यद् विद्याधरा, सशैल्यालम् । भूतिरिय मदनमञ्जुका
महाभिषेक न मर्या अपितु कामस्य भवत्यभोरेपाऽवतीर्णा रति-
रिति नासौ मदनवेगत कर्लिगसेनाया जाता जाता ।

नैवैहि माययाऽपमित्यं स्थापितं स गर्भं इति यस्तस्या गर्भा जात इत्यक-
सज्जकोऽद्यापि धात्रा समपितो मदनवेगस्य पाश स्थित इति पुन सन्तुष्टहरप्रदत्त
घरानुसारेण मदनमञ्जुकैवास्पर्धासनाहर्हा । एवमुक्त्वा विरतायामाकाशवाण्यां
सन्तुष्टा विद्याधरा देवीं मदनमञ्जुका प्रशशासु ।

अथ शुभेऽहनि विविधाभिषेकमभारमयोजनयग्रे पुरोधसि शान्तिसोमे,
समहृद्यनूर्यना मगीतमलमासु च दिव्ययोपित्सु, श्रोत्रियमङ्गघोषैभ्यासवतीषु
च दशसु दिष्टु, मदनमञ्जुकाधिष्ठितवामार्द्धभाग नरवाहनदत्त स्वस्तित्वाचनपूर्वक
गणपत्यादीन् देवान् पूजयित्वा मन्त्रपाठितैरानातीर्थसमानीतशातकुम्भकुम्भ
तोयैर्महर्षयोऽभ्यपिञ्चति वाह्याभ्यन्तरशुद्धेन तेन नाकनारीभि परिम्राहिताऽति
मर्म्यं वक्तो वर्तमाना पुष्पमालाततिस्तस्य यपुषि पतन्ती यदुल्लोता गङ्गेव बभौ ।
अग्नेन चाद्भरागेण निजप्रतापेनेव स भूपितस्समुद्रच्छुम्भमुधिजलम्रातो
नास्वानिव ददशे । आमुक्तमन्दरमारयो घृतोज्ज्वलवस्त्राभरणो बद्धदिव्यमुकुटश्च
शास्त्रा श्रिय शिश्राय । महादेवीमदनमञ्जुका चाप्यभिषिक्ता दिव्यालङ्कारैरप
सृष्टा शचीव शुशुभे ।

पञ्चमनामयथाभीष्टमहाचक्रवर्त्यभिषेचनो नरवाहनन्तोऽप्युत्सुकं पितर
स्त्वर्वा गोमुन्यादिभि मन्त्रिभै मम सद्यो मन्त्रयित्वा मन्त्रेशश्च दत्त्वा, धातुपथ
मादिभ्यः, कीदृशीं गत्वा तान् देवाश्च समानेतु प्रेषितवान् । धातुपथोऽपि
चाचिगद् ध्योममाण तन्मगरीमयाप्य मन्त्रिभिर्देवीभिश्च सहितं कृतमनुचितं

- १ 'कृत्याथ । २ 'विलुति 'क्षिप्तो गगनायाम्, न किंचिदोर्ध्व' । ३ 'अल
खत्सो प्रतिप्रेषयो' । ४ 'उदीर्चा माञ्जु व्यतीहारे', 'नयतेरिदम्यतरस्याम्' ।
५ 'समानकृतकयो पूर्वकाले' । ६ 'परावरयोग च' । ७ 'अपुन किति' ।
८ न कत्वा सेट् । ९ 'समासेऽनन्पूर्वे कस्ये त्यप्' । १० 'अनुदात्तोपदेश' ।

सत्कारं यस्मै राज ददन् । तत्रोपविष्टं कुशलं च पृष्टं स जगाद, 'द्वयं कैलाशादिं प्राप्य नरवाहनदत्तं करणीयमुदित्वा गतेऽमृतप्रभनाग्निं विद्याधराधिपे, स दूरे सर्वं सनापरिच्छदं हित्वा, हित्वा च सनियमव्रतम्, विविक्तस्थानम् अङ्कित्वा भङ्ग्यत्वा च विविधव्रतविग्रहात्मम्, सत्कालोचितवस्त्रपरिधानं परिवीर्यं शङ्करमाराधयितुं प्रारभे । स्थित्वा च तत्र ध्यानपरायणः सोऽनिशमशंसित्वा । किमप्यनशित्वाऽपि शम्भुशक्त्याऽनशित्वा न तपसि शैथिल्यमवाप । क्षुधित्वा, तृपित्वा चापीथ स समृद्धानिमृदं मृदित्वा^१ तस्मादरिदुजया विद्या अघोर्य,^२ समौगत्य च ततो बहुतृणान् स्वशत्रून् अविवर्णैष्य निशितशरैश्च तान् प्रवेभिदप्य, प्रहाय च मानसवेगगौरिमुण्डमन्दरदेवादिकम्, समवासविद्याधरमहाचक्रवर्तिपदोऽग्रपमे पर्वतेऽधुना सदेवीसचिवादिकमासीर्य^३ राजन्, भवन्तस्मरतीति तेन प्रहितोऽहं मिहायात ।

वायुपथादेवमात्मजोत्कर्षं श्राव^४ श्रावतद्दर्शनलालसया भृशमुत्कण्ठितो बल्लराजस्तत्क्षणं तेनैव सह^५ इत्याम् आरुह्य तद्विद्यानां प्रभावतः शीघ्रमेव भार्यासचिवादियुक्तो ध्योममाणेन दिव्यमृपभात्य महा नरवाहनदत्तस्य पारिवारिक गिरिमवाप्य विद्याधरेन्द्रमयस्थ, बहुपत्नीपरिवारित दिव्यसिंहासनस्थ भूरितारावलीपरिवृत शशाङ्कमनुकुर्वन्त निःपुत्रमपश्यत् । इद्वैव च तदवलोकनमुधासारससिक्कं प्रोह्लासिताशयो भूपतिश्च द्रोदयान्भोधिभावमङ्गीच

१ 'विभाषाप' । २ 'मृदमृदगुणकुप्रकिलशवदवस' क्त्वा' इति कित्त्वं यजा वित्वात्मग्रसारणम् । ३ अहातेष्व कित्त्वं । ४ 'दधातेर्हि' । ५ 'जान्तनरां विभाषा', इति नलोपो वैकल्पिकः । ६ 'विभाषा पठे' । ७ न क्त्वा सेट् । ८ अभाते क्त्वा । ९ नश्यते 'रधादिभ्यश्च' इति यट् । १० वसतिधुषो रिट् । ११ 'सुपिमृपिकृषे काश्यपस्य' । १२ 'मृदमृद' । १३ 'पन्नुकोरसिद्ध' इह तु किं कर्तव्ये दीर्घकादेशोऽसिद्धः । १४ 'वा ह्यपि' । १५ 'न्यपि लघु पूर्वात्' । १६ सिं निघासगत्यो, 'सिप्य' इति दीर्घ आगत्य निघास कृत्वा वेत्यथ । १७ 'आभोद्वये णमुल्' च । १८ इयतऽनया भूतीत्या शिबिका, 'सज्जायां समजनिषद' इत्यादिना वयम् ।

कार । नरवाहनदत्तोऽपि च चिराद्वलोक्तिनिजजनक , मसम्भ्रमास्सोत्क , सपरि
च्छ्वस्तमभ्यगादिति निजोत्सङ्गमारोप्य पित्रा, देव्या वामवदत्तया च श्रद्धोपपीडम्
भालिङ्गितो भूयोऽप्यानन्दराप्ताम्बुपूरेणाम्यपिन्यत । तत पञ्चावती, यौगधरा
यणाया पैतृकमन्त्रिणो मातुलो गोपालकश्च क्षणतर्पे पय पायिताश्चकोरा इव सत्
प्लया दृष्ट्याऽमृतमय यथार्थकृतसत्कृतेस्तस्य वपु पपु । कलिङ्गसेनायाश्चापि
हृदये तवानां निजात्मजाजामातृदर्शनसम्भवमुच्च ममौ । यौगधरायणाद्याश्च प्रभु
प्रसादावाप्तदिव्यस्था-मरुभूतिसुखान् सुतानवलोक्य निरतिशयमानन्दधु भेजिरे ।
ततो दिव्याभरणभूषिता मदनमञ्जुका रत्नप्रभा-ललितलोचना-लकारवती-कपूर्विका
शक्तियशो भगीरथयशो-वेगवत्यजिनावती-ना-धर्वदत्ता प्रभावत्पारमनिका-थापुवेग
यश प्रभृययस्तथा तरसख्य-कालिकाद्याश्चतस्र सुलोचना एव मन्दरदेव्याद्या
अन्याश्चापि पञ्च प्रशस्ताङ्गना पृता सर्वाश्चक्रवर्तिनरवाहनदत्तमहिष्यरश्वशूरस्य
व-मेश्वरस्य, पद्मावस्था वासवदत्तायाश्च पावाप् प्रणेमु । ते चापि मनुपजातहर्षा
वर्षाभिराशिषां यथौचित्य ता समरुचयन् ।

अथ सात पुरे वल्लेशे यथोचितामनमध्यमध्यासीने, स्वसिंहासनमधितिष्ठति
च तूष्णीमैव नरवाहनदत्ते, देवी वामवदत्ता तास्ता नव छुपा समवलोक्य
तामा कुलनामनी पृच्छ-ती मोमुदाञ्चके । वल्लेश्वरादयश्च नरवाहनदत्तस्य ता
दिव्या विभूति परय-त कृतार्थानात्मनो मेजिरे ।

अथैव प्रवृत्ते बन्धुमङ्गमहोत्सवे धीरो रुचिरदेव प्रतीहार प्रविश्याम्रवीत्,
'देव, सजाऽऽपानभूमिर्देवान् प्रतीक्षते । तदाकर्ण्य विचित्ररत्नचपकाम्, विक्रीणां
नेककुसुमाम्, विविधयमनशकलममाच्छादितमुखासयापूर्णकलशाम्, आपानभूमिं
प्राप्य स्मरजीवितसर्वस्व, विलाससचित्रम्, अवरोधान्नालज्जानिगडभेदक स्तीधु,
साधु, काताधरोर्पदशम् आसन्न बालातपन समुत्फुल्लान्याताग्राणि च सरसां
सरोजानीव मधुताऽऽरक्तमुरगानि दधानास्ते सर्वे क्रमणावस्थापितयथावरयक

१ 'ससग्या चोपपीडरथकर्म' ।

२ 'अस्यतिवृषो क्रियान्तरे कालपु' 'रुनीयाप्रभृतीभ्यन्यतरस्याम्' ।

३ 'तूष्णीमि भुव' ।

४ 'उपदशस्तृतीयायाम्' ।

पात्राङ्गाम्, समास्तीर्णवस्त्राम्, पाकविद्याविभवसम्भूतविविधाहारिणीम्, तिरस्क
रिणीपटापवारितमक्षिकाम्, नानाविधास्थावरसाम् आहारभूमिं जग्मु । तत्र च
स्वाद्गुह्यं विहितविविधाद्वारा, सप्यया सहायास्तगिरी विश्रांतेऽहस्करे तेऽपि
सर्वे शय्यागेहानुप्रवेश विधाश्रमु । नरवाहनदत्तश्च विधया निजवपुर्नानाकार सव
देवीनां वेशमसु सन्यधित । सत्यतस्तु निरतिशयलोहतारकां, इन्दुवदनीं
कान्ता निशामिव मदनमञ्जुकामादाय रमे । वस्त्रेश्वरोऽपि च सानुचरो दिव्यान्
भोगान् भुञ्जानोऽवाप्तजन्मात्तर हव तां रात्रिं तन्नामयत् ।

इत्य नानाहारविहारान् कुर्यातां तेषां बहुषु दिवसेषु प्रयातेषु सातिशय
प्रीतो वत्सराज स्वां पुरीं गन्तुकामो निजसुतमुपगत्य जगाद, 'पुत्र, क ण्य
भूत सचेतनो यो दिव्येष्वेवभूतेषु भोगेषु न रमते ।
उदयनस्य कौशाम्बो तथाप्यात्मनीनजनुर्भूमिमोहो मानुषान् समाकर्षतीति
परावर्तनम् वयं स्वपुरीमिम । इमाञ्च वैधाधरीं श्रिय एव भुङ्क्ष्व
न किञ्चित्प्रेमामत्तेन स्वया वयं हातव्या प्रस्युत
समायातेऽवसरे भूय समाह्लातव्या ।

अहृष्टिममेतत्पितुर्वचो निशम्य देवो नरवाहनदत्तो विद्याधराधिपतिं देवमाय
माहूय धाप्पभरगह्वदया गिरा समादिदेश यद् अस्यान्वित सम्चिवादिभूतातो
निजराजधानीं प्रयातीति विविधमणिहेमभारसहस्रमस्याग्रे प्रस्थापय । स्वामि
नेत्यमादिष्टोऽतिप्रहो देवमाय उवाच, 'आत्मनैवाहमेतस्तिद्धायाकौशाम्बि मानुषो
गच्छामीति चक्रवर्तिना नरवाहनदत्तेन विनिधयश्चदियवस्त्राद्वारादिना सप
रिवार पूज्यमानो वत्सेश्वरस्तत्कालपुत्रधिरहो दूतशतगुणोत्कण्ठितया, प्रणतिपूर्वक
निवर्त्यमान पुत्र मुहुमुहुरवलोकयन्त्या रदत्या च देव्या धामवदत्तया सह दिव्य
वहन ममारूढो यथाकथञ्चिज्जिजपुरां प्रययौ । नरवाहनदत्तश्च सचिदानुगतो
गुरूननुग्रह्य धाप्पायमाणचक्षुरन्धवारितमुपमस्तमेवमभक्तिं गिरिं प्रयायात् ।

१ 'स्वादुमि णमुल्' ।

२ 'विशिषतिपदिरकन्दोऽप्याप्यमानासेव्यमानयो' ।

३ 'नाधार्यप्रत्यये ऋयर्थ' ।

तत्र च स्वराजसेवा तिर्यक्कां गतेभ्यः सेवकेभ्यो भ्रूषहेतु भुवम्, निज
ससदि नामप्राह समाख्यातेभ्यश्च नामादेश सम्मानसूचकबलालङ्कारादि वदान,
मुखत कारमाख्यायमानैवालसचिवगामुखाद्यैरन्येविधाधरेन्द्रनिषहैर्मदनमञ्जुकया च
सह सान्त पुरो विव्येपूपभोगेष्वावर्तमानश्चिर ससुखमुवास ।

इति कौमुदीकयाकलोलिया कृदन्तनिर्देशात्मक

एकादश कलोल ।

१ 'तिर्यच्यपवर्गे' (समाप्य गतेभ्य इत्यर्थः) ।

२ 'स्वाङ्गेऽध्रुवे ।

३-४ 'नाम्न्यादिशिप्रहो' ।

५ 'स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृभ्वो' । (मुखशब्दे 'भाषादिभ्य उपसर्गपानम्'
इति सप्तम्यर्थे तसि तेन मुखत इत्यस्य मुखे सम्मुखे कृत्येति भावः) ।

६ 'अन्वच्यानुलोम्ये ।

॥ इत्युत्तर-कृत्प्रत्यया ॥

समाप्ता चेय कौमुदीकयाकलोलिनी

(५ ३९) आक्रन्दिकीभूय = जहाँ से रोने की आग आ रही था वहाँ जाकर ।

(५ ४०) सासिक = ससि (घोड़ा) से चलने वाला = अश्वारोहा । कत्तृणाय मन्यमान = तिनके की तरह तुच्छ समझना हुआ ।

(५ ४१) हस्तेकृत्य = विवाह करके । अन्त सत्त्वा = गभवर्ती । क्षपितनस मिश्र = धर रात बिता कर ।

(५ ४२) तस्याकरोत् = उमके अधान कर दिया (उमे दे दिया) । अनन्य सत्ततेः = जिसके कोई दूसरी सत्तान न थी । स्वापतेयम् = धन ।

(५ ४३) मज्जायाजात = पत्नी और पुत्र व महित । कस्य एव = प्रातः बार ही । ऐवम्पर्यमादिदेश = इस भाव की (बात की) आवाज ली । अभिषेणयितुम् = सेना लेकर आक्रमण करने के लिये । राजन्वती = जिसमें सुन्दर राग हो । अभिषेणयिष्या = सेना लेकर चलाह करने की इच्छा ।

(५ ४४) राजसेनि = गजसेन का पुत्र । गृहाणेमममिमस्यसेरस्य त्वम् (गृहाण + इमम् + असिम् + असि + असे + अस्य) = इस तलवार की लो, इसकी सहायता के कारण तुम्हारे उग्र तन्हाग पराजय नहीं कर सकते । अनवासेर्म = जिसके कोई धाव न हुआ हो । सुपिरान्तरम् = दूसरा विल । अनवाप्तयथातम्योत्तरा = समुचित उत्तर न पाकर ।

(५ ४५) आसुरायणी = अमुरकन्या । विशारविष्ठा = कुशलता से । सुरापाद् = इन्द्र । रते प्रति = रति की प्रतिनिधि (रति के समान) । न ज्ञय्य = अलौकिक शक्तिशाली व्यक्ति के अतिरिक्त उस कोई इसरा सरलतापूर्वक नहीं जीन सकता । प्रतिश्रुत = प्रतिपादित । प्रतिवाचिक = प्रति सन्देश (सन्देश का उत्तर) ।

(५ ४६) प्राध्वकृत्य = बन्धन के द्वारा अनुकूल करके (बन्दी बरके) । कामणम् = सन्देश सुनने के पश्चात् करने योग्य काम । जङ्गम = चलने फिरने वाला । मितङ्गम = हाथी । अनालोडितमन्त्रिगालोडित = मन्त्रा का बातों पर ध्यान न देता हुआ । उपवीणयन् = वीणा बजा कर गाता हुआ । असयन् = तलवार से मारता हुआ । सुहित = समुष्ट ।

(५ ४७) अच्छुगत्य अच्छोद्य च विनीतयचनम् = सामने जाकर और विनय वचन बोल कर । आर्जवाद्वादा = नम्रता के बशीभूत । लज्जाद्वयम् = लज्जा रूपों के कारण बन्ती । समवेस्य = पञ्च होकर । पुनकाम् = इमको । गन्धयविद्याया नाय ते स्म = गन्धर्व विद्या का ज्ञान प्राप्त करती हुई, यह और सब काम भूल गयी तथा यह चाहने लगी कि इसर की कृपा से मुझे वीणा बजाने की कला का विशेष परिचय हो । उज्जासनम् = बध । उज्जमनम् = दुःख लेना । स्वप्राणानां सत्पणनम् = अपने प्राणों का सत्ता मोटा । मा दीभ्यत = अमृत्य प्राणों की बाजी मन लगाओ । आह्वय = सप्राप्त । आह्वय = आह्वयतन्मिनीयाहावोधि (अर्थात् च कारके मशायाम् इति अभिवरणे

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

घञ्)। मा च' प्रेप्यतेति = अपने माम और रक्त को हविस्वरूप छाग का चबीं का तरह, चमकता हुई तलवार वाले समामन्वा अग्नि में मत डालो। घहुकृत्य = कर बार (बार बार)।

(५ ४८) न भयका (आश्चर्यमस्त्यस्मिन्नित्याश्चर्यं) = मैं वत्सेश को छुटा हूँ इसमें कोई आश्चर्य नहीं। प्रतिष्कशम् = सार्थी का। इदं वातप्रम्यामामितम् = इस स्थान में मृग बैठे थे।

(५ ४९) खलति = गया। चुल्ल = चिमटा (जिमवी आँखें ठीक न हों)। अवटीट = नक्चिपग। तुन्दिम = बड़ा नामो वाला। दन्तुर = बड़ और उन्नत दाँतों वाला। प्रजु = देवा दाँतों वाला। विम्र = नकग। यन् इतस्तत = इधर-उधर घूमता हुआ। गृहीती छग्रवेशे = वपन वेशधारी। असुक = बह।

(५ ५०) शुचा नागमनीश्वर = शोक के कारण अपने आप को न मँभाल सका परिकलिती तन्नावे = उसके भाव को ममज्ञ गया। वत्सेशे प्रसिता = वत्सेश के पाने के लिये अत्यन्त उत्सुक।

(५ ५१) सिमस्या सीमाया = मारी सामा के। सिमकेषु यामिकेषु = सब प्रहरियों के। अनुपदिक = अनुसरण करने वाला। उपगिरम् = पहाड़ के पास। कणेहत्य = पेट भर मन्त्रोपपूज्य। निर्जरीभूतशरीरा = दिव्यरूपधारिणा। अवशी भूता वशीभूता = वशा शब्द के तीन अर्थ हैं (१) बध्या, (२) खा, (३) हस्तिनी। एक ही शब्द यहाँ तानों अर्थों में प्रयुक्त किया गया है अर्थात् अबध्या, विधाधर की पक्षी मैं, अपना इन्द्रियपरवशता के कारण शोषित होकर इस जन्म में हस्तिनी हो गई थी।

(५ ५२) सद्रुम् = रहने वाले। पृथितुमना = (एव गतो = गन्तुमना) जाऊ के लिए इच्छुः। पारिपन्थिक = चार। उपस्यका = पर्वत के आसपास की भूमि। पद्या = ठीकरा, बक्कड़। पक्षी पक्षीम् = सुन्दर सुन्दर बेलें और पक्ष जिसके आम पाम वक्तमान थे इस प्रकार का अपने मित्र मित्र की वस्ती के। समया = पाम। समयाचकार = ममय व्यतीत किया। वण्डमहासेनरूप्येण = वण्डमहामेन के पाम से आये हुए।

(५ ५३) मनुजपरिवृढ = मनुष्यों का प्रनु (राजा)। वत्सेशमापृच्छ स्वगृह गमी = बत्सेश से बिना होकर अपने घर जाने के लिए इच्छुक। सचदुचितपत्रेषु अधिकृत्य = यथोचित पत्रों का अधिकार देकर। अधिक्रीडाम्याम् वत्सेन = यौगन्ध्या के स्वामी वत्सेन ने।

का मूल भाग सुनना रही थी। शतक्रीती=भी रूपों में सराती हुए (बहुमूल्य)। घटोष्ठी=घट के समान बड़े-बड़े आयन वाली। अनङ्गवाही=गाय। राजमहिषी=राजघराने की स्त्रियाँ या भैंसें। प्रजा=बहुत पैदा होने वाली। अजा=बदरियाँ। देवमणि=घोड़े के गल की एक भारी (देवमणि शिवेश्वरस्य वण्ठावर्णे च वीस्तुभे' इति विश्व) जो कि बड़ी शुभ मानी जाती है।

(५ ६७) कल्याणक्रोडाभि = सुन्दर उरस्थल वाली धाड़ियाँ। द्विग्रमेल-
कामि = दो ऊँटों के बदल में खरीदी हुई। सदागतिसम्मुखीभि = सदागति (बात
तथा हर समय गमन) के लिये प्रस्तुत अर्थात् जो प्रतिकूल वायु में भा बगपूर्वक
दौड़ सकती थी या जो हर समय दौड़ने को प्रस्तुत रहती थी या जो सना +
अच्छा + आगति = चारों ओर गमन के लिये प्रस्तुत रहती थी। अपरपति =
दूसरा पति या दूसरा मालिक। सदानभोगमयीभि = (स + आन + भोग + मयी)
प्रचुर मात्रा में दान और भोग करने वाला अथवा सना + नभोग (बातु) + मयी
अर्थात् हर समय बातु तत्त्व से बनी हुई जैसी प्रसात होने वाली। हयी = घोड़ा।
अश्वपद्मवसमूदरथ = ऐसा रथ जिसमें छे घोड़ जुते हों। आलोक = जयशब्द।
सध्रपवसामन्तलोक = जिसके माध-साध सामन्त लाग चल रहे थे। नागानिभकवरी =
नौप के समान वाली प्रसाधित चाटी। शोणीम् शानीम् = वन उन रंगों की माड़ियाँ।
शैणी = खीसमूह। मृद्वी = मिष्ठमाषिणी। मृद्वीका = किममिम या दास। खरु = पति
करण करने के लिये इच्छुक बन्वा। महिषीवल्लभा अपि वृषोत्पादिन = महिषावल्लभ
= भसा, वृषोत्पादी = बैलों को जन्म देने वाला इम अथ का प्रजाति में विरोध है (भैंसों
से महिषी में बैल नहीं उत्पन्न किये जा सकते) इसका परिहार—महिषी = रानी तथा
वृष = धर्म—इस अर्थ में है अर्थात् वे लोग रानियों के प्रिय होने हुए भी अत्यन्त
धार्मिक थे।

(५ ६८) प्रातिमेन ग्रहसूत्रेण = अपनी प्रतिभा से ग्रहानिरूपण करने के कारण।
उपनिषदा च गोष्ठया = वास-धाम बठ कर दी जाने वाली गोष्ठा से। गीतया च
गीत्या = गाये हुये सुमधुर गान से या गीता से। सुवर्णमयेनालकारेण = सुन्दर नगर्वाल
साने से गहने से अथवा सुन्दर उपयुक्त शब्दार्थालंकार से। प्रकृष्टेन छन्दानुरोधेन = उत्तम
अभिप्राय के अनुरोध से (उत्तम छन्दों के अनुरोध से यह अथ भी स्वभिग ह)। प्रसादकेन
गुणेन = प्रसन्न कर देने वाले गुण से या प्रसादगुणमूषक शब्दों से। आन्वीक्षिकीभि =
सूक्ष्म से सूक्ष्म बातों से अथवा आध्यात्मिक विधाओं से। प्रस्थानत्रयीमयीभि = मन्त्र, सूत्र,
गीता उपनिषद् ही के उपदेशों को प्रचुर मात्रा में मानने वाली होने के कारण इन्हीं से
जैसे बनी हुई अथवा प्रस्थान में (अपनी जीवन-यात्रा में) त्रयीनया (वेदत्रयी) के ही
उपदेशों को प्रचुर मात्रा में मानने वाली। साहित्यविग्रहिणीभि = शरीर धारण किये
हुए साहित्य के समान। अविग्रहिणीभि = ढलहल न करने वाली। अजतनमाभि =

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

(१) जिनके बच्चे नहीं पैदा हुए (२) बकरियों । अनजातनयामि = (१) बकरियों से भिन्न का कन्यायें (२) नाति सं युक्त । निर्जरायुतनयामि (१) (नि + जरा + अयुत + नय) = जिनमें जरा (काल की कन्या) नामक राक्षसों की जैसा हजारों बालें न थीं । (२) (निर + अयुत + नय) जो देवताओं की जमा सैकड़ों नीतियों को जानता थीं अथवा (३) (निर + जरायु = गर्भाशय + तनयामि) जिनके बच्चे हो चुके हैं । द्विधहीन = दो दिन की अवस्था व । मासीन = एक महीने के । द्विसमीन = दो वष व ।

(५ ६८) जरती = वृद्धा । युवजरती = जो न युवती हो न वृद्धा ही हो पर युवती होने हुए भा वृद्धा जैसा लगता हो । विश्वामित्र त्रिविष्टपम् = विश्वामित्र व द्वाग निर्मित त्रिगुण के रहने के लिये वृत्रिम स्वर्ग । पुगवा = बँल । गोहेनर्दिन = घर में नौदने वाला अर्थात् घर में बन हा नौदने व, पुरुष तो इतने शूर व कि घर ही में अपनी बारता न झाड़ कर सयाम में भा बागता खिखलात व । पात्रेममिता = पात्र में छाले जाने वाले पदार्थ हा वतनों में रख जाते थे, मनुष्य एमें न थे जो कि काम कुछ न करते हों पर मने के समय घर में उपस्थित हो जाते हों । द्विभूमसादा = दोमजिले निमजिले महल । वैयाकरणखसूचय = जिस वैयाकरण से कुछ पूछा जाय और अभ्यास न होने के कारण वह प्रश्न को मुला देने के लिये आवाग की ओर दखने लग उसे 'वैयाकरणखसूचि' कहते हैं । व्याकरणका = जो व्याकरण ज्ञान के कारण धमक करता हो । भीमात्मकदुर्वुष्टा = दुष्ट या बपटी ममासक ।

(५ ६०) प्ररुद्ध खट्वा = प्रगाढ़ निद्रा आने पर ही जो खटिया पर मोते हैं । खट्वाखट्वा = वंशानि अध्ययन पूर्ण होने के पूर्व हा प्रहचर्यावस्था में जो खटिया में मोने लगता ॥ उमे खट्वा कहते ह । देवब्राह्मणा = देवताओं की पूजा करने वाले ब्राह्मण । ब्राह्मण द्रुवा = नाममात्र के ब्राह्मण दुष्ट ब्राह्मण । ववाना प्रिया = मून । दूणाश = दु माध्य । कालिक = चित्रकाल में अरुद्ध होने वाला । चेप्रिय = दूसरे जन्म में अरुद्ध होने वाला । आमय = रोग । अगदङ्कार = वैष । भिषक्पाशा = कुत्सित वैष । तीर्थध्वाज = कौओं का गरुड व्यवहार करने वाले तार्थों के पण्डे इत्यादि । आणक कुलाल = कुत्सित कुलाल । कौशाम्बी मिद्धा = कौशाम्बी में प्रमिद्ध । दानशौण्डा = भुटे बने गनी ।

(५ ७०) नीरधितगवाक्ष = सारे गवाक्षों में व्याप्त । सौंदर्यवक्षिततापिच्छ = अपना गोमा के आग ममालनीलिमा को भा तुच्छ करने वाल । पिच्छातपत्रायमाण-धवलातपत्र = धवन आतपत्र के ऊपर कण्डों के पड़ने के कारण जिसका भवच्छत्र मयूरपक्षों से बना हुआ जैसा प्रतीत होता था । अक्षीत = कलापि = ग्राजो, पिओ, निवाला, गो, श्यादि कहने एव ग्राहते, पीस, निकालने देत इत्यादि कामों से ।

वा मूल भाग खुलना रही थी। शतकीर्ति=सौ स्वरों में गरीबी हुई (बहुमूल्य)। घनोष्ठी=घन के समान बड़े-बड़े आयन वाली। अनङ्वाही=गाय। राजमहिषी=राजघराने का स्त्रियाँ या भर्त्से। प्रजा=बहुत पैदा होने वाली। अजा=बकरियाँ। देवमणि=घाँटे के गले की प्य भौंरी (‘देवमणि शिवऽश्वस्य कण्ठावर्णे च कौस्तुभे’ इति विश्व) जो कि बड़ी शुभ मानी जाती है।

(५ ६७) कल्याणक्रोडाभि=सुन्दर उर स्थल वाली घोड़ियों। द्विष्मेल-
काभि=दो ऊँठों के बल में गरीबी हुई। सवागतिसम्मुखीभि=सवागति (वायु
तथा हर समय गमन) के लिये प्रस्तुत अर्थात् जो प्रतिकूल वायु में भा वेगपूर्वक
नौट मचती थी या जो हर समय दौड़ने को प्रस्तुत रहती थी या जा सना+
अच्छा+आगति=चारों ओर गमन के लिये प्रस्तुत रहता थी। अपरपति=
दूसरा पति या दूसरा मालिक। सदानभोगमयीभि=(स+दान+भोग+मयी)
प्रचुर मात्रा में दान और भोग करने वाला अथवा सना+नभोग (वायु)+मयी
अर्थात् हर समय वायु तत्त्व से बनी हुई जैसी प्रसात होने वाली। हृषी=घोड़ा।
अश्वपङ्गवसमूदरथ=पेसा रथ जिममें छे घोड़े जुते हों। आलोक=ज्येष्ठम्।
सम्प्रथक्सामन्तलोक=जिसके साथ-साथ सामन्त लोग चल रहे थे। नागानिभक्षवरी=
साँप के समान काली प्रसाधित चोरी। क्षोणीम् शाटीम्=उन उन रंगों का साक्षियों।
स्त्रिणी=स्त्रीसमूह। मृद्वी=मिष्ठभाषिणी। मृद्वीका=किममिम या दास। खरु=पति
वरण करने के लिये इच्छुक कन्या। महिषीवल्लभा अपि वृपोत्पादिन=महिषावनभ
=सँसा, वृपोत्पाती=बैलों को जन्म देने वाला इस अर्थ का प्रगाति में विरोध है (भैमों
से महिषा में बैल नहीं उत्पन्न किये जा सकते) इसका परिहार—महिषी=रानी तथा
वृष=धर्म—इस अर्थ में है अर्थात् वे लोग रानियों के प्रिय होत हुए भी अत्यन्त
धार्मिक थे।

(५ ६८) प्रातिभेन ब्रह्मसूत्रणेन=अपनी प्रतिभा से ब्रह्मनिरूपण करने के कारण।
उपनिषदा च शोष्ठया=पास-पास बैठ कर की जान वाला गोष्ठ में। गीतया च
गीतया=गाये हुये सुमधुर गान से या गीता में। सुवर्णसमेनालकारेण=सुन्दर मनकाले
सोनेके गहनेसे अथवा सुन्दर उपयुक्त शब्दार्थालम्कार से। प्रकृष्टेन छन्दानुरोधेन=उत्तम
अभिप्राय के अनुरोध से (उत्तम छन्दों के अनुरोध से यह अर्थ भा व्यञ्जित है)। प्रसादकेन
गुणेन=प्रसन्न कर देने वाल गुण से या प्रसादगुणमूलक शब्दों से। आम्भीषिकीभि=
सूक्ष्म से सूक्ष्म बातों से अथवा आध्यात्मिक विषयों से। प्रस्थानश्रयीमयीभिः=ब्रह्मसूत्र,
गीता उपनिषद् ही के उपदेशों को प्रचुर मात्रा में मानने वाली होने का कारण इन्हीं से
जैसे बनी हुई अथवा प्रस्थान में (अपनी जीवन-यात्रा में) श्रयीमया (बे-बुराई) के ही
उपदेशों को प्रचुर मात्रा में मानने वाला। साहित्यविग्रहिणीभिः=शरीर धारण किये
हुए साहित्य के ममान। अविग्रहिणीभिः=कलह न करने वाली। अपतनयाभिः=

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

(१) जिनके वस्त्रे नहा पैदा हुए (२) बकरियों। अनजातनयाभि = (१) बकरियों से भिन्न की कन्यायें (२) नाति सं युक्त। निर्जरायुतनयाभि (१) (नि + जरा + अयुत + नय) = चिनमें जरा (काल का कन्या) नामक राक्षसों की जैसा हजारे चाले न थी। (२) (निर + अयुत + नय) जो देवताओं की जमा मैकड़ों नातियों को जानना थी अथवा (३) (निर + जरायु = गर्भाशय + ननयाभि) जिनके वस्त्रे हो चुके हैं। द्वधहीन = दो दिन की अवस्था के। मासीन = घर रहाने के। द्विसमीन = दो वष के।

(५ ६८) जरती = वृद्ध। युवजरती = जो न युवना हो न वृद्धा हा हो पर युवनी होत हुए भा वृद्धा जर्मा लगता हो। विश्वामित्र त्रिविष्टपम् = विश्वामित्र व द्वारा निर्मित त्रिगु के रहने व लिये कृत्रिम स्वर्ग। पुगया = बल। गेहेनर्दिन = घर में नौदने वाला अर्थात् घर में बल हा नौदने ध, पुरुष तो इतने शूर ध कि घर ही में अपनी वीरता न झाड कर सप्राप्त में भा वारता दिखलाते थे। पात्रेन्ममिता = पात्र में टाल जाने वाले पत्थरों हा बतनों में रक्ख जाते थे, मनुष्य एतं न थे जो कि काम कुछ न करत हों पर ग्याने क समय घर में उपस्थित हो जाते हों। द्विभूमप्रामादा = गोमजिले तिमजिल महल। वैयाकरणखसूच्य = जिस वैयाकरण सं कुछ पूछा जाय और अग्याम न होने के कारण वह प्रथ को मुला देने के लिये आवाज की ओर देखने लग उसे 'वैयाकरणखसूचि' कहते हैं। व्याकरणका = जो व्याकरण शान के कारण धमट करता हा। मीमांसकदुर्दृष्टा = दुष्ट या कपटी मामासक।

(५ ६०) प्रहृष्ट खट्वा = प्रगाढ निद्रा आने पर हा जो खटिया पर मोते हैं। खट्वाखट्वा = वेदादि अध्ययन पूरा होने के पूर्व हा प्रह्वचर्यावस्था में जो खटिया में मोते लगता है उसे खट्वाक कहते हैं। देवग्राहणा = देवताओं की पूजा करने वाले ग्राहण। ग्राहण द्रुवा = नाममात्र के ग्राहण दुष्ट ग्राहण। दवाना प्रिया = मूर्ख। दृणाश = दुःसाध्य। कालिक = चिरकाल में अट्टा होने वाला। जेन्निय = दूमरे जम में अट्टा होने वाला। आमय = रोग। अगवङ्कार = वैष। भिषकपाशा = कुत्तित वैष। तीथध्वाण = कीओं का तरह व्यवहार करने वाले तीर्थों व पण्ड इत्यादि। आणक कुलाल = कुत्तित कुलाल। कौशाम्बी सिद्धा = कौशाम्बी में प्रसिद्ध। दानशौण्डा = बड़ बड़ दानी।

(५ ७०) नीरभ्रतगवाक्ष = भारे गवाक्षों में व्याप्त। सौदयंबधिततापिष्टै = अपना गोमा के आग तमालनालिया को भा तुच्छ करने वाल। पिच्छातपत्रायमाण-धवलातपत्र = धवल आनपत्र के ऊपर कटाक्षों के पड़ने के कारण जिसका धवलपत्र मयूरपक्षों से बना हुआ जैसा प्रतीत होता था। अभीत कलाप = साओ, पिओ, निवाला, मो, इत्यादि कहने पूर्व ग्यात, पीते, निकालने देत इत्यादि कानों से।

चतुर्थ कल्लोल

(५ ७१) सुधमानवमेनसममण्डपच्छायगतस्य = (सुधर्मा + अनवम + इनमम + मण्डपच्छायगतस्य) सुधर्मा = देवमभा (इन्द्रसभा) उममे अनवम = अनिरुक्तादि का (उममे समान) राजसभा के मण्डपान्तगम । इन्द्रमभा के समान सभा के मण्डपान्तगम बैठ हुए । अग्रहण्यम् उद्धोषितम् = अथर्म हो गया । अन्याय हो गया । पन्मा चिहाया । पहीटया गिरा = आओ और प्रणाम करो, इन शब्दों में । कर्मि = काम करने वाला, मनदर । शोवधि = खजाना, निधि । अचट = गड़वा ।

(५ ७२) चिरभूमिष्टम् = बहुत दिनों से भूमि में गड़ा हुआ । श्रेणीभूतेषु श्रेणी कृतसैनिकेषु = एक हा प्रवार के व्यवसाय से आविबोपार्जन करने वालों के समूह को धनि कहते हैं । अतः मैनिव व्यवसाय के द्वारा जीविकोपार्जन करने वाले सैनिक अब पङ्क्ति बौध कर लड़े हो गये ।

(५ ७३) राजता = हाथियों का समूह । जम्भीय = घोड़ों का समूह । पदिक = पैदल । धानुष्क = धनुर्धारी । आसिक = तलवार चलाने वाले । प्रासिक = भाला चलाने वाले । पारभधिक = परसा चलाने वाला । शास्त्रीक = शक्ति (गड़िया) से प्रहार करने वाला । अम्यमित्रीण = (अभि + अमित्राण) शत्रु का ओर । किराजन्त्य = कुत्सित राजा । भूपतिवृज्जर = [वृज्जर, वृषभ, वृषभ शस्त्रादि शब्द उत्कृष्टता सूचित करने के लिये प्रयुक्त होते हैं जैसे, नरवृषभ, नरपुङ्गव शस्त्रादि] श्रेष्ठ राजा । नर्मदाम् = अपने हाव-भावों में क्रीडाप्रदर्शन करने वाली ।

(५ ७४) श्रोवस्त्रीयसम् = मातृलिक । प्रातीपिक = प्रतिवृत्त । आन्वीपिक = अनुकूल । चञ्चत्कट्टहत्ककरयालेन = चमचमाती हुई बहुत बड़ा तलवार से । प्राति पथिक = वार्यमाण के पद पद पर हर समय विभ्र बालने वाला । स्वागतिक = स्वागत करने वाला । नैक्यम् = का प्रवार । कापुरुष = वायर ।

(५ ७५) आरण्यक = जंगली आदमी या हाथी । सपद्याकरोत् = बाण मार मार कर अत्यन्त धाड़िल किया । अरुपुरुषीण = एक आदमी भर के लिये अप्यन्त संगम । महिष मतल्लिक = सुन्दर लँगोट पहन कर । अवल्लत् = अवल्ल में लपकूट करता था । प्रातिपौरपिका = पौरप । नदीममेखलाम् = (नदी + इन = खामी) विमके चारों ओर समुद्र हो । महीमहीन = पृथ्वी भर में पूजनाय ।

(५ ७६) एस्तु = व्यर्थ, निष्फल ।

(५ ७७) प्रातिद्वारिकम् = दरवाजे-दरवाजे से प्राप्त होने वाला । याचितकम् = मिष्टा में प्राप्त । सूपगन्धि = जिसमें नाममात्र (गन्धमात्र) के लिये माल हो । इतम्यप्रति = लेखमात्र इष । इद्विष्टम् = मानिक । आतानुत्तिस् = ज्ञान करने के पश्चात् जब मुन्नादि

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

लगा चुकी। निष्प्रवागि = बिल्कुल नवान। समोदृत्य = मूव पैद भर, मन्तोप होत तब। अञ्जसा = वास्तविक या सात्विक रूप से।

(५० ७८) वैतनिक = वेतनोपजावी। वस्तिव = वस्तुओं के मूल्य से जाविबोपाजन करने वाले। सम्याकुर्वन्नि = मोन, ली जाने वाला वस्तु का बयाना करके। आपमित्यक रयायहारिकै = बिमी वस्तु के बदले में (In barter) प्राप्त वस्तु आपमित्यक कहर्ता है अत वस्तुओं के आगम प्रगम करने का व्यवसाय करने वाले। आपूपिक = पुअ या मालपुआ बेंचने वाले। लावणिक = नमव बेंचने वाले। साधिक = इव इत्यादि सुगभित पदाथ बेंचने वाले। कौटतत्त = घर में ही रहकर स्वतन्त्रतापूर्वक बढई का काम करने वाले। आग्रमिन्ध = भरभूँचा (भाट झोकने वाला)। भास्त्रिक = लोहार। शीर्षभारिक = शिर पर बोझा ढोने वाल। यीषधिक = बहंगे पर मामान ले जाने वाले। निष्टय = चण्डाल आदि निष्टुष्ट जाति के लोग। दैष्टिक = जो भाग्य को ही सब कुछ समझत ह। जनुपाथ = जमाथ। शमनसदन = यमपुरी। प्रत्यग्र = माजा (नवीन, तात्कालिक)। सामहार = राजाओं के हाग आग्रणों को गी हु माफा (भूमि) को अग्रहार कहते हैं उनके समेत।

(५ ७९) अयथाकाम्या = उदामीनतापूर्वक। शरण्यु = शरणागतरक्षक। पार्थ तीया = पाम बैठा हुआ। प्रेष्ठ = अचल प्रिय। जाम्भिक = जम लेने योग्य है।

(५ ८०) अस्तुङ्कार = स्वीकृति। वर्णा = ब्रह्मराग।

(५ ८१) सार्वम् = सबके हितैष। पुण्याहम् = पुनर्दिन। छोकम्पूणम् = लावप्रिय चिह्नान् = चिनधी ओलों वाले।

(५ ८२) परदुःखदूष्य = दूसरों के दुःख को बढिनाह से नमझने वाला। सिद्धाबासमववसिते = मिद्धावाम के पाम बतमान।

(५ ८३) मयुलिङ्ग = क्लेश प्रक करने वाले। प्राभृतार्थम् = भेद के लिये। रितस्या = मारने वा इच्छा स।

(५ ८४) एतादृशरूपरूपा = हम प्रकार सुन्दर रूप वाली। कौतस्यादि = आगमनन्धानाति। विशारदिमा = शत्रुर्ष। विलाभिमा = वैषर्ष्य। दाराद = पानुक।

(५ ८५) अतुलितयस्त्रिकम् = बहुमूल्य। अशिथियत् = चला गया। पीलुहुण = पवे पल। निष्कुलाकृत = जिनका धितका निकाल दिया गया हो। आशितभय = भाजनयुम। निःसांशयिकम् = निश्चितरूप मे हममें फोर सन्देह नहीं।

(५ ८७) बहुकर्तृकम् = बहुत से ग्यक्तियों के द्वारा सम्पात्त। पतितजग्म = जिमके शीत फिर गये हैं। शरीरकम् = तुच्छ शरीर को।

(५ ८८) परिणीतपूर्विण = जिमने पहले विवाह लिया हो। सप्तसप्तिसतीम् = सति = घोडा सप्तमति = जिसके रथ में सात घोडे जुते हैं (भूव) उग्रये घोडे। कर्क ॥

अन । द्विरसनजननी = द्विरसन = सौंप + जनना = माँ (कटू) । तच्छकविपक्षकञ्चमु
क्षणा = माँपों के विपक्षी इन्द्र ने ।

(५ ८९) पीयूषस्यापि स्युः = वृष्णाचित अमृत के बिन्दुमात्र हा पड़े हों । विनाश
मक्षणम् = नष्ट हो गये । अकल्पयवर्तिदेहार्यम् = नश्वर शरीर क लिये ।

(५ ९०) अन्यत्प्राप्तु = दूसरे के दुःख को न सह सकने वाला । अशिकर्मीक्रिय
माणम् = खाये जात हुए । भववसुहिते = (भवत् = अपक्व + असुहिते = प्राणों के रित
के लिये) । अनागोऽनागा = निरपराध और सर्प से अतिरिक्त कोई दूसरा । यग्धमा =
बार बार भ्रान्ति ।

(५ ९१) मर्यातरात्रेषु = कुछ समय व्यतीत होने के पश्चात् । माहेयम् =
भीतिर । स्वापतेयम् = धन । नादेयम् = (न + अदेयम्) अदातव्य । दूडाशम् =
दुःखदूषक देने योग्य । यहुदा धान्यम् = बहुत सा भोजन, अनेक वस्त्रादि, बर
मान माना, बर मन अन्न । पञ्चनिष्कक्रिकाम् पञ्चमोदक्रिकाम् = पाँच-पाँच स्वर्णमुद्राएँ
और पाँच पाँच लड्डु । मानिकम् = एक महाने तक ।

(५ ९२) विराजद्वीरलक्ष्मीविभूमानम् = वीरता व नेत्र के वाङ्मय से वनमान
अथवा अत्यन्त शूर-भाग्या के गुणों से सम्पन्न । द्वितीयाभार्यस्य = दा पत्नी वाला ।
भार्यासहायस्य = स्त्रियों जिनकी महायक हों । स्त्रगवी = माला धारण किये हुए ।

(५ ९४) नानुकामीना = (न + अनुकामीना) स्वाधीन नहीं । जनन्या = जन
स हा (अनुजननिन-माणि इत्यमर) । पितृसन्नि = श्मशान में । यौतक = दहेज ।

(५ ९५) अन्धघटकन्यायेन = 'अंध के हाथ बट्ट' इस कहावत के अनुसार (विना
वस्तु का धोखे से मिल जाना) । तत्रै = (तत्र + ए) वहाँ गये । प्राप्तनिश्चिन्ता =
तीस वर्षों से रूपर की अवस्था वाला । अवधगद्यम् = शूट बोलने वाला ।

(५ ९६) कुल्य = कुलीन । अनादीनवम् = (आग्नीनव = होप) निर्गोप को ।
नवादीनवम् = नवीन गोपपूर्ण । मनसाऽऽज्ञायी = जो अपने हा मन क अनुकूल काम
करे । आशिरुपुरोमायी = शुभारिषों का नेता । सुनस = सुन्दर नामिका वाला ।
विग्यमिव = नष्ट के समान । स्वप = सुन्दर जल वाले ।

(५ ९७) स्थिरयुवा = दृढचित्त वाला नवयुवक । विषय = देश । तद्विपादामा
वम् = उम निपाद के पास । बल्ल = प्रबल, भयङ्कर । घातूल = वक्कडर, प्रगाढ़ वायु ।

(५ ९८) व्याप्त = फैलाये हुए । महाम्ममिकन = बहुत बड़ी मछली न । तिमि
क्रिलगिल = छोटी छोटी म-गधियों को खाने वाला प्र-बड़ा मछली । मैनिर्क = मनुष्यों
ने । विनिर्गमित = निकाल दिया गया । देविलेन देवलेन = महाचारा पुतारा ने ।
धन्वदेगे = मन्वेष्ट में ।

(५ ९९) विविपक्ष्यनि = आकाश में ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ ।

(पृ १००) मानवगव्या = मनुष्य का बोल। पक्षिपेया पयस्विनी = ऐसी नदी जिसके किनारे बैठकर पक्षी नव पानी पी सकें हों। पतंगी = पक्षी। पत्रीकरणीय = याहन बनाना चाहिये।

(पृ १००) अञ्चन्ति = जात ह। सम्यञ्च = भली भाँति पूजा करने वाल। अमुमुह चाम् = उनके पूजा करने वालों में से। अनुत्त्रिम = जो बोने से नदी प्रत्युत अपने आप पैदा हुए हों। रत्नपर्याणिम् = रत्ननटिभ नान-रगाम आदि मात्र से सुशोभित।

(पृ १०३) वितथवादी = झूठा अमत्यवादी। प्राणती = जाता हुआ (नावित)। सुखजाता = अत्यन्त सुखिनी। निरामन्दथु = आनन्द का अनुभव न करने वाला।

(पृ १०५) नैकनिरसूकर = (निगना अमव, प्राणा रूपा ते निरसव, तन अनिरसूत् निरसूत् वगेर्ताते निरसूकर, नकेषा निरसूकरस्तथोक्त) यह एक को मार टाड़ने वाला। सेर्म = (स + इर्म) घायल।

(पृ १०६) ठर्षामयावी = अहंकार का रोगी (घमण्डी)। काल्य = समय मामित (निर्धारित समय तब रहने वाला)।

(पृ १०८) दुर्द्वर्द्धादिकधूनि = गुरुजों के हृदय में कम्पन। ऐन्द्रमहिके = इन्द्रोत्सव के उपलक्ष में मन्वादि।

(पृ १०९) जन्मु = उत्पत्ति।

(पृ ११०) सग्रा = साथ। अवसायप्राय = अन्तप्राय। असकौ = (अभी) वह।

(पृ १११) अनिर्वर्तित हारा = (अनिर्वर्तित + तद् + अह + आहारा) उन दिन बिना भोजन किये। अनुकामीनस्वम् = स्वाधीनता। वरवर्णिनी = सुन्दरी।

(पृ ११३) पवित्रमपीलनि = पक फल। विस्त्रसा = वृद्धता। छायापस्किरमाण विक्किरकुले = जहाँ पर छाया में पक्षी बुरेद रहे थे। अवयुस्यानुवादरूपेण = वानगा या उदाहरण के रूप में। असाहसयत् = साहस किया।

(पृ ११४) तूष्णीकामास्त = चुपचाप बनी रही। अध्वन्तर्वरमे = मवान क अन्दर। भक्तार्धशरावकमात्रम् = केवल आधा सवोरा भात। अपिदद्यात् सङ्ग-
तिम् = कदाचित् दयासागर, नानानाथ मुझ गरीबिनी के ऊपर क्या बरक मेरे प्रियजन से मंगी भेंट करे। मन्धेषयन्ति = मन्द करेगे।

(पृ ११५) अस्मदशकदशकप्रपीडित = (अस्मत् + अगक = हिस्मेनार + शक इव मारने वाला) एक मारने वालों की तरह पाण्डित करने वाला अपने हिस्मेनारों से पीड़ित होकर। इतो व्याघ्रस्ततस्तटी = इधर से उधर गङ्गा अर्थात् दोनों ओर मय।

(५ १५१) कादिशक्तिता = भवभावता । उरस्या = बुद्धि से उत्पन्न ।

(५ १५२) अभ्यागारिक = घर के अन्दर या घरके कार्यों में नियुक्त । बहकार
गरपाणेन = घमटरूपा विषयी होने से ।

(५ १५३) अपरस्परा = साथ साथ लगातार चलने वाला ।

(५ १५४) घिसक दलाघम् = घमलघट की तरह वाक्य । विमुक्तारटि = विघ्ना-
नारने वाला । करटी = शरीर । वारणवृहण = शरीर का गन्ध । कारस्करकृजद्विगिरवचसा =
वृक्ष में बहबहागे हुए पक्षियों के गुह्य में । निप्रतिष्कशः = प्रवेष्टा ।

(५ १५५) मस्करी = नन्यामी ।

(५ १५६) कन्धा प्रायश्चित्ता = श्राद्ध का माघ दुष्यवहार के कारण अत्यन्त
क्षोभी मुनि से प्राप्त होने वाला श्राद्ध का प्रायश्चित्त करने वाला ।

पञ्चम कलोल

(५ १६०) स्वागपथरयम् = रास्ते के समान तीव्रगामा ।

(५ १६२) गाढायनिप्रतिज्ञः = गौष्मप्रतिज्ञा करने वाला । भाद्रमातुरेण = सञ्जन
माता वाले ।

(५ १६३) अद्भारुदवशः = शरीर से हथिनी पर सवार । परित्यक्तवदुत्तुसी =
बह पुत्रों का परित्याग कर देने वाली । अजातघ्नानृप्यः = भाद्रव्य = भर्ताजा, गधु
जिनके गधु न हों । विभिन्नदिरयः = विभिन्न दिशाओं के या दिशाओं में आवे हुए ।

(५ १६४) हास्तिनायनः = शरीर या हथिनी । विप्रप्रयोगः = विप्र = जल या जहर,
उममें या उमका अत्यन्त योग समोपता या प्रयोग । कापेयः = रन्ध्रों के बन्धे वा कुछ कुछ
अपेयता । नकुलीत्वम् = (न कुलीनत्वम् अथवा नकुलीन इत्यन्तम्) जिनमें कुलीनता
न थी अथवा जो न्योलियों के स्वामी थे । नीहनिवास्तः = विना शङ्खमुनि के रहना
या घोंसलों में रहना । कौलटिनयः = कुलटा विधियों का सन्तान । द्विजिह्वता = पित्त से
कुछ बहना विमी से कुछ अथवा दो जिह्वाओं का होना । गौधरेषु = वेपथोपत्रों में ।
जाहारेषु = पत्रों (मूर्तों) का सन्तानों में । सुदतोत्पत्तिः = प्रगदोन्मत्ता या क्षीरक्षोन्मत्ता की
उत्पत्ति । काणरेषु = रानी शिखों की सन्तानों में । गुणविरहेषु = वृत्त या गुणों की बन्नी
या विनाश । कुटिलिका = कुटिलता अथवा लोहाक का एक मोह वा उपकरण । कामाया-
यणि = लोहाक का सन्तान में ।

(५ १६५) वयमइयः = देवताओं की पूजा करने वालों की सन्तान । साम्यगुण्यः =
जिनके लिये मत्स्य इत्यन्त मन्त्रस्वरूपों हैं । गृहीतकापायः = कापाय बग्न धारण किये हुए ।
विगतकापायः = ताम्रदेवादि भावना से अरण्यवन्त (व्रत) के अनवस्थान का घेगान में

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

कपाय कहते हैं, वह जिम्में न हो अर्थात् जिसको ब्रह्म वा साक्षात्कार हो गया हो उसको विगतकपाय कहते हैं। पीपेऽहनि=जिस दिन पुण्य नश्यत था।

(पृ १६६) रौचनिक वस्त्र=उन उन रंगों से रंगे हुए वस्त्र। उपाशुश्लोक=श्लोकों से स्तुति की।

(पृ १६७) कार्ष्णिष्टिक=जिम्मे कानों में बालियाँ या Ear rings पड़े थे।

(पृ १६८) निरीतिकृपीवल्खल्या= निर + इति = अतिवृष्ट्यादि। खल्या = खलिहानों के समूह) अर्थात् जहाँ पर किसानों के खलिहानों को (खता को) अतिवृष्टि आदि में से किमी इति का भय न था। वन्या नृप्या=जहाँ के जंगलों का गोचरभूमि में पर्याप्त घाम सुरक्षित था। कचित् 'यार्हस्पत्या=नहीं कहें गाहपत्य अग्नि जलाइ जा रही थी। अन्यत्र बाजपेय यज्ञ में बृहस्पति देवता के नाम पर आहुति छोड़ा जा रहा था। द्वीयमानकाया= क = म्रद्धा, विष्णु अग्नि, सूर्य) जहाँ पर उक्त देवताओं में से किमी एक देवता के नाम पर हवि प्रदान किया जा रहा था। पठ्यमानध्राया=जहाँ पर लक्ष्मी के मन्त्र पढ़े जा रहे थे। अभिपिच्यमानशतरद्रिया=नहाँ पर अनन्त रत्नाभिषेक हो रहे थे। जोह्व्यमान शुनासीरीया=जहाँ पर इन्द्र मोम, उप, शुन (बाघ), मीर (आदित्य) इनके नाम की आहुति दी जा रहा थी। सस्क्रियमाण पुरोडाशा= (पुरोडाश = चूर्ण किये हुए चावलों से बनाया हुआ आहवनीय द्रव्य। जहाँ पर आठ कपालों से पुरोडाश प्रस्तुत किया जा रहा था। सतोप्यमाण 'वाढव्या=कम जीर अथवा के पढ़ने वाले विद्वान जहाँ पर सन्तुष्ट किये जा रहे थे। कन्यापसारण पित्र्या= देवताओं के निमित्त जो पदार्थ यज्ञ के काम में लाया जाता है उसे 'हव्य' कहते हैं, पितरों के निमित्त जो पदार्थ आहुति के काम में लाया जाता है उसे 'कन्य' कहते हैं। 'हव्य' अग्नि में जल जाता है पर कन्य (पिण्ड आदि) को पत्तल समेत ले जाकर किसी नदी में प्रवाहित करत हैं या गायों आदि खिला देते हैं, अतः कन्य के हटा देने से जहाँ यह ज्वलित हो रहा था कि पितरों का कार्य (आहुतिपण) हो चुका है। अहरह 'भूपा= (अहीन = सर्वाङ्गपूर्ण + अहान = एक दिन में पूर्ण होने वाला यज्ञ) एव दिन में समाप्त होने वाले सर्वाङ्गपूर्ण यज्ञ के करवाने में अत्यन्त प्रवाण जो पुराने वेदज्ञ आचार्य 'नय' द्वारा जहाँ पर बहुत से रानाओं की यज्ञ करवाये गये थे। अर्घ्य, पार्थिव्य, दक्षिणीर्य= अर्घ्यपात्र एव दक्षिणा देने योग्य। धरणीगीवाणै=ब्राह्मणों के द्वारा। यज्ञिय=यज्ञ करवाने योग्य। आर्त्विजीन=यज्ञमान। औष्ट्रक=ऊँटों का समूह। पार्थ=तत्मा चलाने वाले। प्रकाण्डकाण्डीर=बड़े बड़े धनुर्धारा (तान वाग चलाने वाले)। कावचिक=कवच धारियों का समूह। औदुम्बर राजन्य=गन उन दानों के क्षत्रिय। कौषेयक=रत्नवान। दूरेत्या=दूरवर्तिनी। रोहितवृहदिका=गल ओत्तनी। अपरकाय=उत्पन्न 'नगर' या शरीर का कपरा भाग। आप्रपदीन=हँगा। सर्वचर्मण=बेलकुल चर्म की बनी हुई वस्तु। अनुपदीना=जूती (उपानय)।

(५ १७०) स्वकीय सुद्रा=अपने पार्श्ववर्ती व्यक्तियों और राजाओं की सुरसुता (मुत्र की ओर) दखत हुए । वैयासनि=व्यासपुत्र, शुक्रदेव । परिशीलित 'वेदा= उन छन वेदों में घूमा हुआ । सुपरिचित 'वैद्वक्त्रश'=यस्य ज्ञान, वक्त्र, म परिगित । अष्टक=अष्टाध्यायी पढ़ा हुआ । नैयामिक=भूतों के न्याय शास्त्रार्थ में 'युत्पन्न । सामग्रह सूत्रिक=मगधमूत्र का शाना । अश्वलासुणिक=शास्त्रोक्तवत्ता । त्रैविद्य=तीन प्रकार का विद्याओं का ज्ञान या अभ्येता । सर्ववेद=सब वेदों का अध्ययन करने वाला । औपनिषदतत्त्व=मन्त्राज्ञान । जागरेयकशिष्टाचार=मन्त्र प्रिणचार । दक्षरीयपादमूलम्=आपके पास । माहेयप्रतापानल=वासायिकप्रतापानि ।

(५ १७१) मायूरशोकादि=मोरों का और शुकों का समूह । पश्चाद् वयसि=बूढ़ा वस्था में । नक्तिक=समीपस्थ । सायप्रातिक=संयत्ता और प्रातःकाल का । निशीथ स्तिकविमवा=निसके पास दूसरे दिन प्रातःकाल खान की कुछ न बचना हा । श्रागणिक=इहम से कुछे भाग छेयर चलने वाले । कौटिलिक=कुम्हिलका (निवारियों का एक विशाल गाल अथवा लोहार का एक उपकरण) न मृत्तों को मारने वाला । मार्गिक-मायूरिक-मैनिक=वृग, मयूर या मधुला मारने वाले ।

(५ १७२) सीमसु=अण्डकोषों के लिये (जिसे घृह व अण्डकोषों में बन्दूक रहती है) । द्वीपिन=वीनों की । साधिवेल्म=नायकालान । निर्मसिकीभूते=वेल्म शून्य हो जाने पर । मद्गर्गाणान्=मे=कर्म वाले । क्षमनसमानोदयसक्षिभ=क्षमन=यमन + समानोदय=समानार्थ + सक्षिभ=तुल्य) यमराज व सग भाद की तरह । परतौ=हथों के मूल में । जीर्ण-शीर्ण-श्रीण-पाण-रुण्य=रंग-रूटी पुरानी पत्तियों और तिनकों का ढेर । पाणांशौ=पत्तियों की शक्का करके जलाइ हुई भाग में । शूलाकृत्य=गूल में छेद कर भाग में पकाया हुआ । स्वदद्यातिथीन् विधाय=सावर । नयननिमीलन 'मुद्रया=आँखों के मूँदने की कला में ध्यात सहायता देने वाली । कतिपयोदविन्दु=कुछ जल कण । अपाव्यदिदये=दक्षिण दिशा की ओर स्थित ।

(५ १७३) सपथेन=बीचड़ सहित । सपथेन=पथामि सहितेन) ककड एक मिट्टियों में पूर्ण । सपथेनम=सपदि=श्रीम + पनम्=इमे) शास्त्र ही इसके पीछे पाछे चलने वाले । शुरुनिवेशकथय=गुरु के आदेश को मानने वाला । इन्द्रियावश्य=इन्द्रियों का वशीभूत मही । परित्यक्तानुप्राप्तिकसहयासम्=प्राप्ती सम्पत्ति से अलग । अनुभूयमान 'आयसम्=दीयकाल में सम्पन्न होने वाले यज्ञों के फल स्वरूप वत्स्याण का अनुभव करने वाले । धुष्यमाण 'पौरश्चरणिकार्गायनम्=सुबन्त, तिष्ठत, कृदत की व्याख्या एवं पर्यणत्व के विधान करने वाले सूत्रों की व्याख्याएँ जहाँ कलस्थ की जा रही थी अग्निष्टोम विधायक मंत्रों, यजुष के द्वारा पृष्ट मंत्रों या उनके अध्यायों तथा पुणेलाय से सम्बद्ध मन्त्रों की जहाँ पर व्याख्याएँ हो रही थीं । वेदों या छन्दों तथा ऋचाओं पर पुरश्चरण करने के भाव जहाँ पर स्पष्ट किये जा रहे थे । संलक्ष्यमाण आनैश्वर्यम्=

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

जहाँ पर भाइ, पिता या पितामह के भौतिक सर्वोत्कृष्ट पेश्वर (आनैश्वर्यम् = न ऐश्वर्यम् यस्मात् तस्य भाव) का निर्देश किया जा रहा था। उल्लेख = उल्लास (हठी) में पकाया हुआ। तीर्थ = तीर्थों से आये हुए (अनिवि श्रुत्या)। शारीरकीय = शारीरिक मामला भाष्य इत्यादि अर्थ। विरुद्धभोजनीय = विरुद्ध भोजन के सम्बन्ध में लिखे हुए (वैषम्य ग्रन्थ)। साक्षिशिल्पिशिल्प = लक्षशिल्प में रहने वाले कारागारों की शिल्पकलाएँ। अभ्यास्य मान मुञ्जम् = पाणिनि, तिचिरी एवं गौतम के द्वारा रचित वर्णों एवं कल्पवियों तथा छगल्लिन् और व्यास द्वारा प्रोक्त ग्रन्थों के पढ़ने वाले ब्रह्मचारी जहाँ पर पढ़ाये जा रहे थे। सर्वप्रथम पाणिनि द्वारा रचित व्याकरण वररुचि एवं वररुचि निर्मित ग्रन्थ जहाँ पर लिखे जा रहे थे। जहाँ पर ग्राह्य सुरक्षित रक्खा जा रहा था। यज्ञवेदी बन रहा थी। अग्नि प्रज्वलित की जा रही थी। सामिधेन्य (ममिधा आधान करने समय पढ़ा जाने वाला) मंत्र पढ़ा जा रहा था। नहवृच एवं आधर्वणि लोगों के धर्म अथवा आध्याय ग्रन्थ जहाँ पर पढ़े जा रहे थे। शक्ति एवं शिव के भक्तों की बार-बार स्तुति का जा रहा थी। ऋषि प्रभाव से जहाँ पर शेर और गाय की शक्तता का अभाव स्पष्ट हो रहा था। कहीं-कहीं शरद् काल में होने वाले मलरिया आदि रोगों की दवा का जा रही थी। दूसरा जगह हेमन्त ऋतु, अश्वयुज्, ग्रीष्म एवं वर्षा तथा शरत्काल में बोये जाने वाले बाज और शरत्काल में होने वाली मूंग सुरक्षित रक्ख जा रहे थे। (ऋषि प्रभाव से छहों ऋतु वहाँ मजदा उपस्थित रहत थे अतः) एक ही समय छहों ऋतुओं में प्राप्त होने वाले फल जहाँ प्राप्त थे। गोमय से कुदा और छप्पर का आँगन रोपा जा रहा था। अलसी के तेल से बना हुए दवा से मृग के चमट की सुखला का उपचार किया जा रहा था। कहीं-कहीं दुग्ध (एक नाप) से पुरोडाश नापा जा रहा था। दूसरी जगह बहने हुए नीम के रस को पात्र (अमत्र) में रोपा जा रहा था। आश्रम में बिलोये जाते हुए मट्ट (कालदोष गन्ध) की ध्वनि आ रहा था। हँडियों में गोदुग्ध पराया जा रहा था। भिक्षु लोग अपने भिक्षात्र की रक्षा कर रहे थे। हेमन्त ऋतु में पके हुए फलों का मचय दिया जा रहा था। बेर इकट्ठा करने वाले अपना अपना बहँसियों में बर ला रह थे। पाठ सुनात समय एवं बार अगुद उच्चारण करने वाली मुनिकन्या शिष्याएँ शुद्ध स्वर वर्णोच्चारण का अभ्यास कर रहा थी। नारिक, गुग्गुलुगामी एवं चतुर्दश इत्यादि अनध्याय के दिन पढ़ने वालों की निन्दा की जा रहा था। कहीं कोयला दाने के लिये लकड़ा, कहीं छप्पर छानने के लिये मृत्त रकवाई था। एवं जगह जून बान बन लिये मूँत तम्बाकू की जा रहा थी। यद्यपि 'आग्नीत्' = जहाँ पर अन्नम्, पिप्पल, पलाश, त्रिपुल इत्यादि प्रकृतियों (प्रातिपदिकों) में हा विकार (विचारार्थ प्रत्यय) दिखलाइ दस थ विन्तु आश्रम के प्राणिक की प्रकृति में कोई विकार न लक्षित होता था। प्रत्यय का लोप आमन्त्र, महिरा, जाती, विशारी इन्हीं में होता था और मनुष्यों में विधासधान सभी नहीं किया जाता था। वर्णों के पढ़ने में परिपाक के कारण धान, मूंग और चट्ट सूखे

हुए दिगन्ताह पड़ते थे, कायक्षेत्र के फलपरिपाक में वही भी पुष्पता (नीरसता) न थी । वचनविशेष का प्रयोग हरीतकी इत्यादि में किया जाता था, मनुष्यों में कोई विशेष रूप से वृद्धनवद्व होकर परार्थान नहीं होता था । कम के लिये हितकर विकार या कस (औग्रमेनि) के विकार कास धातु में या कस जैसे दुराचारी व्यक्ति में ही थे अन्यत्र नहीं । यहु जन्यम् = वक्ष आत्मियों से वार्तालाप । अजन्यम् = जन्य = सग्राम अथवा जन्या = वधू को ले जाने वाली स्त्री, उसमें रहित ।

(पृ १७६) सम्प्रमुपासत धुर्यम् = (प्रमद = किसी विषय का प्रसंग एवं प्राप्तग = वह लफड़ा जो कि हल या गार्हा में जोने जाने के पूर्व वधूओं के गले में डाल कर उन्हें जोनने के योग्य बनाया जाता है) पठन पाठन के लिये ग्रहण किये हुए अपने अपने विषयों की विशेषता से चिनके विषय प्रसंग परिपूर्ण ह ऐसे प्राप्तङ्गम् (प्राप्तग धारण करने वाले) ऋषिब्रह्मों, ऋषि ब्राह्मणों या ऋषि वद्वों से युक्त होत हुए भी मधुगन्धपियों में अग्रतर व्यक्तियों के महित वर्तमान । सम्पाद्यमान एकधुरीणम् = अहीन = नैतिक तथा नमीन = वार्षिक यज्ञ करने वालों में अग्रतर होत हुए भी सबके लिये हितकर है सत्य-जीवन जिनका ऐसे व्यक्तियों में अग्रगण्य । निषिद्ध मीनम् = मांस मछली से युक्त भोजन का निषेध करते हुए भी प्रतिवष बच्चा देने वाली गाय के पालने वाल । भौतिक तत्त्वग्रगण्यम् = सासारिक कार्यों के लिये व्यय या अनुपयुक्त होते हुए भी आध्यात्मिकत्व जानने वालों में शिरोमणि अथवा भौतिक धन की तुल्य समझते हुए भी जो आध्यात्मिक तत्त्व की सर्वोत्तम समझत थ । पारिमुख्य = मुख के चारों ओर वतमान । नातिनेदीय = कुछ दूर । शौल्कशालिक = चुहाघर या इनकम टंकस आपिस से प्राप्त । शुल्क = टैक्स, चन्दा, फीस इत्यादि । मासिक = एक महीने में देने योग्य । आवरसमक = गो वष में दिया जाने वाला । साम्यत्तरक = षष्ठा वष में दिया जाने वाला । आपमित्यक = बदले में दिया जाने वाला [मबाया अथवा कुछ और अधिक या कम मिला कर लेने के लिये उधार दिये हुए अन्न या किसी और वस्तु को आपमित्यक कहते हैं । याचितक = मित्रता से प्राप्त वा मिश्रक को दिया जाने वाला ।

(पृ १७७) सांवहित्र = बोझा लाने वाले की मनदूरी । पञ्चाहुल = लौक फैलाने का पाँचा [किसानों का एक उपकरण] । सैरिक = किसान । सन्नाह = सामान । आश्व रथ = ताँगा । शाकट = बैल । शारद = शरत्काल में पकने वाल (धान, मक्का सबों आदि) । हेमन्त = हेमन्त ऋतु में बोये जाने वाले (सब चना, गेहूँ आदि) । धैतनिक = धैतन से जीविकोपाजन करने वाला । आकरिक = खान के निरीक्षण करने के लिये नियोजित व्यक्ति । देवागारिक = देवालय निरीक्षक । आघसथिक-कार्य = घरलू पाम करने वाला । पारिपार्थिक = पाम रहने वाला (पाम में रहकर आवश्यकतानुसार काम करने वाला) । पारिमुखिक = दर समय सम्मुख उपस्थित रहने वाला [जिधर हो स्वामी का मुँह हो उधर ही वतमान रहने वाला] । आर्थिक = धनी । दाण्डमाथिक = दण्ड के

समान माथे मार्ग पर दौड़ने वाला (मध्यमे गच्छति मारुतिरिति माथो मार्ग - 'मथे विलोडने' इत धातु से वर्म में घञ्, दण्डाकारो माथो दण्डमाथस्त धावतीति तथोक्त) दण्डे के समान माथे ऊँचे मार्ग पर दौड़कर चले जाने वाला । पारिपथिक = चोर । निःशस्त्र = बिना शस्त्र के (पाँसी या शिकारा कुत्ते आदि के द्वारा) । वैशस्त्र = गृह्यदण्ड । आक्रन्दिक = रोदन स्थान में पहुँचने वाला) । आपूपिक = पुआ बेंचने वाला । लावणिक = नमक बेंचने वाला । क्रिसरिक = केसर बेंचने वाला । शलालुक = गलाछ (एक सुगन्धित पदार्थ) बेंचने वाला । प्रयधित्रयिक = किमा वस्तु को मोल लेकर पुन बेंचकर जाविका चलाने वाला । आपगिक = गजग्राह द्रव्य । सामाजिक = समाज वा रक्षक [किंसा समाज का नेता] । पारिपथ्य = समा में रहने वाला मेम्बर, समापति, उपसमापति इत्यादि । सामनायिक = नन्की [किमी समा या सघ का प्रधान] । पर्पिक = निम बाछ की सहायता से पग चलते हैं वह पग बहलाता है उस बाछ की सहायता से चलने वाला । सार्विक = रो में तली हुई वस्तु । द्वैगुणिक = दुगुना करके लेने की आकांक्षा से देने वाला । वार्धुपिक = व्याज लेने वाला (मूढ़ रोग) । दशैकादशिक = ग्यारह लेने के लिये द्वादश देने वाला । आन्न = भन्न पाने वाला, चिनके घर में अधिक अन्न हो । धन्य = धन पाने वाला, धना ।

(पृ १७८) गार्हपत्यगार्हपत्ये = गृहपत्य अग्नि के द्वारा सम्पादित गृहस्थ के काम में । गार्हपत्ययोगक्षेमौ = (अग्राप्त वस्तु की प्राप्ति 'योग' बहलानी है और प्राप्त की रक्षा को 'क्षेम' कहते हैं) गृहस्थ का कल्याण । सर्वमिह स्वहस्त्यम् = सब कुछ भाग्याधान है अपने हाथ से कुछ नहीं किया जा सकता ।

(पृ १७९) सार्वजनीनता = सब की हितैषिता । भाक् = भात बनाने योग्य चावल या धान । स्थालीत्रिलीय = विने-चुने चावल । हरिकाधिक = भगवान् की कथा कहने वाला । आनिधेय = अतिथि सम्मान । नि स्थिकपथिकी = निधन शुभाफिर क्रिया । पाथेय = मार्ग का भोजन । सुतद्भ = पुत्र प्राप्त करने वाला, पुत्रवान् । सामयिकार्त वञ्चान = यथामय होने वाला क्रतुज्ञान ।

(पृ १८०) पिष्टक = चोला या मालपुआ (पिट्टी के घोल से घा में मेंवा भोज्य पदार्थ) । सापिप = वो में बना कोइ भी भोज्य पदार्थ, पूरी, कचौड़ी आदि । औदक्षिक = मट्टे से बनाया हुआ रायता इत्यादि या मट्टे में पकायी हुई वस्तु । दाधिक = दही से बना हुआ । पायस = दूध से बना हुआ, रोग इत्यादि । चूर्णी = मालपुआ । लावण = नमक मिलाकर बनाया हुआ (मठरी इत्यादि नमकीन भोज्य द्रव्य) । मौत्र = नूंग मिलाकर बनाये हुए चावल (तहरी इत्यादि) । मारीचिक = निर्वर्ण मिलाकर बनाया हुआ । सैतिडीक = इमला के रस में भस्मकृत अनारदाना इत्यादि से बनी वस्तु । दात्रिक = दही से पाने वाला । पायमिक = दूध में रान वाला । शार्करिक = गुड में राने

वाला । शाकिक = शाक से खाने वाला । शौक्षिक = मिर्च से रगाने वाला । सौपिक = दाल से रगाने वाला । शाष्कुलिक = जिमके लिये पूटियों हिनकर (पथ्य) हो या जिस पूटियों नियत रूप से री खाता हो । आणिक = चावल के चूर्ण से दूध में पकाइ लक्ष्मा वह जिमको नियमपूतक दी जाती हो । औदनिक = जिसे नियमपूर्वक भात दिया जाता हो । मौमन्वमिक = त्वम में चन्द्रमा देखने के कारण । प्राकारीयप्रदशे = परकोण बनाने योग्य स्थान में । प्राकारीयाभिरिष्टकाभि = परकोण बनाने योग्य इष्टों से । प्रासादीयै दारुभि = इमारत बनाने योग्य लकड़ियों से ।

(५ १८१) पाङ्गुण्यादि = मधि-विग्रह-यान आसन-द्वैधीभाव समाश्रय ये छ गुण तथा आदि से शक्ति, सिद्धि और उदय । उनमें स प्रभु मन्त्र-उत्साह ये तीन शक्तियाँ भू-हिरण्य मन्त्र नामक तीन सिद्धियाँ तथा चय अपचय एव स्थान नामक तीन उदय इन सब का ग्रहण ह । छै गुणों में से (१) मधि = विज्ञा गुत पर दो विद्मोही दलों में मेन हो जाना । (२) विग्रह = युद्ध होना । (३) यान = आक्रमण करना । (४) आसन = शत्रु की उपेक्षा करना । (५) द्वैधीभाव = एव व माय सधि करके दूसरे के माय युद्ध करना । (६) समाश्रय = अपने ने किमा अधिक बलवान् का आश्रय लेना । तीन शक्तियों में से (१) प्रभुशक्ति = बोध, दुग तथा दण्ट-मपत्ति को प्रभुशक्ति कहते हैं । (योग = बजाना, दुग = बिछा दण्ट = चतुरङ्ग बल (हाथी, घोड़े, गध, पैर) । (२) मन्त्रशक्ति = विज्ञान मपत्त । (३) उरमाहशक्ति = पराक्रम सम्पत् । तीन सिद्धियों में से (१) भूमिद्धि । (२) हिरण्यसिद्धि । (३) मन्त्रसिद्धि । पूर्वोक्त तानों शक्तियों स उत्पन्न ये तीन मुख्य ह । तीन उदयों में से (१) चय = वृद्धि । (२) अपचय = क्षय । (३) स्थान = चयापचय रहित अवस्था । शैव्योपाध्यायिका = गुतशिव्य भाव ।

(५ १८२) समस्तजेयपारावारीण = ममन्त्रगतव्यविषयों में पारक्रम । सर्व चर्मणिचार्म = तमटे की नली कुछ म्यान (अमिकोण) । अष्टपनीन = मार्ग चलने में अत्यन्त समथ । शौवापदमृगाया = सिंहादि का शिकार । अनाश्वीनेऽश्वनि = मार्ग में इतना दूर कि जहाँ पर घोड़े के द्वारा एक दिन में न पहुँचा जा सक ।

(५ १८३) निविरीशोपक्षौलप्रदशेषु = अत्यन्त घने जगली एवं पहाड़ों के पास के प्रदेश । पीलुकुणचणीपत्यकवनीपवननेषु = एक छुप फलों से पूर्ण पर्वत-समीपवर्ती बनो पर्वतों में । सस्यक = मस्य (गुण) से परिपूर्ण या सम्बद्ध । मत्कर्मठ = सत्था एवं कार्य करने में बड़ा चतुर । सदनूक = (मन् = अच्छा उत्तम + अनुक = वग या स्वभाव) अच्छे स्वभाव या उत्तम वश वाला । अनुका = कामपीछिन । तदुत्तमनृप्रातुः = उमके समाचार को सुन कर उत्पन्न होने वाला हुआ कि न सह मवने वाला ।

(५ १८४) पयक = मार्ग के चलने में अत्यन्त चतुर । अनुपदी = अवेषण करने वाला ।

(५ १८५) केशवा = सुन्दर बालों वाली । लक्ष्मणा = अत्यन्त सुन्दरी । ललाटूणा =

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

सुन्दर लाल वाली। गुण्य=शस्त गुणों वाला। सुकृतिकप्रकृतिक=मत्स्यन् पुण्यात्मा।
वाग्मिनी=मधुरभाषिणी। पोडशिनी=मोल्ह बप की। अवमरविन्दु=अवमर पाने
वाला। पुत्रल=पुत्रवान्।

(पृ १८६) श्राद्ध=अन्यन्न अदायु। उष्णक=शीघ्र काम करने वाला। निज
विपुणता=अपने प्रियतम के वियोग से उत्पन्न व्याकुलता को प्रवृत्त करने वाली विपुणता
अर्थात् अव्यवस्थितचित्तता (चयनता)। सृष्णीकामासीने=चुप चाप बैठ जाने पर।
समुपारूढपक्षक=दे छोटे पर उग आने पर।

(पृ १८७) वैहङ्गाङ्गसङ्गभङ्ग कृत्वा=रखी का शरीर छोट कर। विशङ्कटमङ्कट
सङ्कटमङ्कटित=भयानक आपत्तियों के समूह से घिरा हुआ। सौख्यशायनिक=सुख
पूषक सोने की पूछने वाला। सौस्नातिक=मुगपूर्वक ज्ञान करने को पूछने वाला।
उप्यमान-पत्युख्यमान=रोये जाते हुए तथा काटे मोड़े और उसाये जाते हुए।
मौढीन चाणकीनै=मूँग, धान, जव, निम्, गेहूँ और चने के खेत।

(पृ १८८) द्वितीयाक्रियमाण=दो बार किये जाने हुए (दुबारा जोते जात हुए)।
शम्वाक्रियमाण=(शम्भ शब्द का अर्थ ह प्रतिश्लोम) अनुश्लोम जोता हुआ खत प्रतिश्लोम
जोता जाता हुआ। चीजाकृत=चानों के समेत जोता हुआ। इच्छुशाकट=गन्ना पैना होने
वाले खत। शाकट=रैल। आनुव्रजमार्गापरूढाजप्याविध्यै=व्रज=चरवाहों के डेरे
उनके पाम या उनकी ओर जाने वाले मार्ग के आस-पास भेड़-बकरियों के खाने योग्य
घाँस का बन्धनस्थलों से युक्त स्थलों में। आशितङ्गवीन युडै=वहाँ की घाम गायों ने
चर ली है और जहाँ पर पहले गायें बँठती थीं ऐसी जगह स्थित बहुत बड़े भेड़ों के समूह
में वर्तमान में जहाँ पर छट रहे ह या लड़ाये जा रहे हैं। अविपट सोढै=दुग्धपान
की इच्छा का न रोक् मक्ने वाले भेड़ों के बच्चे जहाँ पर भेड़ों के दूध को पा रहे ह।
सञ्चाल्यमान द्यातीनै=दो बलों से खींची जाती हुई गाटा के पीछे जहाँ पर किमानों
के बच्चे या मजदूर बैठे ह। अनुगवीन समाम्मनीनै=नाज या कल प्रभूता होने वाली
गाय की वहाँ पर गोपाल रक्षा कर रहे ह। गोगोष्ठतिष्ठदागयीनै=गायों के ठहरने की
आह जहाँ पर गाय चरने वाले गोपाल बैठे ह। सद्गृहतिकै=मधुभाषियों से।
अमद्गृहतिकै=गो चार न ओढ़ हों ऐसे व्यक्तियों से। आनुगात्रिक=शब्द में दाने
वाला। शायु=कथापामिनिवेष्टा। अहयु=अहङ्कारी। दविष्ट=रहुत दूर। यदिष्टा=
बहुत अनिष्ट। वाद् ग्रहुपट्टन्=वात् विवात् करन वाले विद्वानों में कुछ कम विद्वान्
पक्ष कम चतुर। व्रथ्य=अत्यन्त मुन्तर या योग्य। फाकतालीया=आवगिनक। सात
पदीन=गान पद आपस में बोलने में या साथ-साथ मान पद चढ़ने से।

(पृ १९०) यहुष्टव=५४ बार। तद्दुमसद्गु=उस वृक्ष पर रहने वाला। कर्णिल=
बड़े-बड़े वानों वाला। जसत्=हँसता हुआ। कुहनानायिका=एली-बपटी या बनावटी

नायिका । अर्शस = बवासीर रोग वाले । आनाहिभि = मूत्रकृच्छ्र या कोष्ठवद्धता के रोगियों से ।

(पृ १९१) स्योड = जिसका एक आधा पैर बिगड़ा हो । आमयाविभ्य = रोगियों के लिये । केशवा = सुन्दर बालों वाले । अकेशवा = विष्णु की भक्ति न करने वाले । अशीत पिबत मोदसा = खाना पीना आनन्द उठाना । केशका = बाल सँवारने में व्यामक्त ।

(पृ १९२) कौशलिकया = चतुरता से । चरित्रत चिन्ता = चरित्र में न सबने बढ़ कर हूँ अतः मैं अपने चरित्र से कभी विचलित नहीं होती इसी कारण आज तक मेरे चरित्र की किसी ने निन्दा नहीं की । मर्यादावसन्नि = मृत्युलोक के मनुष्यों के साथ रहते हुए । तन्माकुर्यन् = उसके अधीन करते हुए । ससदास्यदास्यमानस्वकीयदुहितरम् = सदास्य (सदा सुन्दरम् आस्यम् यस्या सा चामौ दास्यमाना या स्वकीयदुहिता तत्सहितम् = विवाह में दी जाने वाली अपनी सुन्दरी कन्या के साथ । सुखसुखेन = सब सुख से, सुरा पूर्वक । यथावथम् = आवश्यकतानुसार, समुचित । द्वन्द्वम् = रहस्य ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ

(पश्चाद्)

षष्ठ कल्लोल

(पृ १०५) गारणम् = निगल जाने वाला (दूर करने वाले) । वारणाननम् = हाथी के मुँह के समान मुँह वाले (गणेश) ।

(पृ ११६) वरूथिनी = मेना । रथ्यासङ्कुले = रथ्या (माग) + सङ्कुले, रथ्य (धोहे) + आसङ्कुले । भुजङ्गजन = गणितपति, घृतजन ।

(पृ ११७) कल्पते = समर्थ है ।

(पृ ११८) पितृरूप्य = पिता के पास से आया हुआ । अजित = चला गया हुआ । अजित = (अ + जित) जिसे कोई पराजित न कर सके ।

(पृ २०१) कामयमानोऽपि नावशोकयते = सद्गति चाहने वाला कोई भी पुरुष ऐसा नहीं दीखता था जो किसी भा सद्गति (सदिच्छा) को न प्राप्त होता हो । विनिमित्त्य = बदल कर ।

(पृ २०२) शुन्धन्तम् = जान करते हुए को । अश्वगोयुग = दो वाड । अये = आता हूँ ।

(पृ २०५) समुद्धि = मली भीति हट्टा करो (चाहा) ।

(पृ २०६) अभ्युपायम् = (अभ्युपगतवान्) ममज्ञ गया । परिमृद्धि = परिमार्जन कर ने (दूर कर दो) ।

(पृ २०७) अवक् = बोला । कचे जातम् = जिन प्रकार कश्च (पास) को अग्नि भरम कर देता है उसी प्रकार अपने कश्च (कांठे) में तुम मेरे ऊपर अपने शासन का अधिकार जमात हो विन्तु अकमे अर्थात् धाम न होने पर अग्नि की तरह अपने फोटे से बाहर तुम मेरे ऊपर अपना बुरा शासन अपने जमा सवने हो । सैरिभ = मैमा ।

(पृ २०८) कष्टमध्यकष्टा = कष्ट उठाया । सप्तवृत्त्व = मान बार । अद्भुत = दूर किया । एधि = बनो (हो जाओ) ।

(पृ २०९) विदाङ्करोतु = ममशो । अप्रामीत = पूरी नर नी । अजिहीत = चला (सी) गया (यो) । अववेक् = अलग हो गया (या) । अभ्याजिहीते = भा जायो । नेनिजानि = स्नान करूँ ।

(पृ २११) प्राभुक्षि = नग गया । अदास्त = व्यतात हो गई । छणदापि तदाऽ-
दास्त = इतने में ही रात्रि भी समाप्त हो गई (प्रातःकाल हो गया) ।

(पृ २१२) विपृचिका = हैजा । नरफात् समुज्जस्यति = नरक से छुगना ।
यस्यति = प्रयत्न करता है ।

(पृ २१३) अलिङ्घत् = बम हो गया ।

(पृ २१६) चिराय अशमत् = सब दिन के लिये शान्त हो गया (मर गया) ।

(पृ २१९) सिनसवतुप्रासै = पानी इत्यादि से सने हुए सत्तुओं के प्रासों में ।
नृकष्टमाष्ट = कष्ट का अनुभव नहीं किया । प्रबलाभिलापातिनुद्य = अत्युत्कृष्ट इच्छा
से प्रेरित । अनुनुद्य = पाछे से ठकला जाता हुआ ।

(पृ २२०) अग्न अत्रास्त = यहाँ रक्षा की ।

(पृ २२१) कुकोट = कुटिलना की । उद्विजिष्ट = उद्विग्न हुए (हुआ) । प्रति
स्किरिप्यामि = दुकड़ दुकड़े भाट डालूँगा । समयस्यत् = प्रयत्न किया । तस्म अजस्यत् =
उमे छुग लिया ।

(पृ २२३) अधुवम् अधुवम् = नश्वर शरीर नष्ट करने के लिये स्थिर हो गया ।
मिच्छति = कष्ट दे रहा है । अविच्छादीत् = उला गया । आजिपम् = गया ।

(पृ २२४) औनत् = गौली का ।

(पृ २२६) अयचीत् = छल लिया । व्यीच्छत् = निकाल लिया ।

(पृ २२९) अचकलत = दूर हो गया । जम्भयेत् = नष्ट हो जाय ।

(पृ २३३) आन्वीप्यम् = अनुकूलता ।

सप्तम कल्लोल

(पृ २३५) गालोडयमान = बातों पर विचार करना हुआ ।

(पृ २३६) नायगङ्गाम् नायगङ्गपि = नाव से उतरने योग्य गङ्गा उतरने के लिये
नाव चाहते हुए भी । काम्णा = वन्ध से । दास्या = लकड़ी की । प्रत्यायिष्यिषा =
विश्वास दिलाने की इच्छा ।

(पृ २३९) तद्गृह्णाणाम् = उनके पक्षपानियों का । स्फाघयति स्म = बड़ा किया ।
प्राजीहयत् = भेजवाया । आजहयन् = बुलवाया । पर्यष्कार्पु = शकटा हो गया ।
घस्तुगतिं निरचीचयत् = वास्तविकता का निश्चय कर दिया ।

(पृ २४०) अवीयजन् = कम्पित कर देता था । अशीशयत् = तेज करता था ।
व्यलीलयत् = विलीन (नष्ट) करता था । लापयते स्म = सम्मानित (पूजित) होता था ।
उह्वापयते स्म = अभिभूत करता था । उद्वलीलयत् = वञ्चित करता था, नोछता था ।

(पृ २४१) अरिरिपति स्म = चले जाने की इच्छा की । सपथपथत = (सपरि +
अपथत) गीम हो चला गया । महत्तरा = अन्तःपुर के बर्मचारी या बर्मचारिणियों ।

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

(पृ २४२) अशिष्टु = न सह भजता हुआ । प्रतीपिपया = जानने की इच्छा से ।
जीष्मया = नूचिग करने की इच्छा से । आत्मा समबुद्धिर्पि = अपने आप की छिपाया ।
व्यधित्सि = बिया ।

(पृ २४३) अनिनीषिष्ठ = ज्यतीत करना चाहा । मुमुर्षु = नरणासन्न । पुर
ओचिच्छिपीत् = नगर से निकाल दिया । क्रियासममिहारेण = बार-बार । विरिस्तुम् =
विशेषरूप से दु र्गा करने वाले को ।

(पृ २४४) मिसनिप = प्रगान करने की इच्छा करो । अभ्यपिपेणयिपीत् = सेना
लयर वेग लिया । सहयुयुक्त्या = सहयोग देने का इच्छा से । सजिगसमान = मिलते
हुए । समीर्मुभि = बढ़ाने हुए । समापिपरीपिपत = चारों ओर से भर जाने लग ।
निभुशरणम् अविमल्लत = परमात्मा की शरण में जाने की इच्छा की । सम्बन्ध = पक्क
पहन कर । इर्विचिपु = इर्वा द्वेप करने वाला । हस्तयमान-पाद्यमान = हाथ पैर
चलाने हुए । स्त्रशगरशर = अपने तीव्र बाणों से ।

(पृ २४५) नितृहिपया = मार डालने की इच्छा से । अभ्यबुभूषिष्ठाम् = पराजित
करना चाहा । तदादिनरिपया = उसके आदर करने का इच्छा से । अवाधात् = ध्यान
निया । अन्वजिष्टवत् = अनुग्रह की । कालयति = समय सूचित करता है ।

(पृ २४६) अतुष्टपत = स्तुति की । अन्वपिपिपया = ढँढने का इच्छा से । अपिष्ट-
च्छिपीत् = पूछने का इच्छा का ।

(पृ २४७) उजिजिष्ठामि = परित्याग करना चाहता हूँ । प्रत्ता = प्रदान थिये ।
स्नातम् = अभिप्रायपूर्वक । निघासति = गाना चाहता है । यद्विस्तति तद्वयति = जो
पाना चाहता है सो पाना है । य मिसीयति त मिनानि = जिमे बाँधना चाहता है उसे
बाँध लेता है । य मिस्तति त भीनाति = जिसे मारना चाहता है उसे मार डालता है ।
य शुशावयिपति त शावयति = जिमे भेजना (बढ़ाना) चाहता है उसे भेज देता
(बढ़ा देता) है । पश्यटाव्ये = पश्यटन करना है । परीपृच्छये = बार-बार पूछना है ।
पर्यग्रसेसीयते = मित्र हो जाना है ।

(पृ २४८) अक्षारयते = ग्याता है । चलीवल्च्यते = समथ है ।

(पृ २४९) चेक्रीयमाणम् = बार-बार विधे जान हुए । धावरये = बार-बार चाहता हूँ ।
प्रतिपनीपयमाने = स्वीकार कर देने पर । निजागारम् आर = अपने घर चला गया ।
वावाश्यमानवशिकाम् = जहाँ उल्लेख दायक है । रेरीयमाणवृक्षाम् = वहाँ भेदिया
गुरां गे य । शीरूयमाण जम्बुकाम् = जहाँ गीतक हूनु ज्ञात हुए दधर उपर माग रह य ।
जेघ्रीयमाण गंधाम् = जहाँ सुगंध की चर्चों जल रही था और उमरों दबा गंध चारों
ओर फैल रही थी । चित्यालोक यंधाम् = चल्ती हुई चित्ता के प्रगान में जहाँ दीपक
की गाना में बाँध हुए घट दिग्गज पल रह थे । संचेक्रीयमाण अन्तरन्याम् = रज्जु

होने हुए बहुत से गीदड़ों के द्वारा खाये जाते हुए मुर्दों की ओतें जहाँ निकल कर गिर रहीं थीं । काष्ठायाम् = दिशा में । त्वक्षिप्त = तुम्हारा वक्षवर्ती । जेघीयै = बार-बार दूर वरूँ । विदेधीयस्व = बार-बार बर । अकोव्यूयत = शब्द किया । आकख्यसे = बार-बार हँस रहे हो ।

(५ २५०) अच्यश्रमयैय्यमा = मार्ग परिश्रम शान्ति । चेकीय्यमान = पारन पोषण किया जाता हुआ । शोशूयाञ्चक्रे = दिन प्रतिदिन वृद्धि की प्राप्त हुआ । वैधीय्यमानेषु = नके हुए । सेसिग्यमानानाम् = चढ़चढ़ाते हुए । पम्फुव्यमानेषु = पक कर विशीण हो गये हुए । चञ्चूर्यमाणानाम् = बार-बार फुदकते हुए ।

(५ २५१) सरीसृजती = बार-बार उत्पन्न करती हुई । अपाप्रट् = बार-बार पूछा । वनीवञ्चीमि = छल कर रहा हूँ । जागृढि = ग्रहण करो, मानो । जगृढि = निन्दा करो ।

(५ २५२) अतोतोद् = अत्यन्त सत्पुष्ट हुआ । जाहर्मि = इच्छा करता हूँ । जरीगृधया = अत्युत्पन्न आकाशापूर्वम् । अदरीदृश्यत = बार-बार देखा गया । त्वदृधरीशय-हरीमूत = तुम्हारे हृदयरूपा गुफा में सोने वाला शेर हो कर । वरीवृत्तीति = वतमान है । अवर्वरी = वरण किया (चुना) । अजघा = अत्यन्त चाहा । त्वजागाधा = तुम्हारे पाने की बार-बार इच्छा । जगृहाम् = बार-बार की जाती हुई निन्दा । आत्मतोष्ट्या = अपनी अत्यन्त प्रशंसा । मोमोर्ति = मूर्च्छित हो जाता (ती) है । अधिजङ्गमीति = पाती (ता) है । चञ्चुरीति = भोजन करती (ता) है । दादयती = अत्यन्त दयालु होता हुआ । जाहेति = परित्याग करती (ता) है । वेवीय्यन्ताम् = व्यतीत करो । असुखायत = सुखी हुआ (हुए) । गृह गन्तु सुमनायते = प्रसन्न हो कर घर जाने लगी (गा) ।

(५ २५४) वेदापयतिस्म = समझाया । अर्थापयतिस्म = अर्थ बतलाया । रूप-याञ्चकार = रूप देगा । अस्मयतिस्म = मुझसे कहा, मुझे बतलाया ।

(५ २५५) मद्यन् = मेरी इच्छा करता हुआ ।

(५ २५६) आशयिषम् = आया । अश्वस्यन्ती = आत्म सन्तोष के लिये घोडा चाहती हुई । उद्वाप्यायमाण = औसू निकलत हुए । उपापयता = वृद्ध बनाते हुए । नेदयता = समीप लाते हुए । द्राघयता = बढ़ाते हुए । व्यपावि = मर गया (यी) । -

(५ २५७) पुत्रीयन् = पुत्र की इच्छा करता हुआ । पुत्रीयन् अन्तेवासिन = छात्रों को पुत्रवत् मानता हुआ । अवप्रायाम् = बिना परबोटे की । अप्रासादीयत् = महल में जसे रहता था । सन्ततिकाभ्यस = सन्तान चाहने वाले ।

(५ २५८) यौवने = श्रुवतियों के बीच । अपसरीयत् = सपत्नी जसी था । औदी-यन् = पत्नी बनाना चाहा । यालिश = मूर्ख । तिर्यञ्चस्व = पशु-पक्षियों को । सध्राप-यति = सहगामी बना देता है । सध्रवञ्चस्व = साथ चलने वाले को । तिराययति = पशु-पक्षी आदि जमा बना देता है । नायहरिमिष = पशु की तरह । कंसति = कम की तरह व्यवहार करता है । रामायते = राम की तरह व्यवहार करता है ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

(पृ २५९) क्षीरस्यन्=दूध पीने के लिये इच्छुञ्च । अशनायामि=बाना चाहता हूँ ।
उदन्यामि=पानी पीना चाहता हूँ । दयताम्=जाओ । मादयताम्=मुझसे कष्टो ।

(पृ २६०) उपयन्तुम्=विवाह करने के लिये । अकलयन्=कलह करने लग ।
अदौकिष्ट=गया । पतयति=पति के समान व्यवहार करता है (पति मालूम पड़ता है) ।

अष्टम कल्लोल

(पृ २६१) ततस्यति=दुःखी होता है । मेघायन्=हर वात को शाय समझता हुआ । वीरज्यन्ति=इर्ष्या करने लगते हैं ।

(पृ० २६२) अतुरण्यत्=शीघ्रता की । द्रवम्यन्तौ=अत्यन्त दुःखा होत हुए ।
निपज्यतौ=चिक्किता करते हुए । अभिप्यज्यताम्=परिचर्या (शुश्रूषा) की । और-
स्यत्=शक्तिशाली हो गया ।

(पृ २६३) भुरगित=धारण किया । निजस्यम्=अपने घर । अक्षैपीत्=चला
गया । समरयन्ति=आरा चलाने ह, आरा से काटते हैं ।

नवम कल्लोल

(पृ २६४) शुक्राय अतिष्ठत=आशय प्रकट किया । राजसुते तिष्ठमान =
रानपुत्र को निर्णेता मानता हुआ ।

(पृ २६५) चौर्याय क्रममाण =चोरी करने के लिये उत्साहित होता हुआ ।
उपतिष्ठमानेन=जाने वाले (जो उधर जाता था) । सर्वम् अपजानाना=सब कुछ
छिपाती हुई । उदायत=गोपी ठहराया । अभ्यकृत=अपमान किया । स्य पतिम्
अपवदमाना=अपने पति की निन्दा करती हुई ।

(पृ २६६) आक्रममाणे=उदित होने पर । तत्त्व नयमान =सब समझता हुआ
(जानता हुआ) । वणिक्सुत सजानान =देखता हुआ समझता हुआ । मा भयन्त
आहमन्त=तुम सब मत मारो । उपसदिष्ये=प्रार्थना करूँगा । उदाकुर्वाण =डोंटना
हुआ । निरास्यत=निकाल लिया । उदनयत=बढ़ा दिया । उपानयत=नौकर रग
लिया । नीतायुशनसमपि व्यतिगच्छन्ति=नीति में गुरु में भी बढ़ कर होती है ।

(पृ २६७) प्रसारणे शिष्यन्ते=ठग विद्या में समर्थ होना चाहती हैं । अनेकान्
गर्धयन्ते=बड़ एक को ठगती (न) हैं । चिकुस्ते=विकार को प्राप्त होना ह । अधि
कुस्ते=क्षमा करता है । दुःमिन उपवदते=दुःखियों को मान्यता दता ह । अपवदते=
निन्दा करता है ।

(पृ २०९) निर्जगे = निपल पडा (पत्नी) । आचर्येषु = जा सक्ने योग्य । पीतमद्य इय = मणप या पागल की तरह । समुपसार्येषु = जहाँ-जहाँ जा सकते थे । निर्गद्यम् = नुक माव से । अनवद्यविचेष्टिता = अनिन्नीय काम करने वाली । आर्य-गृह्य = यज्ञों का पक्षपाती । गृह्यक्रम = पाण्डू पुत्र अथवा मृग । नगरगृह्य = नगर के बाहर स्थित । प्रणिसितव्याम् = बुझने योग्यको । उपसर्गा = गमपारण करने के लिये वृषभ के साथ उपगमन योग्य । घृपस्यन्ती = रैल की इच्छा करने वाली । श्वश्रो = बाला (बाला) ।

(पृ ३००) सरयवद्यगी = मत्स्य बोलने वाली । भामिनोभूयगता = खी होकर । अदृतोद्यादीनय = असत्य भाषणरूप बरुव (दोष) । धृतविपृयमेखलाङ्गै = मुञ्ज के मेखला धारण किये हुए । विगतविनीय = निष्पाप । अपरिमितकुप्याकुप्यधामा = (कुप्य = सुवर्ण चौंदाँ से भिन्न धन अकुप्य = सुवर्ण-चौंदाँरूपी धन) निमके घर में दोनों प्रकार का अपरिमित धन हो । प्रयोनित सम्भार = कमरों को नियुक्त करके विवाह का सामान एकत्र करने वाला । गृह्या = आक्षक रूप वाला । इव्या = मुन्दरी । मरेय = एक प्रकार का मानव पदार्थ (मरिचा) । कृत्यकार्येणापि = क्रोड आवश्यक्ता होने पर भी । अव्यव्यशक्ति = जिमकी शक्ति बर्मा न क्षीण हो । राज्यश्रीशकनियुभ्य वर्ध = राज्यश्रावणी गाड़ी में जोतने के लिये उत्तम बाहन (वृषभ) ।

(पृ ३०१) निष्ठाप्य = निम्नज । प्रणाप्य = गोर । निकाप्य = निवानरान । आनाप्य = क्षिणाग्नि । सास्त्राप्य = एक प्रकार का हवि (आहवनीय पदार्थ) । कुण्डपाप्य = जिममें कुँजी से सोमपान किया जाय ऐसा बरु । आमा-यसोमस्तोम = पान करने योग्य प्रचुर सोम । परिचाप्य = अग्निस्थापन करने योग्य स्थल । धाप्य = वह वैदिक मन्त्र जिसको पढ़कर अग्नि में समिधा (रुक्का) डाली जाती है । चित्य = अग्नि । अग्निचित्य = अग्नि का चयन, (अग्न्याधान) पवित्र अग्नि का स्थापन । रोय = सामगान करने वाला । उपस्थानीय = उपस्थित (कण्ठस्थ) करने योग्य । प्रवचनीय = स्वाध्याय, प्रवचन । अजर्य = नो कभी नष्ट न हो । निर्जराज्यसङ्गति = देवताओं के साथ जिसकी अनाद्य मैत्री थी । व्यह्वलयन् = व्याकुल हो गये ।

(पृ ३०२) व्योमयाहवह्या = व्योमयान से चलने वाली । घनाघन = कुर, मार मार कर गिराने वाला । आषेय = जो खना जा रहा था (खनने योग्य) । मनाग् घृत्यम् = मोटी देर ठहरना चाहिये । वृध्या = वृद्धि को देने वाली । विद्या सवलपिमु प्रगै = विद्याओं का परिपुष्ट करने के लिये जाती (जाता) हैं । अभ्युपगमस्ये = भेल्लेगा (गा) । वेगद्यती = बड़ी शीघ्रतापूर्वक ।

(पृ ३०३) श्वेषक = खनने वाला । ह्यभक = पाने वाला । सम्यदिहा-मरीमृजा-चेक्रिय = मन्देह को दूर करने वाला । चदावद = बार बार पड़ता हुआ ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

अवटे = गढे में । तस्मिन्निप्तेर्ज्ञः = उमचे हाल देने की बात को जानने वाला । पाट्टपटः = कोलने वाला (पट भाषणे, चुरादि) । उपचराधर = बार-बार उपचार करने वाला । रमणान् = आनन्द उठाने वालों को । निलिम्पकरूप = देवताओं के तुल्य । पश्यम् = देखने वाले को । जिघ्रम् = सूँघने वाले को ।

(पृ ३०४) वेदय = जानने वाला । अनस्याय = अनतिक्रमण । विव् = शान्त । वितृव् = मारने वाला । धया = कन्या । वीणावादनपारय = वाणा बजाने में पारङ्गम । सातय = मृत्पा । पोडशहायनी = श्यामा छा (सोलह वष की स्त्री) । सामीप्यसरक = नमापवती । जीवकोऽय भूयात् = इश्वर करे यह चिरजीवा हो । अनुगेत = आता ।

(पृ ३०५) तद्वचसा उपवीणयन्तीम् = उसके बहने से वाणा बना कर गाना हुद । यदुत्तमा = अत्यन्त समर्थ । स्वोच्छ्रायस्वर्गद्वाय = अपनी ऊँचाई में स्वर्ग का स्पर्धा करने वाला । भूमिष्टपुञ्जिष्टगन्धर्वकलामूत = पृथ्वी में ह्वट्टा हो गई हुद सम्पूर्ण कला की मूर्ति । तद्भावसत्य = उसके भावों को जानने वाला (उमके भिन्न भिन्न भावों को एक द्रव्य करके िन देने वाला) । विष्णुगीतसङ्गाय = विष्णुविषयक गीत गाने वाला ।

(पृ ३०६) क्षीधुप = मदिरा पाने वाला । वत्सेशाशहर = उदयन के अश से उत्पन्न (नरवाहनदत्त) । स्तम्भेरम = हाथा । खशया = आवाग में बतमान । निज प्रजाऽनहृत्करस्य = अपनी प्रजा को पीड़ित न करने वाला । बहुकरस्य = कई काम करने वाले या निम्न राज्य में कई प्रकार के कर (Tax) हों । पुमनुजा = लड़के के पश्चात् पैदा होने वाला लड़का ।

(पृ ३०७) स्तम्भकरि = धान, गहूँ या यव । कडङ्कर = भूसा या पुआल । नाथ हरिमिव = पशु की तरह । वातमज्जान् = शृगों को । रजयन् = आसट करता हुआ ।

(पृ ३०८) सर्वकप = सबको अपने वश में रखने वाला (सब शक्तिशाली) । ललाटन्तप = दुःखदायी । तस्मिन्निधिमृ = उमके लव को । शुनिधयन्त्रिधयस्तनधय = कुत्तों और गदहों के बंधे । उग्रम्पश्य = क्रूर-दृष्टि वाला । आत्मम्भविष्णु = जो पहले निर्धन रहा हो किन्तु बाद में धनी हो चला हो । मुष्टिधय = हाथ चाटने वाला (प्रिय) । अतिकर = दुःखप्रद । द्विपन्तपा = शत्रुओं को बट देने वाले । निद्राप्त = नींद तोड़ देने वाला ।

(पृ ३०९) घर्णसघाट = वणममूह । विरहितवर्णसङ्घाटम् = बिना कुछ कोने । अन्यहृदयकपाटम् = दूसरे के हृदय को दुःखी करने वाला । सुमगग्मायुक = सौभाग्य शाली । मसोपनिषद् = मेरी पार्श्ववर्तिनी । प्रतिभितशिल्पि = प्रतिभाशाली शिल्पकार । प्रातिष्ठलिक अयोध्या = प्रतिदिशियों की सेना रूपी नदी के किनारों को ग्योद पैकन वाले उद्धय नामक नद के समान जिसका कोई सामना नहीं कर सकता था । स्वारिम्पच

(५ ३२५) आपातत = जैसा कि होना छा चाहिये, (Naturally) । तृष्णक् = प्यासा । धृष्णक् = माहम करने वाला । वन्दारुजनमन्दारम् = भागित जनों के लिये देववृक्ष के समान (को) । भीलुक = भयभीत ।

(५ ३२६) आशिशस् = भोजन करवाया । सुधियम् = अत्यन्त सुन्दरी का ।

(५ ३२७) सर्वप्रतिभू = सब का साक्षी ।

(५ ३२८) कुट्टनी = दुरागर के लिये खी पुरपों को भिगाने वाली खी । वायूर्ज = श्वल = वायु के समान गतिशाली । भीष्म = भयानक । प्रास्तम् = रेंके हुए को ।

(५ ३२९) श्यदोपशमशालिनी = वेग में शमुओं के अच्छे अच्छे वाहनों की तावना को परास्त कर देने वाली । क्रोधैधाय = क्रोध बनाने के लिये । जीविताधर = जीवन को चाट जाने वाला (मार डालने वाला) । रक्तावोद = रक्त से लथपट । एकदुर्जननिचाय = मित्र = दुष्ट के एक डेर के समान । युद्धविद्योपाध्याय = युद्ध में अत्यन्त दक्ष ।

(५ ३३०) अकृतनीशार = सुला शिर । कृतमरावम् = शब्द करने वाल को । तम् अभितिष्ठानतासनयत् = उसका मत्ता मिटा दा । आश्रितसद्रावे = भग जाने पर । विद्याधरधाय = विद्याधरों का सहारा (आश्रय) । विधाव = विधुति । उधाय = उन्नति, प्रवर्ध । तप्पस्तावेन = उनके कहने से । कृताभिलावस्य = मारे हुए का (की) । उद्गार = भावों की अभिव्यक्ति । अनभीष्टोत्काररक्तोत्करपरिग्रह = जिसको अन्न था रक्तों की राशि में न लेना अभीष्ट न हा । सस्तावे = यज्ञ में । संस्ताव = स्तुति । सस्तव = परिचय । प्रस्तार = विस्तार ।

(५ ३३१) विस्तारभाज घेष्टाम् = विस्तृत चष्टा को । उद्ग्राह = उन्नति । विद्याधरश्रीसग्राह कृत्वा = विद्याधरों का राजलक्ष्मा को मृग में करके । परिणायेन = श्वर-उधर का चाल से (खेल में) । शार = गतरज या चीपट के खर का पिटा । पर्यायेण = एक एक करके । कृतनिशोपशायी = रात में बारी-बारी न सो कर । द्विपञ्जिकायागत = शत्रु के निवास स्थान से आये हुए । घैरिनिकाय = शत्रु का शरीर ।

(५ ३३२) व्यावस्मायी = पारस्परिक मुस्वराहट । साराविणे = कोराहल में ।

(५ ३३३) अवग्राह = निन्दा, अभिशाप, अपमान । निवरा = अविवाहित । निरुद्धावोष्णायवता = (निरुद्धाव = जो कभी नष्ट न हो । उष्णाय = देशय) चिर स्थायी ऐश्वर्य वाल । अनवग्रहग्रहाय = न दमन किये जा मरने वाल । भोगप्रसराधमर = भाग में प्रवृत्त होने के लिये अवसर ।

(५ ३३४) सुलाप्रग्राहवत् = तराजू लिये हुए । विमुक्तप्रग्रहाश्वा = जिन्होंने अपने घोड़ों की लगाम छोड़ दी हा । साधयन्तु = चउ पढ़ें ।

(५ ३३५) स्तव = स्तुति । गृहीतविष्टर = बैठ जाने पर (विष्टर = भासन) ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

(पृ ३३६) कैलासप्रस्थ = कैलास की चोटी । उपजाप = गुप्तमन्त्रणा । सच्यध = पीडित । स्वानवन्त = शब्द करत हुए । ससङ्गम् = सेना समेत । उभयसेन्याहवहव = दोनों ओर की सेनाओं का युद्ध कोलाहल ।

(पृ ३३७) अन्यात् = बिना भोजन किये हुए । दर्पमूलकपणानिव ददी = अङ्काररूपी मूर्छा के पैसों (मूल्य) का तरह अपने प्राणों को शत्रु के लिये द दिया (शत्रु ने उसे मार डाला) सप्रमदाय = अन्यन्त प्रसन्नता से युक्त के लिये । सप्रमदाय = (प्रमदाया महिमाय) छा के समेत (व्यक्ति) के लिये । स्वसमजम् = अपने पशु समूह को । उदजेन = हॉके जाने पर (प्रेरित किये जाने पर) समजतु = जाओ ।

(पृ ३३८) अन्योन्योपह्वै = एक दूसरे को कुलाते या ललकारते हुए । आयस्रो-
द्धनधनोरस्कभूतादिगण = लोहे की निहाड़ (Anvil) के समान कठोर छातीवाले भूतों का समूह । शीतलीभूतापघन = (अपघन = अग) सब अग जिनके ठण्डे पड़ गये हों । प्रघण = अलिंगन । उपघ्न = आश्रय । निघ = घने । उपलघ्निसम = उपलब्ध होने वाले । अनुघ्निसम = बिना बोये हुए । पविघ्निसम = पके हुए । तद्गुहाद्वार फलपुष्पै = उस गुहा द्वार के अलिंग्य के आन-पान उगे हुए पर्वतीय घने वृक्षों से उपलब्ध बिना बोये हुए पके-फल पुष्पों से । हस्तवघ्न = तने को काट डालने वाला । द्रुघण = कुठार (परशु) । परिघ = लोहे की लम्बी छड़ ।

(पृ ३३९) अट्टहासोद्ध = उत्तम तलवार । भीरुङ्गारम् आमोशताम् = टरपोक पहनकर धिक्कारत हुए 'यक्तियों का । अरिप्रेदम् प्रहरताम् = 'पुत्रों को पहचान-पहचान कर मारते हुए । यावद्देवमाहतानाञ्च सैनिकानाम् = जितने मिले वे सब घायल किये गये ऐसे सैनिकों का । रणारव = संग्राम का मयानव कोलाहल ।

(पृ ३४०) अमर्षदष्टदन्तच्छुद् = कोप के कारण अँठ बाज्जा हुआ । समूल-
घातम् अवधीत् = बिम्बा को विलकुल मार टाका बिम्बा को पैरों से कुचकाया । ऊर्ध्वशोषमशुपत् = सड़े-बूढ़ सूख गया । हस्तग्राहम् अनशत् = हाथों से पकटा हुआ कोड़ बकरे की मीन मरा । कञ्चित् अकपत् = बिम्बा को नगा के प्रवाह से बिनारे के वृक्ष के समान जड़-मूल से उखाट फेंका । इतरञ्च 'अपिनट् = बिम्बा को गीता पक-कर परधर को लोह के धन से जैसे सूया हा पीस टाला । कारावधम् अपुष्पाव = बिम्बा को बागगा में डालकर उसके धाने-पाने भर को धन निधित कर दिया । घृतना निष्कामम् 'अच्छिन्नत् = सेना में निवृत्त हो या वधि पक-कर या तलवार उठाकर छाती से छाती मिलाकर या शस्त्र पकट पकटकर युद्ध करने वाले अथ प्रतिद्वन्द्वा सैनिकों को दोनों अगुल काट-काटकर फेंक दिया । जगद्गीर्णि क्षमा = ममार को निर्गल जाने, नष्ट कर देने या बँपा देने में समर्थ । अक्षमा = क्षमा से रहित, अत्यन्त क्रोधित ।

(पृ ३४१) सयदघमात्सी = संग्राम समाप्त होने पर । प्रज्यच्छा = जाने की इच्छा ।

(पृ ३४०) स्वागृहीति = अपना आग्रह । मृजावत् = अत्यन्त शुद्ध । द्वन्द्वदुःख
मिदाविदाग्नि = रागद्वेषादि द्वन्द्वदुःख के वाग्नेयी प्रक्रिया जानने वालों के द्वारा ।
ग्रह्यज्ञान शीलैः = ग्रह्यज्ञान की प्राप्ति करने में अत्यन्त प्रणिभाशाल । द्विज = प्राण्य
प्रय पक्षा । वेदना = लाभ, उपलब्धि । परीष्टि = पराक्षा ।

(पृ ३४३) कृतासिकम् = (कृता + आसिका स्थितिर्यन्) रहने वाला । अजीव
निस्तस्या शम्भ्या भूयात् = बड़े दुष्टा मर जाय । नाग्रगामिकां कर्तुमहमिच्छामि = मैं
अग्रमर नहीं होना चाहती । आकारणा कृत्वा = मुला कर । प्राप्तप्राजन = उत्तमना प्राप्त
करने वाला । निरन्तरयणम् = निर्विघ्न ।

(पृ ३४४) आखनिक = खान खोदने वाला तीक्ष्ण शस्त्र । अरिरुहसद्वारानाय =
शश्रुषा मृगों के मारने का जाल । दुराध्यम्भवा = दुःख पूर्वक धना धत्ताये जाने वाला ।
स्वाद्व्यङ्करा = सरलतापूर्वक धनी किये जाने वाले ।

(पृ ३४५) तति = विस्तृति । जाता = उत्पन्न । जाता = वन्या । अपमित्य =
यत्न कर ।

(पृ ३४६) उदित्वा = बह कर । हित्वा = छोड़ कर । हित्वा = धारण करके ।
अह्वरवा = जा कर । परिवीय = पहन कर । किमपि अनशित्वा = बिना कुछ खाये ।
अनशित्वा = जोखित रह कर । मृदित्वा = प्रसन्न करके । बहुतृणान् = तिनके से भी तुच्छ ।

(पृ ३४७) अद्गोपपीडम् = गले लगा कर । क्षणतर्पम् = क्षण भर प्यासे रह हुए ।

(पृ ३४८) शय्यागेहानुप्रवेशम् = गयनागार में प्रवेश करके । नानाकारम् =
वर्ग प्रय बना कर । सन्यधित = सन्निहित (वर्तमान) रहा ।

(पृ ३४९) तिर्यङ्कारम् = ममात् करके । नामग्राहम् = नाम ले ले कर पुकारे
जाते हुए । नामादेशम् = नामनिर्देश कर कर के । सुखतः कारमाख्यायमानैः = सामने
बात चीत किये जाते हुए । अन्वग्भाव वर्तमान = अनुकूल होता हुआ ।

